

821(477)'06

С-43

Семен
Склярєнко

Семен Кляренко

Твори

В П'ЯТИ ТОМАХ

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ
КИЇВ

36
24

Семен Кляренко

ТОМ

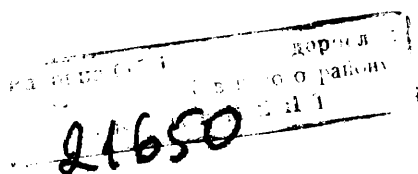
ТРЕТІЙ

КАРПАТИ

Роман

КНИГА ДРУГА

Л І Т Е Р А Т У Р И „Д Н І П Р О“
1 9 6 5

У2
С43

ХАРКІВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА ім. ФРУНЗЕ

ЧАСТИНИ
перша

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

Влітку 1943 року в невеликому закарпатському місті Хусті, що лежить у широкій улоговині між гір, де котить збурені каламутні води Тиса, відбулася незвичайна церемонія — відкриття пам'ятника героям першої світової війни.

На перший погляд це могло видатись жартом. На східному фронті, де Радянська Армія боролась з фашистськими ордами, точилися в цей час найбільші в історії людства бої. До Хуста, хоч він і лежав за Карпатами, долинав відгомін цих боїв. Тут, як і всюди на Закарпатті, знали правду про битву на Волзі, сюди невпинно доходили чутки про нові й нові поразки фашистів, про катастрофічний відступ гітлерівців. Годі вже було говорити про якихось героїв безславної першої світової війни, та ще в Хусті, де майже тридцять літ ту війну проклинали, де на околиці міста, в холодку кленів під Замковою горою стояв висічений з граніту руками полонених — братів із-за Карпат — пам'ятник з коротким, але промовистим написом: «1915»!..

Але фашистських загарбників це не зупиняло. В одну з темних червневих ночей, коли в Хусті під страхом смертної кари жодна людина не сміла вийти з дому, коли зловісна тиша залягла над Затиснянським долом, над Городиловим і під Замковою горою, — на головній вулиці міста почувалася військова команда, звуки кроків.

Тієї ночі велика партія в'язнів з хустського табору до самого ранку виривала каміння на центральному

плаці, копала землю, ставила огорожу. І далі, день у день, за цією огорожею не вгавала робота: в'язні тесали камінь, зварювали шматки заліза, лили цемент.

Ніхто в місті не знав, що робиться за тією огорожею, що стережуть там набундючені, з когутячими перами на капелюхах жандарми.

— Чи не відаєте, люди,— котилося від хати до хати,— що то за безчинство чинять гакенкрейци ¹ на плаці? Ай-бо якісь бункери...

— Но, но! — заперечували інші.— Які там бункери?! Коли зламають їм спину на лінії Арпада в горах, жоден бункер їх тут, у долині, не затримає. Будують то, певне, шибеницю на наші шиї.

А в цей час окружні уряди, а так само і хустський, за наказом регентського комісара Закарпаття, поспішно збирали відомості про те, хто ж саме із живих і померлих уже закарпатців воював на східному фронті в час першої світової війни і уславив себе героїзмом. Відомості були невтішні. Франц-Йосиф не дуже охоче посилав українців на східний фронт, бо вони, потрапивши туди, в перших же боях здавались у полон. Більше розповідали в селах про солдатів, які побували в час першої війни на італійському фронті... Але ж зараз фашистська Італія була союзником фашистської Угорщини, і в самому Хусті на вулицях часто можна було бачити італійських солдатів...

Проте вихід був знайдений. Зрештою, Будапешт не цікавився тим, хто на якому фронті тоді воював. Був на війні в 1914—1915 роках? — Був! Що ж до італійських солдатів, які проходили Хустом, то хіба їх, зрештою, обходить, коли й за що їх бито! Бодай вціліти тепер!..

І так трапилось, що в кінці літа 1943 року, за проектом якогось будапештського архітектора, в Ужгороді був відлитий з гіпсу незграбний пам'ятник. На пам'ятнику були вирізьблені більше як сорок імен закарпатців, які начебто під час війни виявили героїство, і між ними ім'я селянина з Хуста Обручара, що насправді загинув у Альпах.

Однієї ночі в'язні з хустського табору розібрали огорожу на центральному плаці, вирівняли землю, залили

¹ Гакенкрейц (нім.) — свастика, тут у значенні — фашисти.

її асфальтом, поставили схожу на ешафот трибуну, сам пам'ятник обкутали брезентом.

Справи на фронті гіршали, і Будапешт наказував відкрити пам'ятник героям першої світової війни в Хусті негайно.

2

Церемонія відкриття пам'ятника призначена була надвечір. Уже за кілька днів до цього Хуст почав нагадувати величезний ярмарок. Готелі «Централь» і «Корона» були переповнені урядовими особами, кореспондентами берлінських і будапештських газет, кінооператорами. Хуст, як і раніше, в час утворення «Карпатської України», привертав увагу не тільки Берліна й Будапешта — вузькими вулицями міста нищпорили кореспонденти з швейцарськими візами, що розмовляли англійською мовою з нью-йоркським акцентом.

До Хуста приїхали, звичайно, закарпатські багаті — Лендваї, Ганци, Бюхлери, Клочуряки, Клемпуші. На власних машинах прибули керівники Автономного землеробського союзу — пенсійний прем'єр-міністр і депутат угорського парламенту Андрій Бродій, депутати Демко, Шпак. На світло денне з'явилися і керівники партії «Українське національне об'єднання». Вони цього разу не козирили своїми мазепинками й тризубами і на церемонію прийшли тихо, смирно. А тут ще зібрався цілий загін римсько-католицького і греко-католицького «воцтва» з єпископату, отці ордену василіянів, семінаристи, гімназисти.

Кожному з них хотілося влаштуватися ближче до трибуни. Жандарми того дня заробили чимало, продаючи кращі місця. Брала вони хабарі також і з тих, що тягли з собою стільці, щоб випинатись на них. Хтось пустив чутку, що на відкриття пам'ятника в Хуст приїде з Будапешта якась визначна урядова особа. А що, коли сам Міклош Хорті! Хоч би постояти близько біля нього... І пани хто як міг перлись, лізли до трибуни. Площа в Хусті невелика, частину її зайняв пам'ятник з трибуною, і панству довелось потиснутись — до косяолу в один бік і до банку — в другий. Це строкате зборище кричало, рехло, шуміло.

Не тільки панство присутнє було на відкритті пам'ятника. Людно було і в тих завулках, які тягнуться від головної вулиці до базару й річечки Хустця, де звичайно містилися торговельні ряди. Ці ряди були зараз закриті, а на вуличках стояли пліч-о-пліч прості люди — трудящі Закарпаття, українці.

Зібрати їх усіх було нелегко. Будапештський уряд наказав, щоб на відкритті пам'ятника неодмінно були рутени з верховини і з долів, не марно ж і в газетах писалось, що ідея спорудження пам'ятника в Хусті належить, мовляв, рутенам. Регентський комісар Закарпаття Вільмош Пал Томчані дав відповідний наказ шефу жандармерії полковникові Крічфалуші. А вже жандарми полковника знали, як діяти. Вони рушили на села, одібрали там українців, які годні були для того, щоб поставити і сфотографувати їх перед пам'ятником, і привезли їх до Хуста...

Але мало було їх привезти. Регентський комісар наказав полковникові Крічфалуші пильно стежити за українцями. Адже недавно, коли так само відкривали пам'ятник Яношу Другету¹, в урочисту хвилину, як брезент сповзав з бронзової постаті Другета, в натовпі силоміць зібраних селян пролунав крик: «Аркан би йому на шию! Вішальник... Злодій!..» Скільки не шукали тоді жандарми цього чоловіка, так і не знайшли...

Тож тепер полковник Крічфалуші кілька ночей не спав і вже подбав про те, щоб люди мовчали, щоб з їхніх уст не могло зірватись жодного слова. Жандарми із зброєю в руках і наручниками в кишенях оточували верховинців і долинян, що збилися у вузьких завулках; пости жандармерії вартували по всьому місту. До Хуста на час відкриття пам'ятника був викликаний один полк із розташованого на Закарпатті 8-го корпусу. Кілька машин з кулеметами патрулювали за містом. Серед верховинців стояли й нишпорили по всьому Хусту ще й сотні детективів — у одязі лісорубів, у верховинському чабанському вбранні і навіть — у чорних рясах отців василіянів...

Це було дивне видовище! Трибуна, запнутий брезентом пам'ятник, юрба урядовців, панів, підпанків,

¹ Янош Другет — італійський князь, один з найбільших феодалів на Закарпатті в XVI—XVII ст. ст.

пірників¹, детективів — і напроти них люди, що ненавиділи й проклинали війну, що прагнули волі й миру.

Натовп мовчав. Українське населення, яке, залежно від обставин, прозивали то русинами, то рутенами, а тепер, за фашистів, — угорцями греко-католицького віросповідання, — мусило мовчати.

Та коли б хто міг заглянути в серця цих людей! Він побачив би там той неугасимий вогонь, який горить і якого не можна загасити. Сонце висіло ще високо над Замковою горою, від гір, що голубим колом обступали долину, не долітав найменший вітрець, нічим було дихати. А над натовпом вставало і линуло до неба, як полум'я над горном, гаряче, ненавистю насичене дихання людей Закарпатського краю.

3

Серед цих простих людей Закарпаття стояв і лісоруб з верховини Данило Ковач. Він був одягнений як на свято: вишиваний гарячими нитками киптар із дармовісами прикривав його плечі, зелена крисаня із синьою пір'янкою за шнуром збита була набік, широкий, жовтої шкіри черес облягав стан. Правою своєю рукою він спирався на старовинний, ще дідом обкований мідяними й срібними цвяшками топірець, та так і стояв — високий і ставний; брова густа та рівна, ніс ніби різьблений, тонкі вуса стрілками спадають вниз.

О, коли б хто знав, які думки-блискавиці спалахують у мозку лісоруба з верховини, коли б хто чув, як напружено б'ється кров у його жилах, як болить, пече, на шматки розривається серце! Він озирався навкруг і думав, як це все трапилось, як опинився він отак у Хусті. Але хіба він винен — слухайте, що мав він робити, люди?

До його села Кленів на світанні приїхали жандарми з Рахова і звеліли зганяти до сільської управи лісорубів, бокорашів, чабанів. І люди йшли, а що поробиш, коли над головою стоїть жандарм із своєю пушкою...

Мусив іти до сільської управи і Данило. Його піймали три жандарми, коли він прямував з села на

¹ Пірники — глузлива назва жандармів, які прикрашали свої капелюхи перами.

бутин¹. Піймали його, завернули, повели до сільської управи. А там старший жандарм подивився на нього, як дивиться вовк на вівцю, і крикнув: «Годен!»

А бодай його розвергло — тотого старшого жандарм'яка, що сам найліпше годен на те, щоб головою об камінь або сторч у безодню, у прірву! «Годен!» — сказав він, а далі: «Одягнутись у найкращу форму»... Не знаючи української мови, жандарм показав руками, щоб були на Данилові крисаня, киптар, черес...

Такої форми, та ще нової, у Ковача не було. Звелили позичити! І позичив — зелену крисаню з шнуром узяв у Кирила Діянича, жовтий черес — у чабана Сегіня; сорочка й постолі у нього були свої. Ну й дідівський топірець. Годен!

Посадили в машину.

Данило попрощався з сестрою Юлиною, чабаном Сегінем і вчителем Короджієм. Ніхто з них не знав, куди везуть жандарми Ковача, для чого він «годен». «Прощай, Даниле!» І все!

У Рахові, коли жандарми забігали до корчми випити, а Данило сидів на призьбі і, спираючись на свій топірець, дивився на вулицю, костьол, Тису, до нього підійшов лісник Ярослав Гішка. Вони жодним рухом не виявили, що знають один одного: одначе хіба не можна в'язневі перекинутися словом з незнайомою людиною, та ще коли жандарми п'ють у корчмі?

— То оце вони і тебе взяли? — запитав Гішка.

— І мене... А відаєш, Ярославе, куди везуть?

— Пам'ятник у Хусті відкриватимуть. Хочуть мати українців. То й матимуть. Наших, рахівських, повезли ще вчора... А ти зайди в Хусті до крамниці Логойдів на вулиці Ракоці, біля словацького банку, і скажи так, як зараз говоритиму я...

Данило слово за словом повторив те, що йому сказав свій чоловік, комуніст Ярослав Гішка.

4

Церемонія відкриття пам'ятника почалася...

Багато віків пронеслось над старовинним українським містом Хустом, і багато подій бачили мури зам-

¹ Бутин — ділянка, де ведеться лісорозробка.

ка, руїни яких, ніби велетенські списи, вимальовуються і сьогодні на шпилі гори.

Влітку 1943 року руїни хустського замка побачили ще одну картину. В цей день у Хусті було відкрито пам'ятник героям, які ніколи героями не були, пам'ятник насильству й війні!

Кілька машин промчали від вокзалу вулицею Ракоці і зупинились біля плацу. З машин виходили один за одним: учорашній священнослужитель, а нині регентський комісар Вільмош Пал Томчани, радники регентського комісара — вищі чини мукачівського капітулу — отці Олександр Ільницький і Юлій Марина, ужгородський жупан¹ доктор Шименфельд, пенсійний прем'єр-міністр Андрій Бродій, генерал Вінце і, нарешті, прем'єр-міністр королівства доктор Міклош Калаї.

— Гурра! Калаї! Гурра! Хорті! Калаї! Хорті! — ревіло панство й жандарми, а музиканти, надуваючи щоки, виконували гімн.

Тільки люди, що стояли в завулках і мали знаменувати народ, мовчали. Детективи, одягнені, як лісоруби й робітники, спробували підбити натовп, гукнули щосили «Ельєн²... Гурра Калаї», але одразу й осіклися. Робітники, лісоруби, чабани, бокораші стояли мовчки, спираючись на свої топірці, і жодна сила не могла виврвати з їхніх уст хоч одно слово.

Із-за хустського замка впливала сіра грозова хмара. Тінь цієї хмари торкнулась площі і зробила обриси речей невиразними, а обличчя людей зеленкуватими, похмурими. На площі було тихо, тільки гайвороння, налякане хмарию, кружляло й лементувало над недалеким базаром.

У цій тиші пан Калаї піднявся на трибуну, викинув вперед руки і почав говорити.

5

Данило Ковач не розумів мови пана прем'єр-міністра. Та хіба ж він або біднота могли розуміти мову загарбників, що один за одним поневолювали його рідний край? Був колись над ними австрійський Франц-Йосиф, так той сам кричав, згадують люди, що в його

¹ Жупан (угор.) — голова окружного уряду.

² Ельєн (угор.) — хай живе!

імперії жодних українців немає. То хіба міг пригноблений бідняк-українець розуміти такого цербера? А хіба розумів коли він чеського аграрія? Ей, ні! Говорити говорили, а щоб розуміти їх — то вже ні! А тепер ще маєте й Хорті, що вкрив і Угорщину, і Закарпаття шибеницями й таборами! Данило не розумів нічого з того, що ото плескав прем'єр.

Але він довідався про все, що говорив Калаї. Тільки Данило став у натовпі, біля нього опинився літній вже чоловік з кирпатим носом, широкими й товстими губами, одягнутий в лісорубський костюм, ще й з гілочкою зеленою за шнуром.

— Я вже постою з тобою рядом,— сказав він, при-туляючись у натовпі плечем до плеча Данила.

— То й стій! — відповів Ковач, думаючи, що то за один.

І чоловік той, добре, видно, знаючи угорську мову, тихо розповідав усе, що робиться на трибуні.

— Бач, чоловіче, що говорить прем'єр-міністр. Каже, що на Карпатах немає і ніколи не було якихось особливих українців, а є угорці греко-католицького віросповідання. Чи ти чув?

— Адже чую,— промовив Данило і подивився на сусіда.

— Або послухай, чоловіче,— далі шепотів той,— каже прем'єр-міністр, що очі отих угорців греко-католицького віросповідання завжди були обернені на Європу, а не на схід, де живуть схизматики, більшовики. Ще каже пан Калаї, що підбурювали народ проти держави тільки комуністи, а от зараз він сказав, чоловіче, що секретаря закарпатських комуністів Олексу Борканюка давно повішено у Будапешті, а всю організацію комуністів і на Закарпатті, і в Угорщині давно вже зліквідовано... Ну, що ви скажете?

Данило Ковач нічого йому і на це не сказав. Усі комуністи розгромлені, але ж він живе, існує...

— А тепер він звертається до пана Бродія,— сипав і сипав сусід,— і каже йому, що про партію Автономний землеробський союз кожний знає, що вона, слухайте, ця партія служить меті приєднання всієї території і народу до тисячолітньої Угорщини. Ви ж погляньте, що робиться...

А хіба сам Данило Ковач не бачив? Пан Калаї схо-

пив обома руками руку Андрія Бродія і прилюдно її потиснув. До трибуни було далеко, але Ковач бачив, як засяло в цю хвилину продовгувате обличчя високого, чорнявого Бродія.

— І пан прем'єр-міністр каже,— продовжував сусід,— що сьогодні вони відкривають пам'ятник тим героям, які боролись на східному фронті у першу війну, але ще більший пам'ятник збудують тим героям, які борються на східному фронті зараз. Але дивіться, дивіться! Гурра, Калаї! Ельєн Хорті! — закричав оповідач, заохочуючи всіх сусідів навкруги.

Данило Ковач зрозумів, хто стоїть поруч із ним і чому він так кричить «гурра» і так плеще в долоні.

Хмара вже закрила всю Замкову гору і простягла свій шлейф до долини. Навкруг стало зовсім сіро. На площі раптом стихло.

У тиші, що так нагло настала, пан Калаї ступив по трибуні кілька кроків вперед, схопив мотузку, який йому простягли послужливі руки, і з усіх сил сіпнув його. Брезент почав спадати з монумента, і всі побачили сірий, вилитий з гіпсу і оздоблений меморіальною дошкою, незграбний, схожий на купу брудного снігу, пам'ятник учасникам першої світової війни... Панство на площі кричало, скільки в нього було сили. Угорі лементувало перелякане гайвороння. Оркестр грав гімн. Сусід-детектив одійшов від Данила Ковача. Зникли всі жандарми. Тепер вже українці були їм не потрібні.

6

Насувала гроза. Хмари затягли весь Затиснянський діл, сірий туман котив вулицями Хуста. З неба зривались холодні дощові краплі.

Данило Ковач постояв якусь хвилину серед площі, думаючи, що йому робити. Сюди його швидко довели жандарми, а назад іти високо в гори й далеко.

В його пам'яті глибоко були викарбувані слова Ярослава Гішки про невеличку крамницю Логойдів на вулиці Ракоці.

У трафіці¹ Логойди пахло тютюном. Крізь єдине віконце і вузькі двері з вулиці пробивалось мало світ-

¹ Т р а ф і к а — тютюнова крамниця.

ла. Всі стіни трафіки займали полиці, на яких лежали пачки тютюну, сигарети, чинадіївські/сірники. З трафіки ще одні двері вели до склепу.

Коли Данило Ковач увійшов до трафіки, там за прилавком сидів і читав якусь книгу молодий го-строплечий чоловік з приємним обличчям і темними очима.

— Вам треба цигарок? — спитав він, відклавши книгу і пильно дивлячись на Данила.— Яких саме? Є «Мемфіски», «Спорт»...

Данило Ковач трохи знітився і озирнувся навкруг.

— Яких мені цигарок?.. Я, бачите... не курю... а скажіть, це трафіка Логойди?

— Так, Логойди,— підбадьорювали Данила очі юнака.— У Хусті,— підкреслив він,— є тільки одна трафіка Логойди. Я — Гаврило Логойда. Так кажіть, яких вам цигарок треба.

— Я бачте...— Данило пригадав, що йому сказав Ярослав Гішка з Рахова, і скінчив:— хотів би, аби хто продав мені меду...

Як не дивно було чути ці слова в крамниці, де торгували тільки тютюном, сигаретами та сірниками, але вони й трохи не вразили Гаврила Логойду, навпаки, він спокійно і серйозно відповів:

— У нас немає меду, але я міг би порадити, де можна купити олії...

— Дуже добре.— почувши умовні слова, сказав Данило.— То я ж від Ярослава з Рахова.

— Гаразд,— промовив Логойда.— Тоді підіть назад по вулиці до пам'ятника і там зверніть праворуч. Далі виходьте на Кіришську вулицю, з Кіришської заверніть на Глибоку й запитайте Логойдів. Та ви й самі побачите. Минете криницю і одразу на горбку хата, вікнами на вулицю, у дворі кухня. Там і спитайте у баби, як потрапити до Миколи...

Данило пішов так, як сказав йому Логойда, знайшов Глибоку вулицю, криницю, хату на пагорку. У дворі біля бетонного колодязя поралася баба.

Троє східців вели на відкритий ганок з піддашком від причілка до причілка. Дерев'яні підпорки ганку обплітали голубі квіточки кручених паничів і червоні човники квасольки. З лівого боку ганку, де стояла драбина на дах, у лозовій клітці тихо попискували молоді

гусенята. Данило відчинив двері до першої кімнати, де порались дві жінки, одна з них, літня, дуже скидалась на бабусю, що зустріла Данила в дворі, і була, мабуть, її дочкою, друга — молода дівчина, доводилась, видно, їй онукою. Молода дівчина мала надзвичайно довгі коси і була така красива, що в Данила ворухнулося серце.

— Я до Миколи...

— Он туди! — показала дівчина на двері до сусідньої кімнати.

— Слава Йсу! — сказав Ковач, переступивши поріг другої кімнати.

— Честь праці! ¹ — пролунало у відповідь.

Данило аж здригнувся. Назустріч йому йшов чоловік з дуже знайомим обличчям. Круті, гострі вилиці, примружені сірі очі, міцно стиснуті уста, — тільки неначе більше стало сивого волосся на голові, а скроні і поготив побіліли. Це був Степан Шегута, з яким він колись познайомився на бутині в Клумаків, якому розповідав про свої потайні мрії і просив показати, де ж шукати комуністів. І він показав. Разом із ним Данило Ковач слухав на зимарці в горах Олексу Борканюка, він тієї ночі, коли фашисти забрали Олексу, приймав Данила до партії комуністів...

— Степане?.. — радісно крикнув Ковач.

— Він самий... — відповів Степан.

— Зажди, — розгублено сказав Ковач, — але я мусив побачити начебто товариша Миколу?

— Я і є товариш Микола, — посміхнувся Шегута. — А для тебе, звісно, Степан. То це вони й тебе пригакували сюди, як делегата верховини! — посміхнувся Шегута.

— Айно, — посміхнувся і Данило, поглянувши на свій новий китар, черес, постолі.

— Єй-ей, то не є помилка! — продовжував Шегута. — Делегат з тебе, чоловіче, дуже файний. Тільки не на цьому балагані...

— Таки справжній балаган! — підхопив Данило. — Відаеш, стою, слухаю тотого зажеристого прем'єра-пса, а думаю, що краще би рушити вперед і вбити юду! Чувеш, Степане, а чому б справді його не вбити? Сказали б мені чи іншому, ей, підстеріг би і вбив.

¹ Честь праці — так вітались комуністи-підпільники Закарпаття.

— Правда, Даниле! — зітхнув Шегута.— Вбити того Калаї не важко! Знаю, рука б твоя не схибнула; ще кілька чоловік, яких бачив учора й сьогодні, говорили мені про це.

— То там були такі делегати, як і я?

— Ая! Були й такі. Говорили, згодні вбити, і вбили б. Але що з того? Завтра б вони залили кров'ю Хуст, усю долину, верховину... За одного пса — надто велика плата! І що один пес, коли їх ціла згряя?

Надворі починало темніти. Червоні квіточки квасолі за вікном стали бузковими, а кручені паничі згортали свої пелюстки.

— Мусимо ще потерпіти, Даниле,— розважливо промовив Шегута.— Його мотуз лишимо для нього. То вже так! А ти мені скажи краще, що робиться у вас на верховині?

— Шумить верховина, гримить день і ніч... Ото скільки років по хребту будували лінію Арпада, а тепер знову наче сказилися, пруть схилами, через хаші, прірви... Нищать ліси, плюндрують багатство Карпат.

— То, може, й не погано, Даниле?

— Цьбто як?

— А так! Вже коли злодій починає свою хату муром городити, а перед муром ставить ще один мур,— то, мабуть, боїться, катюга.

Десь здалеку, через вікна долітала луна військового оркестру. Дивно було чути цю музику з тихої вулиці Хуста. Але ця музика викликала новий приплив думок у Степана Шегути.

— Ти, як делегат верховини,— сказав він,— мусиш знати і розповісти людям про все, що сталося в Хусті. Пан Калаї кричав сьогодні, що тут у нас немає і ніколи, мовляв, не було українського народу, а бреше — цей народ був і є споконвіку, і нікому цього народу не знищити. Пан Калаї каже, що наші люди завжди повертали свої очі на захід, на Європу,— а вони завжди, тим більше у важкі роки життя, повертали свої очі на схід, бо там живуть рідні нам люди, наші брати, там Радянська Україна! Пан Калаї сказав, що наш секретар Олекса Борканюк вбитий і вся комуністична організація розгромлена. О ні, на місце Олекси Борканюка стали інші товариші, а організація комуністів на Закарпатті, скільки її не громлять фашисти, збільшується... Пан

Калаї, видно, забув, або хоче забути, що в смертну годину говорив Олекса Борканюк: «Мене ви вб'єте, але народу не скорити». Борканюк це сказав — так воно є, так мусить бути. З цими Калаями боролись і боротимуться трудящі українці, оцих Калаїв ненавидить і з ними бореться кожен чесний угорець. Ти ото добре сказав, Даниле: прем'єр-пес! Що ж, прем'єри, та ще псिनороду, дуже швидко приходять і відходять, а народ житиме. Ні, народу не вбити.

Він помовчав і подивився у вікно, за яким усе дужче смеркало. Темно було і в кімнаті.

— Ех,— сказав Степан Шегута,— коли б то ближче було від нас до рідних людей, до Радянської України. Далеко фронт, і ми — як краплина великого моря, виплеснутого за Карпати. Але краплина до свого моря однак повернеться. Рідні люди про нас ніколи не забували і не забудуть. Фронт усе ближче й ближче. Тут, як сам знаєш, скрізь іде боротьба. А крім того, ти не забув, мабуть, що п'ять років тому тисячі наших людей пішли за Карпати, до Радянської України.

— Айно! Ми тоді виряджали їх разом.

— То ж ті люди побували в Радянському Союзі, навчилися і вже мають повернутися назад. То наша велика сила..

— О, коли б вони швидше повернулись!

— Є відомості,— вів далі Шегута,— що вони скоро вже будуть. Ми не знаємо, де саме й коли з'являться наші люди. Верховина велика — де Верецький, а де Яблунецький перевали! Треба їх ждати на всіх полонинах, і у вас — на Печенізькій,— здається, так вона зветься?

— І Печенізька, і Драгобрат, і Шумеска..

— Знаю,— тихо сказав Шегута.— Тож слухай..

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1

Степан Чижмар вийшов з лісу, пройшов сторожким кроком по скелястій площинці і зупинився над кручею. Ставши за кущем, що невідомо як і тримався на такій височині, він поглянув униз.

Позад нього ще лежали присмерки й тиша густо-лісся, він ще відчував усім своїм тілом холодок непрогрітої сонцем землі, вогкість лісових хащів, а в очі вже йому било ясне, вранішнє сонце, груди його наповнювало свіже, пахуче повітря.

Наставивши дашком праву долоню, щоб захистити очі від гострих променів сонця, він довго вдивлявся у далечінь, яка розкривалась перед ним, всотуючи в себе кожну цяточку, кожну найменшу деталь безмежного чарівного краєвиду.

Гора, де над урвищем він стояв, мала круті, ніби обрізані схили, що грядями спадали вниз, наче хвилі величезного закам'янілого моря. На схилах тулились поодинокі низькорослі, широковіті дерева, які, здавалось, впивались у скелю, щоб не скотитись у прірву. То тут, то там виднілися сизуваті зарості лелича; підперті ними купи вигладженого дощами й вітрами круглого каміння були схожі на табуни диких кабанів чи ведмедів, що котились з гори та й зупинились, задерши пилки. Один гостроверхній камінь стояв на кручі окремо, нагадуючи жінку з піднятими вгору руками.

Внизу, ніби величезна миска, стелилась долина. Здавалось, що срібляста річка розрізала її навпіл. По обидва береги річки лежало село — з гостроверхніми чорними хатками, вузькими смужками городів, кількома великими осідками¹ багатіїв, шатровою церквою і кладвищем ген далеко.

За долиною починались і тяглися до самого обрію, підвищуючись і підвищуючись, гори.

Він прислухався до звуків у горах і в долині. Степан Чижмар чув, як спокійно, ніби людина, що стомила і глибоко дихає уві сні, шумить позад нього ліс на горі, як дзвенить близько між скелями потік, як реве десь на полонинах худоба, а ген далеко невидимий трембітар смутними звуками вповідає свою тугу...

Він знав ці гори і долину, адже скільки разів доводилось йому перетинати і гору Менчул, і вбоге село в долині із зрадливою назвою — Ліпше, за яким починалась Іза, а там, за гребенем, і Хуст. Йому хотілось вийти з-за куща, впертись міцно в скелю ногами, прикласти руки до уст і крикнути так, щоб голос докотився

¹ Осідок — садба.

до далеких гір, повернувся назад, ще й вдарив у груди...
«А-ге-е-й! А-ге-е-й!»

Але він не крикнув, не подав голосу, а тільки дивився крізь гілля на гори й долину і все прагнув побачити те, чого шукав, і почути, що прагнув почути...

Була перша година ночі, коли Степан Чижмар, брат його Василь, Вацлав Цемпер, Іван Лога, Михайло Дякун та ще Лизанець і Крух — один по одному стрибнули з літака.

Літак ішов дуже високо, десь над хмарами, і коли Степан одірвався від нього, розкрив парашут і, погойдуючись, спускався в холодному повітрі, то бачив далеко-далеко на сході золоту смужку світанку. Він подумав навіть, як це дивно, що йому довелося побачити народження нового дня, а внизу, там, на Карпатах, ще темінь, ніч. Саме в цей час близько з'явилися ще два парашутисти, які чомусь спускались дуже швидко і раптом зникли з очей.

А потім він і сам поринув у вогку непроглядну хмару, що висіла над горами. Спуск у хмарі тривав дуже довго, кожної секунди Степан чекав, що вдариться об скелі.

Спустився він плавно на якийсь чагарник, що ріс серед галявини, і зразу ж подався вперед, роздираючи кущі і патикаючись на дерева, у густій передранковій темряві. Пізніше у прорізах між гіллям вгорі заголубіло світло, а далі запалились і золоті дубачі. Але внизу під деревами все снувалась півтемрява. Степанові здавалося, що він ступає на дні глибокого моря; і тихо тут було, як і під водою. Неначе уламки розбитих кораблів, перед ним з'являлись нові й нові повалені бурею та зотлілі від віку буки й смереки, як водорості, вгору тяглися кущі папороті; близько гойдались у вогкому повітрі величезні гриби, нічим було дихати. До краю стомлений, Степан усе частіше зупинявся, перепочивав, запитував себе: «Та коли ж кінець цій хаші?»

І от, нарешті, вийшов. «Вийшов!» — повторював він про себе. «Вийшов!» — радісно бриніла кожна частка його тіла.

Та де ж його друзі? Вони умовились зустрітись на світанні з південного боку гори. От і південний схил, сонце стоїть високо над горами, проймає своїм промінням усе навкруги. Степан Чижмар стояв біля куща

довгу годину, придивлявся, слухав, думаючи, що робити далі.

Згодом він почув, як десь вище на скелі зазвучала сопілка. За її смутними переливами вгадувалися слова:

Ой боже мій милостивий,
Що літа стрічаю.
Пасу вівці в синіх горах,
Про добро не знаю.

Степан Чижмар аж здригнувся, почувши мелодію цієї пісні. Як багато нагадала вона йому! Далеке дидинство, полонини, сумне мукання корів, дзвін калатал, чабана з сопілкою на кручі.

Але ж Чижмар дуже добре знав ці місця, як знав і те, що тут близько немає полонини. А сопілка грала й грала, і він пішов на голос сопілки.

2

Ледь почало світати. Свіжий вітрець прокотився між деревами, кілька холодних краплин роси впало на обличчя Вацлава Цемпера, і він розплющив очі, побачив рожевувате небо вгорі, ніби бронзою вкриті стовбури дерев...

Вацлав спробував встати на ноги, але не міг. Найменший рух викликав нестерпний біль у ногах, вони не слухались, були як дерев'яні.

Все стало зрозумілим. Коли земля була вже зовсім близько, парашут підхопило дужою хвилию повітря. Вацлав нестримно полетів у сіру безодню. В останню хвилину встиг розкрити додатковий парашут, та було, мабуть, уже пізно.

«Так що ж робити? — запитав сам себе. — Адже йти я не можу. А там мене ждуть товариші».

Напружуючи всі сили, тамуючи біль, підтягаючи за собою автомат і рацію, він поповз по слизькій, вистеленій мохом землі. Крок — і перепочинок, крок — і рука до автомата; хоч друзі були близько, але й ворог міг з'явитись з-за кожного куща.

Найпростіше і найлегше було йому, звісно, повзти схилом гори вниз, однак Вацлав, що був сином лісника з Чеських Татр, знав закон лісу: коли хочеш зустріти

друга — йди вище в гори. Отак він і повз, усе вище й вище, спираючись на лікті, підтягаючи важке, неслухняне тіло і зброю.

Іноді він зупинявся, клав голову на вологий м'який мох і марив; йому ввижався рідний край, стрімкі вершини Татр, одвічний шум лісу, як і тут, на Карпатах.

Йому було боляче, що так безглуздо може все закінчитись, адже летів він сюди, на Карпати, не для того, щоб з першого кроку стати калікою або загинути.

Однак він думав не тільки про себе. Його не лякала смерть. Треба буде — зуміє померти, як належить комуністові. У нього є зброя, рука його не схибне, коли око заглядить ворога. Кров за кров і смерть за всі муки й страждання його народу. Він думав про своїх товаришів. Їх попереджено, і вони добре знали, як важко спускатись над лісами й скелями в Карпатах, та хіба все врахуєш? Чи не трапилось чого з ними, чи живі й здорові його друзі? Він ще раз і ще раз прислухався, чи не чути десь кроків, чи не ворухнеться десь гілочка, до якої доторкнулась рука людини. Ліс мовчав.

Вацлав довго повз на руках, підтягаючи за собою тіло, і швидко до крові поранив собі руки об гостре каміння. Тоді спробував повзти на ліктях. Кожен крок, кожен сантиметр давався йому з великим трудом...

Нарешті прийшла хвилина, коли зрозумів, що далі повзти вже не зможе. «Спочити, а тоді вже й далі», — думав він.

Вацлав зупинився і довго нерухомо лежав, поклавши гарячу голову на куш холодної папороті і витягнувши по землі стомлені, закривавлені руки. Низько над його головою дрібно тріпотіла букова гілочка; на одному з листочків її сидів, смішно перебираючи хоботками з бульбочками на кінцях, метелик; він, видно, відпочивав і, перш ніж полетіти далі, то опускав, то підіймав угору свої чудові, схожі на павині пера, крильця. Десь близько якась пташина одноманітно тягла своє печальне «піу-ю... Піу-ю». Він позаздрив пташці. Все навкруг було зеленаво-жовте, лісове, свіже; барви вгорі темнішали і зливалися в суцільну шаль, через яку прорізувались вікна у глибоке голубе бездонне небо. Вацлав заплющив очі.

І раптом десь здалеку долинула пісня. Він зразу її пізнав — цю пісню грають на дудках у Татрах чабани, цю пісню співала над його колискою мати:

Ой боже мій милосердний,
Що літа збігають,
А я пасу вівці в Татрах
І добра не знаю.

Де ж він? Може, це і є Татри, може, десь близько рідна хата? Так і є, ось покійна його мати вийшла з хачі, пішла вперед і простягнула до сина свої руки...

3

Залігши в кущах, Степан Чижмар довго поглядав угору на скелю, намагаючись побачити того, хто грав на сопілці. Але музикант був невловимий: програвши трохи, він змовкав, а там починав грати зовсім в іншому місці — вище або нижче на скелі.

Та ось невідомий музикант заграв за один крок від Степана. Степан розсунув гілки куща і просто перед собою побачив засмагле, темноволосе, з лукавими очима і маленькими вусиками обличчя брата свого Василя.

— Василю! — прошепотів з куща Степан. — Тож, обояснику¹, зваблює мене цілу годину!

— Матінко! — по-дитячому якось вирвалось у Василя, і він сунув сопілку за пазуху. — Ну й наполохав ти мене, Степане.

— Наполохав... наполохав! — передражнив його Степан. — А от ти начудив — то правда.

— А що? — широко розплющив свої і без того великі очі Василь.

— Сопілку дістав... Граєш на весь ліс... Того й вантруй, що ворога накличеш...

— Ніде я її не діставав, а сам зробив... І нікого сопілкою не накличу. Що сопілка? Хто на ній не грає? А як, скажи, наших людей у цьому лісі знайдеш? Я ж грав обережно, подивлюсь — та й пограю, пройду — і знов за сопілку...

— Ой Василю, Василю! — зітхнувши, промовив Степан. — Не переробить тебе ніхто довіку... Добре, коли б тільки сопілкою кінчилось.

¹ О б о я с н и к — перевертень.

— Кинь, Степане! — роздратовано сказав Василь, і в його очах заблищали вогники.

— А я й кинув. Ну, то кажи, знайшов людей?

— Вони мене знайшли, — відповів Василь, — на сопілку вийшли. Он ідуть, дивись!

Від куша до куша, вгору по скелі підіймались Михайло Дякун і Іван Лога. На ношах, що були зроблені з двох жердин, перекладених гіллям і вкритих парашутом, лежав Вацлав Цемпер.

— Що з ним? — сполохано запитав Степан.

— Забився, коли сідав...

— А Лизанець і Крух?

— Пішли шукати води.

Михайло Дякун і Іван Лога піднялись на скелю і поставили ноші під кушем у затінку. Цемпер, надзвичайно блідий і стомлений, розплющив очі, подивився навкруги. Степан Чижмар схилився над ним.

— Що з тобою, Вацлаве?

Цемпер подивився на свої ноги, вкриті крайком парашута, торкнувся до них рукою, відповів:

— Мабуть, вивихнув ногу. Але це нічого, все пройде, мусить пройти, тільки командиром тепер доведеться бути тобі.

— Не журися, Вацлаве, — сказав Чижмар. — Хіба я не бачу: пошкодив ноги ти не дуже, все швидко пройде, полежиш до вечора...

— А я що кажу?! — махнув рукою Цемпер. — Звичайно, до вечора... Може, й ще який день... А зараз треба позбирати парашути, сховати їх... Ну і рації, звісно, та зброю. Комусь також треба піти в село, налагодити зв'язок з місцевими комуністами.

— Все зробимо, — заспокоїв Вацлава Чижмар.

— То й гаразд! — важко зітхнув Цемпер і очима, які затягав туман, подивився навкруг...

— Що це?! — роздратовано і дуже голосно сказав він згодом. — Усі гори коливаються, провалюється земля. І смереки хиляться, падають на мене...

Він одкинувся назад на ношах і довго лежав так, блідий, знеможений.

Степан сидів біля Вацлава, прислухаючись до його важкого дихання, до гарячкових слів, що зривалися час від часу з його уст. Близько стояли друзі, — зажурені й стривожені.

— Доведеться нам кілька днів ховатись,— сказав Степан.— Ну, а коли ховатись, то треба кудись глибше в гущавину, де жоден пес нас не зміг би знайти. А до того нам треба кінчити всі справи.

— Поки ми з Степаном добились сюди, то облазили весь південний схил гори,— сказав Крух.— А це ще раз пройшлися, шукаючи води. Рації на місці, але не всі.

— Скількох рацій не знайшли? — запитав Чижмар.

— Двох рацій немає,— відповів Крух.

— Треба шукати,— промовив Степан.— Крий боже, щоб у їхні руки попало щось.

З високої скелі, на якій всі вони зібралися, видно було широку долину, гірські перевали, обрїй. Ніби так недавно опинились на Карпатах, а скільки вже подій сталося за цей час! І сонце невблаганно робило своє коло по небу, спустилось до горловини міжгір'я, що тягнеться до Тиси, барви на долині і в горах стали ніжнішими, тьмяними.

— Уночі я спущусь в долину,— сказав Степан Чижмар.— П'ять років — не один день, але знайду своїх людей. А повернусь сюди, на цю скелю, через три дні. Раніш не встигну.

Тоді брат його, Василь, що примруженими, замріяними очима дивився на долину і час від часу кусав тонкі уста, повернувся, промовив:

— А чому саме ти підеш, Степане?

— Хто ж піде, Василю?

— Та я піти можу.. Ти про мене не турбуйся, Степане! Я — верткий, і мене жандарми не схоплять. Не бійся, все зроблю, як треба, скажи тільки, куди йти маю, кого шукати?

До бліднуватого, стомленого обличчя Степана Чижмара прилила кров, воно спохмурніло. Але Степан не сказав гарячому своєму братові жодного прикрого слова і дуже тихо й лагідно промовив:

— Усі ми, Василю, ще маємо побувати в долині. Не гарячкуй, і ти там побуваєш! Але піду на перший раз я... На третій день жди мене на цій скелі, Василю.

— То правда! — загомоніли всі товариші.— Іди! Щасти тобі, Степане!

Степан Чижмар повернувся до Менчула, як і обіцяв, на третій день. Виконати свою обіцянку йому було не легко. Надвечір того дня з-за перевалів, як отари сполоханих овець, вирвалися важкі свинцеві хмари. Вони швидко затягли небо. Серед білого дня все навкруг посіріло, над землею закрутились, загасали вихори, стовпи іржавої куряви й листя здіймалися до неба, деякі з них досягнули хмар. Усе більше темнішало, неначе настала ніч. Зі сходу війнув рвучкий холодний вітер і то тут, то там сипнув градом. Раптом над Менчулом, як величезна стріла, мигнула сліпуча блискавиця, немов у барабан вдарило над горою, гучна луна покотилась полонинами та ізворами. Далі блискавиці били до пізньої ночі, громи потрясали й потрясали небо, хмари пролилися рясним дощем, зашуміли гірські потоки.

Степан наближався до Менчула. Може, й краще, що трапилась негода. Кого й куди понесло б у таку грозу та зливу? А він ішов; ще над Тисою кресали небо блискавиці і гуркотів грім, ще дощ досівав над горою останні краплини і гули в ізворах збурені потоки, а він, мокрий з голови до ніг, підійнявся крутими схилами до того місця, де залишив товаришів.

Там його ждав Василь. Він нетерпляче й одразу закидав Степана запитаннями:

— Ти був у Копашневі? Як брати й сестри? Чи живі там наші? Та говори ж, говори, Степане.

— У Копашневі я не був,— одразу ж сказав Степан,— але про своїх дізнався. Всі здорові, живі, хоч яке тут життя зараз! Усім однаково — каторга та мука. Братів на роботу женуть, дружин наших по тюрмах тягають.

Василь стояв так близько від брата, що Степан чув його напружене гаряче дихання.

— І ти не пішов до Копашнева? Не постояв на порозі нашої хати?

— Не ходив, Василю,— твердо відповів Степан.— Говорив і говорю — встигнемо, брате! Дай час, прийдемо як господарі!

Він запитав про те, що непокоїло його всі ці дні.

— А люди наші цілі?

— Цілі...

— Як Вацлав?

— Однаково... У гарячці...

— Ви на старому місці?

— Ні. Переночували на цьому схилі; вранці недалеко від нас пройшли жандарми...

— І що?

— Пропустили їх, а самі одразу перейшли на північний схил гори, в ущелину.

— То й краще, що не зчепилися з ними. А рації всі знайшли?

— Не всі...

Вони пішли, розсуваючи в темряві гілля кущів, що бризкалось на них холодною рососою. Дощ уже вщух, на небі почали, як з безодні, виринати зорі. Повіяв теплий вітер з долини.

Раптом Степан зупинився.

— Ти, Василю, не гнівайся, що до Копашнева не зайшов. Ось, зажди, я тобі повім...

Вони стали поруч на кручі, за якою стелилась долина. Звідти не долітав жодний звук. Там не видно було ні вогника. Тільки вище від долини, де вився шлях до перевалів, темряву проймали холодні білі клички,— то в гори їхали валки автомобілів. Ще вище, там, де починались перевали, на високих полонинах де-не-де спалахували леза прожекторів — вони впилися в небо, розсіваючи попід хмарами сріблястий пилок. Було щось зловісне й страшне в цих вогнях серед темної ночі, це все аж ніяк не нагадувало тих Карпат, які вони знали, до яких звикли, які снилися їм багато літ підряд.

— Я тебе знаю, Василю,— сказав Степан,— і знаю, що тебе непокоїть. Дуже гарячий ти, не розумієш мене часто, засуджуєш. От і зараз ти думаєш, як це так, що я не побував дома, в Копашневі. Але чого йти? На хвилину зрадіє душа в тебе і в рідних людей. А далі? Радість, що пташка, випусти — і полетить! Дізнаються жандарми — і пропало. А люди на нас надіються, ми людям належимо. Ходімо, Василю!

Пізніше, у дуже важку годину свого життя, Василь Чижмар не раз згадував ці слова брата. А зараз він вислухав їх, подумав, ніби і вгамував себе, але в душі не згодився з Степаном.

— Що ж, ходімо! — тільки й сказав Василь.

Вони мовчки, перестрибуючи з каменя на камінь, з

кручі на кручу, пробиваючись через непролазну хащу і лісові прилуки, пройшли схилом гори і спустилися в глибоку ущелину, де їх ждали товариші і де лежав Вацлав.

Тут було надзвичайно темно. Над самою головою звисало гілля. Десь близько, ніби сріблястий дзвіночок, плескотів потік. Зрушене ногою каміння котилось і котилось у глибоку прірву.

Степан, що мав дуже гострий зір, пізнав постаті товаришів; у темряві до нього простягались теплі дружні руки.

— Вечір добрий, Степане! По тобі хоч годинника заводь. Який світ — і вже тут! Ну, говори, які новини в долині?

Степан намацав у темряві біля себе плаский камінь і сів, бо в нього боліли ноги. Всі теж посідали навпочіпки.

— А що ж,— почав він,— пішов я на полонину за Драговим, там колись був у мене знайомий чабан. Лежав край лісу, ждав його на світанні. Аж бачу, бреде з отарою. І такий, як був, був і є комуністом.

— То ти на полонини ходив,— протягнув десь близько Василь.

Степан ніби не почув цих слів і продовжував:

— А далі вже легко було мені інших членів нашої організації знайти. Ходив аж до самого Хуста. Зустрівся там з одним членом крайового комітету. Комітет, виявляється, давно нас жде. Борканюк ще встиг попередити, що ми маємо прилетіти. От тільки не знали, звідки нас сподіватися і де ми спустимось. І зараз вартують люди і на Рахівщині, і біля Туряньської долини. Товариш з комітету розповідав мені, що є чимало партизанських загонів і, де не поглянь, все загни імені Борканюка. Адже живе він і житиме! Товариші надіються і на нас. Тепер справа піде, може, ще жвавіше. Ми довго думали над тим, як бути з нашою групою, і прийшли до висновку, що наша група розіб'ється — Михайло Дякун, Федір Крух, Іван Лога рушать до Севлюша, я з Лизанцем і Василем залишимося у Хусті...

— Чому ж ви забули про мене? — пролунав близько голос.

То говорив Вацлав Цемпер, що чув розмову своїх друзів.

Василь Чижмар підійшов до нього.

— Ні, Вацлаве,— відповів він,— ми подумали й про тебе. Ти будеш у Хусті... Тобі треба полікуватись.

Чижмар узяв руку Цемпера, стиснув її і відчув, яка вона гаряча. Вацлав палав у гарячці, важко дихав.

— Степане,— покликав він.

— А що?

— Нахились ближче до мене,— зашепотів Цемпер.— Отак. А тепер слухай. Я, Степане, не вивихнув ногу, а зламав... Так, так, я ж чую... Кістки поламані, видно, запалення — от де не на часі! Але що поробиш? Адже тепер ані години не можна ждати, а швидше йти з лісу. Я все чув. Дуже добре, що так усе складається. Ви йдїть, а я?! Бачу, що я вам на заваді, ноги в мене перебиті. Може, ви залишили б мене тут, у лісі?..

— Дорогий Вацлаве,— сказав Степан.— Чи від тебе я чую такі слова? Ні, не личить тобі так говорити. Що ж, думаєш ти, куди ми прилетіли? Ми --- дома! То й зробимо все, як дома. Невже ти не надієшся на нас, Вацлаве?

Одразу після півночі вони вирушили в дорогу. Попереду всіх ішов Степан Чижмар. За ним ланцюжком тягнулись інші товариші. Вацлава несли на ношах. Йому в цю пізню годину ночі стало гірше, він марив у гарячці.

Вийшовши з лісу, який вкриває схили гори Менчул, вони спустились у міжгір'я, то підіймаючись на кичери, то спускаючись з них. Раз і другий пройшли вони мимо осідків, де вимальовувались, ніби фортеці, в нічній імлі хати, а раз підійшли так близько до якогось будинку, що чули голоси в дворі.

Там, де Діна, переливаючись на камінні, виривається з-поміж гір на долину, недалеко від шляху, що тягнеться з Хуста на Севлюш, Степан Чижмар сказав товаришам зупинитись і сам пішов уперед.

Він повернувся не скоро, але йшов спокійним розміреним кроком.

— Що ж, товариші,— сказав він,— прийшов час нам розлучитись. Чи побачимось скоро, хто знає! Може бути й так, що побачимось, але не зможемо поговорити. То попрощаємось, товариші.

Степан відкликав набік Михайла Дякуна, Федора Круха й Івана Логу, обійнявся з ними і прошепотів:

— Ось вам документи. Лісоруби з Іршави. До сві-

танку перебудьте десь у полі, а тоді йдіть сміливо, документи добрі, з печаткою жандармерії. У Севлюші зайдіть до Марії Фаркаш. Скажіть їй, що ви від Миколи. Її вже повідомлено, і вона жде вас. Прощайте.

І розійшлись вони в різні боки, щоб робити спільну справу. Була глибока ніч, на шляху пролунали й завмерли кроки.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1

Уранці із Драгова до Хуста звивистим шляхом примчала зелена, закрита жандармська машина, якої так боялись скрізь в горах і на долині. Машина зупинилась не біля під'їзду будинку жандармерії, що стояв під самою Замковою горою, а заїхала просто в двір. Там два жандарми, на яких покрикував лейтенант з когутячими перами на капелюсі, витягли з машини щось схоже на лантух, обмотаний мотузками. Два жандарми понесли лантух сходами, за ними рушив лейтенант. Через кілька хвилин лантух опинився в кабінеті начальника окружної жандармерії поручика Сиплокі. В кабінеті був на той час і шеф жандармерії Закарпаття полковник Крічфалуші.

— Насмілюсь доповісти,— почав лейтенант, козиряючи,— привезли, як ви наказали.

— Показуйте! — промовив поручик.

Два жандарми з великим трудом розкрутили вузли, розгорнули лантух. В лантусі лежав шовковий парашут і вкритий сірою фарбою новий радіопередавач.

— Де знайдено? — встав із стільця і зупинився біля парашута поручик. За ним важко ступив і полковник.

— На долині за горою Менчул,— відрепортував лейтенант.

— Покажіть мені на карті,— втрутився в розмову полковник Крічфалуші,— те місце, де ви його знайшли. Добре. Обведіть це місце олівцем. Так. І скажіть, лейтенанте, виявили парашут селяни чи його знайшли жандарми?

— О, хіба від цих русинських селян можна чогось доброго ждати? — відповів лейтенант.— Парашут знайшли мої жандарми,— він показав на своїх супутни-

ків.— Вони одразу доповіли про випадок мені, я негайно повідомив пана поручика і за його наказом негайно прибув сюди.

— Отже, ніхто про парашут не знає?

— Ні.

— А як ви думаєте, лейтенанте,— продовжував полковник,— коли він був спущений?

— Важко сказати, пане полковнику.

— Офіцер угорської жандармерії повинен відповідати на питання точно і без жодних «важко сказати»,— зауважив поручик.

— Ми в Драгові,— продовжував лейтенант,— кожної ночі чуємо, як угорі проходять літаки. Вони летять із-за Карпат у бік Чехії, до Угорщини, Румунії.

— Дурень! — не витримав полковник Крічфалуші.— Ви маєте великі, як у віслюка, вуха, але чуєте ними не те, що треба. Ви бачите плями і патьоки на шовку? Від чого вони? Звичайно, від дощу... А дощ біля Менчула проходив два дні тому. Отже, ви спали два дні й дві ночі і нічого не чули.

Лейтенант виструнчувався, скільки мав сили. Здавалося, що його хребет от-от переломиться. Слідом за своїм начальником випинались два жандарми.

Полковник Крічфалуші схилився над апаратом, уважно оглянув його з усіх боків, помацав пальцями ручку управління, відкрив дошку...

— Телефонкен! — промовив лейтенант, що стояв позад полковника і стежив за кожним його рухом.

— Заберіть це одоробло з моїх очей,— наказав поручикові полковник Крічфалуші.

— Вийдіть! — крикнув на лейтенанта і жандармів поручик Сиплокі.

Коли лейтенант і жандарми вийшли з кімнати, роздратований полковник Крічфалуші пішов до вікна і довго дивився на замок, над руїнами якого пропливала, чіпляючись за їх шпилі, неприємна сіра хмара. Поглянув він і на стиснуту з двох боків хребтами ущелину, що тяглась до Драгова, уявив верховину, яка починається там, за цими першими хребтами.

Полковник Крічфалуші пригадав верховину не марно. Він знав там кожне село, аж до Волового, Волосянки, Синевірського озера.

Річ у тому, що полковник, шеф жандармерії Закар-

паття, він же флігель-ад'ютант при регентському комісарі, Андрош Крічфалуші, зовсім не був Крічфалуші.

Батько його — отець Євген Грабар — працював усе життя як греко-католицький священник і мав фару в селі Майдані, в горах за Воловим. Син його при хрещенні був названий Андрієм. Дитинство і юнацтво Андрія Грабара проминуло швидкоплинно й мирно. Батько його був попом і молився ніби за українців, син його Андрійко хвалився, що він українського роду, і вчився спочатку дома, в семінарії, а потім у Відні.

За Франца-Йосифа батько заприсягався любов'ю до українців і благословляв їх на першу світову війну; син його, Андрій, пошився в «прогресивні русини» і з усіх сил доводив свою відданість, вислужуючись перед угорськими магнатами. Це імпонувало багатьом. На вечорах у Відні Андрій Грабар виступав з промовами, в яких базикав, що українці не мають нічого спільного з руськими людьми на сході, а тяжіють тільки до Відня. Перед високим, широкоплечим, з вусиками «а-ля русин» і великими, ніби в корови, очима Андрошем Грабарем, як почали тоді прозивати попівича з верховини, напіввідкрилися двері аристократичних салонів Відня; мав він винятковий успіх також і у випещених, жадібних до любовних пригод панянок.

Дві сили боролися за Андрія-Андроша Грабара. Єпископ мукачівський Олександр Стойка, посилаючись на те, що рід Грабарів складається з наставників, наполягав на тому, щоб і Андрій пішов по духовній лінії. Урядові особи з Відня і Будапешта, розуміючи, на що здатний Андрош Грабар, вернули його на свою сторону.

Як вирішив питання сам Андрій Грабар і що він робив за чехів, коли то наїжджав до Волового, то подорожував до Праги, Відня та Будапешта, з'ясувалось тільки тоді, коли до влади в Угорщині прийшов Хорті і коли він призначив комендантом особистої охорони Андроша Грабара.

Проте в цей час майданський попівич уже перестав бути Грабарем. Українець? Це аж ніяк не пасувало до коменданта особистої охорони Хорті... Андрош Крічфалуші, ротмістр, капітан, флігель-ад'ютант, полковник, — так блискавично робилась кар'єра Крічфалуші.

Трапилось ще одно «чудо в Майдані». Ніхто й ніколи не обирав якогось Андроша Крічфалуші депута-

том, ніхто в горах і не знав, що то за один той Крічфалуші, а він уже опинився в угорському парламенті як депутат української людності Воловщини і не раз виступав навіть з промовами від імені цієї людності.

Коли угорські окупанти загарбали Закарпаття, Хорті знав, кого послати туди вішалником. Андрош Крічфалуші-Грабар з'явився там як довірена особа від уряду при регентському комісарові. Він організував жандармерію, увійшов до керівництва Автономного землеробського союзу. Священик у Майдані о. Євген Грабар молився за убогих українців і віддавав їх на смерть, син його, полковник жандармерії Андрош Крічфалуші цих українців безжально вішав.

Зараз полковник Крічфалуші стояв біля вікна жандармського управління в Хусті й дивився на Замкову гору, на кладовище з хрестами, що в два яруси тяглось по південному схилу гори, і на широку долину, яка тікала до обрію.

— Мало! — вирвалось у нього.

— Пан полковник щось зволив сказати? — метнувся поручик, що стояв за спиною Крічфалуші.

Полковник повернувся. Обличчя в нього було сердите.

— Кажу, що хрестів мало,— засміявся полковник і показав рукою на кладовище.

— Насмілюсь доповісти, що зараз їх закопують здебільшого без хрестів,— сказав поручик.

— Все одно треба більше,— зауважив Крічфалуші.— Бачите,— кивнув він на парашут і радіостанцію,— вони не заспокоюються. Відомо, хто ці парашутисти. Русини, все вони. Слухайте, поручик. Парашут і рацію одразу запакуйте — і до Ужгорода. Крім того, я вважаю, що оцього вашого лейтенанта треба, мабуть, прибрати. І двох жандармів, що були з ним. Навіщо нам свідки?

— То мій найкращий лейтенант, пане полковнику.

— Може, він і кращий, але слід подбати, щоб ніхто нічого не знав. Гаразд, згоден, перекинемо їх усіх в інше місце. А тим часом у тюрму їх, пане поручику.

— Слухаю,— відповів поручик.— Які ще будуть накази пана полковника? Може, послати експедицію в ті місця, де знайдений парашут?

Полковник замахав руками.

— Ні, ні, ні! Жодних експедицій. Вони спустились десь біля Драгова — запам'ятаймо це. Далеко вони не підуть — врахуємо. Отже, вони десь тут сидять, ждуть. А ми будемо поки мовчати, ніби нічого не знаємо. Ви мене зрозуміли, поручику? Хрести треба ставити в кілька ярусів,— діловито додав він.— І навіщо хрести? Можна й без них — рови та ями...

2

Голова Автономного землеробського союзу і пенсійний прем'єр-міністр Закарпаття Андрій Бродій сидів пізньої ночі в будинку адвоката Будая — голови АЗС в Хусті. Він був веселий, жвавий, рухливий і, як сам говорив про себе,— при голосі.

Не один пан Бродій був тієї ночі у Будая і також при голосі. Біля заставленого пляшками з винами й тарілками з багатою закускою столу сиділи ще староста з Севлюша — Ортутай, радник при іршавському коменданті Бенце, священник з Копашнева Косей, хустські багатії — Барабаш, Гуржій. Вони не були п'яні. Приклад показав сам Андрій Бродій — він випив рівно стільки, скільки треба було для того, щоб язик розв'язався, але не настільки, щоб заходився бовкати, як дзвін. І всі випили, як кажуть, в міру.

— Не мені одному висловив подяку пан Калаї,— говорив виразним, чітким голосом Бродій,— а всьому нашому Автономному землеробському союзу. Так, панове, всім нам висловлена подяка. А чого ж критись?! Ми для них дуже багато зробили, панове! Звичайно, ми думаємо про королівство, але думаємо і про себе. На кого нам орієнтуватись, панове? На Москву, на Київ? О ні, панове, то — загибель наша, смерть, крах усіх сподівань. Київ і Москва — то більшовизм, комуністична концепція, знищення священної власності... Відрікаюсь, тричі відрікаюсь, панове. Нас, західників, ніякі голоси не перетворять на прихильників Сходу. До того ж, руська культура нам чужа, ми з нею не маємо нічого спільного. Ми маємо свою партію, Автономний землеробський союз. А маючи цю партію, ми вже знайдемо, кому служити. Треба тільки діяти, діяти...

— Діяти...— з протягом промовив Будай.— Це легко сказати. Але у нас, у Хусті, ніби діє якась підземна сила... Що не ніч, то й листівки; червоний прапор третій вже раз чіпляють на Замковій горі. Раз три дні підряд висів — скільки не видиралися, не дістали.

— І в нас неспокійно,— цідив піп Косей з Копашнева.— Маю підозріння на вельми многих осіб... Це стоується більшості мешканців села...

Староста з Севлюша Ортутай говорив гостріше:

— А ми вже всі тоті хижі на околицях переполовинили... Звідти, тільки звідти йде вся зараза.

Бродій з презирливою посмішкою подивився на них і процідив крізь зуби:

— Дивлюсь я оце на вас, панове, і думаю: за що вам, членам Автономного землеробського союзу, виплачує гроші уряд королівства? Аджє одержуєте? Ще й як! Обома руками. А вам ще дають і дають: «фонд оборони віри», нагороди за кожне успішно виконане завдання. Тільки ні за що давати вам ці нагороди...

— Вибачайте, Андрію,— заперечив Будай.— А скількох уже в Хусті не стало?

— Так, так, пане Андрію,— прошамкотів священик з Копашнева Косей.— Стараємось у міру своїх сил...

Староста Севлюша Ортутай повторив своє:

— Ми вже всі тоті хижі на околицях переполовинили...

За це слово «переполовинили» й вчепився Бродій.

— А хто вам сказав,— втупився він своїми сірими банькатими очима в очі Ортутая,— що треба переполовинити? Може, треба залишити тільки п'яту, сьому, дев'яту людину? Багато? Ні, не багато. Відомості маю, що вже й парашутисти почали стрибати на Закарпатті...

— Де? Що? Як? — заревіли за столом.— Може, то Борканюк?

— Борканюк,— то було давно,— відповів Бродій.— Дяка богові, ми з ним покінчили. Це вже нові, але тієї ж масті — комуністи! Де і як — ще рано говорити, нехай відає той, кому належить. Але ж стрибають! І коли ви отак будете сидіти, вони скоро ще й на голови ваші почнуть стрибати... Ви, панове, звикли покладатись на жандармерію, поліцію, кемельгаріто? Усі вони, звісно, люди добрі і роблять багато, але горе в тім, що там, в селах, навіть їхнього духу бояться, і тіль-

ки хто з них у село поткнеться — звідти всі біжать в гори та в ліси. А ви ж істинно русини! Від вас ніхто не ховається. І як від вас сховатися, куди від вас втечеш? Парашутисти — з неба, а ми тут — по горах і долині. Жандармерія і поліція служать нам, панове, ми повинні їм послужити! Не комусь,— самі собі служимо.

3

Гості пана Будая виходили на вулицю шумно. Біля ганку вже стояв автомобіль Андрія Бродія. Відставний прем'єр-міністр люб'язно запропонував гостям пана Будая підвезти їх до готелю «Централь». Вони й поїхали, продовжуючи вже в машині розмову.

Тільки один гість не сів у машину — пан Адам Гуржій. Бродій запропонував підвезти і його, але Гуржій жив на протилежному боці міста, на Кіришській вулиці, а тому й не став затримувати пана Бродія і його друзів своєю особою. Він тільки пристрасно, від душі потиснув їм усім руки, постояв біля будинку, поки машина не зникла за рогом, і пішов серединою темної порожньої вулиці.

Адам Гуржій не боявся вночі ходити вулицями Хуста. У кожного члена Автономного землеробського союзу була перепустка від коменданта,— адже вони були постійними і до того ж нічними відвідувачами жандармерії, кемельгаріто, жупанату. Мав, звичайно, перепустку і пан Адам Гуржій.

А перепустка в цей час у Хусті була потрібна. Хоч місто начебто спало і на вулицях нікого не було видно, але вартові зупинили Гуржія зразу ж, як тільки він одійшов від двору Будая. Блищали кишенькові ліхтарики; жандарми полковника Крічфалуші козирули панові Гуржієві і дали йому дорогу.

Він зрозумів, що жандарми їх охороняли, адже пан Бродій неабияка особа, хоч і відставний, а все ж прем'єр-міністр, депутат парламенту, голова Автономного союзу. А полковник Крічфалуші — також депутат і член президії союзу.

Це ж йому, видно, дзвонив Андрій Бродій від Будая. «Дорогий Андроше, ми мусимо зустрітись сьогодні вночі...» Андрош-Андрій, як це в них надзвичайно просто!

І Адамові Гуржієві стало навіть лоскитно в грудях

від почуття, що й він, незначною своєю персоною, був на таких важливих зборах, які відбулися щойно в адвоката Будая. Це ж не жарт — Бродій, Будай, Орту-тай, Косей, Бенце... І він — Адам Гуржій, дрібний торговець, власник крамниці «люкс»!

Справді, що таке його крамниця? Слово «люкс», як його розумів пан Гуржій, мусило визначати — перший клас. Він бачив кілька крамниць з назвами: «Люкс» — у Відні, Празі, Будапешті, Ужгороді. Ото перший клас! Але який шик, блиск у нього? Старі, вицвілі парасольки, іржаві бритви, криві дзеркала, смердючі одеколони та ще чемодани із зіпсутими замками!..

А все ж крамниця по вулиці Ракоці тримала на світі Адама Гуржія, вона ж була причиною всіх отих маніпуляцій і кроків, які він зробив у своєму житті. Ще за чехів Гуржій вписався до аграріїв і за них голосував на виборах; прийшов Волошин — вступив він до Українського національного об'єднання. Втік Волошин, і прийшли мадьяри — пан Адам став членом Автономного землеробського союзу... А що ж робити, коли Гуржій ненавидів свій «люкс» і все життя мріяв поставити велику крамницю з склепами, залізними шторами, відкидними полотняними дашками над вікнами на вулиці Ракоці або бодай в одному з провулків біля ринку?! Мріяв він, звичайно, придбати і будинок в центрі міста на багато кімнат — не все ж йому тулитись у хатині з трьох кімнат на Кіришській — нехай вже там, навколо холерної криниці, живуть Логойди, Штефуци, Симковичі!

Зараз він зупинився на площі недалеко від пам'ятника Духновичеві, подивився навкруг. Ніч була похмура й сіра, але він бачив перед собою чудовий будинок Куртяка. Взяти хоч би цього Куртяка. Сам Адам Гуржій пам'ятав ще старого Федора Куртяка. Багатий був, чорт, а картоплю крав на чужих городах. Раз його навіть піймали, хотіли вбити. Але втік, проклятий, через Хустець. Правда, з того часу і Федора, і весь його рід прозивали картопляними злодіями. А їм було начхати на все те. Син злодія і сам злодій, Іван Куртяк першу на Закарпатті фашистську партію, гвардію в чорних сорочках, організував. От і посипались гроші — вивершив Іван Куртяк будинок з покоями, синів у Будапешті вчить.

«Чому ж такому злодієві щастить? — думав, прислухаючись до тиші нічного Хуста, Адам Гуржій. — Вісім квитків різних партій лежать у столі, ніби нічого не крав, нікого не вбив, люди поважають, ніхто поганого слова про мене не скаже. А «люкс» однаково прибутків не дає. До якоїсь там трафіки Логойдів чи до Ботки люди пруть і пруть, а в «люксі» пусто і в кишені не густо. Спасибі панам Бродію і Будаю, хоч до столу пускають, не гребують знайомством».

Його мучила, пекла заздрість. Йому здавалося, що геть усі його обкрадають, що в нього хтось перехоплює славу, почесні, гроші, які він, безперечно, заслужив на цьому світі. Він стояв довго на одному місці і знічев'я почав рахувати будинки, які тягнулись по вулиці від площі. Один, два, три... Чотири, п'ять, шість... Сім, вісім, дев'ять. Він навіть аж здригнувся. Дев'ятий будинок на вулиці належав саме йому.

Адам Гуржій пригадав слова Андрія Бродія, які все крутилися й крутилися в його пам'яті: «Може, треба залишити тільки дев'яту людину?».

«Може, й справді так? — думав Гуржій. — Може, справді люди одне одному заважають жити? Нехай розсовуються, нехай попрацюють Бродій і Крічфалуші. Адже не він, не Адам Гуржій, це робитиме. Він — людина тиха та смирна! Йому б тільки крамницю — справжній «люкс» та ще будинок в центрі міста, під черепицею, за високим парканом, а на хвіртці табличку з написом: «Обережно, тут пес вельми злий».

І так думаючи, пройшов він — низенький, сухорлявий, непоказний, як і його батько Мефодій, тихою Кіришською вулицею, переступив через перелаз, одімкнув хату, в якій було зовсім темно.

Дома ще не всі спали. Темно було в кімнаті, яку називали їдальнею, темно було в кімнаті праворуч — там спала дружина Гуржія, Настя. Світло горіло в кімнаті ліворуч, де жив син Яків, що закінчив минулого року гімназію в Хусті і тепер готувався до вступу в Будапештський університет.

Син чув, як батько пройшов вулицею, зайшов до двору і одімкнув хату, скинув і почепив на гачку біля

дверей у їдальню пальто, капелюх, нарешті пройшов по кімнаті, зупинився, налив з карафки води, випив.

Батько відчинив двері до кімнати сина.

— Знову не спиш?

Яків, високий юнак з темними, замріяними очима і буйним волоссям на голові, одверто і, як батькові здалося, зухвало подивився на нього.

— А що? — запитав Яків.

— Скоро, мабуть, і світатиме. Пізно.

— А вам не пізно ходити в такий час по Хусту й торгувати людськими душами?

Батько щільно зачинив за собою двері, сів біля столу, на якому лежали розгорнуті книжки.

— Що ти сказав? «Торгувати людськими душами»?

— Я думаю над тим, що говорю, але чи замислюєтесь ви над тим, що робите? То були аграрієм, то волошинцем, тепер бродієвець, а далі і йти нікуди. Адже Бродій — фашист.

— А я хіба не знаю? — посміхнувся батько. — Ти з Бродієм мене не рівняй. Я бачу, що вони роблять, але сам нікого не вбив і не вб'ю. Я курки вбити не можу, ти ж знаєш.

— Один ріже курку, другий їсть, а обоє однакові, — так само зухвало промовив Яків. — Та й не казав я, що ви вбиваєте, кажу, що торгуєте. Розбирайтесь самі, хто кращий — той, хто вбиває, чи той, хто торгує живими душами.

— Слухай, Якове, я ще жодної душі не продав. Так, правда, був я в аграріях, записувався до волошинців, зараз член Автономного союзу. А що ж мені, до комуністів записатись? Так зараз і партії такої немає, прикрили...

Яків пильно подивився на батька.

— Чи немає такої партії, те буде видно пізніше. І комуніста з вас не вийде довіку. Не така у вас душа. Але чесно жити все-таки змогли б. І землі трохи ви маєте, є виноградник, город, хата, крамниця...

— Ну, чого ж замовк? — глузливо процідив батько. — Кажі далі, коли почав... Кажі — згинай, батьку, горбом спину, бери в руки мотику, в поті чола заробляй гроші, щоб вчити сина...

— Люди вчилися і вчаться не на ті гроші, які платили волошинці й бродіївці...

—Хто ж ці люди? Може, Логойди? Так вони трафіку мають. Може, Сірки? Так і ті мають заробітки...

— Трафіка — не кемельгаріто! Туди вони не ходять.

— Слухай, Якове! Не потикай ти мені тим, куди я ходжу. Не в кемельгаріто моя дорога. Хочеш знати — сидів я сьогодні в Будая, говорив з нами пан Бродій, були такі поважні люди, як Ортутай, священник Косей, Бенце. А що ж ти думаєш? Мусимо поговорити, коли парашутисти вже з'явилися в горах, коли вони вже сьогодні, може, і в Хусті є. Ти мені не дорікай тим, що ходжу. Я ж тобі не дорікаю, коли ти ходиш? Адже знаю, буваєш у Логойдів, у Сірків, а вже відомо, які там розмови...

Він подивився на сина. Той стояв біля нього блідий, з рукою, прикладеною до серця.

— У житті,— продовжував батько, взявши в руки олівець зі столу й малюючи риси на клаптику паперу,— рівних шляхів немає. Що не крок — то й кривулинка. Є в мене кривулинка, знаю, але тими кривулинками хочу я вийти на рівне плесо...

— Тими кривулинками вийдете ви просто до шибениці,— сказав син.

«Що?» — хотів крикнути батько, але стримав себе і тільки зловісно прошепотів: — Так що ж, по-твоєму тільки комуністи йдуть без кривулин?

— Мабуть, так,— зітхнув Яків.

— Гарзд,— сердито кинув батько олівець.— Бачу я, що ми нібито вороги з тобою...

— Не мені ви ворог, а людям. І слухайте. Я нікуди тепер не поїду. На ваші, на такі гроші я не вчитимусь.

— Бач, вигодував якого,— закінчив батько.— Зажди! Ти в мене ще затанцюєш.

4

Андрій Бродій повертався з Хуста до Ужгорода. Опустивши віконця в автомашині, він милувався краєвидами Королевої долини, схилами гір, далекими перевалами, а у вухах у нього бриніло: «Про вашу партію кожен знає, що вона служила меті приєднання цієї території до корони святого Стефана. Спасибі вам, пане Бродій!» Оце рекомендація! І від кого?! Від прем'єр-міністра Угорського королівства!

О, коли б то пан Калаї знав, якою ціною дається це приєднання! Йому легко говорити, що комунізм на Закарпатті ліквідований. Думають, що коли повісили Борканюка, то всьому й кінець. Та й самому Бродієві, виступаючи в парламенті і акуратно надсилаючи реляції до ради міністрів, доводиться писати, що комунізм на Закарпатті не має жодного ґрунту, що він тут майже ліквідований...

Майже! В цьому місці своїх думок Бродій потер лисину, що неблаганно росла і росла на його голові, і посмикав кінчик довгого свого носа. Це він робив у хвилини надмірного хвилювання...

Тільки минулої ночі вони довго розмовляли з полковником Крічфалуші про парашут з радіостанцією, знайдені біля Драгова. Парашут і рація в їхніх руках. Але ж де самі парашутисти? І скільки їх? Адже тільки один парашут знайдений, і то випадково. А були, мабуть, й інші. Може, їх десятки, сотні! Від цих русинів, які пішли колись за Карпати, чого хоч можна ждати: із-за рогу підстрелять, серед поля уб'ють!

У дорогу з собою Андрій Бродій узяв двох жандармів. Нехай їдуть, біс із ними, буде безпечніше. Тримавши автомати в руках наготові, вони сиділи в задку машини і, мабуть, почували себе не краще від пана Бродія.

— Боже мій, боже мій,— зітхнув Бродій.— Отаке життя у всіх нас — політичних діячів Європи.

Думки його перескочили на пам'ятник, який щойно був відкритий у Хусті...

«Балаган! — щиро визнав він сам.— Мусимо ставити пам'ятники, але які герої з тих русинів? Якого з них не візьми — Шугай¹, справжній Шугай. Коли вже відкривати пам'ятник у Закарпатті героям війни, то найперше слід було б поставити цей пам'ятник мені — Андрію Бродію!»

Запаливши пахучу сигарету й примруживши очі, він навіть уявив, як би виглядав такий пам'ятник на площі в Хусті, а ще краще на Другетовій площі в Ужгороді. Непогано виходило: випнуті груди, круто повернута вбік

¹ Микола Шугай — народний герой Закарпаття, селянин з села Колочави, був узятий до австро-угорської армії в 1914 році, але втік з фронту, боровся проти соціальної несправедливості, убитий жандармами і місцевими куркулями.

голова, посмішка. А внизу золотом, золотом: «Андрій Бродій!»

«Тьху,— сплюнув він за вікно.— Пам'ятник нехай вже після смерті». Чому не шанують живого Бродія? Чому Будапешт призначає регентськими комісарами то Козьму, то Томчани, пророкують у комісари генерала Вінце, але люто б'ється за цей пост і полковник Крічфалуші. Чому ж не призначають Бродія? Чи він погано служить фашистам?

Йому пригадався 1938 рік. Тоді вони з Августином Волошиним розвинули шалену діяльність. Звичайно, у Волошина, що мав зв'язки і в Римі, і в Берліні, і в Нью-Йорку, і ще чорти батька зна де, було більше шансів. У Андрія Бродія, як у колишнього вчителя співів, шансів було менше. Але голос, який голос був у нього! «Я русин бил, есмь і буду!» І кожен із них на когось спирався. Було на кого спертись і Бродію. Бродій із своїми «карпаторуськими аграрниками» відновили «Руську центральну раду» і тяглися до Будапешта. Августин Волошин із своїми Реваями витворив «Українську центральну раду» і вимагав автономії від чехословацького уряду, а служив у той же час Гітлерові.

А втім — і Волошин, і Бродій були друзями, при кожній зустрічі обнімались, цілувались. Що слова, що політична тріскотня! Європа, а ще краще Америка — головна річ. Не марно ж голова «тричленної американської делегації» Горовський, що прибув у той час на Закарпаття, обіцяв кожному з них допомогу від Америки. Бродій і Волошин були згодні; кожному з них за плечима хотілось мати Америку.

І як же близько був Бродій до мети! Під тиском Гітлера, що хотів мати плацдарм на Карпатах, буржуазний уряд Чехословаччини організує «Підкарпатську Русь», нашвидкуруч формує в Празі уряд, а на чолі ради міністрів ставить Андрія Бродія.

— Що трапилось? — скрикнув Бродій, побачивши, що машина зупинилась, і сполохано зиркнув на шлях, а потім на жандармів. Ті також сполошилися, позскакували з машини.

— Що таке? Що таке? — безладно лопотіли вони.

— Газу немає,— відповів шофер і пішов навколо машини.— Говорив бургомістру, що буде мало, а він своє — для Автономного союзу, мовляв, вистачить.

Жандармам довелося стати на шляху й наготувати автомати, щоб силою взяти пальне на першій-ліпшій зустрічній машині. Андрій Бродій покрутився біля них, але вирішив, що йому, як пенсійному прем'єр-міністрові, не личить стовбичити поруч із жандармами. Ще, чого доброго, докотиться це до комуністів, на глум підіймуть, висміють: «Іхав Бродій на машині, газу стало мало...» Чув він такі віршики, навіть на будинку йому приклеїли.

Бродій одійшов від машини, сів на купі шумелиння й замислився. Йому пригадався знову 1938 рік, коли він був прем'єр-міністром. Тепер він розумів, що тоді йому, як прем'єрові, треба було бути обережнішим. Але обережності у Бродія не вистачило. Вийшовши з приміщення чехословацького уряду, де його призначено було прем'єром, він сів у кур'єрський поїзд і помчав до Братіслави, в угорське консульство. Розмова з консулом, ще одна розмова по прямому проводу з прем'єр-міністром Угорщини (обидва прем'єри були одверті), і Андрій Бродій залишив консульство в Братіславі, одержавши солідну винагороду і, звичайно, інструкції.

«Служити так служити»,— думав він тоді, підраховуючи, що встиг одержати від прем'єр-міністра Угорщини, що має одержати від уряду Чехословаччини, а, крім того, ще й від гестапо.

Але Бродій забув у запалі про свого суперника Волошина і не збагнув того, що прем'єр-міністр Чехословаччини Годжа вислужується насамперед перед Гітлером. Та й пап Горовський, виконуючи наказ із-за океану, наполягав, щоб Закарпаття дісталось Гітлерові, а не Угорщині. Отже, коли Андрій Бродій повертався з Братіслави, на вокзалі в Празі до нього підійшло кілька агентів поліції і запропонували слідувати за ними.

За кілька днів, уже в тюрмі, Бродій довідався, що гітлерівські війська перейшли кордон Чехословаччини і питання про Закарпаття поставлено було на Віденському арбітражі. Віденський арбітраж поділив Закарпаття надвоє: всю долину було віддано Угорщині, а в горах, з столицею в Хусті, організовано «Карпатську Україну» на чолі з Волошином. Ой, і скреготів тоді Андрій Бродій від заздрості зубами! «Перехитрив, круг пальця мене обвів чорний патер!» — лаявся він.

Всі події далі розгорталися саме так, як хотів Андрій Бродій. З Чехословаччиною було покінчено. «Кар-

патська Україна» теж дуже швидко перестала існувати. Августин Волошин чимдуж помчав до Праги.

Проте і в Андрія Бродія знайшлося на чому виїхати з Праги. Адміністрація протекторату Богемії і Моравії, що виникла на кістках буржуазної Чехословаччини, одразу ж випустила Бродія з тюрми і на відзначення його заслуг подарувала автомобіль колишнього прем'єра Годжі. На цьому автомобілі він і поїхав просто до Будапешта.

Там його також ждали щедрі подарунки — компенсація за весь час, який він провів у тюрмі, вихідні, компенсація як діячеві «Руської центральної ради», довічне звання пенсійного прем'єр-міністра. В Будапешті його зобов'язали зберегти свою партію в старих формах, з тим, одначе, щоб вона мала нову назву «Автономний землеробський союз» і працювала за вказівками з Будапешта.

Так Андрій Бродій у всій славі з'явився весною 1939 року на Закарпатті. Кров'ю заливали фашисти долини над Тисою. Крик і стогін летіли з верховин. У концтаборах гинули тисячі людей, тисячі брели шляхами на захід — на каторгу, в неволю. Що було до них Бродію! Він і члени його партії самі виказували бунтарів, жадаючи повного їх винищення, і тим часом обдирали край до нитки.

— Гроші,— зітхнув Бродій.— В них сила.

І діячі Автономного землеробського союзу робили ці гроші. Бродій, Ришко і Крічфалуші стояли на чолі Підкарпатського банку, святі отці Ю. Марина і О. Ільницький очолювали крайовий кредитовий кооператив, а, крім того, отець О. Ільницький керував ще й комерційним банком, а отець Ю. Марина був політичним радником при угорській окупаційній армії. Та і всі уповноважені АЗС, або, як їх звали, «функціонери», сиділи, як і раніше, при адміністраціях, називаючись «радниками при військових комісарах».

Але зараз, у цю вечірню годину, Андрієві Бродію було страшно. Починало сутеніти. По долині покотив туман, туман лягав і над шляхом. У сизій імлі зникли колеса машини, ноги охоронців, далі сховались тулуби, плечі; тільки голови жандармів все плавали над туманним плесом. Бродію здавалося, що десь в туманах народжуються голоси, що близько чути важкі кроки. Він

навіть виліз на купу шумелиння, деякий час посидів там, як ворон, озираючись злим оком навколо, а далі швидко скотився з купи й пішов до жандармів.

— Що? Не чути? — запитав він тремтливим голосом.

— Ніби хтось їде. Чуєте, гуде.

— Давайте я на них гримну. У мене голос ого-го-го!

Було зовсім темно, коли Андрій Бродій повернувся додому на свою чудову віллу. Шофер заїхав просто у двір, зупинився перед заклоною верандою. На шум машини вийшла дружина Бродія.

— Приїхав! — грубуватим і глухим голосом промовила вона.— Тут до тебе делегація верховинок приходила. Десять жон. Цілий день тут товклися. Сльози та й сльози.

— А що їм треба? — запитав сердито Бродій.

— Когось там заарештували, чи що. Хотіли, щоб ти, як депутат, скаргу до парламенту прийняв.

Він стояв роздратований.

— Скарги? Подумаєш! Нехай сюди їде хоч і вся верховина, нехай...

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1

Коли Ружена прощалася з батьком у рахівського лісника Ярослава Гішки, він порадив їй добратись до Хуста, знайти там лікаря Арпада Доломаша і попросити допомоги в нього.

Вона зробила так, як їй порадили. Лікар Доломаш і його дружина Оронка виявились надзвичайно простими й сердечними людьми. Коли Ружена переступила поріг їхнього дому і сказала, що прийшла від професора Гланця, Арпад Доломаш стурбовано запитав її:

— Ви від професора? А що з ним? Де він? Чим я могу бути корисний?

— Батько мій здоровий і зараз далеко, за горами,— відповіла Ружена.— Допомога потрібна не йому, а мені...

Тоді на очах Ружени і без того лагідне, добродушне обличчя лікаря стало враз ще ласкавішим і теплішим, він покликав дружину.

— З паном професором,— сказав лікар,— мене зв'язує багатолітня дружба. Пам'ятаю я і вас, Ружено, через те, що жив колись у Севлюші. Тільки тоді ви були ще маленькою дівчинкою. Роки йдуть. А з деякого часу ми по-новому потоваришували з вашим батьком. Це сталося після того, як він побув у празькій тюрмі.

Він нічого більше не сказав, але Ружена зрозуміла, що є сила, яка зв'язує її батька-чеха з хустським лікарем-угорцем, як зрозуміла й те, що батько не марно дав їй адресу лікаря.

Ні Доломаш, ні його дружина не розпитували, що саме сталося з Руженою і що привело її в Хуст. Вона не крилася від цих людей і розповіла їм нескладну свою історію — як колись одружилась із Василем Герберою, як жила з ним кілька років, та, пересвідчившись, що її чоловік фашистський шпигун, кинула його і пішла на долину...

— Так вашим чоловіком був Василь Гербера? — сплеснув руками лікар.

— Бачите, це сталося після того, як ви виїхали з Севлюша.

— Тоді все зрозуміло, дорога Ружено. Я добре знав батька Василя Гербери — Кузьму, і якщо хочете, то я й переїхав із Севлюша до Хуста саме через того Кузьму. А вже відомо, що у пса і потомство буде псине...

Він замовк, бо йому, видно, важко було перегортати чорну сторінку свого життя. Ружена не могла нічого додати до того, що вона вже сказала. Мовчання обірвала Оронка, запропонувавши гості помитись з дороги та сідати разом з ними до столу.

— Отже, ми домовились,— сказав лікар, коли Ружена вийшла до їдальні.— Ви залишаєтесь у нас.

— О, навіщо? — заперечила вона. Я хотіла попросити у вас тільки допомоги, поради.

Лікар Арпад подивився на молоду, біляву, тендітну жінку, що сиділа перед ним.

— Давайте умовимось,— тихо промовив він.— Дочка нашого друга також повинна бути нашим другом. Вашу руку?! Так! А тепер я мушу вам сказати, що зараз у Хусті, як і скрізь навкруг,— він показав на вік-

но,— жити дуже важко. Я відкидаю те, що вас може розшукувати Василь Гербера. Навряд чи він шукатиме вас у Хусті. Зрозуміло, коли б це трапилось, ми подумаємо, що робити. Але професора Гланця розшукує і кемельгаріто, і жандармерія. Ви повинні гордитись тим, що у вас такий батько, проте жандармерії краще не знати, що ви його дочка... Я думаю, що вам треба змінити ім'я... У мене є всі документи на ім'я сестри Оронки. Чому вам, справді, не стати Розою Саболі?

— А сама Роза Саболі? — спитала Ружена.

— Вона померла,— зітхнув Арпад.

— Дорогий Арпаде,— сказала Ружена.— Як же це так? Прибрати ім'я мертвої жінки? Може, ви ризикуєте, залишаючи мене, і, може, мені краще піти далі?

— Не ображайте нас, Ружено,— дуже серйозно промовив Арпад Доломаш.— Вам не соромно буде носити ім'я Рози Саболі. Я вам колись розповім про Розу ту правду, якої ніхто не знає. Ризику ж немає, навпаки, я хочу звільнити вас від будь-якого ризику. В наш жорсткий час — це непогано, Ружено. Крім того, мушу додати, що для нас ви однаково залишитесь тією ж Руженою. Адже Ружена й Роза — дуже схожі імена!

І Ружена Гланець, з ім'ям Рози Саболі, залишилась у лікаря Арпада Доломаша в Хусті. До неї чудово ставився Арпад, вона швидко потоваришувала з Оронкою. Разом з нею вони працювали в садку й на городі.

Тільки вечорами, коли закінчувались усі буденні клопітні справи, Ружена виходила в садок, сідала на лавці під крислатою яблунею, що була гордістю Арпада, і, лишаючись сама з собою, замислювалась...

Навкруг густішала й густішала темнота; спочатку вона бачила обриси будинку, доріжки в садку, стовбури дерев, але потім все це зникало, ніби розтоплювалось у темряві, і єдиним джерелом світла були тоді зорі, що мерехтливо переливались вгорі.

Все це нагадувало сон. Та це не було, не могло бути сном. Вона досі не стикалась із життям інших, а своє життя вважала сірим, безбарвним. І от вона стала вічна-віч перед життям. Втеча з Кленів, зустріч із батьком, приїзд до Хуста, зміна імені — що трапилось з нею за короткий час! А які страшні події відбуваються в світі! Вона піднімала голову, прислухалась, і навіть тут, у невеликому місті Хусті, чула їх відгомін. Прощумів заліз-

ничною колією поїзд — він везе пекельний вантаж і угорських гонведів на східний фронт, війнув вітер і приніс від берегів Тиси крик людини і луку пострілів, а он десь високо, прямуючи до перевалів, загули літаки. Отже, життя йде, страхітливі події розгортаються навкруг неї, тільки вона проходила мимо дійсності, не вмiла знайти свого місця.

І згадувала вона невідомого лісника з Кленів, який з небезпекою для життя носив їй листи від батька, вчителя Короджія, за яким так пильно стежив Василь Гербера; лісника Ярослава Гішку, який ждав її — незнайому жінку — біля містка в Рахові і який провів її до батька. А батько... Адже це він говорив: «Коли народ нещасний, яке вже щастя може бути для окремої людини? Я нещасний зараз через те, що нещасний мій народ». «Тату, мій рідний тату, — хотiлось крикнути їй, — але що маю робити я?»

Думала вона й про лікаря Арпада Доломаша, в якого їй тепер довелось жити. Цей високий на зріст, міцний чоловік, із світлим волоссям і лагідними сірими очима був веселий, рухливий. Коли він повертався додому, кімнати будинку наповнював його життєрадісний сміх, він жартував з Оронкою, подовгу розмовляв з Руженою.

— Вам, мабуть, скучно, Ружено?

— Ні, Арпаде, але я не можу день за днем спочивати. Все своє життя я виконувала якусь роботу і не можу бути без неї.

— А ви будете допомагати мені. Асистентка лікаря Доломаша — це, ей-ей, буде непогано.

І Ружена допомагала Арпадові, коли він приймав хворих, разом із лікарем вона часто відвідувала хворих удома, не один раз вартувала біля них. Веселий, бадьорий, дужий Арпад знав, як заповнити життя людини.

Але Ружена бачила Арпада і в інші години, коли він приходив додому змучений, блідий, без кровинки в обличчі. Тоді в будинку було тихо, тільки в кімнаті Арпада чулися кроки... Часто ж і вночі він не міг заснути, пізньої години йшов із дому, повертався перед світом. У такі ночі Оронка не спала, сиділа в ідальні, де були щільно завішені вікна, очі її світилися тривогою, вона мовчала. Мовчання часом буває промовистим, — Ружена починала розуміти причину радості Арпада в певні

дні і причини його тривоги й смутку в пізні нічні години.

Однієї ночі Арпад Доломаш дуже пізно повернувся додому. Оронка турбувалась, бо в Хусті ще звечора було неспокійно, на центральній вулиці весь час шуміли машини, кілька пострілів пролунало біля самого будинку лікаря. Ще більше затурбувалась Оронка, а разом з нею і Ружена, коли Арпад, нарешті, повернувся.

Дуже стомлений від швидкої ходи, блідий, із темними смугами під очима, він намагався не виказати свого хвилювання.

— Ви ще й досі не спите?

— Ми тебе ждали,— сказала Оронка.

— Ну, навіщо, навіщо? Ви могли спати... І ти лягай, Оронко!

Потім він звернувся до Ружени:

— А ви, дорога Розо, зайдіть до мене.

Він не марно назвав її цим ім'ям. Коли Ружена увійшла до кабінету, Арпад відбирав у себе в шафі якісь ліки.

— Сядьте, Ружено! — сказав і пильно подивився на неї.

Свічка, що стояла на столі, освітила його обличчя, стиснуті уста, очі. Ружена ще ніколи не бачила таким Арпада. Перед нею ніби була інша людина.

— Ружено,— почав він.— Сьогодні важка ніч. І я не маю права втрачати жодної хвилини. Через те я хочу вам сказати коротко про Розу...

— Про Розу Саболі? — здивувалась Ружена.

— Так, про дівчину, ім'я якої ви носите зараз... Запам'ятайте, Ружено. Вона була сестрою Оронки, вони жили в Дебрецені, батько їх — Янош — був учителем малювання в гімназії, дружина його померла, коли народила Оронку. Крім того, Роза була схожа на вас... Скажіть, цього досить для того, щоб ви відповіли на всі питання, коли б хто запитав вас про Розу, себто про вас?

— Я уявляю Розу, але для чого ви все це говорите мені, Арпаде?

— Роза загинула,— продовжував Арпад,— виконуючи надзвичайно важливе доручення угорських комуністів у Будапешті. Це доручення було виконане, але наша Роза загинула. Вони так і не взнали, що то була за дів-

чина... Дунай — мовчазна ріка, вона поховала таємницю Розі. Це я говорю тільки вам, Ружено.

— Яка чудова була ваша Роза! — вирвалось у Ружени.— Але чому, чому ви про це говорите сьогодні?

Арпад пильно подивився на неї, і в нього були такі теплі очі.

— Слушайте, дорога! За час, який ви пробули в нас, я вас навчав медичної справи, і з вас вийшла непогана помічниця. Скажіть, чи згоднісь би ви пробути кілька днів біля ліжка тяжко хворої людини?

— Я вартувала вже біля тяжкохворих і начебто знаю, як їм допомагати.

— Я певен, що ви зумієте зробити все, що хворому буде потрібно. Але чи зумієте ви і чи згодні зробити інше?.. Цей хворий дуже потрібний і дорогий всім нам товариш, комуніст, друг мій, вашого батька. А за нами всіма можуть і напевне стежать жандармерія, кемельгаріто. Той, хто буде біля ліжка хворого, ризикує в однаковій мірі з нами. Можуть бути великі несподіванки, зараз важкий час...

— Мене звуть Роза Саболі,— сказала Ружена і знайшла в собі сили посміхнутись.

— Тоді підемо.

Він ще якусь хвилину збирав у невеличку скриньку ліки, розповідаючи Ружені, як їх треба вживати. Потім вийшли в їдальню, де на них чекала Оронка.

— Ти, Оронко, не турбуйся, ми з Руженою мусимо піти до хворого. Я швидко повернусь, а нашій Розі, мабуть, доведеться побути ніч біля хворого.

Оронка міцно обняла й поцілувала Ружену.

2

Вдень Ружена навряд чи могла б знайти шлях, яким вони мандрували тієї ночі. Лікар Доломаш ішов попереду, часто зупиняючись, прислухаючись, але впевнено — йому, мабуть, не раз доводилось міряти цей шлях.

Була пізня година ночі. Небо облягли хмари. Коли вийшли надвір, навкруг була суцільна темрява, пустка. Потім очі призвичаїлись до темряви, і Ружена побачила обриси Замкової гори і ґруні¹ Затиснянського

¹ Г р у н ь — горб, підвищене місце, гора.

долу, що обступали Хуст, як фортеці. Темно було на вулиці попід хатами, де їм доводилось скрадатись: позад них, у місті, то тут, то там прорізували темряву промені фар автомобіля, і тоді попереду них вигинались, поспішали і зникали довгі тіні.

Вулиця, ще одна вулиця, місток, левади, кущі... Під вербою, що стояла, як вартовий, серед болота, Арпад зупинився, поклав свою руку на плече Ружені й довго прислухався. Та скрізь було тихо, тільки шуміло листя на вербі, вгорі пливли й пливли хмари, кілька холодних зірок зрадливо виглядали з-за них.

І знову пішли вуличками, що тягнуться над Хустцем біля базару. Раптом недалеко почулися голоси: Арпад спинився, дав Ружені скриньку з ліками, а сам поклав руку в кишеню. Але голоси зникли — десь між будинками, по той бік Хустця. Тоді Арпад попрямував до однієї з хат у вузькій вулиці, що стояли майже рядом.

Тут його, певне, ждали. Під стіною хати хтось стояв.

— Як він? — запитав Арпад, ставши поруч з невідомим.

— Однаково... Мабуть, спить.

— Я привів сестру, як ми умовились.

— То дуже добре. Нам час і розходитись.

У хаті було дві кімнати, двері до яких вели з сіней. Ліворуч була кімнатка хазяїнів, де всі спали; просто з сіней прорубані були двері до кімнати, де лежав хворий.

У цій кімнаті під стелею горіла крихітна лампа. Кволий вогник освітлював невимовну бідність: голі стіни, завішане рядниною вікно, довгий дерев'яний тапчан.

На тапчані лежав хворий. Ружену вразив його високий лоб, глибоко запалі, заплющені очі, темні, ніби на них запеклася кров, різко окреслені уста. Час від часу губи хворого здригалися і щось шепотіли — він марив. Ще вразили Ружену груди хворого, що часто й високо здіймалися, і його ноги в незграбних гіпсових шинах, що від того здавалися неймовірно довгими.

В кімнаті вона побачила ще кілька чоловіків — це були, як вона дізналася з розмови, — хазяїн хати, вуйко Гнат, товариші Степан і Гаврило.

Усі мовчали. Арпад схилився над хворим, оглядав, слухав його.

— Що ж, товариші! — сказав він. — Усе без змін і саме так, як повинно бути. Почекаємо день-другий. Він міцний хлопець і, я думаю, швидко прийде до пам'яті.

— А ноги... — промовив високий, чорнявий чоловік у киптарі, крисані.

— А що, Степане?

— Тоті гіпсюки довго мусять бути? — показав Степан на шини.

— Я ж говорив уже раніш, — відповів Арпад. — Справа тижнів.

— То, може, ми перенесемо його в інше місце, до нас? — сказав Гаврило.

— Що ти, Гавриле? — втрутився хазяїн, низенький, дуже сухий, вилицюватий чоловік у самій сорочці і кучих штанах. — Най вже тут лежить. Єй-ей, тут не шукатимуть...

— Вуйко Гнат каже правду, — додав Арпад. — Сюди ще ті пси не сягають, а треба буде — до вас перенесемо. Нехай вже тут порядкують вуйко Гнат та наша Роза.

Всі зібралися йти. Степан і Гаврило мовчки потиснули руку Ружені. Вона пильно дивилась їм в обличчя, ніби хотіла запам'ятати цих людей. А втім, їй здавалося, що вона бачила одного з них, а саме Гаврила, в місті...

— Отже, ми підемо, — взяв руку Ружени і Арпад. — Ви вже самі тут будете, Розо. Я думаю, що хворий після операції спатиме всю ніч. На всякий випадок, будьте готові. Причина хвороби — падіння і сильний удар.

— Я розумію! — промовила Ружена.

— Мусите ще знати, — сказав на прощання Арпад. — Документи хворого — його ім'я Вацлав — у вуйка Гната. Але тут він буде лісоруб, Павло Меленич з Буштина, родич вуйка Гната. Його ялицею прибило... А ви... та мені нічого вам говорити, дорога Розо Саболі... Я прийду завтра ввечері. Прощайте.

Всі один по одному пішли з кімнати. Вуйко Гнат провів їх, тихо повернувся в свою кімнату.

Ружена пробула біля хворого всю ніч. Вона по-жіночому опорядила постіль хворого, завісила лампочку, щоб її світло не било хворому в очі, прибрала кімнату, де був післяопераційний непорядок... і все це робила тихо, спокійно, впевнено. Після цього вона сіла на стіль-

чику, зробленому з пенька ялиці, і задивилась на хворого, замислилась.

Раз і другий вона замислилась: хто ж цей хворий. А хіба не однаково — адже Арпад сказав, що хворий — друг його і батька Ружени. Цього досить, він буде другом і Ружени.

«Падіння, сильний удар»,— згадала слова Арпада Ружена. Про що він говорив? Лісоруб... падіння... удар,— з роздрібнених слів вона намагалася скласти щось ціле, зрозуміле,— і не могла. Падіння... удар, а може, він пілот, що впав звідти, з-над хмар? Але чому б він став літати?

Та не тільки це хвилювало Ружену. Вона думала над тим, скільки їй довелося пережити за ніч, згадувала людей, яких їй довелося побачити, пригадувала їхні короткі слова. І вона замислювалась над тим, чому ці різні нібито люди не шкодують своїх сердець і навіть життя для того, щоб билось серце хворого товариша. А вуйко Гнат... Адже і в нього, напевне, є дружина, діти — і всі вони загинуть, якщо в них знайдуть хворого. А Арпад — він також ризикує життям своїм і Орончиним разом. А Гаврило — у нього, напевне, є батько, мати, сестри. А чоловік в одязі лісоруба — Степан, він, мабуть, не з самого Хуста, а з якогось села, де є в нього рідні, близькі люди. І, нарешті, маленьке серце її, самої Ружени... Чому серця багатьох людей б'ються так напружено й пристрасно, щоб спокійно, рівно, тихше билось серце цієї людини?

І саме в ту хвилину, коли вона, схилившись на руки, замислилась біля хворого, вона відчула на собі чийсь погляд. Звичайно, її насторожений слух піймав, мабуть, звуки кроків. Але їй здалось, що вона відчула на собі саме погляд.

Ружена підняла голову, і справді піймала на собі погляд хазяїна хати, вуйка Гната. Їй спало чомусь на думку, що хазяїн, мабуть, турбується, не може заснути.

Вуйко Гнат дивився на неї дуже спокійними сірими очима, і в усій постаті, на обличчі не було ні неспокою, ні напруги. Він стояв на порозі такий звичайний, простий; із засмаглим від сонця, вітрів і морозів сухорлявим обличчям, з темними вусиками, з давно не голеним підборіддям, босий, у кучих вузьких ноговицях, у роз-

стебнутій сорочці, через яку видно було кістляві висхлі груди.

— Вибачайте,— сказав він.— Потурбував я вас, але хотів знати — чи спить.

— Так... спить.

— І спатиме,— впевнено сказав хазяїн.

— Але чому ви не спочиваєте? — запитала Ружена. Вуйко Гнат присів навпочіпки біля порога.

— Питаєте,— промовив він,— чому я не спочиваю?..

А я, бачите, давно вже звик не спати. Ляжу, а думки, як листя восени з клена, — сиплються, сиплються. Справжній тобі падолист. От, скажімо, думав я зараз про цього чоловіка,— він показав на хворого,— адже не ждав не гадав, що доведеться лежати в моїй хаті.

Розмова похввшала. Ружена запитала:

— А у вас дружина є, діти?

— Маю,— сказав хазяїн.— Жона Анця, діток троє: Катря, Настя та Павлик. Синочок у мене добрий — очі великі, рученятами до сонця тягнуться... Я, бачите, дуже люблю дітей,— радісно закінчив він.

Після цього помовчав якусь хвилину і сам запитав Ружену:

— А ви, виходить, лікарєва своячениця?

Їй було неприємно говорити людині, яка була така одверта з нею, неправду. Але інакше вона не могла зробити.

— Так,— відповіла Ружена.— Я своячениця лікарєва.

— А звуть вас ніби Роза?

— Так!

— От і будемо знайомі,— промовив хазяїн.

Він вийняв десь з-за пазухи сигаретку, запалив її і кілька разів потягнув, випускаючи дим в сіни.

— Айно, айно! — продовжив вуйко Гнат уголос свої думки.— Кажу,— подивився він на Ружену,— що в цьому житті кого тільки не зустрінеш. А ви ж, мабуть, спати хочете. І лягайте, там у хаті є місце. Біля хворого я посиджу. Не бійтесь, все зроблю, не вперше!

— Спасибі,— відповіла Ружена.— Я зовсім не хочу спати. Може, вдень засну. А ви йдіть спати.

— Гарзд! Піду! Коли що, ви покличте! Я також, мабуть, не засну... Падолист, кажу, падолист...

Він вийшов, не причинивши дверей до сіней, щоб звідти тягло свіжим повітрям.

Близько вже був, мабуть, і світанок, коли хворий прокинувся. Він розплющив очі, подивився по кімнатці, побачив жінку, що сиділа близько біля нього, похиливши голову на руки,— вона або дрімала, або замислилась.

Вікно в кімнаті було завішане, каганчик розливав кволе світло; убогі речі кімнати: ліжко, стілець, на якому сиділа жінка, гачок з почепленим на нього одягом,— все це ледь освітлювалось.

Хворий ворухнувся. Жінка сполохано підняла голову, і він побачив тоді її зблідле обличчя, стомлені очі.

— Ви прокинулись? — запитала жінка.— Може, вам щось треба?

— Ні, мені нічого не треба... Скажіть тільки, де я є?

— Ви в Хусті... У своїх людей...

— Дозвольте, але хто мене приніс сюди?

— Ваші товариші...

По довгій паузі Ружена зрозуміла, що він боїться її про щось розпитувати.

— А ви хто?

— Мене сюди привів лікар, який зробив вам операцію.

Хворий сполохано простягнув руки і доторкнувся до своїх ніг. Тривога розлилася в його очах і відбилась на обличчі. Ружена зрозуміла причину цієї тривоги.

— Вам не треба ворушитись,— сказала Ружена, схилилась ближче до нього і торкнулась руками плечей.— Вам треба спокійно лежати, увечері прийде лікар. Чуєте?

— Увечері? А зараз ніч чи день?

— Зараз світатиме.

— Мені зробили операцію?

— Так! Операцію зроблено.

— Але ноги цілі?

— Ноги цілі, лікар узяв їх тільки в гіпс. Вам доведеться деякий час лежати.

— Слушайте! — вже рішучіше сказав він.— Але ж так не можна! Скажіть... ну, скажіть, як вас звать, дівчино?

— Роза... А як звать вас?

— Хіба вони вам не сказали? — він пильно подивився на неї.

— Лікар Арпад сказав, що ви — Вацлав, ні... лісо-

руб Павло Меленич із Буштина... Документи ваші у хазяїна — вуйка Гната.

Він подумав хвилинку, дивлячись на сволок хатини, витер піт з лоба і сказав:

— Так чого ж ви дивуетесь?.. Я лісоруб Павло Меленич з Буштина... Ну, говоріть?

— Я не знала, як мені вас назвати,— ледь знітилась Ружена.— Я не сміла назвати товаришем Павлом...

— Називайте Павлом... Сміливо! — спробував по-сміхнутись він.— Але спочатку скажіть, що ви ще знаєте про мене?

— А я нічого не знаю,— широко відповіла вона.— Ви лежите в Хусті, в хаті одного селянина, цього селянина звать вуйко Гнат. Я своячениця місцевого лікаря Арпада Доломаша. Сьогодні вночі Арпад запитав мене, чи зможу я посидіти біля хворого... Я згодилась... От ми й прийшли з ним сюди. Тут були Гаврило й Степан.

— Почекайте, тут був Степан? Який він з себе?

— Він високий, чорнявий, одягнутий, як лісоруб...

— Добре,— зітхнув Вацлав.— Він був тут. А де ж він зараз?

— Вони пішли, а мене залишили біля вас. Лікар Арпад прийде увечері... Може, вам що треба зараз?

— Ні, Розо, спасибі... Мені нічого не треба. Мені тільки здається, що все коливається... Скажіть, адже це шумить ліс? Ні, це не ліс, а море? І скільки світла навкруг! Куди ми пливемо на цьому кораблі, Степане? Степане!

Він знову марив... Ружена змочила у воді хустку й приклала її до гарячого лоба хворого.

— Ви начебто з ним говорили,— відчинив двері з сіней і зупинився на порозі сполоханий вуйко Гнат.— Може, треба чимось допомогти вам, дорога Розо?

3

В цю саму пізню годину ночі на далекій верховині, в Кленах, був один чоловік, який не спав так само, як і Ружена. То був Василь Гербера — чоловік Ружени.

Смішно було б думати, що він так легко примирився з тим, що його дружина Ружена пішла від нього. Пішла! Це було б навіть не погано для Гербери. Він не відчував

до неї ні любові, ані якогось бодай схожого на це почуття. Одружуючись з нею, він думав тільки про вигідний шлюб, а коли такого не вийшло, то навіщо йому була потрібна Ружена? Але вона пішла, образивши Герберу; прислала підводчиком записку, в якій обзивала його негідником, повідомляла, що ніколи не повернеться до Кленів. Василь Гербера почував себе, як пес, якому дали по писку.

З цим він не міг примиритись. Весною, буди на долині, Гербера заїхав до Севлюша, звідки походив і сам він, і Ружена. Він надіявся, що, може, там знайде Ружену. Щоб хто спитав його в той час, для чого йому треба було бачити Ружену, навряд чи він міг би відповісти на це питання.

Але в Севлюші справа обернулась інакше. Близькі до родини Гербери люди, в яких він зупинився, на питання про Ружену спочатку помовчали, потім покрутили головами і, нарешті, під великим секретом сказали Гербері, що Йосиф Гланець, якого мадьяри виселили в Чехію, виявилось, був комуністом; він сидів деякий час у Панкраці, а зараз, ходять чутки, втік з Праги і, може, виїхав до Росії...

Його тесть — Йосиф Гланець — комуніст! Коли б небо розверзлося над Герберою і коли б під ним завалилася земля, він був би менше вражений, ніж тоді, коли почув цю звістку. Єдине бажання, яке виникло в ньому в ту хвилину і яке він здійснив, тікати якнайдалі, тікати з Севлюша.

І тоді все те, що раніше здавалось управителю школи незрозумілим і дивним, стало ясним, а, з іншого боку, й страшним. Чому Ружена поїхала до Рахова, як це робила часто, за різними покупками, але не повернулась звідти, ще й прислала йому обурливу записку? Тому, що в Рахові вона зустріла батька, який тікав з Праги, розповіла йому все про нього, Герберу, і вже разом вони умовились, що вона не повернеться до Кленів. Отже, не тільки Ружена знає все про нього, а знає й її батько, знають всі комуністи, що притаїлися в долині і на верховині...

Правди ніде діти — коли того разу Гербера їхав через Рахів на верховину, він несміливо снідав у Рахові в ресторані «Тиса», боязко ходив вулицями містечка, раз і другий поткнувся до будинку отця Олександра

Дем'яновича, але так і не зайшов до наставника... І коли їхав з випадковим підводчиком на верховину, то весь час з острахом озирався на ґруні, смереки і так здригався, коли раптом чув шум потоку, що аж підводчик примитив:

— Ото у вас, пане навчателю, якась, видно, головна хворість!

З того часу й почалися безсонні ночі для Гербери. Страх, як лісовий хижий звір, згорнувся клубком, вищирився і ліг на порозі його кімнати. Адже все, все змінилося: то він стежив за бунтівниками — як державний управитель школи, відчував своє право і зверхність над ними, — а тут виявляється, так і не дізнався нічого, а вони все знають про нього. І хто ж цьому винен — винна його дружина Ружена!

Цим і пояснюється те, що протягом всієї весни і літа Герберу ніби хто підмінив. Він уже й раніш, одразу після битви на Волзі, пробував загравати з Короджієм, але це було тільки загравання: управитель хотів виявити настрої Короджія і йому подібних у зв'язку з поразкою. Зараз було вже не до жартів: Гербера боявся Короджія і багатьох інших людей в селі, він розгубився, і тому був такий люб'язний з усіма ними.

Пізніше по селу пішли чутки, що управитель Гербера заходив то до однієї, то до другої хати, розмовляв з господарями, нарікав, що мусить викладати в школі по-угорському, радив батькам не забувати української мови і сам дав одному, другому учневі кілька українських книг... Менше став заходити Гербера й до церкви, кілька разів побував на досвітках, записував народні пісні. Дійшло до того, що Герберу навіть запросив до себе отець Федір Стрипський, і там, у затишному кабінеті, на фарі, у них відбулася досить неприємна розмова.

— Чи то правда, пане управителю, — запитав священник, — що нібито ви закидали в деяких хатах за русинську мову, давали книжки і записували поганські пісні на досвітках?

— Так, це правда, — сказав холодно й байдуже Василь Гербера.

— Правда?! — скрикнув отець Федір. — Але як то можна припустити!

— А чому ж цього, прошу вас, не припустити? — так само холодно промовив Гербера. — Адже всі засо-

би, перепрошую, придатні, коли вони ведуть до однієї мети...

— Я не розумію, пане управителю,— засовався в кріслі отець Федір.— Це просто якась містифікація...

— Ні, отче духовний, прошу вас,— сказав Василь Гербера,— про все, що я роблю, ми наперед умовились з отцем Олександром Дем'яновичем.

— Гм... гм,— тільки й знайшов що сказати отець Федір Стрипський.

І вже далі вони поговорили спокійно, без уїдливих зауважень один одному, по-діловому, як люди, у яких була одна мета.

Гербера поволі почав заспокоюватися. Звичайно, важко людині говорити комусь приємні речі і разом з цим за спиною тримати ніж. Але Гербера встигав: тримав ніж і брехав людям.

Рану, заподіяну Руженою, він зализав; виникла нова думка, яка пізніше стала переконанням: мабуть, Ружена і не сказала нічого місцевим бунтівникам, а поспішила виїхати разом з своїм батьком, і то геть далі. Адже коли говорити по правді, якій жінці приємно хвалитись, що в неї такий чоловік, як Василь Гербера? Ні, ні, її немає й близько, вона нікому нічого не сказала... Він раз і другий заснув спокійним, міцним сном; дикий, хижий, лісовий звір, що лежав на порозі його кімнати, став звичайним котом, а сам Гербера відчув, як у нього одрастають старі тверді кігті...

І раптом все пішло шкереберть. Гербера не міг помилитись. У день відкриття пам'ятника в Хусті, на якому Гербера мусив бути як управитель, він побачив здалеку на вулиці Ружену. Чи помітила вона його — хто знає, але скільки не гнався за нею, не міг догнати. Була — і зникла!

Він побував в окружній управі, де в нього була знайома людина, поткнувся в готелі, розпитував ще декого. Але Гербера не міг всього як слід і розпитати,— адже вона, Ружена,— дочка комуніста, а він формально її чоловік. Так і залишив Хуст, і коли проїжджав Рахів, то знову несміливо снідав у ресторані «Тиса», ходив і ходив біля будинку отця Олександра Дем'яновича, як побитий їхав у гори.

І зараз, пізньої ночі, управитель не спав, сидів на твердому стільці перед вікном, за яким тьмяно вималью-

увались гори, зорі над ними, хати на осідках верховинців, вулиця, і проклинав цей пейзаж, у якому нічого радісного, приемного не бачив. Він думав про інше: Ружена в Хусті, десь близько її батько, там усі вони — комуністи. А от і Короджій не спить, все ходить і ходить за стіною. Так що ж йому робити?

4

Вчитель Йосип Короджій справді не спав, хоч у його кімнатці давно вже не горіло світло. Людям часто здається тільки, що за темними вікнами ходить сон,— ні, за найтемнішими вікнами часто й дуже часто не сплять і зрада, і ревності, і велика любов.

Василь Гербера, якого відділяла від Короджія тільки одна тоненька стіна, докладав усіх сил, щоб натрапити на слід комуністів у селі, поквитатись з ними, зробити свою чорну справу, а Короджій удавав, начебто нічого про них не знає.

Йосип Короджій, як і Данило Ковач, Сегінь та інші кленівські комуністи, знав усе про Василя Герберу, про Ружену і її батька Йосифа Гланця. Знали вони й про те, що саме змусило Василя Герберу занести в селянські хати українські книжки (вони загадали хазяїнам негайно повернути управителю ті книги), знали, чому раз і другий Василь Гербера побував на доповідках...

Ось чому цієї літньої ночі Йосип Короджій, сидячи недалеко від Гербери, був так далеко від нього. Він вивчив його наскрізь і знав усе, що вже зробив Гербера і що він зробить зараз. Мине час, стануть вони віч-на-віч з управителем, поговорять...

Над горами котилася безхмарна, тепла ніч. Сіро-зеленкувате небо, на якому горіло кілька яскравих зірок, обриси гір — темніші в тих місцях, де тяглися ліси й праліси, й світлі там, де були полонини, розкидані на залитих сріблястим сяйвом царинах осідки верховинців, темна, шатрова, схожа на гриб церква, вулиця, на якій то тут, то там стирчало каміння,— все це нагадувало ніжну, майстерно написану картину... І Короджій, як художник, відчув красу ночі.

Але за м'якими й ніжними тонами ночі він бачив сувору правду верховинського життя. Тільки що, вве-

чері, був він за селом на кичері, в хижі Данила Ковача. Туди ж прийшли чабан Сегінь, механік Потокі.

Вони разом повечеряли, Юліна налила їм ще й по склянці сливовиці, і Данило Ковач розповів їм усе, що бачив у Хусті.

— Борканюку б пам'ятник поставити,— казав Юрко Сегінь.— І такий пам'ятник, щоб видно було на всі гори й долини...

— Прийде час,— відповів Данило,— і поставимо Олексі пам'ятник. Такої людини ніколи не забудуть. Але до того ще маємо багато діла зробити...

— А що саме? — запитав Короджій. Юліна прислухалась,— з деякого часу керівники підпілля вирішували свої справи, не посилаючи її надвір погуляти або поварувати.

— Бачив я товариша Миколу,— почав Данило Ковач,— члена крайового комітету... Ви ж, товариші, пригадуєте Степана Шегуту?

— Айно! Айно! — заговорили за столом.— Пам'ятаємо, це ж з ним наших людей за перевал відряджали...

— Товариш Микола говорив зі мною й ще, мабуть, з багатьма товаришами. Адже нас там чимало зібралось.

— Зібрали на свою голову,— засміявся Сегінь,— ну, нехай видихують.

— Товариш Микола сказав,— вів далі Ковач,— що скоро почнуть наші люди з-за перевалів прибувати. Хто знає, де саме вони опиняться — Карпати великі, але й ми мусимо бути готові. Це вже до вас, вуйко Юрію...

— А чого ж,— відповів Сегінь.— Полонини й ліси у нас широкі й привільні, можемо силу людей прийняти.

— То так,— озвався Данило.— Але найбільша у нас і найширша нібито Печенізька... Там літак і сісти вільно може й підійнятися.

— О, коли так, то тільки Печенізька,— зрадів Сегінь.— Я, бач, удавав, що їм треба тільки сховатись, аж тут — прийняти... Печенізька, тільки Печенізька! І прийmemo, Даниле!

— Ні, вуйку Юрію,— звернувся до чабана Ковач,— то ви добре сказали, треба не тільки прийняти, а й сховати... Йде осінь, зима, наша весна ще далеко. Я думаю, що треба побудувати колиби в такому місці, де їх ніхто

не знайшов би, склепи, до того ще й про воду подумати. Це, бачите, не тільки тим людям знадобиться, може бути, що знадобиться це і нам самим...

Сегінь хвилинку подумав.

— Що ж! — відповів він. — Знайду такі місця, давно про це думав. Жоден жандарм не натрапить. Важко буде розкопати все, побудувати, адже в мене тих чабанів жменька. Але зробимо, мусимо...

— От і гаразд, — сказав Данило Ковач. — Будемо ждати.

Саме в цей час надворі загавкав собака. Данило підвів голову, прислухався. Але собака одразу й замовк. Тихо надворі, така тиша настала в хаті, що чути було, як на вогні в чавунку закипає й дме бульки вода.

— Пса завів, — промовив Данило, — такого, що не пропустить, жандарма за кілометр вчує. А це, мабуть, оленя в лісі почув. Адже ревачка¹. — І він спокійно вів далі, дивлячись на Короджія, що сидів за столом, спершись на руки, та на Ласло Потокі.

— Але це одне тільки діло, — говорив Данило, — пильнувати, ждати, гідно зустрічати. Одначе й самі мусимо діяти. Недаремно ж узимку до Усть-Чорної ходили. Ще й досі гонведи нас там шукають.

— Знайдуть, слід від дощу та грім від блискавки, — засміявся Сегінь.

— То так, — сказав Данило, — нехай шукають. Але зараз знову підходимо до великих дощів і смертельного грому. Як у вас, вуйку Юрію?

— Хлопці готові. Може, знову кріси візьмемо?

— Заждемо. На все буде загад з Рахова. А від Рахова й до Хуста, до Мукачева й Ужгорода недалеко. Поки що маємо інше діло. Роковини Жовтневої революції близько, треба їх зустріти як слід. І до Києва вже Радянська Армія доходить. Може, й до свята встигнуть. А ми тут, у горах, мусимо так гукнути, щоб і в Києві було чути...

Вийшли з хати, мовчки потиснули один одному руки, попрямували до своїх домівок.

«Щоб і в Києві було чути», — пригадав Короджій слова Ковача, сидючи біля темного вікна у своїй кімнаті, в кленівській школі. Коли б хто бачив його обличчя в

¹ Р е в а ч к а — час осіннього гону в оленів.

цей час, він помітив би на ньому теплу, сердечну по-смішку. Вчитель пригадав, як колись, у цю саму його кімнатку, після повернення з Америки, прийшов Данило Ковач і як, стискаючи кулаки, дивився у це вікно на гори й з одчаєм запитував, що йому робити.

Це було більш як десять років тому, але Короджій, ніби сьогодні, пригадав розпачем напоєні слова Данила: «Будь проклята ота Америка, бодай би повік не бачить її... А тут горе... Прийшов — аж ні батька, ні братів... і навколо все як було, ніщо не змінилося...»

Йосип Короджій сказав тоді Данилові, що в цьому страхітливому світі ніщо не стоїть на місці, а все змінюється, і що Данило, який знає правду про Америку й бачить горе верховинського краю, вже не той, що був раніше, вже змінився...

А які ж великі зміни трапились з людьми за цей час! Він пригадав Олексу Борканюка, Степана Шегута, ще багатьох комуністів, з якими йому за ці роки довелося зустрічатись, і подумав про те, яку велику справу зробили вони. Данило Ковач — малописьменний, неговіркий лісоруб — хіба такий він сьогодні, як колись був? А Ласло Потокі — чудовий син Угорщини, який достеменно знає, де і в чому щастя його батьківщини! А чабан Сегінь, що сьогодні згодився стати розвідником гір, будівником, інженером. А Юліна Ковачівна — золота зірка верховинського краю, безстрашна зв'язкова!..

Подумав Йосип Короджій і про себе. Ні, і він не такий, як був перше. Це він колись прийшов сюди як гість, як художник, що шукав яскравих фарб для своїх картин. Тут він зрозумів, що ці яскраві барви будуть фальшиві й неповноцінні, коли поруч з ними не лежатимуть ті темні й страшні, які світло глушать. І він не побоявся малювати суворі будні верховини, ходив від осідку до осідку, з ґруня на ґрунь, з полонини на полонину; він тепер не гість, а син верховинського краю, його художник. Нехай не турбується Степан Шегута, нехай і партія знає — йому буде що показати, коли прийде на Карпати ясний день!

Цієї пізньої нічної години Йосип Короджій пригадав ще одну людину, і йому приємно й радісно було її пригадати. Перед ним постало тепле, лагідне обличчя жінки, що колись кожного дня проходила під вікном, часто з ним зустрічалась і розмовляла, але головного так і не

сказала, а пізніше пішла звідси, з верховини, бо хотіла жити так, як живуть Данило Ковач, Юліна, Короджій...

Короджій думав про Ружену, що пішла до рідних людей, і зараз, може, так само, як і він, сидить десь і згадує високі Карпати, Клени, стежку під школою.

Чому ж так забилося серце у вчителя Короджія?

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

1

Влітку 1943 року верховинського священника Федора Стрипського несподівано викликали до Ужгорода в зв'язку з смертю мукачівського єпископа Олександра Стойки.

Федір Стрипський був вражений цією подією. Не сама кончина владика була тому причиною. Він дуже спокійно ставився і був просто байдужий до смерті інших людей, боявся тільки власної загибелі. Смерть отця Олександра не була й новиною для Стрипського — і він, і всі священники єпархії давно знали, що здоров'я мукачівського владика підупало.

Одержавши телеграму про смерть Олександра Стойки, кленівський священник прочитав її й замислився про інше.

— Єпископ Стойка, — висловив він уголос свої думки паніматці, — був надійною підпорою нашої церкви на Закарпатті. Вони, бач, приятелювали з папою Пієм XII ще з того часу, як папа був нунцієм Євгенієм Пачеллі і сидів у Мюнхені. Олександр Стойка був секретарем мукачівського єпископа Петра Гебея, а пізніше єпископським вікарієм. Звісно, від Мукачева до Мюнхена рукою подати, обидва вони були тоді молоді, здорові... От і зійшлися! А чому ні? В усякому разі, що б то там не було замолоду між ними, а папа Пій XII завжди виявляв велику прихильність до єпископа Стойки. Але й покійний цілком виправдував довір'я папи і багато зробив для боротьби з непокірними русинами, ненавидів комунізм і взагалі був достойним слугою папи... Хто ж тепер посяде єпископське крісло в нашому древньому ужгородському соборі?

Паніматка Тетяна, що дуже уважно вислухала слова священника, тихим голосом запитала:

— А як, Федю, нового єпископа — обиратимуть чи призначатимуть? І з якого кола?

Отець Федір кинув розгублений погляд по їдальні, зиркнув на картину «Ісус Христос перед Пілатом», двома перстами почухав лоба й відповів:

— Недостойний есмь... Єпископ мукачівський мусить бути акі лев рикающий і безбрачний... Хоч бачив я сон перед світом, ніби стою я — чорний — на чорній хмарі і мчу над горами, лісами, полонинами. Але то сон був печіночний, жовчний, увесь від шлунка... ні, недостойний есмь.

Паніматка навіть сльозу пустила з очей.

— Ти мені склади речі, — суворо наказав отець Федір. — Завтра мушу бути в Ужгороді.

Похорон Олександра Стойки був проведений урочисто, з усією пишнотою. Це була справжня демонстрація католицького воїнства Закарпаття. На похорон приїхали всі 357 греко-католицьких наставників, 33 намісники, ксьондзи римсько-католицьких костьолів, ченці, черниці, вихованці духовних семінарій, члени всіх католицьких орденів.

Радіо з Рима повідомило, що сам папа Пій XII молився за вічний спокій душі єпископа Олександра, і це прозвучало як наказ — до Ужгорода одразу ж прилетіли будапештський архієпископ Антал Папп, естергомський — Золтан Месленьї, гайдудорозький єпископ Міклош Дудаш, єпископи — пряшівський Петро Гойдич і коша-кошицький Янош Мадарос...

На дзвін з Ужгорода озвався і митрополит львівський, граф Андрій Шептицький. Вже хто-хто, а він добре знав, якого побратима втрачає на Закарпатті, не марно ж і сам митрополит замолоду наїжджав до Ужгорода, та й Стойка був бажаним гостем на Святоюрському подвір'ї. Зараз Андрій Шептицький листовно повідомляв ужгородський капітул, що через тяжку хворобу не може прибути на похорон, але молиться за покійного і виряджає до Ужгорода делегацію священників на чолі з своїм заступником отцем Сліпим.

Не тільки католицьке воїнство проходило перед чорною труною Олександра Стойки. Єдність з католицькою церквою й глибоку подяку Стойці за все содіяне ним на Закарпатті висловлював уряд Мадьярського королівства, партія фашистів і представники всіх тих партій, які вірно служили фашистам. За труною єпископа, коли траурний похід рушив Капітульною вулицею, ішли начальник генерального штабу гонведів, генерал-витязь Ференц Сомбатгельї, регентський комісар Закарпаття Вільмош Пал Томчані, що репрезентував собою Верхню палату, жупан Ужгорода доктор Шименфельд, багато піджупанів, пенсійний прем'єр-міністр Закарпаття Андрій Бродій, кілька поплічників єпископа з УНО і навіть керівник сіоністських організацій на Закарпатті адвокат Юскович.

Єпископа Стойку поховали з єпископом Фирцаком — таким самим душителем трудящих Закарпаття...

2

Після похорону єпископа Стойки всі греко-католицькі священники на деякий час затримались в Ужгороді, щоб дізнатись, хто ж буде призначений єпископом, і сподіваючись, що владика допустить їх до своєї руки.

Новий єпископ — син великого землевласника з долини отець Федір — повідомив, що священники мусять повернутись до своїх парафій, і залишив для розмови тільки обмежену кількість наставників. Серед обраних був і отець Федір Стрипський.

У кленівського священника закалаталося серце, коли він переступав поріг єпископських покоїв.

У залі було двоє високих вікон: через них знадвору широким потоком вливалось сонячне проміння. Світло засліплювало очі того, хто сюди заходив, і примушувало зупинитись. Зупинився і отець Федір Стрипський; якусь хвилину він кліпав очима і вже потім, приклавши праву руку до серця, низько вклонившись, підійняв очі на нового намісника апостола Петра в Закарпатті.

Єпископ Федір сидів у широкому м'якому кріслі. Його товсту м'язисту шию підпірав тугий накрохмалений комірець, стан його у темній сутані перехоплював пояс з китицями на кінці. На тлі темного вбрання яскраво відсвічував золотий ланцюжок з хрестом,

перетинаючи груди. Руки єпископа чітко тримались за поручні крісла. На підмізинних пальцях рук виблискували золоті персні: з рідкісним чорним брильянтом на правій руці і з фіолетовим бразильським аметистом, колір якого символізував владу, на лівій.

— Ідіть ближче, сину мій,— звернувся єпископ до Стрипського.— Сідайте, сідайте,— показав він на стілець.

Отець Федір зробив ще один крок і зупинився.

— Ви з якої парафії, сину? — запитав єпископ.

— З Кленів, найпочесніший... Федір Стрипський...

— Ага, Стрипський. Пригадую. Роман Стрипа, мабуть, основоположник вашого роду?

— Так, найпочесніший.

— Достойно, достойно,— промовив єпископ.

Він зробив священнику кілька нібито другорядних запитань.

— То як же там, у вашій парафії?

— Що саме цікавить найпочеснішого?

— Ну, скажімо, питаеш політичні, економічні, настрій верховинської людності?

— Неспокійно, найпочесніший, вельми неспокійно. Духовне наше воїнство всіх сил докладає, аби підтримати розумні починання уряду, але тоті верховинці, які Каїни, убиваючі Авелів...

— Яка у вас мова в церкві?

— За вказівками єпископської канцелярії,— швидко відповів отець Федір,— перед початком служби я співаю угорською мовою гімн, складаємо також угорською мовою і молитви за наших гонведів та уряд... А інша служба відбувається по-рутенському...

— То й добре, сину мій,— спокійно сказав єпископ.— Не суть важливо, якою мовою розмовляємо з вірниками, важливо те, що мовиться нами... Отже, скажіть мені, сину мій, чи неухильно ви виконуете прийняту ще на соборі діоцезії в Ягері 1726 року постанову про те, що наші парохі на кожне свято і в неділю мусять повчати божим словом *rudis populus*¹...

— Виконується, найпочесніший,— тамуючи подих, відповів отець Федір.

— І в усіх парафіях?

¹ *Rudis populus* (лат.) — невчений народ.

— Не відаю, найпочесніший, говорю убо токмо про парафію власну, але вважаю, що так всюди.

— А церковна рада вашої парафії працює? І чи визначено обов'язки кураторів? ¹

— Церковна рада у нас є, але вона не працює,— зіщулився Стрипський.— У всіх церковних справах питання розв'язую сам за вказівками єпископської канцелярії; школа працює за приписами уряду... Так і в нашому селі, і в інших...

— А ці інші села ви знаєте, сину мій?

— О, знаю,— впевнено відповів Федір Стрипський.

Розмова обірвалась. Права рука єпископа підстрибнула кілька разів на поручні крісла, ніби він щось обчислював, зважував.

— Ми створюємо нові намісницькі округи,— сказав далі єпископ.— Понеже тридцять три намісництва, які днесь маємо, не задовольняють наших вимог, кількість намісницьких округ буде збільшена. Особливу увагу ми приділяємо верховині. Ви, сину мій, віднині будете намісником, цебто відповідатимете за вашу парафію, але разом,— він подивився у список, що лежав на столу,— ще за шість парафій, які входитимуть до вашої округи. Сподіваюсь, що у вас будуть найкращі стосунки з рахівським намісником отцем Олександром Дем'яновичем. Ви мусите працювати поруч з ним, але разом і під його теплою рукою. Отець Олександр — депутат, поважна особа.

Тепла млосна хвиля пробігла по тілу отця Федора Стрипського від ніг до голови; йому стало враз так невимовно радісно... Вже не тільки Клени, а ціла округа буде в його руках. Нехай це буде і маленька округа, скажімо, підокруга, бо шість парафій для округи справді мало,— але все ж це округа.

— Я дуже вдячний за довір'я! — вирвалось у отця Федора.— Денно і нічно, всією душею молитиму бога за вас.

Він навіть не стримався, а ступив уперед, схилився і поцілував холодну руку єпископа.

— Я надіюсь на вас,— сказав на це єпископ,— але і ви мусите знати, які високі завдання покладає тепер на вас капітул, церква, папа...

¹ Куратор — член церковної ради.

Він замовк на хвилину і промовив натхненно, з блиском в очах:

— Наша церква покликана діяти в масштабах всесвіту. Я мушу служити в своїй епархії. А ваш обов'язок керувати й діяти не тільки в своїй парафії, але й у дорученій вам окрузі...

Єпископ нахилився вперед, спираючись на поручні крісла, і отець Федір зовсім близько перед собою побачив його обличчя. Було це не те добре обличчя, яким воно здалось отцеві Федору спочатку: в глибині очей єпископа спалахували такі грізні вогники, що священику з Кленів стало навіть моторошно.

— Я вас запитав про мову,— говорив єпископ.— Так, нехай поки що буде рутенська мова, бо угорської вони не розуміють. Але ви, як намісник, повинні цікавитись, що говорять підлеглі вам священики. Вимагайте в них писаних казань, перевіряйте — і надсилайте сюди в капітул... Зверніть увагу, наставнику, на ті старі книги, завезені із сходу, які часом зберігаються в наших церквах. Їх — у вогонь! *Damnetur!*¹ Також і ікони. Вони навіть і тут зуміли понамальовувати такого, що не має нічого спільного з канонами католицької церкви. Я не хотів би вам підказувати, сину, але чому ваші вірники мусять ходити на відпуст аж до Мукачева або навіть до Повчі²... Вони мусять працювати, а не ходити. Хіба ми не можемо мати священних реліквій всюди; хіба не може статись у горах чудо? Чому ні? Католицька церква знає багато подібних прикладів. І ще я хотів сказати про церковні ради. Один священик не може всього зробити, яке б він не мав обдарування. У нас на селах є чимало достойних людей з партії «схрещених стріл»³, Автономного союзу, УНО!

— Я розумію! — побожно сказав отець Федір.

Вийшовши з єпископських покоїв, Федір Стрипський зупинився й довго стояв на ганку.

«Здається,— думав він,— єпископ Федір буде достойним наступником отця Олександра. Як одверто говорить він про божественні речі. І так просто, просто!»

Перед ним круто спадав до міста крем'янистий шлях, яким триста років тому підіймався до замка його

¹ *Damnetur* (лат.) — заборонено.

² Повч — монастир на шляху до Дебрецена.

³ «Схрещені стріли» — фашистська партія Угорщини.

прапрадід Роман Стрипа. Він підіймався сюди, щоб поставити своє ім'я під документом про унію з Римом, сподіваючись, що це принесе йому пошану й славу. Але Роман Стрипа не зазнав ні того, ні другого. Триста років підіймались до замка потомки Романа Стрипи, але й вони не знали ні пошани, ні слави.

І тільки він, Федір Стрипський, перший у довгому ряді Стрип став намісником у горах. Це вже багато значить! У далекого потомка першого уніата нестямно билося серце, підносився дух!

Але нагорода впала на рід Стрипських в дуже важкі й криваві роки війни. Якщо війна закінчиться поразкою для його сьогоднішніх хазяїв, усе загине і для отця Федора Стрипського. Загине? О ні, він докладе всіх сил для того, щоб цього не сталось.

3

Звичайно, в дні похорону Стойки отець Федір не раз зустрічався з шефом своїм — священиком консисторії отцем Павлом. Зустрілись вони й після аудієнції в нового єпископа, зайшли до кімнати отця Павла, сіли на диванчику.

— І яке враження справив на вас єпископ? — поцікавився отець Павло.

— О! — вирвалось у Стрипського.— Я зачарований розмовою у владики; вона відкриває мені можливості...

— Мені здається, що вона вже відкрила вам можливості... Поздоровляю нового намісника.

— Дякую, дякую,— зайорзався на диванчику отець Федір.— Але для нової роботи зараз дуже несприятливий час. Тільки подумати, що робиться на фронті. То була Волга, а зараз уже ніби Дніпро.

— Отче Федоре, отче Федоре! — засміявся отець Павло.— Ви таки справді не бачите далі кленівської турні. Волга чи Дніпро!.. Ну й що?! Аби бились, аби знекровлювали один одного. Ви думали, для чого існує війна?

— Але від Дніпра не так вже далеко й до Карпат,— зауважив отець Федір Стрипський.

— То правда,— згодився отець Павло.— З сучасною технікою навіть дуже близько. Долетіти можна й за годину. Але чого ви здригаєтесь, отче Федоре, чого це ви

затремтіли? Не бійтесь, далі Карпат вони не підуть, Америка цього не допустить. Бач, американці вже в Африці, звідти, треба сподіватись, підуть на Балкани. А з Балкан сюди рукою подати. Та не здригайтесь-бо, отче Федоре, як намісникові це вам не личить!..

Він помовчав хвилинку, збираючись з думками, і говорив далі:

— Це дуже добре, що вас призначено наставником. Ми,— він підкреслив це слово,— висунули саме вашу кандидатуру... Адже бачите, що робиться... Ми,— він знову зробив наголос на цьому слові,— підтримували Карпатську Україну, коли вона могла бути використана як плацдарм проти Радянського Союзу, але тепер, коли наступ іде звідти, гра з русинами тут, за Карпатами, скажу одверто, небезпечна. Ми за тих, що стоять на сторожі богом освяченої власності, релігії, порядку, але всі оці бунтівники, невчені верховинці — наші вороги. Вони такі, що тільки ті наблизяться, кинуться до них в обійми... Цього, отче Федоре, не можна припустити. Треба зробити так, щоб кожному було видно, що їм сюди нічого йти. Які русини, які брати? Пам'ятник Яношу Другету, ще один пам'ятник жертвам першої світової війни... Це все непогано, і це тільки початок. Що буде далі з русинами, нам невідомо, на це є уряд, армія, жандармерія...

— Істинно! — згодився отець Федір.— Політика не наша справа, є на те інші, достойніші.

Отець Павло подивився на Стрипського водянистими сіро-зеленкуватими очима.

— В зв'язку з цим,— улесливо продовжував він,— у мене є до вас одно прохання, отче Федоре. Свого часу ми дуже багато писали про русинів, розводили різні дискусії, складали книжки, альбоми, друкували картки... «П'ємонт на Карпатах» — ха-ха-ха! — засміявся отець Павло.

— Не читав,— признався отець Федір.

— То й краще,— сказав отець Павло.— А тепер треба писати інше, скажімо одверто, протилежне... Тут в Ужгороді є підкарпатське товариство наук, є часопис «Зоря», друкується «Літературна неділя». Світова преса жде таких матеріалів.

— Не читаю навіть ужгородської, а не токмо світової преси...— чистосердечно признався знову отець Федір.

— А хто їх читає?! — засміявся отець Павло.— Але ж газети потрібні! Подумайте, як зараз на часі була б стаття про русинів. Русини — це, мовляв, не русини...

— З охотою почитаю,— сказав отець Федір і правою рукою погладив своє черево.

— Почитаєте? — посміхнувся отець Павло.— Я думаю, що саме ви повинні і написати таку статейку...

— Я... статейку? Та який же з мене писака? — здивувався Стрипський.

— Дорогий отче! — перебив його отець Павло.— Вам нічого писати не доведеться. Ось вона, статейка.— Отець Павло взяв зі столу зошит, на першій сторінці якого було написано: «Соціальна біологія русинів».— Прочитайте, підпишіться, а ввечері я зайду до вас. Ви де зупинились — знову у «Фереді»?

4

— Метаморфоза! — сказав отець Федір Стрипський і голосно засміявся.

Перед ним на столі лежав зошит, який йому вручив у єпископській канцелярії отець Павло. Він прочитав весь рукопис від першого до останнього рядочка.

— Метаморфоза! — ще раз повторив священник з верховини.

З юнацьких літ Федір Стрипський вважав, що на світі не можна прожити без брехні. Все його життя і діяльність були ствердженням цього. Він навчав своїх вірників, що бідність — то дарунок бога, а сам прагнув тільки багатства. У своїх казаннях він доводив, що земне щастя — ніщо в порівнянні з щастям на небі, а сам прагнув щастя тільки на землі. Він навчав не красти, а сам безсоромно обкрадав своїх вірників. Він навчав також не вбивати, проте день і ніч благословляв зброю, і в нього самого руки були забруднені в людській крові.

Але і його здивувала стаття, яку приготував отець Павло. В ній писалося, що підкарпатські українці колись, може, й були зв'язані зі східними слов'янами, але біологічний розвиток українців порушив ці зв'язки й під кількасотлітнім впливом Європи продовжувався в окремому напрямі, внаслідок чого постав такий новий тип людей, якого на Сході ніде не зустрінеш...

— Але ж і накручено,— промовив отець Федір, прочитавши цей розділ статті.— А висновок простий — русини нібито не русини.

В статті далі доводилось, що підкарпатські українці не мали і не мають прагнення до з'єднання з якимись там народами за Карпатами, а тяжіли й тяжіють тільки до Заходу.

— І знову ж — унія! — процідив отець Федір, коли ознайомився з цим розділом статті.

Далі йшов ще один, і вже останній розділ, в якому доводилось, що й самі по собі українці не можуть жити...

У статті отця Павла писалося:

«На верховині населення жие бідно, стріха його хатини низенько схилена, так що сонце лиш крадькома може до хати заглянути, не вибілена й задимлена кімната, якої все зарядження один стіл, лавиця, постіль з мішанини соломи та ряндя¹, ручні кросна і піч, є наповнена людьми та молодими домашніми звірятами».

Федір Стрипський прочитав це місце і подумав: «Отець Павло справжній поет! Диви, як все правдиво описано. Але чи варто таке писати?»

Проте вже наступний рядок доводив, що отець Павло діє правильно й не марно пише про бідність на верховині.

«Це не є нужда,— писалося далі в статті,— яко же не є нуждою ані každоденний порядок стравування: крумплі, погнила капуста, токан з квасолею і крумплями, подеколи мелайний хліб, подеколи овсяні паляниці. Це є заосталість, ліниство, безамбітність. Сяк вони їдять і тоді, коли є багато заробітку, коли ціна худоби єсть висока, а коли і доходили з Америки значні суми грошей. У гірських селах з цього погляду нема різниці межі багатими й бідними...»

— Воістину! — голосно сказав отець Федір, прочитавши останній розділ статті.— Все освячене богом — і багатство, і бідність,— і не наше діло порушувати його святі канони...

Він устав з-за столу й рівним, дуже повільним, кроком підійшов до вікна. Жив отець Федір на другому поверсі готелю, і йому видно було внизу вітрини крам-

¹ Ряндя — лахміття.

ниць, мідяні мильниці біля перукарень, що колихались під вітром і легенько подзвонювали, юрбу заклопотаних людей, що йшли і йшли вулицею.

Але в одному місці, з лівого боку, де вулиця завертала до ужгородського замка, йому видно було й Карпати — зелені, голубуваті, залиті теплим промінням згаючого сонця.

У цю хвилину він і подумав про Карпати, про верховину, де сам народився, про фару в Кленах і гостроверхі хижі верховинців на схилах гір... І чомусь знову, вдруге за цей день пригадав він своїх предків, що завжди були зв'язані з Карпатами.

Найдавніший предок його, ім'я якого зберегли потомки,— Роман Стрипа — перший зрадив народ, одірвав його від братів за Карпатами, кинув закарпатців на торжище Європи. А далі один по одному жили вони й діяли, торгували, продавали, перепродували рідний люд з рук в руки.

Федір Стрипський, перший намісник у довгому роді Стрип, мусив зробити більше, ніж його далекий прапрадід. Він мусив зовсім зректись свого народу, ствердити, що цей народ ніколи не існував і не існує.

Але головне було те, що Федору Стрипському у цю вирішальну годину навіть на думку не спало: а хто ж він сам — українець чи не українець?

Він тільки постояв біля вікна, почував за вухом, підійшов до столу, сів на стілець і на зошиті про соціальну біологію русинів дуже повільно твердою рукою вивів: «Намісник Федір Г. Стрипський».

Коли отець Павло зайшов увечері до номера готелю, де жив Стрипський, кленівський священник лежав на канапі із заплющеними очима.

— Брате мій! — закричав отець Павло.— Що ви собі думаєте? Люди тільки виходять на світ після страхотної спеки, а ви — спати. І потім — де стаття, отче Федоре? Треба ж її прочитати й підписати.

— А що ж,— промовив отець Федір.— Чого ж і не поспати?! А статтю я давно прочитав і підписав...

— То й добре,— взяв зі столу зошит отець Павло.— Та невже ви думаєте зараз спати?

— А що ж робити? Я вже пообідав... А тут на місці є легенькі забави...

— На місці! Це не личить наміснику, брате мій! Мене сьогодні запрошено до одного будинку. Поважні люди — дехто з уряду, з консисторії, редактор журналу, для якого написана ця стаття, з дружинами. Може, підемо, брате мій?

— Немовби незручно,— промимрив отець Федір.— Священик з верховини і в таке товариство.

— Не священик, а намісник. І крім того — автор дуже цікавої і вкрай потрібної статті. Ну, новий комірець, капелюх!

Священики швидко пройшли принишклими затемненими вулицями, перетяли базарну площу й подерлися крутою вуличкою вгору. Жителям міста в цей час під страхом смертної кари заборонялось виходити на вулицю. Панотці теж зустріли кілька патрулів, але ті, розгледівши в темряві сутани, мовчки пропустили їх.

Зупинилися біля вілли на Високій вулиці. Все тут було у зелені й квітах, пахло гостро, запаморочливо. Коли відкривали хвіртку, мимоволі поглянули на долину — вона лежала холодна, німа, темна, тільки десь вдалині злодійкувато блискали час від часу фари автомобілів, а ще вище, біля перевалів, леза прожекторів краяли чорну тканину неба.

Вікна вілли також були завішані, але біля заскленої веранди чулися голоси, з кімнат долітала музика.

Отець Павло поговорив з вартовим, що виринув з темряви перед ними, назвав своє ім'я й ім'я отця Федора і сміливо пішов уперед.

Підіймалися сходами на другий поверх. І тут стояли вартові. Кволі лампочки мерехтіли під стелями.

Незабаром вони опинились у залитій світлом ідальні. Тут було досить людно.

— Знайомтесь! — жваво сказав отець Павло.— Новопосвячений намісник з верховини...

Він підвів отця Федора до всіх присутніх, а також і до найповажнішої духовної особи — вікарія капітулу, апостольського протонотарія отця Олександра Ільницького. Вікарій був зовсім п'яний, лулав тупими холодними очима, неначе намагався когось упізнати, сопів великим, схожим на буряк носом, без жодної причини реготав...

— І ти, Брут! — закричав він, уздрівши отця Федора й приймаючи його, очевидно, за когось іншого.— О tempora, o mores! ¹

Федір Стрипський і отець Павло присіли біля редактора «Літературної неділі» пана Баранди. Отець Павло відразу відрекомендував Федора Стрипського.

— Це, пане Баранда, наставник Стрипський, що написав для вашого журналу статтю «Соціальна біологія русинів». Я вам приносив перший варіант цієї статті.

Пан Баранда, що був дуже короткозорий, а до того ще й глухуватий, наблизив свої очі аж до носа отця Федора, закричав:

— Читав. Дуже добре! А не могли б ви написати нам статтю про закарпатські діалекти? Візьміть діалект бойків, діалект лемків і доведіть, що це ніякі не українські, а своєрідні, особні діалекти, які могли виникнути тільки тут, за горами...

Отець Федір зробив великі очі, але отець Павло підморгнув йому і крикнув пану Баранді:

— Така стаття вже пишеться. Не бойки й лемки, а угроруси... Певна річ!

— А потім я б хотів,--- крикнув знову редактор,— замовити ще одну статтю: «Антропология закарпатських русинів». Було б дуже цікаво — зробити обміри черепів, очиць, щелепів і довести, що ці черепи не мають нічого спільного з черепами людей, які живуть за Карпатами... Ха-ха-ха!.. Я читав подібну статтю в одному американському журналі. Надзвичайно сміливо й оригінально... Антропология!

— А чого ж, можна,— сказав отець Федір, відчуваючи, що в нього на лобі й обабіч носа виступають краплі поту,— але де знайти ті черепи...

— Знайдемо! — впевнено сказав отець Павло.

— Панове письменники,— уїдливі кинув у цей час Андрій Бродій.— Я давно говорю про те, що коли осел любить зелену пашу, а її немає, то треба одягти на осла зелені окуляри. Тоді й солома видаватиметься йому зеленою й смачною пашею. Але ж ви, панове письменники, щось надто повільно одягаєте на русинів зелені окуляри.

¹ О tempora, o mores! (Лат.).— О часи, о звичаї!

Редактор пан Баранда зіщулювся й підняв гострі плечі, ніби готувався до стрибка.

— Я думаю, пане Бродій, що ці окуляри найперше повинні одягти на них ви. Ви, як особа близька до уряду, пенсійний прем'єр-міністр...

— Пенсійний прем'єр-міністр! — процідив Бродій.— Що звання, коли зараз потрібна дуже проста річ — збройна сила.

— Панове! — втрутився в розмову полковник Крічфалуші.— Усі ці ваші суперечки ні до чого. Перше й основне зараз — фронт. Я певен, що там дуже швидко станеться потрібний нам злам. На фронт кинуті нові сили, скоро прийде час, коли піде в хід і наша потайна зброя. Дніпро — це не Волга.

— А якщо вони, — пролунав у кімнаті голос редактора «Благовісника», — якщо вони все-таки перейдуть через Дніпро?

— Тоді, я думаю, нам треба буде всім братись до того, про що зараз тут говорили, — відповів полковник Крічфалуші.— До чого зелені окуляри, Андрію? До чого соціальна біологія, антропологія?.. Рушниця і нагай — от і все!

— Алі-лу-я! — закричав раптом отець Олександр Ільницький.

До кімнати зайшов господар дому, пан Гуцало, — ужгородський промисловець, член Автономного землеробського союзу, член багатьох корпорацій і різних товариств.

— Панове, — сказав він, — хазяйка дому просить всіх вас до столу.

Федір Стрипський разом із отцем Павлом останніми зайшли до великої, просторої, залитої яскравим світлом їдальні, де був приготовлений стіл. Тут було багато чудових великосвітських пань і безугавно грала музика.

Отець Федір навіть зупинився, вражений, приголомшений усім тим, що він побачив. У нього мало не вискочило з грудей серце, коли він побачив серед запрошених найпочеснішого владику, давнього свого знайомого, вихователя дочки Марії, отця Никодима, а поруч із ним і дочку свою Марію!

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

1

Коли Степан Чижмар і його товариші збирались повертатись до рідного краю, вони думали, що на місці, в Закарпатті, розіб'ються на дві групи. Одна група діятиме в районі Ужгорода, а друга — в межах Хуста. Першу групу мав очолити Степан Чижмар, другу — Федір Крух. Що ж до Вацлава Цемпера, то він, як колишній офіцер, фахівець свого діла, повинен був організувати роботу партизанів на перших кроках, після чого мав прямувати до Праги, звідки невпинно йшли тривожні вісті.

Життя й напружена воєнна обстановка змінили ці плани. Степан Чижмар у першу ж ніч після висадки біля Менчула побував на полонинах, знайшов чабана, який за наказом крайового комітету уже чекав їх. Другої ж ночі Чижмар з чабаном побували в Хусті і через інших довірених людей знайшли Степана Шегуту. Степан Шегута був дуже радий, що з-за Карпат прибув перший загін рідних людей. Чижмар розповів, хто саме з ним прибув, сказав про нещасний випадок з Вацлавом Цемпером.

Попередній план на місці виявився непридатним. Вирушати одній з груп до Ужгорода, який лежав далеко від залізничних магістралей і був набитий військами, жандармерією, поліцією, детективами, було зовсім не доцільно. Крім того, в Ужгороді, Мукачеві, Полянці й Воловці діяли уже добре законспіровані підпільні групи, які охоплювали всю північну частину Закарпаття. Там же, то в Ужгороді, то в Мукачеві, а кілька разів у невеликому робітничому селищі Чинадієво видавалась підпільна «Карпатська правда».

Менше сил партійної організації зосереджено було в південній частині Закарпаття — в районі Хуста, Солотвина, на Рахівщині. Там, як страшна посуха, пройшла хвиля волошинського терору і зробили свою чорну справу окупанти.

Саме ця південна частина Закарпаття могла й повинна була стати полем діяльності для партизанів. Там проходили дві важливі залізничні магістралі — на Дрогобич і на Станіслав, там був вихід на Румунію й

Угорщину. Там, нарешті, було і найменше ворожих гарнізонів.

Ось чому Чижмар і Шегута прийшли до висновку, що новим партизанам слід розділитись на групи — севлюшську й хустську — з тим, що обидві ці групи будуть тісно зв'язані з мукачівською й ужгородською групами, а хустська, крім того, поширить коло своєї діяльності на Іршавщину, Тячівщину, Рахівщину. В цих місцях можна було створити широку розгалужену сітку підпільних партизанських загонів, які згодом могли стати діючими, бойовими, здатними завдавати нищівних ударів по окупантах.

Крім того, всі вони були певні, що в ближчі місяці на Закарпаття прибуде ще кілька груп людей, які свого часу мусили залишити рідний край, а тепер рвалися до бою. Підпільні групи комуністів готові були прийняти своїх братів і на Воловщині, і в районі Синевірського озера, і на Рахівщині.

Так Михайло Дякун, Федір Крух і Іван Лога опинились у Севлюші, Степан Чижмар, Лизанець і Чижмар Василь попрямували до Копашнева й сусідніх сіл.

Долина, що починається біля Хуста й тягнеться на схід, — одне з найкращих і найбільш мальовничих місць на Закарпатті. По обидва боки від неї височать гори, що грають і міняться всіма барвами, які тільки існують в природі. Вкриті густими смерековими й буковими лісами, порізані високими полонинами, із ґрунями, що височать над полонинами й лісами, гори ніжно голубіють і куряться легенькими туманами на світанні, — зелені, темно-зелені, сині — вони велично вирізуються на тлі ясного неба вдень, грізно темніють і ніби ще вище підіймаються вгору в урочисті вечірні години...

Багато струмків народжується тут, високо в горах, де росами опадають тумани й де хмари часто сіють дощі; багато струмків, джерел виходять на схилах просто з-під скель і землі, і всі вони з мелодійним дзвоном, а часто шумно, гучно спадають, летять, ринуть вниз у долину.

У долині ж, що здалеку здається свіжою, зеленою, поміж заболочених лук-млаців, і між скель, що одірвалися від крутих схилів і, ніби величні пам'ятники, стоять то тут, то там, повилася буйна голубовода Ріка

і верткий, неспокійний у повінь, закрутистий, схожий на вужа, Хустець.

Понад річками тягнуться села Нанкове, Селище, Копашнево і ген убік Драгове. Села привабливі були здалеку, але не зблизька. Кожне з сіл, як близнята, схожі одне на одне: скрізь над річкою в один ряд стоять великі гостроверхі будинки, біля кожного будинку великий город, стодоли, обороги; далі від річки пішли не будинки, а хижі; вони, ніби збившись з ноги, безладно розбігаються навкруг; деякі хижі, як ластівчині гнізда, полізли на гори й туляться високо на схилах, іноді так високо, що дивуєшся, як вони тримаються там, не зриваються в долину. Безрадісна, неприглядна картина старого закарпатського села: багатії жили над річкою, на добрих осідках, а голодна нужденна біднота — на скелях верховин.

Отак розкинулось у долині й село Копашнево: над Хустцем стоять хати газд, між ними, як квочка, височить, підійнявши баню, шатрова церква, і далі по царинках і вище в гори, чим далі, то дрібніші й дрібніші — хижі бідняків... А навкруг небо підпирають гори, ще вищі, ніж біля Хуста; гори вкриті лісами, а між лісами тягнуться веселі полонини. Веселі полонини,— то ж і скажуть люди.

В одну з ночей на початку серпня до Копашнева прийшов Степан Чижмар. Він наблизився до села не битим, хустським шляхом, а з того боку, де рідко можна зустріти людину вночі, де починається вузький шлях на полонину.

Була пізня година. Низько над обрієм висів тонкий і блідий, зеленкуватий місяць. За Степаном громадою стояли гори, перед ним лежало рідне село. Чорні хатини зливалися з темнотою ночі; дерева й огорожі нагадували купи каміння. Але Степан навіть у темряві ночі бачив і пізнавав вулиці села, здалеку пізнав він хату свою і хату братову.

Яка людина, здається, могла б витримати після багатьох років, щоб не зайти на рідний осідок, де тріпоче листям клен, де в темряві окреслюються обриси хати, стодоли, обороги, де пахне, як і в далекому дитинстві, коноплями й гвоздиками?

Степан Чижмар, одначе, пішов не до осідку батьків, а в інший бік по царинці, вкритій щедрою росою, поміж кущами, де зривались і сумно квилили нічні птахи, він

попрямував до оборогів, що стояли, ніби якісь змовники, на широкому мляці. Там його ждав Василь Попадинець. Попереджений про прибуття Степана, Василь, як тільки стемніло, вийшов з села, підкрався до оборогів та так і стояв там, пильнуючи і придивляючись.

Він здалеку побачив Чижмара і вийшов йому назустріч. Степан його теж угледів.

— А чи Василь?

— Ая, Степане, ая!

Друзі не бачились багато років. Вони обнялися і поцілувались.

— От і добре, що повернувся, Степане. А я вже думав, чи живий, чи здоровий. Адже скільки років не бачились. А так, вже от і п'ять років. Чи давно повернувся?

Сіли під затишним дашком, звідки видно було все навколо.

— То як, Степане, сам повернувся, чи ще хто з наших людей?

— Василь мій, може, знаєш ще Михайла Дякуна та Івана Логу?

— Та як же не знати? Де ж вони?

— В різні місця розійшлися. Василь буде тут близько, в Селищі.

— А ти сам надовго?

— Надовго, Василю! Тут мені бути, в Копашневі. Як у вас?

— А що ж, Степане? Знаєш сам, які то люди! Ті, що до аграріїв колись писались, як Волошин з'явився, до нього поперли, а тепер до Бродія перекинулись. Ну, попереду піп Косей, управитель школи. Моляться, просвіщають. Тут у нас про них навіть пісня складена:

Іхав патер¹ на козі,
Бродій на собаці,
Автономію несуть
Для наших руснаків!

Попадинець осміхнувся.

— Іх, Степане, сам дивись — жменька. Ну, наїдуть жандарми, наженуть гонведів, але ж і жандарми, і гонведи вічно не сидітимуть — підуть. І знову їх жменька. А нас — дивись сам! — він показав рукою не тільки на село, а на всю долину, гори, полонини.

¹ Патер — Августин Волошин.

— Люди вціліли?

— Багатьох не стало...

Попадинець називав імена. Багато чоловіків, жінок, легінів...

— Приїжджав недавно капітан їхній, Рос; двісті легінів і дівчат забрав... Оленку, пам'ятаєш її, Михайлової вдови, Івана Петрового — з ним ти в школі на одній парті сидів... І слухай, Степане,— продовжував Попадинець,— коли вони в мене спалили хату — хай собі, збудую нову; забрали статки — хай собі. Але коли в мене, Степане, забрали батька, брата, дочку, то я такий лютий чоловік, що мені вже нічого не страшно.

— Збираєтесь? — запитав Степан.

— Ай-бо так! Зберемось вночі, кріси на плечі — і пішли на шляхи, де їхнє вояцтво іде. Уже полетіло чимало їхніх машин на перевалах, уже три склепи спалили,— і все далеко від села. Гори,— закінчив Василь,— хіба вони коли знатимуть ці гори!

— То добре,— сказав Степан Чижмар.— Але скоро гори мусять загомоніти ще дужче.

— Скажи, Степане,— спитав Попадинець Чижмара,— чи скоро звідти прийдуть?

— Цього року, мабуть що, не встигнуть,— відповів Чижмар.— Але наступного літа неодмінно будуть.

— Наші люди ждуть, сподіваються що до Нового року будуть.

— Гадаю — не встигнуть,— знову сказав Степан.— Далеко ще, Василю. Адже там кожен крок кров'ю поливається.

— Але зима буде люта!

— Говори, що маємо робити, Степане!

— Скільки в селі комуністів лишилось?

— Чоловік двадцять.

— Всі люди певні?

— Як на мою думку, то всі, хіба що Дмитро Кісточка...

— А що він?

— Біля волошинців один час крутився...

— Не буде діла! — сказав Степан.— Хто свою душу хоч на хвилину продав таким юдам, як Волошин чи Бродій,— не буде з такого толку. Нехай працює в нас, нехай спокутує провину, але дивитись за ним треба на

кожному кроці! А про те, що в нас робиться, Дмитро не повинен знати...

Чижмар хвилинку помовчав, а потім сказав:

— Годі! Олекси не стало, скільки наших людей загинуло! Мусимо зараз берегти кожну людину, але ж усі ми повинні працювати на повну силу. Я поговорю з кожним про те, що робиться за горами, і щоб відали, що тут маємо робити. Скоро вже загромить тут, у горах, так, що в Ужгороді й Будапешті здригнуться. Ми з тобою, Василю, відповідаємо за Копашнево. Але треба мати зв'язки з іншими селами — є в тебе такі надійні люди?

— Маю...

— То добре. Коли в нас такий зв'язок буде, почнемо давати підпільному штабу відомості, де проходять частини, що роблять. І самі будемо одержувати від них відомості — що робиться на фронтах, чи близько наші люди. Іде зима, в цей час важко буде щось зробити. Але ми повинні збирати сили на весну, тоді вони найбільше будуть потрібні.

— Добре, Степане,— сказав Василь і запитав: — А дружинні про тебе сказати?

— Скажи,— відповів Степан.— Нехай завтра вночі сюди прийде. Вже через неї я й братів покличу. Вони, сам знаєш, тверді, надійні люди. А додому не піду... Бач, як трапилось з Олексою. А в наших ізворах мене сам чорт не піймає...

— То так! — сказав Василь.— Я для тебе таке місце приготував у лісі, що ніхто й нізащо не добереться. Звірок!¹ А знаєш, тут, у горах, окупанти боязкі й легкодухі. Ще вдень залітають до села, а як починає вечоріти — тільки курява встає по дорозі на Хуст...

— Боязкі — то так! — відповів Степан.— Зажди, Василю, вони ще полохливішими стануть. Мусять боятись не тільки людини — каміння, деревини, куща. Земля мусить під ногами в них горіти. І горітиме!

2

Василь Жупан з великим трудом добирався з Фогораша до Селища. Де Фогораш, а де Селище! А тут негода, дощ, на долинянський шлях, де пруть і пруть

¹ Звірок — хатинка в лісі для мисливців.

військові машини, краще не потикайся. Стежки позапливали водою, багном.

А все ж Василь бадьоро йшов від села до села, від хутора до хутора, з гаю до гаю. Звичайно, йти було важко: благеньке його пальто промокло наскрізь, коричнева старенька крисаня неприємно липла до лоба, а до того ще й протікала, черевики свистіли й пищали, як орган. Раз і другий Василь навіть пошкодував, що не послухався дружини й не замотав шиї теплою хусткою. Але що допомогла б якась там хустка в таку негоду, одна хвилина — і вона також була б мокра.

Ще ніс він в руках торбинку з доморобного полотна з яблуками і горіхами. Адже ж смішно — нести з Фогораша до Селища яблука й горіхи?! В Селищі живе його теща, і дружина вважала б за тяжку образу, коли б Василь, ідучи до Селища, не взяв подарунка для матері. «Що ж, Василю, неси фогорашські яблука й горіхи! Раз-два, раз-два!» А що ж інше могла передати Настя матері? Адже нічого в них у хаті, крім яблук і горіхів, немає... І то — яблука куповані. А без подарунка йти не годиться...

Він дійшов до Селища в пізні присмерки. Теща ждала його, приготувала вечерю, пляшку берегівського вина. Але Василь, передавши тещі подарунок дружини і розповівши, що Настя жива-здорова, чого бажає й матері, запитав:

— Тут до мене ніхто не приїхав?

— Учора приходили два чоловіки,— відповіла теща.— Сказали, що прийдуть сьогодні, коли добре стемніє.

— Тоді,— промовив Василь,— я повечеряю разом із ними.

— Вечеряйте, дорогі, я не заважатиму... У мене діло сьогодні, до сусід мала зайти на хрестини...

Теща завісила вікна, запалила світло, а сама пішла до сусід. Тільки вона вийшла, біля хати почувлися кроки.

— Добрий вечір, Василю! — сказав на порозі Степан Чижмар.

Жупан знав Степана й Василя Чижмарів, які стояли біля порога; пізніше він дізнався, що третій товариш, який прийшов з Чижмарами, був Попадинець.

Він дивився на Чижмарів захопленими очима. Ці

люди були ніби такі ж, як і він сам,— лісоруби, робітники, може, й кміти з панського маєтку, але... вони так недавно повернулися з-за Карпат, де жили, говорили й діяли серед тих людей, яких і сам Василь, і батьки його, й діди вважали рідними українськими людьми,— серед вільних радянських людей!.. Василеві здавалося, що вони мусять бути іншими, куди багатшими за нього, щасливішими. Таке почуття не залишало Василя під час всієї їхньої розмови.

Він довго тиснув їм руки, ніби торкався до рук тих людей, що живуть за Карпатами.

— Здрастуй, Василю! — сказав Степан Чижмар, відповідаючи на дужий потиск руки таким самим, коли не дужчим, потиском.— Так от ти який!.. А я думав, що змінився, постарів...

— І я так думав,— засміявся Василь.— Видно, ми обоє уявляли собі один одного більш підтоптаними.

— То, мабуть, добре, що ми не старіємось,— промовив Степан.— Так би й далі.

— А щоб не старітись, сядемо, може, до столу... Теща моя, бачите, і закуску, і по склянці приготувала...

— Що ж, хлопці,— сказав Степан,— ішли ми всі здалеку, сядемо до столу... І в селі ніби тихо, на вулиці стоїть варта. Ну, дорогий Василю, розповідай, що робиться на Мукачівщині. Для цього ми тебе й викликали сьогодні. Зв'язки нам ой-ой як потрібні, і ми їх налагодимо. Піднімай погар¹. За успіх нашої великої справи!

Уранці Василь Жупан вийшов з Селища. В руках у нього була торбинка — не та, яку він ніс напередодні, трохи більша й зроблена з грубішого полотна. У ній так само були яблука й горіхи з Селища — подарунок від тещі.

Василь Жупан закинув торбинку за плечі. Най буде так! Сьогодні най будуть яблука й горіхи. Аби від щирого серця.

Ішов він бадьоро, жваво. За ніч дощ ущух, зліг вітер, навкруг усе було ніби обмите, яскраве, грало, світилося різними барвами, а повітря таке чисте, що, здавалося, почепи в ньому павутинку, і то буде видно... Він ішов — і чув свої кроки, дивився на долину, на гори — і не міг надивитися й намиливатись...

¹ Погар — чарка, склянка.

Коротка, ділова зустріч, але скільки нових почуттів викликала вона у Василя, як багато промовила вона його серцю!

Так, у них було кілька підпільних груп. Сам Василь Жупан працював у Мукачеві, Полянні, Фогораші. Але не стало Хоми Маркуса і Юрка Візіканича, які переходили до активних дій, загинув Олекса Борканюк; звірячі розправи, постійна сліжка, всілякі утиски примусили групи піти в глибоке підпілля, згорнути роботу, ждати...

Зараз Василю ніби поширшав світ. У них вже є зв'язок з Севлюшем, налагоджено зв'язок і з Хустом, а шляхи від Севлюша й Хуста тягнуться далі й далі по всіх Карпатах, і ген далі — за високі перевали.

Василь Жупан зупинився і глянув на гори. Вершини їх були ще вкриті туманами, губилися в голубій імлі, але деякі з них виривались з туманів, височіли, як маяки, на обрії — рожевуваті, теплі, осяяні сонячним промінням. Завжди Василь Жупан дивився на вершини і думав про далеку рідну українську землю, що тягнеться за ними.

Зараз Василю здавалося, що вершини Карпат зовсім близькі і така ж близька за ними ота вимріяна українська земля. Він ішов пощеволсним, уярмленим краєм, але душа його проймалася сяйвом нового дня, радістю прийдешньої перемоги.

3

Ружена провела біля ліжка хворого кілька ночей. Хоч молодий організм боровся з хворобою і перемагав її, але Арпад Доломаш щоночі приходив до хворого, оглядав його з неспокоєм і тривоною.

Після цього Арпад ішов додому, а Ружена залишалася біля недужого, слухала його марення, кидалася на перший поклик...

Довгі осінні ночі, коли за вікном стогне, плаче, як дитина, вітер з гір, коли об шибки вікон б'ються, ніби впрошуються до хати, дощові краплі, коли від стін і долівки тягне неприємним холодком. Неймовірно довгі ночі біля ліжка хворої людини.

Перемогла молодість. Прийшов нарешті вечір, коли Ружена почула:

— Сьогодні, Розо, ви можете йти додому. Бажаю вам доброї, спокійної ночі! Не забувайте Вацлава.

— Так ви справді Вацлав?

— Вацлав... Не дивуйтесь, був Павлом і ще для декого буду Павлом, але для всіх вас я сьогодні Вацлав.

— Добре, що ви мені це сказали,— промовила Ружена,— а то б я і не знала, хто ви.

— Комуніст, друг вашого батька, Арпада... Але чого ви поспішаєте? Зараз вам ще рано йти додому. Посидьте, поки більше стемніє. Сядьте ось тут, Розо!

Вона сіла на низенькому стільці, що стояв біля ліжка хворого. Вікно в хатині не було ще завішане. Знадвору вливались голубі присмерки, й Ружена бачила близько перед собою великі очі Вацлава, рум'янець на блідому обличчі, довгі руки.

— Отже, Розо, скоро й я піду...

— Я говорила з лікарем, і він сказав, що вам доведеться полежати ще кілька тижнів,— промовила Ружена.

— Лікарі перебільшують,— відповів на це Вацлав.— Хворі рідко виконують приписи лікарів.

— До повного здоров'я вам ще далеко, Вацлаве!

— Ні, Розо,— заперечив він.— Ноги хворі, але серце б'ється, мозок працює, мислить як треба. Я досі не знав, але зараз бачу, як радісно й приємно після хвороби повертатись до життя й праці... От я й повертаюсь. Скільки і якої попереду роботи... А вам, Розо, спасибі. Ви зробили дуже багато для мене...

Він взяв її руку і аж здригнувся, мабуть, через те, що в нього була гаряча рука, а в неї така холодна.

— Мені ні за що дякувати,— промовила Ружена.— Я зробила тільки те, що мусила зробити... а це так мало.

— Мало? — він стиснув її руку.— Ні, Розо, лікар Арпад лікував мої ноги, а ви підтримували серце. Скільки б я не жив, я ніколи вас не забуду... А тепер прощайте, Розо.

Ружена вийшла з хати, пробігла кушиками на леваді, заспішила до будинку лікаря. Хуст поринав у неспокійний, тривожний сон. По вулицях вже проходили, зазираючи у вікна, патрулі.

Кожної ночі жандармерія й агенти кемельгаріто вдирались до хат Хуста, робили обшуки, когось забирали, і ще кожної ночі в лугах над Тисою лунали постріли: комусь обривалося життя...

Ружена це знала й тому поспішала до затишного будинку Арпада Доломаша. Їй здавалося, що після стількох безсонних ночей вона впаде на ліжко і засне тихим спокійним сном. Арпад, побачивши її вдома, сказав задоволено:

— Ну, тепер спати, спати, Ружено!

Так що ж це трапилось? Коли погасло світло в кімнатках, вона сіла на канапці в куточку їдальні, де завжди раніше спала. Вікно в кімнаті зачинене віконницею, замкнене на прогонич. Навкруг стіною стояла темрява. Від жарко напленої пічки пашіло теплом. Здавалося б — все тривожне й страшне залишилось позаду, отже, хай, може, й на короткий час, але прийшов спокій, тиша, сон. Але Ружена не спала.

Вона сиділа на канапці, згадувала Вацлава, його слова, думала про небезпеку, яка весь час, ніби хижий птах, висить у нього над головою. І чомусь цієї ночі вона пригадала ще одну людину, яка була далеко від неї, від Хуста.

Їй пригадався шкільний будинок в Кленах, на верховині, вікно в кімнаті вчителя Короджія і сам учитель, у нього такі добрі, ясні очі, тихий голос. Як потерпала вона за вчителя у довгі ночі, коли Гербера прислухався до кроків у сусідній кімнаті. Як вона боялась тоді за вчителя Короджія!

Ще більше боялась за нього Ружена тепер.

4

Настав час, коли звичайно на долині відзначався «день винобрання». А де ж на Закарпатті більше виноградників, ніж у Севлюші? Станеш на долині, на шляху, що веде з Хуста до Мукачева, а навкруг, скільки глянеш — усі схили гір потопають у виноградниках, ніби міниться, грає запінене зелене море — ряд за рядом, кущ за кущем, а на кожній лозиці — важкі, синюваті або жовті, як бурштин, грона — ягода в ягоду, відкриті ніжним пилком!

З давніх часів у день, коли витискувався останній сік і коли вже пінилося, грало в діжках молоде вино, що увібрало в себе ясне проміння гарячого сонця і всі привабні пахощі Затиснянського долу, — багатії проводили «день винобрання». Мчали швидкі поїзди з Праги

до Мукачєва, летіли машини з Ужгорода, до Севлюша, рисаки несли по долині лаковані коляски. На схилах гір увечері запалювались вогні, там різали молодих ягнят, там жиріло, наїдалось, напивалось панство, і під місячним промінням до неба линули тужні звуки циганської музики, зухвалі слова пісні «Полети, моя ластівко!». А з убогих хат тоді на ці гульбища дивилась голодними очима долинянська біднота й проклинала «день винобрання», від якого в неї починалась напівголодна осінь, голодна зима, проклинала насильство, неволю, панство!

Фашисти також хотіли відсвяткувати «день винобрання». Це звучало смішно, бо гонведи 8-го угорського корпусу, частини якого розташовані були навкруг, надзелень жерли виноград на плантаціях, торговельна організація «Ностра футура» наклала свою лапу на весь виноград, який вцілів від гонведівської саранчі, і невпинно везла його у Берлін, Відень, Будапешт...

До Севлюша в призначений день наїхало багато панства; палац барона Перені ломився від гостей. У цей день на вулицях Севлюша бачили полковника Крічфалуші, Андрія Бродія, отців О. Ільницького і Ю. Марину, хтось пустив чутку, ніби до міста приїхав сам регентський комісар Вільмош Томчані.

Ввечері в палаці барона Перені почався бал, музика заграла мазурку і чардаш, на паркет великого залу палацу бризнули коньяк і пальонка.

На подвір'ї одного з будинків, на тихій вулиці, що тягнеться недалеко від палацу Перені, стояли двоє чоловіків і прислухались до того, що робиться в місті. До них долітали притамовані звуки музики з панського палацу, звуки пісні «Я — солдат Хорті, найкрасивіший солдат», якої співали в дворі палацу підпилі охоронці-жандарми. Більш нічого в Севлюші не було чути — німе, ніби мертво, місто лежало навкруги, ніде не чути було ні людської мови, ні звуку.

— Мабуть, саме час? — тихо сказав Михайло Дякун.

— Здається. Тепер вони нічого не бачать і не чують.

— Сьогодні ми зуміємо все закінчити,— додав Дякун.— Ну, ходімо!

Недалеко під стіною будинку стояла дружина хустського мешканця Михайла Гандери, невисока, сухенька жінка з приємним голосом, Олена Гандера. Дякун і Лога підійшли до неї

— То ми й підемо, Олено.

— Айно, йдіть. Я постою тут, у дворі, а лікар соко-титиме¹ на вулиці.

Під будинком Гандери був темний льох. Туди й спустилися Дякун і Лога.

Щільно зачинивши двері і завісивши їх рядниною, Дякун запалив ліхтарик. На викладених червоною цеглою стінах льоху заблищали великі краплі роси, з п'ятьми вирвалися лантухи з картоплею, складені одна на одну дошки, якісь діжки, розбите хатне начиння, поламні меблі. На стіні танцювали тіні, ніби хтось весь час ховався за звалищем старих речей.

Михайло Дякун підійняв один лантух, збив набік другий. Під ним була схована невелика рація, схожа на ту, яка потрапила до полковника Крічфалуші.

— Ну, Іване, включай! — сказав Дякун.

Іван Лога одягнув на голову навушники, ще одні дав Михайлові і включив рацію.

Здалеку, здалеку линули рідні звуки. Говорила Москва. Михайло Дякун сів на лантух, поклав на коліна невелику книжку й почав записувати. Радінформбюро передавало зведення з фронту.

— Слухай! — прошепотів Михайло, коли закінчилось зведення.

Тихо-тихо в навушниках звучала пісня:

Вставай, страна огромная!
Вставай на смертный бой
С фашистской силой темною,
С проклятою ордой.
Пусть ярость благородная
Вскипает, как волна,
Идет война народная,
Священная война!..

— Чудова пісня! — вирвалося у Михайла Дякуна. — Іде війна народная, священна війна! Що ж, Іване, переходь на передачу. Нехай за Карпатами знають, що народна, священна війна іде і в нас.

¹ Сокотити — стерегти.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

1

Робітниця Анця, як водиться, заглядила бричку отця Федора, тільки-тільки вона почала підійматись до села шляхом: паніматка, як звичайно, зустріла панотця на воротах фари.

— А змарнів, наставнику,— почала вона.— Аж очі запали, сутана висить, мов на кілку. Що з тобою сталося, наставнику?

Він виліз із брички й обтрушував порох з сутани.

— І нічого ти не розумієш,— раптом повернувся до паніматки отець Федір.— І не наставник я...

— Як то не наставник? — схопилась обома руками за серце паніматка.

— Не наставник, кажу, а намісник... Зри на мене — намісник нової верховинської округи, отець Федір...

— Ах-ах-ах! — крикнула паніматка і тільки через те не кинулась до нового намісника і не поцілувала його, що отець Федір повсякчасно повчав її, що цілуватись священикам із жонами прилюдно суть недостойно.

Але однією новиною не обмежилось; зайшовши до будинку, отець Федір виклав цілий ворох інших пригод і подій.

— А найголовніше те,— сказав він, скидаючи чоботи й взуваючи м'які свої пантофлі,— що наша Марія знайшлася...

— Де? Коли? Як? — навіть зблідла паніматка.

— В Ужгороді зараз наша дщерь,— відповів отець Федір.— З фронтом у неї все закінчено, і то дяка богові! Не жіноча справа — фронт. Суть на те інші люди, вояцтво. Хоч і на фронті Марія зробила своє діло, бо жінка, паніматко, облагороджує все і навіть вбивство. Свята католицька церква, вихованкою якої є й наша Марія, покликала її до іншої, почеснішої місії. Ширення віри, або, як ми тепер кажемо, оборона віри,— о паніматко, коли б ти знала, як багато важить серед гуркоту війни й реву танків справа поширення віри! Славетне наше вояцтво будує різні лінії Арпада, але хіба наші церкви не з'являються цитаделями на лінії духов-

ної оборони? І ми ширимо і обороняємо віру — я на верховині, дочка наша Марія — в місті серед католицької молоді. Скоро вона побуває і в нас, у горах! Я покладаю на неї великі надії...

Промовивши таку довгу й складну тираду, отець Федір одразу збляк і сполохано сказав паніматці:

— А як же я хочу їсти! Ти вже мені дай, що є в тебе найкращого. О, сільваш гомбоц,— як говорив покійний капітан Чакші. Але зараз в тебе сільваш гомбоцу немає, і капітана Чакші немає, най буде прощен. А тепер дай я тебе поцілую, паніматко.

Федір Стрипський, ще ідучи з Ужгорода, встиг скласти в голові план «реформ», як він сам назвав заходи, пов'язані з намісницьким його чином.

«Намісницька округа у зоні воєнної лінії Арпада»,— це звучало непогано. Але в цьому отець Федір бачив ще й інший сенс — так само, як армія зуміла висадити скелі на перевалах, вирубала ліси — праліси,— так і він повинен у довірених йому парафіях викорчувати серед верховинців бунтарство, знищити найменший прояв симпатії до українського люду за Карпатами.

Він, звичайно, збирався в найкоротший час об'їхати всі свої парафії, заглянути в душу кожного священика, дещо випитати, про дещо догадатись — *ad maiorem dei gloriam!*¹.

Але треба було найперше починати з своєї церкви й з самого себе. Він — намісник у своїй окрузі, але кожного дня, кожної години і навіть глупої ночі до Кленів можуть наїхати чиновники з капітулу,— адже в католицькій церкві нікому немає пощади, вона безжальна й жорстока, коли йдеться про те, що невгодно престолу й новій фашистській державі.

Першого ж дня увечері він пішов до церкви і, коли Кузьма широко розчинив двері, постояв якусь хвилину на порозі, ніби розмовляючи в мислях з богом. Насправді ж він пильно оглянув іконостас і всі образи, які висіли в притворах церкви. Ні, тут уже давно не було якогось українського духу, в іконах просто не було ніякого духу, лики святих і божої матері з короною святого Стефана на голові були безбарвні, холодні, застигли і, найголовніше, безжальні.

¹ *Ad maiorem dei gloriam!* (Лат.)— Для найбільшої слави божої!

— Відімкни мені закамарок,— сказав отець Федір сторожеві Кузьмі.

Щось тихо запищало й зашаруділо, коли отець Федір увійшов у закамарок, і він подумав, що то, мабуть, миші, і навіть полякав їх: «А-киш! а-киш!»

Цей закамарок був сховищем усякого завалючого церковного майна. Тут були старовинні поламані свічники, ікони, на яких померхли фарби. У скрині без ляди, що стояла біля дверей, ворохом були накидані книги у важких шкіряних палітурках; ними користувалися далекі попередники Федора Стрипського. Раз чи два Стрипський брав у руки ці книги, то були стародруки Івана Федорова із Львова і Святополка Чеха з Кракова, там були записані руками крилосників¹ ноти, так звані сойкові, і «безлінійні», що походили з XVI століття. Федір Стрипський якось узяв ці ноти додому, спробував їх програти на фортепіано. І раптом крикнув: «То не є церковні співи! Крилосники ревли у церкві просто хлопських пісень!» Він знову приніс ноти до церкви й шпурнув їх у скриню...

Були у скрині також і рукописи. Священики заносили до них відомості про погоду, врожаї, різні хвороби, що час від часу косили людність верховини; траплялись в них і скупі відомості про повстання і заклоти. Федір Стрипський, проглядаючи книги, знайшов у них записи про опришків Довбуша й Марусяка... «То є шкідлива писанина!» — крикнув тоді Стрипський і шпурнув рукопис у скриню на поживу мишам.

Зараз він у присмерках, які вже заповнили церкву й закамарок, із перекошеним від злості обличчям виймав із скрині книги, ноти, рукописи, кидав їх на підлогу.

— Занеси все на фару,— сказав отець Федір Кузьмі.

Ще він зупинився перед іконою божої матері, яка давно потемніла і стояла в кутку закамарка десятки літ, забруднена мишами, вкрита порохом.

Невиразна думка промайнула в голові отця Федора, але він ще не зрозумів, як може використати цю ікону.

— Матір божу,— додав він Кузьмі,— візьми й постав за олтарем, у божниці...

¹ Крилосники — церковники, кандидати в дяки, що співали на крилосах у церкві.

Аж тоді отець Федір вийшов із закамарка, тихим кроком пройшов по церкві.

Уночі до пізньої години клубочився дим з комина намісницького дому, і сірий крихкий попіл підіймався разом із гарячими іскрами вгору, летів за легким вітром, лягав на зелені царини, падав у воду швидкоплинного потоку.

2

Фірма братів Клумаків робила великі справи. Карпатський бук! — о, як виривали у Клумаків це дерево військове міністерство й приватні фірми! Ледве встигали їх постачати Клумаки!

Дмитро Клумак, через свою ведмежу вдачу, не вмів і не хотів фантазувати, але коли його брат Гаврило, заплющивши очі, думав про свій бук, йому здавалося, що він стоїть перед величезною трубою, яка всмоктує букові колоди цілими стосами і аж пищить: ще, ще, ще! З другого боку цієї труби з вогнем і димом вилітають літаки, вистрибують танки, курить якийсь ядучий газ...

Площа бутинів, які орендували Клумаки, кожного року більшала й більшала, вже не тільки кленівчани працювали на цих бутинах, туди прямували лісоруби з дуже віддалених сіл.

Одначе на Закарпатті орудували тоді не тільки Клумаки. Поруч з їхніми бутинами тяглись бутини Клемпушів, там — Клочуряків, ген за перевалами ліси рубала «Латориця». Ніби пожежа проходила по ґрунях, падали ліси, нищилась краса Карпат, все поглинала війна.

Падали дерева; каторжна робота на бутинах валила людей. Їм не було вибору. Або мегнембізгото табор¹, або бутин. Ішли на бутини...

Гроші, кажуть, змінюють людину. Це цілком стосувалось Гаврила Клумака. Він уже був не підпанком з верховини, що низько вклонявся колись перед більшими панамі, ні, він був сам паном, носив костюм з тонкого синього сукна, жовті черевики, калоші; три золоті зуби прикрашали верхню щелепу з лівого боку, а сигарета — куточок губ. Позначалася на Гаврилові й американська наука. Щось сподобається — «о-кей!»;

¹ Мегнембізгото табор (угор.) — табір для неблагонадійних.

когось настрахати — «інвізібл гармопайзер». А головне — самовпевненість, упертість, пиха!

На Гаврила Клумака зважали — ще б пак! Його часто можна було бачити в окружній управі, в кабінеті ужгородського жупана Шименфельда, в приймальні регентського комісара Вільмоша Томчани. Та що регентський комісар! В разі потреби він добивався навіть до самого міністра внутрішніх справ пана Яроша... Грошей Гаврило Клумак нагромадив мільйони, а з такою людиною як не рахуватись!

Багатству треба було дати лад. І самому чим далі, то все більше доводилось стерегтись. Куди не поїдь — скрізь чутки про вбивства, вибухи, пожежі. Від землячків русинів Гаврило Клумак добра не сподівався.

Коли на тартаку Клумаків вбито було жандарма Габора Баконі, чотири його товариші одразу ж втекли до Рахова і, кажуть, ще й далі. Не витримали, виходить, страшного й небезпечного життя в горах. І скільки не просив Гаврило Клумак в жандармському управлінні, але так і не домігся, щоб йому дали кількох жандармів. Не допомагали вже й гроші.

Тоді Гаврило Клумак, підписуючи в Будапешті новий контракт на поставки, виговорив, що фірма Клумаків заготовить і переробить певну кількість бука, але охорону підприємства фірми візьме на себе військове міністерство. В міністерстві згодилися — хіба ж їм не було очевидно, що без охорони не буде й бука.

Не так легко було, як виявилось, знайти таких охоронців. Усіх гнали на фронт: туди й тільки туди йшли гонведи. Довелося Гаврилові Клумаку добиватись до міністра внутрішніх справ Яроша. Фірмі Клумаків дали п'ять калік, яких уже не можна було використати в армії.

О, що то були за гонведи! Один з них мав якусь повзучу грижу, другий — невігойні рани, ще двоє були напівсліпі і, нарешті, останній, Йосип, якого прозвали Йоською, був просто божевільний: він, наприклад, по секрету розповів Гаврилові Клумаку, що доводиться онуком Францу-Йосифові, а брат його — іспанський принц.

— Зборище калік і дурнів,— сказав Гаврило Клумак Дмитрові, коли гонведи прийшли до Кленів.— Але

С. Скляренко і Ф. Гладков (1936 р.)

не бійся, недобитки — страшна штука. Ось побачиш, як вони стерегтимуть!

І вони стерегли. Тільки вдень гонведи, і то по черзі, спали. А цілі ночі вони вартували на двох вежах, збудованих на кінцях тартака, не випускаючи з рук автоматів. Вони боялись за своє життя в горах. А хіба Клумаку було не однаково? Аби стерегли!

Єдине, чого не міг досягти Гаврило Клумак,— підтягти Дмитра на «вищий рівень культури»,— як він висловлювався. Дмитро, як і раніше, хворів на якусь коросту, як і раніше, страждав від нічниць і ходив жебрак жебраком.

Дивно й смішно було дивитись на братів Клумаків, коли вони в неділю йшли до церкви. Франтувато зодягнений Гаврило і, ніби лантух, поруч нього Дмитро, що до того ж усе чухався й чухався.

— Ти б хоч одягнувся по-людському,— не раз говорив Гаврило.— Хочеш, я тобі одяг куплю... В Ужгороді в крамниці Ратца бачив.

— Це ти про менс? — підіймав свої білясті брови Дмитро Клумак.— Та хіба ж я кавалер?

— Ти не кавалер і взагалі не людина, а ведмідь, носорог, бегемот,— аж наливався кров'ю Гаврило...

— Що ж, бегемот птаха не погана, чув про такого,— жував нижню губу й все чухався Дмитро...

Ну, хіба міг бути мир між цими єдинокровними братами?

3

І вже вкрай загострились стосунки між братами після того, як Гаврило Клумак побував на відкритті пам'ятника в Хусті, де потиснув руку панові Калаї і поговорив з ним. Немеш¹ Гаврош Клумакі — от що дала ця зустріч. Навіть у газетах того часу серед списків нових немешів було сказано, що це звання присвоєне промисловцеві Гаврошу Клумакі, який поклав так багато сил на вітвар вітчизни.

Почувши про цю новину і дізнавшись, що Гаврило повернувся до Кленів, Дмитро одразу завітав до брата у гості. Він, звичайно, намагався себе стримати, але

¹ Немеш (угор.) — дворянин.

задишка та хижий блиск очей виказували його хвилювання.

— Немеш! — презирливо процідив він.— Гаврош та ще й Клумакі...

— А хоч би й чортякі! — в тон йому відповів Гаврило.— Ну і що ж, немеш Гаврош Клумакі, а в той же час член і уповноважений Автономного землеробського союзу на Верховині. Все оформили. І квиточок уже в кишені.

— Почекай,— здивувався Дмитро.— Так кому ж ти тепер служиш? Був спочатку ти чеським аграрієм; за Волошина — депутатом сейму; тепер — угорський немеш і русинський автономіст. Щось у мене аж мурашки по тілу бігають.

— То не мурашки, а короста,— поглузував з нього Гаврило.— А коли хочеш знати, то думаю я на русинській сировині заробляти мадьярські капітали, а з мадьярського капіталу брати американські дивіденди...

— Хоч ти мене й бегемотою охрестив,— признався Дмитро,— а все ж не розумію я тебе, Гаврило.

— Не розумієш?! — засміявся Гаврило Клумак.— А що ж тут розуміти. Це он ті русини,— він показав за вікно, на убогі верховинські осідки,— марять про одно, про Україну за горами. Ми маримо про інше і служимо багатьом богам. Так — служили чеським аграріям, так — плескали в долоні Закарпатській Україні, а зараз служимо фашистам. Сьогодні — угорським і німецьким, а там, може, й до Америки дійде. От яка в нас автономія! І коли ти хочеш так само, як і я, на цьому ще й заробити — скажи мені, де діваєш капітали, які ми з бутинів і тартака маємо. Я можу й тебе навчити дивіденди загірбати.

— Де діваю? — закліпав очима Дмитро.— Витрачаю, звичайно... Ну, якесь там пенге й бережу, про чорний день...

— Про чорний день? — голос у Гаврила став тихшим, але суворим.— То, може, ти мені якусь сотню тисяч позичиш?

— Тобі? Та навіщо? І, ей-ей, немає в мене...

— Я грошей не ховаю, а витрачаю на акції. Хочеш, більший хосен дам на твої гроші, ніж сам одержую? Мені аби акцій більше зібрати...

— Ти знову своєї, американської?

— Та вже ж не української. Хіба можна в наш час гроші в скрині ховати? Акції — то велика справа, прибутки, сила.

— Не хочу я великих прибутків. Маленький хосен кращий, ніж великий, не кусається. Наше діло таке — купець, що стрілець, переляканого зайця жде.

— Що ти мені про переляканих зайців і про маленький хосен! — аж за груди хапався Гаврило. — Це сто років тому так було: пенге на пенге та ще пенге. В наш час треба по-новому, по-американському — із землевласників нам треба переходити в промисловці, капітал в свої руки гребти, щоб на одно пенге було десять, двадцять, сто.

— Не вмю я на великі гроші рахувати, — посміхнувся Дмитро Клумак. — Дерев'яна моя бухгалтерія такого рахунку не витримає.

— Брешеш, — перебив його Гаврило. — Щодо грошей, то ти, либонь, не бідніший за мене. Тільки ти на скрині з грішми сидиш, а я хочу, щоб пенге пенге наздоганяло. А тепер, у час війни, і поготів. Казали люди, що на дріжджах все добре сходить. То брехня, найкраще все сходить на крові. Ну, то даси гроші?

— Ні, не маю, — зітхнув Дмитро.

Дмитро не признавався братові. Гроші в нього марно не лежали. Була війна, і він не хотів свої гроші вкладати в якісь там акції, класти в банки. Тишком-нишком він ходив у ближчі села, поїв нотарашів, водився з біровами і скуповував землю. — «Земля, — міркував він, — діло надійне, певне, лежала вона й лежати-ме — аби документи на неї були». Що ж до документів, то вони були справні. І зарубку за зарубкою карбував Дмитро на одній з кленових дощочок. Угр та угр з одного боку, десяток угрів з другого.

Не розповідав про всі свої справи й Гаврило. Він колись намірявся вкласти свої капітали у фабрику, поставити над потоком великий тартак, хімічний завод. Одного часу думав він навіть поставити сірникову фабрику. «Доки на Закарпатті палитимуть, — говорив він, — тільки чинадіївські сіркачі? А що, коли — сіркачі Клумака Гаврила?!» Навіть снилася йому не раз така фабрика над потоком у Кленах. Але фронт наближався. В горах було неспокойно. Яка вже тут

фабрика? Налетять із-за перевалів — сам згориш, як сіркач.

На відкритті пам'ятника в Хусті Гаврило Клумак зустрів давнього свого знайомого містера Стога. Вигляд мав пан Стог непоганий, на грудях — фотоапарат, в кишені піджака золоте перо.

— То й добре,— сказав Стог, побачивши Клумака.— А я оце збирався до вас у гори їхати. Ходімо, пане Клумак, пройдемося по цьому Хусту...

І вони пішли далі й далі від площі, мимо пам'ятника Духновичу, на Кіришську, Глибоку.

— То ви тепер — містер Стог чи якось інакше? — запитав Гаврило, ідучи з давнім своїм американським знайомим.

— Тихше, пане Клумак! — промовив американець.— Я давно вже Стогаль, підданий нейтральної Швейцарської держави... Зараз прибув як кореспондент газети...

— Зрозуміло,— сказав Гаврило Клумак.— А знаєте, я з деякого часу почав читати газети...

— Ви вже читаете газети? — здивувався Стог.— То дуже добре, то — прогрес, пане Клумак.

— Хоч і прогрес,— відповів на це Гаврило Клумак,— але я не все розумію в тих газетах...

— А що ж розуміти? — тихо засміявся Стог.— Усе йде, як треба. Адже вбивають,— кивнув він у бік Карпат.

— Та то так,— згодився Клумак.— Що вбивають, то правда. Але ж фронт посувається все ближче до Карпат. Що робити?

— Саме через це я й мав їхати на верховину. Далі Карпат вони не підуть. Але до Карпат дійти можуть. Нехай вже хтось думає про різні військові справи, а ви подумайте про інше. Нам хотілося б зібрати тут більше капіталів, мати більше власності.

— А як же їх зібрати? Капітал — не птах, його з великими руками не піймаєш...

— З великими руками ми ніколи й не ходимо, пане Клумак. На ваш рахунок у Підкарпатському банку ми зможемо переказати з Швейцарії потрібні кошти. А ви на місці скуповуєте акції, входите пайщиком до товариства «Латориця», до «Лану»... Єй-ей, не промахнетесь, пане Клумак. І дивіденди матимете такі, що вам не снилось. Отже, по руках. Яка сума потрібна вам?

Ну, звичайно, наша стара умова також лишається в силі — ви були й будете нашим агентом — «невидимим гармонізатором» на верховині. Все може бути! Може, до вас приїде на короткий час хтось з наших людей, може, ми вас запросимо колись у Швейцарію... А головне, не прогавити, взяти в свої руки як капітали, так і підприємства... Купуйте, збирайте!..

Про це Гаврило, звичайно, не міг розказати Дмитрові.

4

На відкритті пам'ятника в Хусті побував не Золтан Репаші, а син його Янош, хоч, здавалося, там годилося бути саме Золтану Репаші. Адже під час першої світової війни він одержав бронзову медаль за свою службу в господарчій команді. Проте він не поїхав до Хуста через дуже поважні причини.

У наказі регентський комісар підкреслював, що в день відкриття пам'ятника в Хусті всі урядові особи в містах і на селах Закарпаття мусять залишатись на своїх місцях і вживати всіх заходів для підтримання порядку. Уряд неабияк боявся хустського пам'ятника. Золтан Репаші був біровом, отож він хоч і начистив цеглиною та почепив на груди цього знаменного дня свою бронзову медаль, але мусив сидіти на місці, в Кленах.

У тому ж самому наказі зазначалось, що на відкриття пам'ятника в Хуст мають прибути ветерани нової, другої війни, щоб дефілювати перед пам'ятником і трибуною. І вони дефілювали з криком: «Хайль, хайль, гурра!» Між цими ветеранами був і Янош Репаші.

Звичайно, все це позначалось на стосунках між батьком і сином. Проте Золтан Репаші, що був сільським біровом, а відтак представником уряду в селі Кленах, вже давно не мав жодної влади в своїй хаті.

Почалося все з того часу, як Янош Репаші — без одного ока й однієї руки — прийшов з фронту. Це був уже не той Янош, якого Золтан Репаші колись по батьківському праву називав дурнем, йолопом, одороблом. Тепер він сам називав батька солом'яним опудалом, діжкою з квасом, а раз навіть назвав вонючим тхором. Коли ж батько спробував підняти голос на

сина, той вчинив таку веремію, що Золтан Репаші за-
клявся щось перечити Яношу. І, чорти б його забрали,
у Яноша було ще одно око і одна рука: він бачив, де
стоїть пальонка і закуска, і тільки те й знав, що пив,
жер і спав. Тому й став він за короткий час, як вгодо-
ваний бик.

Отак у Золтана Репаші, який мав найкращу в селі
хату, хвалився славетними предками і власними под-
вигами і, нарешті, був начальником у селі — біровом,
у власній хаті, в родині кермо випало з рук. І проклята
Юдіт, його дружина, яка й раніше не виявляла особли-
вих почуттів до чоловіка, тепер рішуче стала на бік
Яноша — сина. Що ж доброго міг ждати від таких рід-
них Золтан Репаші!

Золтан Репаші, хоч, звичайно, вважав себе враженим
у саме серце, а все ж, стоячи на воротах з бронзовою
медаллю на грудях, ждав, коли загуркоче на рахів-
ському шляху машина Гаврила Клумака, разом з яким
Янош їздив на долину.

Янош з'явився з гуком і грюком. По-перше, він при-
їхав не на клумаківській машині, а на мотоциклі з ко-
ляскою. Мотоцикл вів капрал з двома білими зірочками
на комірці. Янош, одягнутий у новий військовий одяг,
як старшина, з трьома срібними зірочками на оторо-
ченому срібним позументом комірці, сидів у колясці.

— Ну! — сказав Янош, вилізаючи з машини. — Ба-
чу, медаль почепили. Герой! А я приїхав з Марадик-
ком¹...

— Марадик! — здивовано протягнув батько.

— Марадик Шімон! — відкозиряв капрал.

Старшина і капрал були на доброму підпитку і,
плутаючи ногами, затягли мотоцикл у двір.

— Пальонки... сала... капусти! — коротко наказав
Янош у хаті.

— Зараз, зараз, — кинулась Юдіт.

Коли всі сіли за стіл, Янош сказав:

— То наш дід, тату, був на прийомі у Франца-Йо-
сифа?

— Так, Яноше.

— А ви були на війні в чотирнадцятому?

— Еге ж! Бачиш, медаль.

¹ М а р а д и к (угор.) — охвістя.

— Так ото ми поставили вам пам'ятник у Хусті. Герої першої світової війни вважаються мертвими й мусять мовчати. Нам потрібні герої другої світової війни. Так сказав нам всім прем'єр-міністр Угорського королівства пан Калаї. Наш дід тільки говорив з Францом-Йосифом, вам дали бронзову медаль, а мені дають зброю, мотоцикл і гроші. Ось вони, бачите,— Янош вихопив з кишені пачку папірців по сто пенге й шпурнув їх на стіл.— І щоб ви знали, віднині я військовий комендант у Кленах.

— Військовий комендант? — перепитав Репаші.— У Кленах?

— У Кленах!— глузливо передражнив батька Янош Репаші.— Це не якісь там Клени, а село біля лінії Арпада. Це — стратегічний пункт у зоні смерті перед лінією нашої оборони...

— А що ж ти робитимеш? — млявим голосом запитав Золтан Репаші.

Янош дивився одним своїм оком за вікно — на село, гори, перевали.

— Що я робитиму? — процідив він зловісно.— Ви ще не знаєте, на що здатний Янош Репаші. Ви побачите, що таке військовий комендант Хорти! Ждіть гостей, батьку, скоро підуть ще й інші новини.

5

Новини прийшли незабаром.

Янош Репаші цікавився найперше, хто живе в Кленах, і став часто заходити до батька в сільську управу, розпитував, чи вдома той чи інший газда, де його діти,— особливо сини. Батькові довелося розповідати чимало, адже Янош справді не знав села, замолоду у нього в Кленах не було жодного приятеля, пізніше він вчився на долині — у Будапешті, ще пізніше — перебував на фронті. Всім чужий був Янош Репаші, і всі чужі були йому тут.

Військовий комендант завів у селі військовий порядок. Кожного ранку жандарми, які працювали на тартаку Клумака, повинні були тепер з'являтися до сільської управи. Тут Янош їх вистроював, подавав команди, проводив бойовим порядком вулицями села. Недобиті вовки!

Крім того, Янош з Марадиком тільки те й робили, що гасали на мотоциклі по селу, вдирались до хиж і вимагали то пальонки, то закуски, пили, жерли, не звертаючи уваги на голодних чоловіків, жінок і їхніх дітей.

Одного дня в селі трапилася кривава пригода, і люди напевне знали, що це справа рук Яноша Репаші.

Він давно хвалився батькові, що до них у село придуть гості, писав рапорти в Рахів, сам туди часто їздив. Якось вночі, коли він повернувся в село на мотоциклі, на вулиці почувся шум машин, тупіт багатьох ніг, брязкіт зброї, крики, лайка.

Уранці гонведи 157-го полку вдерлися до кількох хат на селі, куди їх водив Янош Репаші. Того ранку помер від їхніх куль під двома ясенями біля своєї хати Кирило Верецький; з двох хат — Романа Хижняка і Івана Човбана — гонведи вигнали їхні родини і погнали на долину.

Бохтар Шепа, за наказом бірова, вибубнив на кутках, що родини Романа Хижняка й Івана Човбана заслани в табори каторжної праці, бо сини їхні перебувають за Карпатами. Був нерівний того дня бій барабана сільського бохтара, і печально звучав старечий його голос.

— Це ще тільки початок! — говорив Янош батькові. І він говорив правду.

До Кленів приїхали два фургони з рядняними халабудами, на високих кованих колесах. Фургони ліниво тягли стомлені коні. Ляскотіли довгі батоги; у халабудях поруч із оббитими мідними прутами скринями, швацькими машинами й іншими хатніми речами сиділи замотані у барвисті хустки й шалі жінки та діти. Біля люшень фургонів, посмоктуючи люльки, йшли, озираючись навкруги, поважні чоловіки у фетрових капелюхах, піджаках, жилетах і заправлених у вузькі чоботи штанях. Коней поганяли заспані, брудні хлопці, які несамовито кричали на підйомах: «гейсть... ча, гейсть... ча... гей... гей». За фургонами довго висіла, спадаючи на шлях, руда хмара порошу.

Фургони зупинились біля сільської управи. Туди ж негайно прийшли Золтан і Янош Репаші. Знову загуркотіли фургони, проїхали мимо тартака, і Ласло По-

токі, що стояв за ворітьми, чув, як Янош Репаші говорив бадьорим голосом своїм супутникам: «Для вас, високоповажані гості, все це знайдеться».

Фургони зупинилися в кінці села біля осідків, де жили раніше Іван Човбан і Роман Хижняк.

Увечері Ласло Потокі прийшов на цей куток. Механіка турбувало, хто то приїхав до Кленів. Він пізнав вози з пушти, чув мову прибулих: то були угорці.

Він зупинився біля подвір'я Романа Хижняка, де тепер серед двору викидав з фургона якісь речі бородатий чоловік.

— Добрий вечір,— привітався Потокі, зупинившись біля перелазу.

Бородатий розігнувся, і Ласло Потокі побачив його обличчя. Воно було дуже неприємне: очі в бороданя були чорні, лихі, злодійкуваті, довгий сизий ніс свідчив, що хазяїн його полюбляє вино, з-під нижньої губи бороданя витикалися великі жовті зуби.

— Добрий вечір,— відповів бородань.— Що я чую? Земляк?

— Так, я угорець, працюю механіком на тартакі.

— О! — бородатий пішов уперед.— То ви, мабуть, Ласло Потокі? Будемо знайомі. Мені про вас говорив пан біров,— бородатий простягнув Потокі руку.— Будемо знайомі. Я — Лайош Цайлік... Та ви заходьте на наше дворище, високоповажаний.

«Наше дворище!» Як страшно це звучало! На осідку Романа Хижняка, де тільки тиждень тому ходив справжній його хазяїн, де так недавно Ласло і Роман сиділи на призьбі, дивились на гори, радились про партизанські справи,— тут були нові хазяїни...

— Як тут живеться? — жваво запитував тепер Лайош Цайлік.— Ви давно вже в горах?

— О так, пане Цайлік, давно... Я приїхав сюди майже двадцять п'ять літ тому.

— То ви корінний верховинець! — крикнув Цайлік, але одразу поправився:— Ви достойний угорець, що захищає інтереси нашої держави на Сході. Тепер нас буде тут дедалі більше й більше. От приїхав я з моїм сусідом — Золтаном Неметом, я вас з ним познайомлю... Але ми тільки перші ластівки. За нами підуть нові

й нові хазяїни. Хорті сказав, що нам нарешті час цілком мадьяризувати гори.

— Очевидно, у вас у пушті було замало землі? — запитав Потокі.

— Як вам сказати?..— замислився Цайлік.— Та ходімо-бо до хати, там зручніше буде говорити.

У хаті порались, зривали все зі стін, ставили свої речі дружина Цайліка і дочка. Деякі речі вони, правда, залишали — над вікнами висіли рушники, вишиті дружиною і дочкою Романа Хижняка, вповодж всієї стіни поблискували яскравими барвами миски. Потокі пригадав, як вони разом з Романом купували миски в Рахові. А на підлозі, біля печі, лежали ті речі Хижняків, які не потрібні були Цайлікам — фотокартки хазяїна, хазяйки, їхніх синів і дочок, шкільні зошити, книги...

— Ви питали, скільки я мав землі в пушті? — проказав, сівши до столу, Цайлік.— Ми жили в пушті непогано. Але риба шукає, де глибше, а людина, де краще. Я мав у пушті двадцять гольдів...

— Двадцять гольдів у пушті — непогано,— сказав Потокі.— І там земля краща, ніж тут на верховині...

— Я розумію,— підхопив Цайлік,— але двадцять гольдів у пушті і сто угрів тут — то вже велика різниця. І потім, пане Потокі, не забувайте, що земля завжди така, які біля неї ходять руки. У мене й камінь родитиме, я зумію з нього витиснути гроші.

Ласло Потокі мовчав. Перед його очима пройшли клаптики землі,— оті угри, півугри, чвертьугри, які тут у горах мала більшість верховинців, і великий масив на двадцять гольдів у плодючій угорській пушті.

— Це робить Хорті,— продовжував Цайлік.— Мене покликали до комітету і запитали, чи згоден я поїхати на Карпати. П'ятдесят угрів лісу, ще п'ятдесят угрів доброї землі...

— Але тут, пане Цайлік,— вирвалося у Потокі,— немає жодного вільного шматочка землі...

— Не турбуйтеся,— відповів Цайлік.— Коли Хорті посилає нас сюди, він знає, що робить. Чи не хочете випити склянку доброго токайського? Я привіз із собою цілу бочку.

Багато думав про прибулих Ласло Потокі, коли в сутінках повертався додому. І думав про них тому, що

і Цайлік і Немет прозивали його на вечері своїм земляком, плескали по плечу...

Земляк. Це дуже добре слово, і земляків справді є багато по білому світі. Але ж які земляки Ласло Потокі ці куркулі з пушти? У Ласло Потокі є земляки — трудящі люди Угорщини, його рідні люди — угорські комуністи, які борються за щастя народу. Його земляки і трудівники Верховини, куди закинула Потокі зла доля. Слухайте, Цайлік і Немет,— це ви вбили батька Ласло Потокі в дні угорської революції, ви вигнали його сюди, в гори. Так знайте ж, що комуністи Угорщини й Закарпаття в ці важкі дні разом борються за майбутнє і угорського народу, і трудящих Закарпаття.

Біля перелазу убогого осідку Ласло Потокі ждала дружина Коті.

— То що ж,— висловила вона свої почуття,— наїхали шакали...

— Наїхали,— відповів Ласло,— страшні люди, Коті. Говорять про вітчизну. А яка вітчизна у них? Колись наш великий поет писав: «Ні, багач не б'ється за вітчизну, за своє багатство всіх він губить, лиш бідняк вітчизну справді любить»¹. Це — правда і це слова справжньої людини, Коті. Оці Цайліки і Немети ніколи не любили своєї вітчизни: вони вороги її.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

1

В долині цвіла осінь, а на полонинах було зовсім зимно. Шпилі гір уже притрусило сніжком; із-за перевалів виривалися шалені холодні вітри; блукали сірі осінні хмари; вони проповзали над лісами, чіпляючись за верховіття, над полонинами, обгортаючи все туманом, часом кропили землю в'їдливими, колючими дощами.

Нешчасливе було це літо для чабанів,— багато корів і овець не долічувались вони. Раз у раз на полонини налітали жандарми, забирали молоко, сир, тягли вівці. Янош Репаші привів гонведів і знову — скільки маржини погнали!

¹ Слова Шандора Петефі.

А до всього цього ще й лихо трапилось — гинула худоба. Бреде скотина по висхлій паші, раптом впаде, затремтить, піна з рота — і кінець. Одні говорили, що це від води, інші мовили, що між їстівних трав трапилась якась отруйна, ще одні твердили, ніби хтось ту хворість насилає, труїть худобу. Як би там не було, а людям мука та й мука.

Про це й думав чабан Сегінь, сидячи вночі біля ватри. Ватра! Колись-то, бувало, покладеш добрий наклад, прикинеш його хмизом, і гогоче вогонь на високій полонині; як золоті джмелі, летять і летять іскри до чорного неба...

Запалювати тепер вогонь у горах заборонено — смерть! Чабан Сегінь сидів перед ватрою не на широкій полонині, а в задушливій низькій колибі, двері до якої також було завішано рядном, щоб, крий боже, не пробилось світло. Ватра чаділа, дим не встигав викочуватись через дірку в даху колиби й хмарою висів, спускаючись все нижче й нижче до голови Сегеня і молодших чабанів, що покотом спали на землі.

В ногах у чабанів лежала ягничка, що зламала того дня голінку. У неї були смутні, перелякані очі; вона невпинно водила, ніби принюхувалась, мордочкою, губи її були присипані жовтим пилком з трав, на яких вона того дня паслася.

— А биря... биря! — тихо говорив до ягниці Сегінь. — Ото не стрибай! А биря!.. Тепер спи!

І ягниця, ніби зрозумівши мову чабана, витягнула наперед лапану ногу, заспокоїлась, заснула.

Все спало. Знадвору долітало глухе брязкання калатал, почеплених на шиї маржини, іноді хвилию прокочувався над полониною вітер і приносив шум смерек, іноді хтось із чабанів спросоння вимовляв якесь невиразне слово.

Тільки Сегінь не спить у пізню годину ночі і не спатиме. Хай уже вдень, коли все мине, приляже на годину в колибі, подрімає. А вночі линуть і линуть думки.

В горах навкруг гонведи, на Сході точиться страхотлива війна, всюди, куди не поглянь, ллється й ллється кров.

А хіба тільки там іде війна? От лежать на долівці і важко дихають уві сні його помічники: красивий, схожий на дівчину, чорнобривий, з рум'янцем на щоках

Микола Гулик; старий вівчар, що посивів тут, у горах, Кирило Струг; молоді хлопці — Степан Верета, Лесь Химич... Що, здається, може робити чабан? Бреди полонинкою, жени маржину, стережи від звіра з лісу, від злодія з долини.

Та то колись так було: «Агей... агей!» А зараз багато нового клопоту в чабанів, і такого, про який не думалось, не гадалось раніше.

Ще влітку переказав Степан Шегута через Короджія, щоб обійшов Сегінь усі гори й полонини, знайшов місця, де могли б, на випадок потреби, сховатись люди, і щоб чабани там побудували добрі колиби, дістали воду, вирили канали для схову.

Чабани все зробили. Сегінь не марно народився і все життя прожив у горах. Він знайшов такі місця, до яких жодна сила не змогла досягнути. Пришле Шегута сто, двісті, триста чоловік — однаково для всіх вистачить місця. Гори навкруг, а вся долина, як чаша, мов на долоні. І вода є — кілька боркутів б'ють з-під самих скель.

Багато довелося попрацювати чабанам, щоб викопати канали, побудувати колиби. Але побудували. З отарами ходили один-двоє, а всі інші працювали в горах.

Літо минало, а Шегута нікого не прислав. От і осінь іде горами, а від нього ні слуху ні духу. Може, зникла потреба, чи, може, вирішив Шегута, що тим людям, яких він думав зберегти, краще на верховину не потикатись? Але не такий Шегута чоловік, щоб, раз вирішивши, передумувати чи відступати. Колиби в горах збудовано не марно, нехай іде осінь, зима.

2

Було неспокійне багряне надвечір'я. Гострий вітер пронизливо свистів у вершинах буків і смерек по схилах. Сухе листя золотими дукачами сипалось у закаламучені хвилі Білої Тиси. Десь ревла худобина, тоскно видзвонювали калатала, раз у раз сухо ляскотів батіг.

Ярослав Гішка, сидячи верхи на коні, довго дивився на вкрите багряними хмарами небо, на долину, що

лежала перед ним, на хатки села Бочари, що вирізувались між дерев. Потім горкнув коня, спустився вузьким плаєм, поговорив з тим і тим, і на головній вулиці зупинився біля сільської управи.

— Дай боже добре рано!

— І вам, гайнику.

Біля управи товпились убогі люди верховини. Біля самого ганку стояв чоловік: потріскані губи його ятрились від болячок і вовчого м'яса, що, звичайно, буває від гнилої кукурудзи; на шиї ж у нього бовталось, як торба, величезне воло. Біля нього мовчки стояла літня вже жінка: крізь дірки в сорочці у неї світилися кістляві синюваті плечі; шкіра на обличчі жінки була суха й сіра, як попіл. Тут стояло ще багато людей — чоловіків і жінок, старих і молодих, і в кожного з них було таке важке горе, як скелі в цій гірській стороні...

Не знайдуть тут верховинці ні поради, ні теплого слова; записали податки — візьмуть; нічим заплатити — ліцитують майно; немає майна — останню корівку виведуть з двору, сорочку з плечей зірвуть...

У Ярослава Гішки, коли припинав до паркана коня, раз і другий сіпнулись руки. Певне, з холоду, іде-бо мокра, холодна осінь, зима... Але не тільки руки сіпались — нестямно билосся, розривало груди серце.

Біровом у Бочарах був Петельчук — місцевий багач, маніпулятор, просто злодій. Він і зараз сидів у своїй кімнаті, тупими очима дивлячись на списки, що лежали перед ним.

— Кого бачу! — крикнув він, побачивши Гішку. — Гайнику! Яке діло маєте? Може, вітролам у вас пройшов, то люди потрібні?

Гішка з огидою взяв велику, вогкувату руку.

— Ні, вітри віють як слід, об'їжджав оце ділянку, дай, думаю, загляну до Бочарів... Перепочину, та й далі поїду. Адже не те здоров'я.

— То так, — згодився Петельчук, чухаючи патлату голову, що боліла з похмілля. — Немає здоров'я, гайнику.

— А коли гайником не буду, то й поготів пропаду! Адже живу в лісі на хазяйському осідку.

— То будуйтеся, чоловіче... у Бочарах. Єй-ей, тут на Карпатах другого такого села немає. Річка, ліс, дух який...

— А що ви думаєте, пане біров, я не від того, щоб тут хату поставити. Поки сам при ділі, дерева можу на-везти...

Перспектива мати такого хазяїна в Бочарах сподобалась бірову. І вже вкрай йому до серця припало те, що далі говорив Гішка.

— Я, пане біров, міркую так, що коли б ви мені дали добру ділянку в селі, то я б наступного літа, возивши дерево собі на хату, завіз би і вам... А будинок у пана бірова, скажу правду, чину не відповідає. Поставити треба на вищому місці, та щоб кожна стіна вікон на п'ятеро.

— То про що говорити?! — крикнув Петельчук. — Такі осідки маю... Виселено вже бандитів чимало. Чому не дати добрій людині?!

Ще через п'ять хвилин Ярослав Гішка і біров ішли довгою вулицею села — Гішка, тримаючи за поводок коня, біров, спираючись на палицю з срібним набалдашником.

— Як вам подобається оця садиба? — показав біров. — Жив тут коваль Кирило Полонинець, хата в нього, бачте, нікудишня. Але осідок, скажу по правді, добрий; коли поставити дім, все заграє. Річка, ліс, а дух, дух який...

— А оцей Полонинець де?

— У таборі або вже й немає. Комуніст...

Розмова кінчилася в корчмі, бо біров вважав, що тільки ті його рішення мають силу, які замочені в пал'юні. Щоб ці рішення мали законну силу, біров узяв із собою нотараша й двох свідків. То були пропащі люди, п'яниці, що не одходили від управи і або ж щось свідчили, або запивали ці свідчення. Що мали вони за свідчувати цього разу — один бог відає.

— Чуєте, нотараше, — крикнув біров, випивши перший погар, — ми ото думали хату Полонинця з садибою ліцитувати. Але жодної ліцитації тепер не буде. Скільки даєте, гайнику? Ну, говоріть, скільки не шкода... Даєте триста пенге? Рахую — раз, два, три. Садиба ваша, гайнику! Тепер кого хочете посадить на осідку, а наступного літа будуйтеся. Нотараш напише документ, а ви, свідки, засвідчайте! Налийте мені ще один погар.

Кінь ішов тихою ходою, стовбури буків зливалися з темрявою хаші, голови лісника раз по раз торкався зів'ялий листок, що, розгойдуючись у вогкому повітрі, тихо спускався на землю. І, як ці листки, з пам'яті лісника зринали згадки про зустрічі з Кирилом Полонинцем, про розмови з ним і тихі бесіди...

«Так, Ярославе,— говорив колись Полонинець,— один я, як перст, на білому світі. Не чудуйтесь, батьки померли, коли був я хлопчаком, жона загинула в потоці у високу воду, дітей бог не дав...»

Полонинець палив обковану мідними кільцями піпу¹ і в ту хвилину зробив кілька глибоких затяжок, дим хмаркою обгорнув його сиву голову, високі плечі.

В наступну хвилину засмагле від цілоденної роботи біля горна, з посмішкою в куточках уст обличчя вже виринуло з хмарки диму, й коваль продовжував:

«А тільки, Ярославе, відайте, що то в наш час людина не може бути самотньою...»

І вже хто-хто, а Ярослав Гішка достеменно знав, що самотнім Полонинець ніколи не був. Ще в молоді роки вступив Кирило Полонинець до чехословацької Комуністичної партії. Він тоді працював довгий час і багато встиг зробити на заводі Баутліна у Турянській долині, але там організацію розкрили, і він переїхав до Рахова, зв'язався з окружним комітетом, який і вирішив, що Полонинцю найкраще стати ковалем у селі Бочарах...

Коваль у селі! Ну що, здавалося, може зробити коваль? Підкови та ухналі? Але скільки можна переговорити з бідняком, який приволоче до кузні рало, за той час, поки в горні забіліє шматок заліза?! Як впевнено звучав голос Полонинця, коли важкий молот, піднесений дужою рукою, на мить завмирав угорі, а потім стрімко падав на ковадло!

Коваль Полонинець робив свою справу день у день, рік у рік. Та навіть уночі не спочивав коваль; за завішаними вікнами в його хаті збиралися комуністи села, слухали, як він читав їм книги. А там і всім робота знайшлася, адже Бочари було одним з тих сіл, де на-

¹ Піпа — люлька.

били пики й вигнали волошинських провокаторів, це ж під самими Бочарами рвалися бомби, коли йшли угорські окупанти. Бочарівські комуністи діяли й пізніше; в роки війни вони поширювали листівки, викидали прапори в день Першого травня і на Жовтневі свята.

Кирила Полонинця забрали на роботі, в кузні, а перед тим зробили обшук у його хаті. Знайшли заборонені книжки; в кузні під брухтом лежав пакунок листівок. Знайшлися й свідки з тих, що за Петельчуком ніби тіні ходять; вони й засвідчили, що в Полонинця збирались комуністи, щось читали, про щось радились.

Полонинець не став і оборонятись. Коли побачив жандармів на порозі кузні, не зупинив роботи, а ще раз і другий вдарив молотом по ковадлу. І тільки тоді, коли підступили жандарми, розкидали все в кузні, витягли з-під залізного брухту листівки,— він сказав: «Що ж, листівки мої: сам робив, сам і відповідатиму. Одного мені шкода, панове, рік лишилося вам жити, а тоді вже зажили б і ми... Та нічого не поробиш, ведіть!»

Повезли Полонинця до Рахова, далі до Ужгорода, а там уже, як не намагався підпільний комітет, а не міг знайти слідів Кирила. Чи й живий він?

Для Ярослава Гішки він був живий. Чого не зробив Полонинець, зробить Ярослав, чого не встигне Ярослав, зроблять інші! От і сьогодні він зробив ще одне діло: Степан Шегута буде задоволений.

4

Йшлося зовсім на зиму. Долиною до Дунаю пролетіли гуси, журавлі; вода в Тисі була така холодна, що коли Тиснянчиха прала чужу білизну і заходила у воду, їй корчило ноги; ген на вершинах забіліли сніги.

Раннім-рано прокидалась Тиснянчиха, виходила з сарайчика на чужому дворі, ставала на опалому листі під деревом, тривожними очима дивилась навкруги й думала: «Що ж далі робити? Адже смерть!»

І справді — що робити далі удові? Чоловіка Михайла розстріляно, син Антія ген-ген уже п'ять років як утік за гори на Україну, найменший Павло і той утік з лінії Арпада, блукає в горах. Дяка людям, що її з двома дівчатками пускають на прожиття, хоч і роблять

це потай, адже відомо, що коли хто дасть притулок дітям розстріляних або тих, що пішли за гори,— його самого запроторюють у табори, на каторгу, у вогняні печі.

Правда, син Павло, час від часу навідуючись до матері й сестричок, говорив:

— Ви, мамо, не гужіть! Поки так проживемо, а там я зароблю, складу гроші, купимо хату, корівку!.. І Антін повернеться, зберемось...

Молодий газда! Чи знав він, що говорив? Купити хату? За які гроші? А Антін — ой сину, сину, п'ять років — це не короткий осінній день...

Одного осіннього вечора Павло знову постукав у двері закамарка, де вони жили.

— Це я прийшов. А зі мною ще один вуйко.

Гості зайшли у сарай, де було дуже мало світла, сіли на дерев'яних колодах, і мати, поглянувши на незнайомого вуйка, одразу здогадалась, що це і є той самий вуйко Ярослав, про якого так сердечно говорила їй Юліна і про якого так часто розповідав Павло.

— Так оце ви так живете, Гафіє! — сказав Гішка й подивився на закурені стіни, на вкриті потертю дошки в кутку, де спала Тиснянчиха з дітьми. Подивився з жалем на дівчаток, що за останні роки витягнулись, як бадилшки.

— Отак, як бачите, чоловіче! Що ж, перепрошую, ані землиці, ані худобиці, а ще найгірше — газди немає, сини — самі відаєте де, а тут війна, світ поламався. Сама стара, слаба, робити не годна, а їсти треба, айно...

І зажурено подивилась на струджені свої руки, мовби від них тільки вся скруха й печаль.

— Бачу й знаю,— сказав вуйко.— А що б ви сказали, коли б ми вам на зиму знайшли хату?

Вона приклала руки до серця.

— Хату мені? Тадь грошей немає. Одна хата може бути для бідної людини — на цвинтарі, перепрошую...

— Ет, таке говорите! — махнув рукою Гішка.— Вам ще треба багато жити, сини ростуть; дівчата, як барвлений цвіт...

— То правда! Заради них годилося б ще пожити. Тільки як, чоловіче? Що удові, що вдовиним дітям — одна петля.

— Ви вже й про петлю?

— А що ж, чоловіче! — вона подивилась на нього смутними очима.

— Ні,— сказав Гішка.— Ми ще поборемось, Гафіє! Еге ж, і ми всі, і ви. Здаватись нам рано, і ніколи ми не здамося. А хіба ваш чоловік, Гафіє, коли здавався? Смерть перед ним стояла ось так близько, а він говорив ворогам правду: «Не сардак до гудзика, а нас до тієї України!» І зараз, хоч його й немає, але слова Михайла повторюють люди на верховині.

Гафії Тиснянчисі стало соромно, що в неї вирвалося кілька гірких слів, здалося, ніби то говорить не Ярослав, а стоїть поруч її Михайло і промовляє так, як він умів промовляти, спокійно, тихо, впевнено.

— Виджу,— сказала Гафія,— і чую! Так що ж робити маю? Говорить.

5

У передку воза сидів Павло. Він щосили поганяв коні, покрикував: «Вішта... гайта!» Йому ніколи було поглянути назад.

Там сиділи мати з дівчатками і Ярослав Гішка. Мати пригортала до себе дітей і тривожними очима дивилася вперед, на вкритий смереками, поритий камінням схил гори, що тягнувся й тягнувся з лівого боку; на каламутні хвилі Білої Тиси, які билися над самим шляхом; на затягнуту вільшиною й в'ялими травами долину за річкою. У погляді матері світилося німе питання: «Куди ж ми їдемо, куди?» Тривожні, як у поранених птахів, були й очі дітей.

Тільки Ярослав Гішка тримався спокійно. Він сидів, спустивши ноги з воза, підстрибував на вибоях, говорив:

— Так ото так, Гафіє! Великої радості в Бочарах не доводиться ждати, а все ж буде краще, ніж зараз. Зима йде, холодно, а там усе ж теплий куток... Ми з Павлом вже якось палива підкинемо. Адже так?!

— Айно, айно! — озвався з передка Павло.

— Але мусите знати, Гафіє,— продовжував Ярослав,— що стерегтись треба. Михайло, бачте, такий був чоловік, що знають про нього і тут. І знають також, що Павло ховається в горах, а Антін пішов за Карпати. Страшні їм ваші сини. Адже Тиснянці! — закінчив він.

У Бочарах Ярослав сам ходив і до сільської управи, взяв свідків, виставив їм пальонки, щоб ствердили, що новий хазяїн хати Полонинця приїжджав і посадив на своє місце бабу з двома дітьми. Все по закону!

А все ж страшно було Тиснянчисі переступати поріг чорної, старої, мохом затягнутої хатини Полонинця. Як не говоріть, а це ж коваль Кирило входив і виходив у ці перекошені двері; це ж він, мабуть, долотом вирубав на сволюку напис, перед яким стала, але не могла прочитати Гафія; це Полонинець палив у печі вогонь, від якого лишився попіл і вугілля; це ж він сидів, мабуть, на витертому до блиску дубовому ослоні. Ой, як страшно входити в хату, звідки недавно винесли мерця, а ще страшніше, коли ця людина ні жива, ні мертва, а може, мучиться десь, помирає...

Але вечір збіг швидко за роботою. Прибрала Тиснянчиха в хаті, замела сіни, склала сміттячко в куточку у сінях, щоб не виносити проти ночі надвір, обійшла осідок, придивилась.

Полізла вона ще й на горище. Там було пусто. Тільки на бантині висіла, колихалась крисаня Полонинця. Вона зійшла вниз з крисанею, подивилася, побачила притерте, темне від ковальського поту, денце крисані, пропалену в двох місцях іскрами від вогню повість. Гафія постояла з крисанею в руках у сінях, потім вибила її, витрусила, внесла в хату й почепила на дерев'яному кілочку біля одвірка, там, де звичайно газда чіпляє, увійшовши до хати, свою крисаню... Вона була жінкою верховинського краю, вірила в те, що речі можуть викликати хазяїнів, а крім того, хотіла, щоб Кирило Полонинець повернувся до своєї хати.

Вночі Тиснянчиха не могла заснути. Почало темніти, коли з Бочарів виїхали Ярослав Гішка і Павло; поки вона уклала дітей спати, то й зовсім стемніло; а тоді, як сіла на ослоні, біля столу, схиливши голову на руки, то так і не спала, не хотіла спати.

Вже перед самим світанком привидівся їй сон. Рипнули ніби сінешні двері, і до хати зайшов коваль Кирило. Вона ніколи його не бачила, але повірила, що він мусить бути саме такий, як приснився: здоровий собі чоловік, жиливий, з міцними вузлуватими руками, сивина в усах, а в очах, як у горні, вогники блискають.

Увійшовши до хати, Кирило сів на ослоні, поклав руки на стіл. Хотіла й Гафія підвести голову, але не змогла.

І сказав Кирило:

— Так оце ви, Гафіє, в мою хату перебравлись? І бачу, що й не самі, а з дітьми, цілою, виходить, родиною. Чув, чув, що дівчатка у вас — Софія і Настя...

Тиснянчиха жахнулася, а серце їй забилося перепілкою: най буде прощен Кирило, але ж то є його хата. І коли він повернувся, то їм тільки вибиратись. Скаже: «ідіть» — от і все!

Проте Кирило Полонинець цього не сказав, а поволі встав з ослона, ще повільніше пішов до дощаного ліжка, де спали Софія і Настя, а там схилився над ними, і Тиснянчиха готова була присягнутись будьчим, що вона сама бачила, як Кирило доторкнувся устами до чола однієї, другої. А далі він, слова не промовивши, розігнувся, повернувся і якимось тихо й дивно, так, що в нього ніщо не ворухнулось, вплив із хати. Навіть двері не рипнули...

«Куди ви, Кирило, куди?» — думала крикнути Гафія — і не крикнула, а тільки застогнала і прокинулася...

«Та це ж сон, — зрозуміла вона. — Бач, про що людина думає, те їй і спиться. Але ж до чого це був тихий і спокійний сон, най прощен буде Кирило, коли мертвий, і нехай щастить йому, якщо живий».

Заспокоївшись, вона босоніж пройшла по теплій підлозі, постояла над дівчатками, що тихо спали, біля порога торкнулася рукою крисані, вийшла надвір, сіла на призьбі і довго-довго сиділа, дивлячись на прикрите туманом село, на темні обриси гір, на кілька зірок, так розкиданих у небі, ніби то ходили з вогнями вівчарі, збираючи ватаги.

Близько біля неї літали кажани, недалеко за плотом щось залопотіло, потім пискнуло — то, напевне, сова піймала мишу, на обличчя їй впало і змішалось із сльозами кілька холодних росинок.

«Світку ти мій, світку верховинський, тенгерицький краю! — думала мати. — Як же тебе обідрано, обікрадено, розіп'ято! Велике горе спіткало мене з дітьми, не менше, мабуть, горя зазнав і Кирило Полонинець! Так що ж, скоритись долі, загинати? Ой ні, не скоримось і не здамось, Кириле! Це я — квота удова — тобі говорю,

а ти ж дужий, міцний, візьмеш молот, то з-під нього іскри заганцюють. Так і бий, розплачуйся, тобі допоможуть вуйко Ярослав, син мій Павло, а ще один син прийде, неодмінно прийде з-за перевалів. Будемо ми з рідними людьми, що за Карпатами! Піднімайте ж молоти і куйте, куйте!»

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

1

Коли Ружена вийшла, Вацлав Цемпер схилився до вікна і довго дивився їй услід. Він чув її кроки і бачив, як вона пройшла за хатою, як тонка постать промайнула між кущиками на леваді і розпливлася, зникла в сірій імлі.

Схиливши голову і заплющивши очі, він довго сидів у сповненій вечірньою сутінню хатині, але перед ним у зеленому, червоному, жовтому сяйві, що виникало в очах, все пливла й пливла тонка, струнка її постать.

Багато часу проминуло відтоді, як він, крізь морок хвороби, при кволому світлі гасничка, побачив її тут, у хатині вуйка Гната. Скільки ночей провела вона біля його ліжка, скільки разів після того навідувалась сюди? Вона віддавала йому всі свої сили, заради нього ризикувала своїм життям. Так чому ж вони не можуть поговорити одверто — прямо, адже Ружена-Роза, як це помітив Вацлав, стримувала й стримує себе, щоб не сказати зайвого, необачного слова, та й Вацлав не сказав всього того, що хотів би сказати цій жінці, помічниці, другу?!

Адже Ружена так і не знає, хто він. Вацлав? Ні, у нього є інше, справжнє ім'я — він не Вацлав Цемпер, а Франтішек Поспішил. Справжнє його ім'я знають тільки Шегута, Чижмар, невелике коло товаришів. Для них він був і є Франтішек Поспішил, але для інших — Вацлав Цемпер. І для Ружени він, на жаль, буде Вацлавом, хоч головне, правду про те, хто він, — Ружена знає.

Так треба! Ім'я Франтішка Поспішила, чеського офіцера, члена Комуністичної партії Чехословаччини, — числиться в усіх списках кемельгаріто, поліції, жандар-

мерії. Його шукають уже багато років у Празі, по всій Чехословаччині, і тут, на Закарпатті. І не дивно — адже комуністи Закарпаття входять сьогодні до Комуністичної партії Чехословаччини. Через те фашистські кати й шукають їх скрізь — і тут, на Закарпатті.

Цих людей знайти не легко. Центральний Комітет Комуністичної партії Чехословаччини обговорив у свій час питання про те, хто з керівних робітників Чехословаччини й Закарпаття мусить залишитись на місці, а хто повинен виїхати. Партія берегла кадри, які потрібні були для боротьби в грізні роки війни і які потрібні будуть для роботи в майбутньому.

Франтішек Поспішил виїхав разом з іншими товаришами до Радянського Союзу. Там живе і діє керівний штаб чехословацьких комуністів, там сформувався і йде поруч з частинами Радянської Армії корпус патріотів-чехословаків. А скільки закарпатських українців стали в лави цього корпусу! Усі вони йдуть визволяти свої народи, боротись разом за світле майбутнє.

Центральний Комітет наказав Франтішку Поспішилу летіти разом із групою закарпатських українців на Карпати. Тут, на Закарпатті, і там, далі, де височать Татри, так потрібні були серце, мозок Франтішка Поспішила! Нещасливий випадок вивів його із строю, прикував до ліжка.

І от цього вечора поранений комуніст відчув, як у нього відновлюються сили. Вацлав Цемпер відчував себе Франтішком Поспішилом...

З убогої темної хатини вуйка Гната Франтішек Поспішил бачив осяяні сонячним промінням Карпати, Татри, вільних людей Чехословаччини, Закарпаття... Мине ще короткий час, і вони скажуть один одному свої імена, зустрінуться, як друзі.

Було далеко за північ, коли Франтішек Поспішил приліг на дощаному своєму тапчані. Сон не йшов до нього. Скільки картин вставало перед ним. Щоб забути, він згадував Татри, шум лісів, хмари, що, ніби кораблі з нап'яними вітрилами, плывуть і плывуть у небі.

Коли Франтішек почав уже поринати в жаданий сон, йому здалося, що хтось швидко пробіг вулицею, а потім загупотів під самим вікном.

Він схопився і сів на ліжку. Напружено й тривожно забилося серце. На мить майнула думка, що, може, він помилився, може, це здалося йому уві сні.

Але не тільки він почув ці кроки: в сінях, переступаючи з ноги на ногу, стояв вуйко Гнат. Кілька коротких ударів у двері. У Франтішка одлягло від серця. Свої! Хазяїн відчинив двері.

Що ж трапилось у пізню годину ночі?

Біля тапчана стали Гаврило Логойда і Михайло Сірко, з якими Поспішил познайомився тут, у хатині вуйка Гната.

— Слухайте, Вацлаве... Наші друзі повідомили, що тут може бути обшук. Зараз патрулі замкнули вулицю з двох боків. Але у нас є вихід через леваду. Ми умовились, що проведемо вас.

— На жаль, друзі, мої ноги не дозволяють мені пересуватись...

— Нічого, Вацлаве, ми перенесемо вас.

Логойда і Сірко, склавши навхрест руки, взяли на них Франтішка і вийшли з хати.

Ніч була темна. Але це й на краще. Логойда і Сірко знали кожну купину на млаці, що тягнеться за осідком вуйка Гната. Останніми днями пройшов дощ, і жоден жандарм по тому млаці не пройшов би, його б затягло, засмоктало. Вони обійшли ріг хати, обминули кілька кущиків і, прислухаючись, спинилися на млаці. З-під Замкової гори, де містились жупанат і жандармерія, долітав шум автомобіля, гул машин на звивистому шляху до Великої Копані.

На млаці і далі було зовсім тихо, ніде й звуку людської розмови, мовчали й пси, що могли б виказати присутність сторонньої людини. Втікачі рушили на млац, де сичала під ногами вода; йшли вони обережно, ступали якнайтихіше, прислухались до ночі, придивлялись, чи не видно когось там попереду.

Вони пройшли млац, місток через Хустець, здалеку обминули околиці міста, перетяли шлях, що веде на Велику Копань, і знову зайшли до міста, але з другого боку, левадами, що тягнуться до самої Замкової гори.

Це був небезпечний шлях, адже йшли вони в напрямку жупанату і жандармерії. Проте Логойда й Сірко почували себе певніше. Близько були їхні хати, тут

вони знали кожен камінчик, кожен куш. Коли зупинились перепочити, Гаврило Логойда не стримався й сказав Сірку:

— А все ж, Михайле, цей Гуржій добрий хлопець. Марно ми так криємось від нього.

— Подивимось, що буде цієї ночі,— відповів Сірко.

2

Прощаючись, Гаврило Логойда й Сірко попередили вуйка Гната, щоб він поберегся цієї ночі і знав, що говорити, коли б наскочила разія¹.

А хіба Гнат сам не знав, як йому бути?! Діяв він впевнено, без страху. Коли хлопці взяли на руки Франтішка Поспішила, він віддав йому документи лісоруба Павла Меленича, попрощався з ним, провів їх усіх до млацу, довго там стояв, аж поки вони не перейшли через болото, і тільки тоді тихою ходою повернувся до хати і замкнув сінешні двері.

У хатині, де лежав Поспішил, Гнат пильним оком оглянув вікно, тапчан, долівку, щоб не лишилось якогось сліду, а далі погасив нічничок і ліг на тапчан, де тільки що лежав хворий. До хати він не пішов — там спали вже дружина, діти. І нехай сплять, молоді люблять спати, у дружини стільки тієї роботи! Все сама, сама! Адже Гнату за справами й допомогти їй ніколи. хата з хворим командиром була на ньому — ні одійти, ні вийти.

В хатині він залишився ще тому, що зовсім не хотів спати. Думки пливли й пливли. Думав він про Олексу Борканюка і про багатьох людей, які проходили через цю хатину, про Вацлава...

Гнат думав чомусь, що він і не Вацлав, інше ім'я мав цей чоловік. Однак для Гната саме ім'я нічого й не важило. Вацлав, Зденек, Войтех, Франтішек — хіба мало імен мають люди? Головне — душа людини. А у Вацлава була добра душа...

Гнат згадав нічні розмови із хворим.

— Все мине, все пройде, і оці муки й горе, вуйку Гнате,— говорив Вацлав,— треба буде, ми поборемось

¹ Р а з і я (угор.) — облава.

ще, вуйку Гнате! Адже ви не відстанете, я цього певен. І ми переможемо, ми не можемо не перемогти. Перемога прийде, вона вже близько, вуйку Гнате. А тоді, я дуже прошу вас, приїжджайте до нас у Прагу... Я візьму вас під руку і проведу кращими вулицями міста, покажу вам Влтаву, древній Град, і кожному, кого тільки зустріню, я скажу: «Це наш друг із Закарпаття».

— А чого ж?! Я приїду! — обіцяв Гнат.— Але ж після того ми, може, поїдемо, Вацлаве, сюди на Закарпаття? Це я, бачите, зараз живу так, у бідності, злиднях,— а тоді вже в мене буде велика, простора хата, житиму я, як людина, буде де покласти вас, і прийняти знайдеться чим. Не одмовляйтесь, Вацлаве, обіцяйте, що приїдете до мене в гості!

— Приїду, вуйку Гнате, ось моя рука! — обіцяв Вацлав.

Так і заснув Гнат, уявляючи, як іде з Вацлавом вулицями Праги, в якій ніколи не був, бачив уві сні голубу річку Влтаву, багато квітів, чув тихі, дружні голоси.

Раптом він прокинувся. На вулиці почувся галас, крики, тупіт багатьох ніг. Хтось вдарив у двері, ще хтось вибив вікно у хаті, де спали дружина й діти.

— Відчиняй! Відчиняй!

— Я зараз! — кинувся Гнат у сні.

Світло від кількох ліхтариків впало Гнатові на сорочку, на висохлі груди, ногавиці, впалося в обличчя; осліплений промінням ліхтариків, він відчинив двері до хати.

Жандарми поперекидали все в хаті, в хатині, на горіщі, в коморі. Вони не тільки перекидали, а рвали, нищили, били все, що потрапляло під руки. Нічого не знайшовши, вони подалися геть. Ще якийсь час на вулиці лунали крики, лайка, брязкала зброя.

Гнат стояв на порозі. Позад нього гірко бідкалась дружина, плакали перелякані діти. Він слухав і стискував кулаки: як не заплакати, коли таке страхіття, як не бідкатись, коли таке горе! Знову ж доведеться збирати пенге до пенге, заробляти на чоботи, купувати миски, вставляти шибки... Скільки вже тих шибок вибито за життя, скільки разів доводилось купляти новий посуд, зшивати розірвані джерги... Плаче дружина, плачуть діти! Як їм не плакати. Стільки страху!..

Проте на душі в нього було спокійно. Жандарми не знайшли того, кого шукали. Пішов Вацлав, іди, друже, далі й далі.

Він подумав і про те, що хтось наслав жандармів. На вулиці було тихо, жандарми прогупотіли до Хустця і зникли,— отже, обшук був тільки в його хаті, отже, між псів Хуста, які мають хвости і гавкають, є ще пес і без хвоста, безмовний, але небезпечний, потайний, хижий пес у вигляді людини — провокатор, зрадник.

Але простий хустівський селянин, вуйко Гнат, як його всі прозивали, все ж святкував перемогу. Друзі попередили Вацлава про жандармів — отже, пильнують комуністи, вони сховали свого друга в інше, надійне місце, врятували йому життя.

— Ви, собаки, ще не знаєте нашої сили,— шепотів Гнат.— Не зловити, не зламати вам наших людей! Довіку!

Над Хустом займався світанок і вже золотом світилися руїни замка.

3

На околиці Хуста, на Глибокій вулиці, одразу за «холерною криницею», яку тамтешні люди так назвали в давноминулі роки, коли в Хусті лютувала холера і її запечатали, вважаючи, що в цю криницю підсипає заразу багатій Бурдай, за що, до речі, самого Бурдая тоді було тяжко бито, але не добито,— на пагорку за цією знаменитою криницею стоїть осідок Логойдів.

Від вулиці на осідку височить кілька ясенів, за ними одна проти одної дві хати: праворуч — велика, з двома вікнами на вулицю й одним вікном у двір; з лівої ж руки — невелика кам'яна хатинка під черепицею — з одним маленьким вікном на вулицю і другим — більшим — на леваду.

У великій хаті жила родина Логойдів — удова покійного Василя Логойди Ганна, діти її — Гаврило, Юрко, Анця й Оленка. В маленькій хатині жила Ганнина мати — стара Ганна Лонкай. Для неї, власне, й збудована була ця хатина. Поки жили вони вдвох з чоловіком, пестили дочку Анцю — вистачало місця в одній хаті. А коли Анця побралася з Василем Логойдою і пішли діти — попросила баба Ганна збудувати їй кухню — старим костям, мовляв, хочеться спочити, стара

голова на самоті хоче побути... Василь Логойда вволив бажання Ганни Лонкай, поставив їй хижку. Так і жили вони — дві хати, а одна, ще й дружна родина.

Цього дня баба Ганна встала рано, задовго до світання, як вставала все життя. Вона посиділа на лавиці, де спала, подумала, а тоді одяглася, взула чоботи, вийшла надвір.

У великій хаті всі спали. Спали скрізь у Хусті. Тихо було на сусідських осідках — У Штефуців, Курчи, Романія, Бурдія. Вона пройшла до повітки й підкинула сінця корівці Білянці, заглянула до гусей, що, почувши її, загелготали.

Ще постояла баба якусь хвилину у дворі, подивилась на ганок, на вікна великої хати. Сплять! І нехай сплять! Поки молоді — тільки їй поспати. Вже нехай баба не спить, посокотить, догляне... Та ні! Загледіла баба, що й у хаті хтось не спить. У вікнах, коли дивилась, бачила тільки відблиск далеких зірок. А от, помітила, блиснув і погас сірник. Не інакше, як Гаврило закурив. Неспокійний він, удень все клопочеться й клопочеться, вночі думає. Бач, сів біля вікна, поблискує жаринкою цигарки. Неспокійний, ой неспокійний Гаврило!

А втім, весь їх рід такий — неспокійний, збурний. Старий Лонкай геть усе Закарпаття сходив; де не жив, поки до Хуста добрався. І, помираючи, сказав: «Отой Франц-Йосиф мені все життя потруїв». А Василь Логойда з Анцею?! У вісімнадцятому році, коли царя за Карпатами скинули, застріг коні, посадив на віз усіх дітей і бабу, сказав: «Гайда за перевал, на Україну радянську, бо тут нам до скону життя не буде!» Тільки на кордоні їх затримали, не пустили, а то б давно були за Карпатами.

Ну, звісно, й діти вже такі! Усі в діда, батька... Логойди! І чого то так — ідуть до них люди з Хуста, ідуть з Копашнева, Ізи, Драгова? Неспокійно, збурно на Карпатах, — то так!

Жаринка цигарки за вікном у хаті ще раз блиснула й згасла. Тепер Гаврило, може, і засне, і нехай спить, перед світанням молодій людині так добре спиться. Сплять усі: Гаврило, Юрко, Оленка, Ганнуса.

Не спатиме баба. Вона пішла до цементованого колодязя, набрала води. Згинаючись, понесла баба відро у кухню, перевірила, чи щільно завішені вікна в хатині, запалила гасничок... У жовтуватий морок оповилися стіни кухні, піч, лавиці, ліжко за ширмою. Баба Ганна сіла, передихнула, почала чистити крumpлі. На полиці рівним, світлим язичком горів гасник. Тоненькі, білі стружки лушпиння тихо сипались на підлогу. А далі баба заходилась топити піч. Все навшпиньках, тихо. Поставила чавун з крumpлями, підклала смизу, взяла в руки сіркач.

Раптом вона відклала сіркач, пошукала щось на вікні за рядом, вийняла звідти газету...

Баба, звичайно, не вмiла читати. Газета їй потрібна була для іншого діла. Ще звечора примітила вона у великій хаті — у дітей — цю газету; на одній з сторінок був надрукований портрет: перекошене обличчя, чуб звисає на лоба, біснуваті очі, чорний лавучок на грудях.

— Він! — прошепотіла тоді баба, і у неї чомусь дрібно засіпалась нижня підбгана губа.— Дайте-но, діти, мені цю газету?

Тепер баба взяла голку й кілька разів проколола нею фото саме в тому місці, де в людини мусить бути серце, а далі покклала газету у піч:

— А згорів би ти, збісілий пес! А щоб тя залізні когути носами дзьобали, щоб коти гребли лапами, пси гризли зубами! Гори, палай, щоб і попелу не лишилось, щоб сліду не стало, щоб тiнь твоя розійшлася! Шезни, пропади, відкiль прийшов, дияволе,— назад і обертай! Цур тобі!

Баба була глибоко переконана, що її закляття подіє. Таке закляття, та ще з голкою, мусить діяти! Адже Франца-Йосифа колола — от і подіяло, чеських аграрників протикала — не стало, уніату Волошину очі, вуха і все тіло сколола — втік, проклятий; мусить подіяти й тепер. Чоловік, най прощен буде, сміявся колись, сміявся і Василь Логойда, а баба своє діло робить! Хто чим, а вона голкою.

Заготів вогонь, полум'я побігло по всій газеті, портрет фюрера скоцюрбився, зігнувся, а там і згинув, ніби когути червоними дзьобами його розтерзали.

Але в ту хвилину баба помітила, що із-за ширми на неї дивиться чоловік. Цього молодого ще чоловіка

Гаврило й Михайло Сірко принесли опівночі, сказали, що його треба деякий час переховати. Баба й поговорила вночі з чоловіком, добрячий він, з бідноти, видно. За такого баба кому хоч видерла б і очі.

— Що це ви, бабусю, робите? — запитав тепер Андрій, як назвався він новим господарям.— Дивився я оце і не доберу — чи то ви богу молитесь, чи газету читаєте?

— То я... молилась, Андрію! — промовила баба.— Отак я часто молюся. Ти вже не придивляйся, по-старечому я, по-своєму, все шамкочу та й шамкочу! А ти спав би ще! Час ранній, тільки-тільки когуги проспівали.

Її обличчя — невелике якесь, засушене, зморшкувате, було освітлене червонкуватим промінням від вогню, і аж світилося, сяяло.

— Ні, я виспався вже,— сказав Франтішек Поспішил.— Встати мені хочеться, бабусю! Так набридло лежати.

4

Зовсім недалеко від фортеці на Замковій вулиці стоїть осідок Іллі Сірка. З вулиці осідок відгороджений парканом, у дворі, мов вартові, стоять кілька кленів. Від паркана впоперек двору тягнеться великий будинок з продовжним ганком, кутом до нього з правого боку прибудовано стодолу.

В один з передосінніх днів у цьому будинку, в кімнаті, що виходить вікнами на вулицю, де жив син Іллі Сірка — Михайло, зібралось кілька юнаків. Сюди прийшли ще завидна Гаврило і Юрко Логойди; прийшов юнак з Ізи, студент Дмитро Вакаров, стомлене нездорове обличчя якого, запалі груди і кашель свідчили про невблаганну верховинську хворобу. Прийшов до Сірків також і Яків Гуржій. Все це була молодь, студенти, що збиралися часто в Сірків чи Логойдів, і збиралися тепер, готуючись вирушити до Будапешта.

Але не тільки студенти прийшли цього вечора до Сірків. Коли стемніло, на осідку з'явився низенький, білявий, схожий на дівчинку Микола Сокач, який колись збирався вчитись у вищій школі, але зараз був мобілізований до армії і служив у Хусті як унтер-офіцер 8-го стрілецького полку. Ще прийшов Степан Лиза-

нець — молодий, підтягнутий, замислений юнак з чудовими карими очима. Обидва вони були друзями Логойдів і Сірків.

Мати Михайла Сірка — Лизавета і сестри з такої нагоди накрили в кімнаті стіл, приготували закуску, вино, а потім, щоб не заважати молоді, пішли на другу, свою, половину будинку. Але студенти щось не пили й не їли. Пляшки й закуска на столі в кімнаті Михайла стояли про людське око, на випадок, коли б заскочили жандарми. Вони зібралися, щоб поговорити про завдання підпільної комуністичної організації молоді, щоб намітити план дій на осінь і зиму...

— Наш крайовий комітет,— почав Степан Лизанець,— ставить зараз першорядним завданням піднесення політичного рівня кожного члена організації й виховну роботу серед населення. Серед темної ночі, яка нависла над Закарпаттям, над Чехословаччиною і скрізь тут, за Карпатами, мусить звучати, як ніколи дуже, мусить світити, як маяк серед темряви, голос Комуністичної партії, слова вчення Маркса, віщі слова великого Леніна.

Затаївши подих, слухали молоді люди Степана Лизанця.

— І озброєні цим вченням,— продовжував він,— мусимо ми переходити до активних дій, мусимо непримиренно, не шкодуючи ні сил, ні життя, боротись з ворогами. Що нам робити — підкаже крайовий комітет. Тут, у Хусті і в усіх селах навкруги, ми повинні й далі поширювати листівки, зведення Радінформбюро, наші товариші повинні йти в хати всіх трудівників, ми повинні працювати скрізь — і навіть в армії окупантів. Адже й там є обдурені, залякані люди. Зараз прийшов такий час, коли кожна людина на Закарпатті — чи то українець, чи угорець, чи чехословак — мусить поставити перед собою й дати відповідь на питання: з ким він у цей час — з комуністами, з народом чи з ворогами. І ви, товариші, що їдете до Будапешта, також повинні це пам'ятати. Нам треба налагодити найщільніші зв'язки з підпільниками в Будапешті. Нам ці зв'язки потрібні...

— Ідемо, та не всі,— раптом перебив його широкий у плечах, трохи незграбний Гаврило Логойда.

— А що трапилось?

— Я не їду до Будапешта,— сказав Гаврило.— Годі різних теологій навчатися. Вистачить. Тут роботи є багато... Не можу їхати!..

Підвівся Яків Гуржій. Він стояв за столом надзвичайно блідий, із запаленими очима, з волоссям, одкинутим назад.

— І я не поїду до Будапешта,— сказав Яків.

— Але чому?— запитали Якова Гаврило і Юрко Логойда разом.— Ти ж сам клопотався, у Будапешті все зроблено...

— Я скажу чому,— тихо обізвався Яків Гуржій.— Я дуже хотів учитись... Спасибі вам, товариші, що допомагали мені, але зараз, коли таке з батьком, я їхати не можу...

— Почекай,— промовив Степан Лизанець.— Ми знаємо твого батька і знаємо, що він робив і робить. Але шляхи батьків і їхніх синів різні. Ми знаємо і твої шлях, Якове! Ти вже дещо зробив для наших товаришів і можеш ще більше зробити. Так чому ж тобі не вчитись?

— Коли я дещо зробив,— запально продовжував Яків,— то хочу більше, краще зробити. Коли батько діє так, то я, як не важко, тут мушу бути. Крім того, я не хочу і не можу вчитись на його гроші.

Степан Лизанець заміслювався.

— А знаєш,— підвів він голову і подивився на Якова чудовими своїми очима,— я згоден з тобою, Якове. Тобі справді треба тут бути... У нас також буде багато діла.

Яків Гуржій сів. В кімнаті було тихо. За причілком хати ходив вітер. На столі в пляшках іскрилось вино.

— У нас буде багато діла,— говорив далі Степан Лизанець.— Щось прибувають і прибувають гонведи... Чи не чути чого нового у вас, Миколо?

Микола Сокач незадоволено здвигнув плечима, ніби хотів скинути з себе унтер-офіцерський мундир.

— Ні, Степане, гонведів не прибуває,— роздратовано промовив він.— Навпаки, є чутки, що весь 8-й угорський корпус, який зараз стоїть на Закарпатті, перекидають в Угорщину, до Гальміна. І це схоже на правду, адже це один з останніх резервів королівства.

— Наші люди є в частинах корпусу?

— Так, наші люди є у військових частинах, що

стоять тут; є і в Кошиці, і Дебрецені, і в самому Будапешті...

— Королівська армія! — засміявся Лизанець.— Що буде з нею, коли все почне валитись?! А валитись почне скоро, вже зовсім скоро.

— Є якісь новини? — запитав Михайло Сірко.

— А які новини! — відповів Лизанець.— Радянська Армія вийшла до Дніпра і вже стоїть напроти Києва. З дня на день ждемо звістки, і через те всім нам треба підготуватись. Ви — студенти, подбайте, щоб і в Будапешті цей день не забувся. А ми тут, у той день, як одержимо звістку про визволення Києва, запалимо стільки вогнів, що небу буде жарко, а фашистам страшно.

— Ну, хіба можна в такий час їхати в Будапешт? — пробасив Гаврило Логойда і потер руки.

— Ти ще подумай, Гавриле, — сказав йому на це Лизанець.— Не забудь, що й тут є кому працювати. Скільки людей до роботи рвуться!

Тоді Яків Гуржій звернувся до Логойдів:

— Але того чоловіка врятували?

— Врятували, — відповів Гаврило.— Ти допоміг нам, Якове.

— А зараз він у безпечному місці? — вирвалося у Гуржія.

— Так, Якове, зараз він у цілком безпечному місці й далеко звідси, — сказав Гаврило.

— То й добре! — зітхнув Яків Гуржій.

Степан Лизанець подивився в цю хвилину пильним, допитливим поглядом на Гаврила Логойду і Якова Гуржія, потім перевів погляд на завішане вікно і замислився.

З-за столу підвівся Дмитро Вакаров. Усі присутні знали, що він, бідняцький син з села Іза, протягом багатьох років щодня прокидався до світання й пішки ходив з Ізи до Хуста, а після закінчення уроків так само пішки повертався назад. У нього не було теплого одягу й доброго взуття, взимку на долині засипало часом всі шляхи, а він однаково ходив — крізь морози, віхоли, вітер. Так він закінчив гімназію, вступив до Будапештського університету.

Напружене, надзвичайно важке життя поклато свою печать на Дмитра Вакарова. Він був мовчазний, зібра-

ний, з гострими, завжди допитливими очима й міцно стиснутими устами. Своє робила й хвороба — Дмитро Вакаров був тяжко хворий.

Дмитро Вакаров писав чудові вірші — про знедолений край, про свою батьківщину.

— Почитай, Дмитре! — попросив Степан Лизанець. Вакаров читав.

Як чайка, поранена хижим стрільцем,
Про сонечко мріє, вся кров'ю залитая,
Так ти, о вітчизно, вся жалем повитая,
На Схід поглядаєш з відкритим лицем!

Як відповідали рядочки цього вірша тим широким думам, нестримним почуттям, які володіли серцями цих молодих людей! Жорстока правда — за завішаними вікнами хатини лежить убоге, придавлене чобітьми окупантів містечко Хуст, і в кожній з його хат завішано не тільки вікна, завішано душу людини. Кругом неправда, неволя, мука, насильство, вбивство і кров. І так не тільки сьогодні, а століття за століттям, одрізані високими Карпатськими горами від рідного народу, від України, загивають у неволі, тяжко страждають трудящі люди Закарпаття. Але ніколи, як не намагалися скорити й геть знищити їх вороги, вони не корилися; в найважчі хвилини, поранені, змучені, обкрадені і розіп'яті, вони боролися і дивилися на полум'яний схід, де вставало сонце, дивилися з надією в очах...

Мій рідний народе, для тебе живу я,
І все, що я маю, тобі віддаю,
Коли моє серце для щастя потрібне —
Я серце віддам у останнім бою,—

читав Вакаров.

Вони розійшлися пізно, десь біля півночі. Першим пішов Микола Сокач, він мав звільнення з полку на всю ніч. Михайло Сірко, що вийшов раніше у двір, щоб перевірити, чи немає когось близько, бачив, як Микола вийшов з темної хати, пішов Замковою вулицею і зник в сутіні ночі... Проте Микола далеко не пішов, обов'язок товариша підказав йому зупинитись і ждати, поки не розійдуться всі його друзі.

Потім вийшли Гаврило і Юрко Логойди. Вони попрощались з Михайлом Сірком і подалися левадами додому. До Глибокої вулиці було близько, а на левади навряд чи поткнуться жандарми.

Вийшов і Яків Гуржій. До Кіришської було рукою подати, а він ще й пішов навпростець, через сусідські двори. За якусь хвилину він був дома, відімкнув двері.

У хаті Гуржіїв було темно, але мати не спала, а сиділа в їдальні біля темного вікна.

— А що, батька й досі немає?— роздратовано запитав Яків.

— Немає! А ви не разом ходили? Адже він пішов слідом за тобою...

У Якова серце сколихнулось у грудях. «Слідом?!» Якась невиразна думка промайнула в його голові. Ця думка стала виразнішою, коли за кілька хвилин повернувся й батько.

Яків не став говорити з батьком. Він зайшов до своєї кімнати, щільно причинив двері, не роздягаючись ліг у ліжку.

У Хусті було тихо. Михайло Сірко в цей час клопотався надворі. Треба було десь покласти Степана Лизанця, що вранці мав сходити до Копашнева, щоб зустрітись із Степаном Чижмарем. Лизанець не хотів спати в хаті, і Михайло поклав його на оборозі. У кімнаті лишився тільки Дмитро Вакаров.

Уклавши Лизанця, Сірко вирішив іти спати, та тільки ступив на ганок, як помітив, що хтось іде до хати з левади від оборозу. То був Михайлів батько — Ілля Сірко.

— А ви чого це не спите? — запитав Михайло.

— Та так,— відповів Ілля Сірко, спираючись на добрячий ціпок.— Я ото на оборозі посидів. Увесь вечір здавалося, ніби хтось ходить навкруг. Ну, я з кілочком і посокотив... З'явилась якась тінь під парканом — кинув кілочка; щоб вцілив — то й голову б розбило. Але втекла, бісова личина...

— То, мабуть, пес був,— посміхнувся Михайло.

— Може й пес! Хто знає! А я сидів.

— А зараз будемо спати, тату!

— То й так.

Ілля Сірко поставив кілок до ганку, пішов у хату, Михайло ще повечеряв, чув, як на солотвинському шляху, ніби роздратовані джмелі, гули машини. Над Тисою кілька разів щось виблиснуло, а потім долинула довга черга кулемета.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

1

Наказом окружної управи і таємним циркуляром управління жандармерії, під особисту відповідальність біровів і всіх чинів військової комендатури вказувалось, що до початку листопада треба перевірити ще раз лояльність всього населення, а в перші дні листопада встановити чергування чинів жандармерії на вулицях села і на околицях вдень і вночі.

Наказ і циркуляр батько й син Репаші одержали в один час.

— Ви розумієте, до чого це? — запитав Янош.

— А до чого? Може, щось на фронті? — замислився Золтан Репаші.

— Ні, це до фронту не стосується, — авторитетно заявив Янош. — Окружна управа й управління жандармерії турбуються, щоб у нас чогось не трапилось, коли там, — кивнув Янош головою за Карпати, — відзначитимуть роковини революції.

— А що в нас може трапитись? — сполохано промовив батько.

— Мало що може бути, — сказав військовий комендант. — Від них всього можна сподіватись. Я вже думаю перевірити всі хати не тільки в селі, а й у горах.

І він з острахом подивився на гори за селом і на хмари, що перекочувались над лісами й полонинами. Коменданту було не по собі.

Наступного дня вони з Марадиком подалися на кичери за селом, де серед лісів стояли поодинокі хатки. Добратись туди на мотоциклі не було змоги, і вони рушили пішки. Місця там були безлюдні, від хати до хати доводилось іти заростями, лісками, і Янош Репаші весь час тримав наготові в руці револьвер, а Марадик ішов позаду з автоматом.

— Послухай, коменданте! — спробував раз Марадик. — Навіщо нам ходити в гори?

Янош зупинився й важко віддишував.

— Ти думаєш, мене ваблять гори? — сказав він. — Будь вони прокляті! Але окружна комендатура вимагає, щоб ми перевірили всі хати, все населення, а воно ж розповзлося по всіх горах. І, нарешті, ми з то-

бою, Марадику, мусимо знати, що нас оточує. Я живу в селі змалку, але, ей-ей, не знаю, що за люди сидять у горах.

Вони стояли на вершині однієї кичери, звідки видно було схили інших кичер і ліси за ними. На схилах то тут, то там тулилися обгороджені жердинами невеликі осідки.

— Чорти його батька знають,— промовив Янош, дивлячись на осідки.— Я б сюди нізачо не пішов уночі.

— Тут і вдень неприємно,— сказав Марадик.— Бр-р... аж холодно... Може, ми справді повернемося до села?

— Ні,— сказав з рішучим виглядом комендант,— ми оглянемо ще он ту кичеру.

Так вони дійшли до хати, що стояла на лісовій прилуці. Сама хата була похила, старенька, вся поросла мохом, двоє віконць її доходили майже до землі. Але навкруг хати цвіли в'ялі від перших холодів, а все ж чудові квіти, над нею схилилися, ніби намагаючись прикрити її убозтво, смереки.

Янош і Марадик рушили вперед, але не змогли доступитись до хати. Шлях їм заступив великий чабанський пес із одрубаними вухами. Він несамовито гарчав, кидався до ніг жандармів.

Відчинилися двері, і на порозі стала дівчина. Вона одігнала собаку й зупинилась недалеко від Яноша.

Був день якогось свята, і дівчина одягла, видно, все, що в неї було найкращого: чудову білосніжну вишивану сорочку, герданик¹ на шию, яскраву, як квіти під хатою, запаску, пояс. І сама вона була чудова: струнка та висока, з туго заплетеними косами, з рум'янцями на щоках...

Янош і Марадик оторопіли.

— Це ніби не те, що ми шукали,— кинув Янош Репаші Марадику.

— Але це краще від того, що ми могли знайти,— відповів ад'ютант.

Янош сердито блимнув оком і одвернувся від нього. Він закинув за спину руку з револьвером, вип'яв груди, усміхнувся, примружив око.

— То це ти тут живеш? — запитав він дівчину.

¹ Герданік — вишита бісером стрічка.

Вона була збентежена появою двох озброєних людей на їхній прилуці, але відповіла спокійно:

— Так... Я живу тут...

— А звать тебе як? — поцікавився Янош.

— Юлина.

— А прізвище твоє?

— Ковач.

— О! — задоволено крякнув Репаші.— Це твій брат працює в лісі?

— Так, Данило працює в лісі.

— А зараз він дома?

— Ні, немає... От-от прийде.

— Ну, що ж,— сказав Янош,— обійдемося і без нього... У тебе нікого там немає в хаті?

— Нікого.

— Ну, покажи!

В очах Юлини з'явилась тривога. Вона подивилась на дерева, що обступали прилуку, на стежку, що вела до лісу.

— Ну-ну-ну! — сказав Янош і вийняв з-за спини руку з револьвером.— Ходімо!

І Юліна ступила в темні сіни, далі в хату. Двоє озброєних людей пішли за нею слідом, оглянули, переступили поріг, сіни, зазирали в хату — і увійшли туди.

Юліна стала в кутку між столом і ослоном, під іконами. Ставши там, вона кинула погляд по хаті, подивилась на стіл, на пучки пахучих трав на стінах, на ослін, де лежав ніж-колодач. Вона ступила крок убік, щоб закрити ослін.

— Ну, чого ж ти відступаєш у куток? — засміявся Янош.— Не бійся. Так оце ти так живеш? Поганенько, дівчино, поганенько...

— Нам нічого, пане, ми звикли.

— А партизанів, дівчино, тут не чути? — Янош зробив крок вперед.

— Що ви, ласкавий пане? Які партизани? Ніхто й ніколи в нас не буває. Від села далеко, кругом ліс, гори, вовки, ведмеді...

— Ти балакуча, бачу, дівчино!

Вона відповіла як тільки змогла спокійніше:

— Я ж нічого такого й не сказала, тільки відповіла панові.

— Та чую, чую.

Тоді Янош звернувся до свого ад'ютанта:

— Марадик! Ми мусимо все зробити... По інструкції треба перевірити. Дівчина може й не знати. Поглянь під ліжком, за піччю...

— Гаразд,— понуро сказав Марадик і, ступивши вперед, зірвав з ліжка ковдру, скинув її на підлогу, поглянув під ліжко, на піч, пішов до столу, зиркнув на ослі, де лежав ніж.

— Нічого особливого немає,— підсумував Марадик.

— Тоді подивись ще там, у сінях,— начальницьким тоном наказав Янош.— І повартуй якусь хвилину у дворі... Я мушу де про що розпитати дівчину...

— У-у... старшина! — вирвалось у Марадика.

Вони стояли нахмурені, сердиті, збуджені.

— Капрале! Я сказав! Іди! — запально вигукнув Янош.

Марадик вийшов, грюкнувши дверима, з хати, а потім і сінешніми дверима.

— Це... мій денщик,— почав розмову Янош,— дуже злий і просто неприємний чоловік. Він може ні за що ні про що вбити людину. Так, так, я тобі кажу правду, дівчино! Чому ти мовчиш?

— Пан дорікав мені, що я балакуча, а тепер каже, що я мовчазна. А що мені говорити?

Яношу сподобалась покірливість і тихий голос, яким дівчина промовила ці слова.

— Ти мені подобаєшся,— хрипко сказав він.— Чуєш? Ти красива, чорт би його взяв. Ти чуєш, що я говорю?

І знову Юлина промовила тихо, лагідно:

— Пан жартує... Він просто не воліє дивитися на тутешніх дівчат. У горах багато красивих дівчат...

— У цих горах нічого красивого не може бути.

— Чому ж? — Юлина зібрала всю силу й засміялась.

— Ти... — навіть розгубився Янош.— Ти чого смієшся?

— А як же мені не сміятись, пане? Невже у нас в горах нічого доброго немає?

— Немає! — рішуче сказав він.— От тільки ти...

Янош ступив крок уперед, помахуючи револьвером у руці.

— Юлино! — сказав він.— У мене є до тебе справа. Я хотів би, щоб ти прийшла сьогодні увечері до сільської управи.

— Я туди не піду,— відповіла вона.

— Цебто як ти не підеш?! — скипів Янош.— Я наказую, і ти мусиш прийти. Я, щоб ти знала, військовий комендант.

— Коли пан комендант накаже, я можу прийти вдень,— голос у Юлини став рішучим.— Але вночі я нікуди не піду.

— Тож чому?

— Тому...— вона на мить затрималась, але одразу продовжувала,— тому, що, коли повертатимусь сюди вночі, мене можуть і вовки розірвати.

— Чудна! Ти не повернешся вночі. Ти заночуєш там.

— Ні! Коли б я пішла туди вночі, то була б не в управі, а в потоці.

— Глянь! — здивовано процідив Янош.— Ти, бачу, горда!

— Такою мене мати породила...

— Я не знаю, яка була в тебе мати, але тобі гордість ні до чого. Зрозумій, інша дівка б рада була, коли б я її ввечері до управи покликав.

— Щось я не чула таких у нашому селі! Хіба що попівна, так та не тільки до управи побіжить, а ще й далі...

— Годі, дівчино, годі! — гримнув він.— Я тобі по щирості кажу — приходь! Я подякую тобі. А не прийдеш — силою приведуть. Мій Марадик нікому не дає пощади. Але я хочу вберегти тебе від нього. Я в тебе буду тільки один. Ну? Прийдеш?

Юлина стояла мовчки, тільки руки її здригалися дрібно-дрібно.

— От і добре! — сказав Янош.— Мовчання — знак згоди. Так було завжди. Я тебе ждатиму. А зараз один поцілунок героєві східного фронту — і я піду.

Він ступив крок уперед, заткнув за пояс револьвер, простягнув руку, щоб доторкнутись до неї.

Янош не помітив, як це сталося, але раптом побачив у руках Юлини ніж, на лезі якого відбилосся світло з надвору.

— Ого! — крикнув він, відступивши назад, і вихопив з-за пояса револьвер.— То ти так? Покинь ніж!

Вона стояла — струнка, рівна, з дуже блідим обличчям, високо підійнявши руку з ножем, і мовчала.

— Дівчино,— прохрипів він,— покинь ніж, бо я тебе на місці застрелю.

— Невже пан воює з жінками? — долетіло до нього.

— Прокляття! Так! Я воюю з усіма... і з жінками. Ну, кидай ніж! Я стріляю.

— Стріляйте!

В цей час на прилуці заскавучав собака, під вікном почувся голос Марадика і ще чийсь голос. Сінешні двері розчинилися, і на порозі з'явився Данило Ковач з цапиною в руках, відточений гак якої блищав, як спис.

Данило подивився по хаті і, мабуть, усе зрозумів.

— Пан комендант хотів мене бачити? — запитав він.

— Я уже про все дізнався від цієї жінки,— гиркнув Янош і, зробивши кілька кроків, обминув Данила і вийшов. Слідом за ним вийшов і Данило.

— От і пішли! — сказав Данило, провівши Яноша й Марадика і переконавшись, що вони зникли на стежці.— А тепер розкажи, сестро, чого вони приходили?

Юлина все стояла біля столу. На щоках у неї тільки тепер спалахнули нестерпно гарячі рум'яні. Вона показала очима на ніж і тихо промовила:

— Наказував увечері прийти до управи!

— Що ж,— сказав і засміявся Данило.— Нехай жде! Побачив тепер, чим їх частують наші верховинські дівчата.

Він ступив вперед, узяв холодну Юлинину руку.

— Ех, сестро, сестро! — зітхнув він.— Яка ж ти в мене, Юлино, чуєш, хороша! Та ти чого? Ну, сестро, чого ти? Не бійся! Тепер вони не прийдуть. Оцей Янош із своїм прихвоснем сміливі тільки тоді, коли перед ними беззахисні, кволі... А покажеш ножа, враз затремтять. Бачила б ти, як вони побігли з кичери. Ну, чого ж ти, чого, сестричко?

Юлина припала обличчям до його плеча і беззвучно плакала. Велике, надмірне збудження, яке дівчина щойно пережила, давало себе знати, і в неї, як у пораненої птахи, здригалося, тремтіло все тіло.

— Я ось і подарунок тобі приніс,— лагідно, навіть урочисто промовив Данило.— Та глянь-бо, глянь, Юлино!

Вона підняла голову, витерла сльози і побачила, як Данило розстебнув свій киптар, зняв черес і стоїть перед нею, повитий шматком гарячого червоного шовку.

— То як же ти приніс його?

— Отак, під чересом, Юлино.

— Вони ж могли знайти? Шо б то було, Даниле? Адже на місці замучили б...

— Хто б говорив? — посміхнувся він.— А в мене що ж, думаєш, ножа немає? Ні, цей шовк не для них. Він нам дуже потрібний, сестро. Скоро вже день Жовтневої революції — там, за Карпатами, і тут, на Карпатах. От і про шовк подбали... Скоро, скоро буде в нас свято, Юлино! Ну, вже не плачеш, не тремтиш? І не треба, нехай вони тремтять, прокляті!

2

З одного найтемнішого куточка на небі виривалися, падали й згасали мінливі золотисто-червоні зірки. А в глибині душі Юлини зринали, плином пливли і все не згасали роз'ятрені, гарячі, болючі думки.

Все її тіло тремтіло, коли вона згадувала Яноша Репаші, його обурливі слова, вимоги, нахвалки.

Ні, вона більше не спатиме в хаті, хіба тільки тоді, коли Данило буде вдома; самій там, між чотирьох стін, було страшно, все ввижалося, що хтось ступає під вікнами, що риплять сінешні двері, що хтось входить до хати. Ні, в хаті спати несила.

Вона лягла на оборозі, до половини викладеному пахучим лісовим сіном. На хазяйстві в них давно не було корови-молочанки, а все ж кожного року Данило, оглядаючись на ягера¹, косив траву на прилуках у лісі, набивав оборіг. Іноді, доброї години, він сам спав там. Крихта сіна на хазяйстві завжди була потрібна. Цієї ночі на оборіг вилізла Юлина. Звір не прийде, зла людина не знайде. А коли хто й підступить — поруч ліс, а в лісі шукай Юлину!

¹ Ягер — лісник.

А крім того, їй подобалось лежати на оборозі, дивитись на небо над горами, де пливуть у вічному круговороті зірки, дивитись на темні ліси, на тумани, що народжуються вночі в долинах і підіймаються до гір...

Так вона лежала й цієї ночі, згорнула руки, поклала на них голову, вдихала терпкуваті солодкі пахощі свіжого сіна, засушених квіточок шалфею, ромашки, м'яти і дивилась на гори, ліси, долину, що кутались в нічній імлі. А зорі падали й падали, і, як зорі, пливли її думки.

Вона думала і не могла не думати про те, що сталося з нею за останній день. Побитий пес, він сміє їй говорити про любов, він наказує їй прийти до сільської управи! Добре, що стрималась, адже готова була загнати ножа у погане, вовче серце. Спасибі Данилові, це він врятував її від наруги й від смерті.

Данило! О, як вона любила брата. І як його не любити? Адже нікого, крім нього, у неї в світі немає. Тож де був! За морями, за океанами, зазнав горя у чужій американській стороні, а вирвався, прилетів до рідного краю, до хати в горах, до рідної сестри.

І рік за роком минає, а вони живуть удвох у цих горах. Мовчазний, замислений, ніби суворий Данило,— та хіба не знають люди, яке в нього м'яке, добре серце.

А чи тільки Данила любить Юліна? У неї швидко забилося серце. З далекого минулого виринула ніч, коли вони із Сегінем і Степаном Шегутою вируждали за перевал своїх людей. Це було так давно, майже п'ять років. Але вона пам'ятала, як тієї ночі йшли вони гірськими пляями і стали на самому перевалі... І хоч було темно, а вона все ж пізнала, хто, підійшовши до неї, став у сірому мороці поруч. Антін Тиснянець — це був він.

— Ми йдемо, Юліно! Перекажи матері, скажи сестричкам, коли підростуть, Павлові скажи, що я ніколи, ніколи їх не забуду. І про тебе весь час думатиму, Юліно!

— Будь щасливий, Антоне! Повертайся! — вона в темряві поклала йому на плечі руки, палко поцілувала.

Так чого ж це так? І що це воно? Їй здалося, що тепер, саме в цю хвилину вона відчула на своїх устах тепло його уст, їй здалося, що Антін підійшов у темряві до оборога, став там і простягає до неї руки.

Юліна підповзла до краю оборога, поглянула вниз. Там нікого не було, тільки вітер, як струни, перебирав

трави. Стала на коліна, приклала руки до тугих молодих грудей, подивилась на чорні гори, на вкриті туманами перевали, за які він пішов туди...

І довго так пильнувала вона, прислухаючись, чи не повернувся Антін, відчуваючи приплив незвіданої любові. А лягла, то так і заснула на оборозі — сп'яніла від міцних пахощів лісових трав, заколисана тихим шумом смерек, стомлена від думок, що линули, як гірський потік.

Вгорі пливли і ніби охороняли її сон зорі.

3

Золтан Репаші і Янош були певні, що в Кленах нічого особливого не може трапитись. І справді — що могло тут трапитись? Всі шкідливі елементи в селі нібито знищені: хто з них просто вбитий, хто гние в таборах... Листівки і зведення Радінформбюро час від часу з'являються в Кленах, але Золтан і Янош розуміли, що їх привозять з Ужгорода, Мукачева, Рахова. «Є в селі,— думали вони,— якась людина, що дістає їх і виклеює, виклеює, виклеює...» Але ж це могла бути тільки поодиноким людина. Янош давно дав слово, що піймає її. А слова свого Янош завжди дотримував. Ні, в Кленах нічого особливого не могло трапитись!

Надіялись Репаші і на збройну свою силу. Янош підрахував: у селі є два Репаші, п'ять гонведів на тартаку, Марадик, мають зброю нотараш Сучай, Гаврило Клумак, Клочуряк, два угорські пани з пушти. Ану, підступись до них, спробуй поворухнутись!

Янош навіть зібрав усі свої сили напередодні річниці тієї революції на Сході, вказав на потребу всім, не виключаючи Клумаків і панів з пушти, бути в ці дні особливо пильними, мати зброю напоготові.

Після зборів Янош вишикував біля сільської управи всіх гонведів, а Марадика поставив за правофлангового. Він провів їх селом і наказав співати пісню:

Хорті Міклош, котонайо водьок,
Легсебб котонайо!..¹

¹ Я солдат Хорті Міклоша,
Найкрасивіший солдат.

Особливо голосно співав божевільний гонвед, що вважав себе онуком Франца-Йосифа й братом іспанського принца. Янош Репаші був задоволений, нехай знають бунтівники — в селі є військова сила, а в її руках є зброя!

Пізніше, аж до смерку, Янош з Марадиком гасали на мотоциклі по селу, щосили трубили, піднялись на одну з кичер за селом, де Янош тричі вистрілив з револьвера. Луна пострілів покотилась долиною і довго повторювалась, стихаючи, в горах.

— Чуеш,— сказав Янош.— Що то гори! А тепер поїхали додому! Вони бачили наш парад, чули пальбу. А може, ніхто й не чув нічого, адже вони рано лягають спати, ці прокляті лежебоки. Ну, поїхали, зараз саме час випити!

І вони, звичайно, того вечора напились. Тільки Золтан Репаші не пив і не їв, а добре одягнувшись, то виходив надвір і прислухався, то заходив до хати й сідав біля вікна — насторожений і неспокійний.

— Ви б краще випили,— глузував з нього Янош.

— Біля п'яної голови мусять бути хоч вуха тверезі,— огризався батько.

— То й слухайте, а ми вип'ємо, Марадіку,— говорив Янош.

Було десь близько півночі, коли Золтан Репаші, наче скажений, забіг до хати.

— Що трапилось? — схопились разом Янош і Марадик.

— Горить! — скрикнув старий Репаші.

— Де?

— Ніби біля Рахова!

— То й нехай собі горить,— засміявся Янош.— Це, мабуть, наші й палять. Ха-ха!

Всі вийшли у двір поглянути, що то за пожежа перелякала Золтана Репаші. Була холодна ніч. Над Кленами, долиною й горами глибоким шатром розкинулось небо, в глибині якого, як самоцвіти, світилися зорі. За селом стіною стояла ніч; в одному місці в ній ніби вікно прорізувалось — то десь далеко, в Рахові, а може, й за ним жовтим вогнем виблискувала пожежа.

— Ну й що ж? — байдуже сказав Янош.— Це ще й невелика пожежа. Оразу видно, що горить бідняк! Адже так, Мара...

Він не закінчив слова. Багато ближче і вже по цей бік Рахова, спалахнула нова пожежа — горів, видно, стіг соломи або сухе дерево, бо вогонь вирвався стовпом і шугнув високо в небо.

— А це що? — крикнув Золтан.

По схилу хребта, який тягнувся до Рахова, і ще ближче до Кленів спалахнув третій вогонь.

— Дивіться! — пролунав розпачливий голос Юдіт.

Запалився четвертий вогник, п'ятий, кілька вогників спалахнуло на іншому хребті, по той бік Чорної Тиси.

По всій долині, від самого долу й вище, вище до перевалу звивистою, переливчастою низкою горіли вогні. Далекі вогники ледь вгадувались, ближчі горіли червонокуватим світлом, найближчий вогник, десь на схилі біля Квасів, палахкотів ясним, голубуватим сяйвом.

— Що це означає? — клацаючи зубами від холоду й переляку, запитав Золтан Репаші.

— Мовчати! Мовчати, старий дурню! — крикнув Янош.

І раптом загорілося одразу за Кленами, на високій кичері, що височить за селом.

— Ти бачиш, Яноше?

— Дайте спокій! У мене одно око, але я ним бачу більше, ніж ви чуєте своїми тверезими вухами! — кричав Янош.— Краще скажіть, хто живе на тій кичері?

— Там нікого немає,— відповів Золтан Репаші.— На ту скелю не видертись...

— Вони нам скоро на голови видеруться! Прокляті русини! Бунтівники! Комуністи! Почекайте! Почекайте, я вам покажу...

На високій кичері за селом щось горіло, як віхоть. Гострий вітер роздмухував полум'я, і вогонь то вигинався по землі, то шугав у небо... І коли вогонь навіть перегорів, по схилу кичери ще довгий час осувались золоті іскри пожеж.

— Невже вони зробили те, про що застерігав циркуляр? — промовив Золтан Репаші.

— Ви от тверезі, а маєте осялячі вуха,— вилаявся Янош.— Ну, чого, зрештою, чого вони досягли? Присвітили — і добре! А далі, що ви зробите далі, прокляті бунтівники? Руки короткі, чуєте, кулаки малі! — кричав комендант села Клені.

Але Янош Репаші помилявся. Вранці батько розбудив його, тільки розвиднілось. Переляканий біров так і не лягав спати; взявши автомат, він аж до самого ранку ходив на подвір'ї.

— Що трапилось?! — закричав Янош, коли Золтан несамовито почав трусити його за плече.— Може, тепер скажете, що загасло сонце?

— Не мели дурниць,— відповів на це старий Репаші.— Сонце світить, але біля управи почеплено прапор.

— Що?! — ревнув Янош.

Утрюх вони побігли до сільської управи; по дорозі Янош грюкнув кілька разів у хвіртку до Гаврила Клумака і крикнув йому, щоб гонведи з тартака негайно бігли до управи. Та Гаврило й сам зрозумів у чому справа, і за кілька хвилин з гонведами мчав за біровом. Слідом за ними пішли нотараш і Федір Стрипський.

— Ну,— сказав Янош Репаші,— то їх не варто вішати?

На високому-високому ясені, що стояв проти сільської управи, і, до того ж, на самій його вершині був прив'язаний до гілки червоний прапор. Вітер виривався з-за гір, котив долиною і так розвівав прапор, що той аж лопотів.

Біля ганку управи стояв і шулився під вітром у своїй драпці бохтар Сава Шепя. Золтан Репаші накинувся на нього.

— Чого спав? Куди дивився? Ти бачиш?

— Бачу! — відповів Шепя.— Червоний прапор. Єй-ей, прапор!

— Що там завели? — заверещав Янош.— Що вам допоможе цей каліка? Може, краще хай візьме свій барабан та вибубнить, щоб сюди прийшли верховинці, нехай лізуть, знімають!

— Пане комендант,— озвався отець Федір.— Навіщо вам кликати верховинців? Час ранній — може, вони ще й не бачили прапора?! Краще вже впораємось якось самі.

— Правду каже панотець,— підтримав його і Гаврило Клумак.— Може, тоті верховинці справді сплять. У нас є гонведи. Панове гонведи,— підлесливо звернувся він до них,— я вже з свого боку подякую... Сто пенге тому, хто зніме цей прапор.

Гонведи поглянули на височезний ясень, на якому була гладенька рівна кора. Кожен із них позирнув також і на свої руки, ноги.

— З свого боку і я презентую сто,— кризь зуби процідив священик.

Гонведи облизали губи. Двісті пенге — то вже гроші. Але лізти на ясен все ж було небезпечно.

— Пляшку спирту! — крикнув Янош Репаші, поблискуючи одним своїм оком.— Ну?!

Тоді наперед вийшов божевільний гонвед.

— Я полізу! — задержувато сказав він.

Жандарми підставили руки й плечі, щоб допомогти йому схопитись за перші гілки. Хтось запитав, чи має онук Франца-Йосифа ніж. Він відповів, що має дуже гострий ніж. Всі стежили, як божевільний гонвед ступив на першу гілку, підтягнувся до другої, став на третю...

Лізти до вершини дерева було важко. Задравши голови, всі стежили, як гонвед, мов мавпа, чіпляється за гілки руками, дереться, вигинається. Інколи здавалося, що він от-от зірветься. Всі навіть одійшли геть далі від дерева.

— Дивно, як вони примудрували почепити його вночі! — промовив Гаврило Клумак.— Тут і вдень бач, що робиться?

— Чудо! — промовив священик Стрипський і одразу ж збагнув, що сказав це слово не до речі. Яке ж бо чудо може бути у комуністів? — Диявольська вихватка, не інакше,— поправився він.— А наш гонвед справді герой! Ви дивіться!

Гонвед таки доповз до того місця, де був прив'язаний прапор. Тепер він усе робив тріумфуючи, поволі. Обхопивши обома ногами гілляку, він вийняв з кишені свій гострий ніж, розкрив його, підійняв руку й урочисто одрізав один і другий мотузки...

— Ну! — сказав Гаврило Клумак.— Йому просто пощастило! А наші гроші пропали!

— Мати божа! — сполохано перебив його отець Федір Стрипський.— Що гроші? Бог дав, бог узяв. Ви гляньте, гляньте, що робиться!

Дужий вітер, що рвався з-за перевалів, підхопив прапор і почав його підвертати з одного боку. Далі

прапор знову вирівнявся, нап'явся, як вітрило, і поплив над будинком управи, над потоком. Там вітер підняв його ще вище, ще дужче нап'яв. Гордий, непереможний прапор підіймався тепер вище й вище...

— А верховинців скільки! — прошепотів отець Федір, поглянувши на осідки, де всюди стояли чоловіки, жінки і діти.

І довго там стояли верховинці, а прапор усе плив і плив між хребтами Карпат, над зеленою долиною, аж поки не зник десь у голубій, пройнятій сонцем даліні...

ЧАСТИНА
друга

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

Важка була зима 1943 року на Закарпатті. Рано впали того року на Верховині сніги, рано вдарили морози. А почавшись рано, морози не спадали, а підсилювались і підсилювались, аж репались скелі, гори, ліси, і полонини весь час затягала морозяна імла.

І на долині лютувала зима. Товста крига скувала ріки, між селами намело височенні намети. З гір у долини летіли такі гострі, пронизливі вітри, що людей валило з ніг.

Але гірш від усякої зими замучила людей фашистська неволя. Через Закарпаття на Східний фронт проходили жалюгідні, наспіх зібрані з стариків, малолітніх і калік військові частини. То вже були не хвалькуваті «завойовники», які колись рвались на Схід. Вони відчували, куди їх женуть, і, не маючи ні страху, ні совісті, мов сарана, накидались, обкрадали, об'їдали людей знедоленого краю. Їм назустріч із-за перевалів, на те ж таки Закарпаття, сунули ешелони з каліками, божевільними, — цим уже зовсім не було впину, вони нагадували зграї збісілих вовків.

А були ж ще загони кемельгаріто, які гасали в містах і селах, розшукуючи комуністів; з'являлись частини «Рондьош гарди», що полювали на партизанів, «Немзетергеш»¹, «Левент»...

Цим людоджерам з усіх сил допомагали місцеві ба-

¹ «Немзетергеш» — католицькі фашистські загони.

гатії — як ті, що хвалились своєю мадьярською кров'ю, так і ті, що присягались русинськими богами; фашистський уряд надавав їм нові й нові права та привілеї, щоб жили вони й благоденствували, а трудівники долини і верховин щоб помирили від куль або голодної смерті.

За одну цю зиму на Закарпатті було знищено більше як п'ятдесят тисяч людей; від насильницької смерті загинув кожний десятий чоловік, а ще десятки тисяч людей сиділо в тюрмах Ужгорода, Мукачева, Хуста, у таборах, що густою сіткою вкрили долину.

Населення верховини і долини за роки війни було доведене до голоду; цієї зими фашистські орди забирали в людей останню худобину, останню вівцю, знаходили й забирали останній метр¹ зерна.

На верховину й долину насувала страшна, неблаганна смерть; було видно, що Карпати справді стануть скоро безлюдними, мертвими, мине короткий час, і фашисти створять тут «зону смерті», як вони того і ждали...

Всю зиму йшла напружена, важка робота по хребту Карпат, на перевалах, на західних і східних схилах; там будувалась і зміцнювалась лінія Арпада. Вдень і вночі, крізь віхолу й сніг, сунули туди валки машин, навантажених залізом, цементом, толом; жандарми гнали гірськими шляхами тисячі жителів Закарпаття — на каторжну працю, на муки й загибель. Вони хотіли за «зоною смерті» створити неприступну лінію оборони, поставити залізобетонну стіну, щоб ховатись за нею від вогняного валу, який насував зі сходу.

Фашисти хотіли, щоб жодна жива душа на Закарпатті не знала про катастрофу, яка спіткала їхні армії на Сході. По всіх містах на долині і навіть у найдальших кутках верховини урядові органи чіпляли «оголошення», в яких плутаною мовою до відома населення доводилось, що «в розумінні дійсного розпорядження закону буде хто видобувати або поширювати відомості супроти Угорського королівства, союзної сили і гонведів, які борються на фронті, той статріальному судоводству дістанеться й смертю покарається».

В цей же час прем'єр-міністр Угорського королівства доктор Міклош Калаї підписав ще один наказ, який

¹ М е т р — міра ваги, центнер.

можна було назвати наказом про узаконення будь-якого вбивства.

«Кожен жандарм, який перебуває на службі, зобов'язаний вживати свою зброю проти кожного, хто викличе проти себе підозру і на оклик без задовільної відповіді втече...»

Проте підпільна організація діяла, і відомості про перемогу Радянської Армії «видобувались» і «поширювались», звістка про визволення Києва дійшла до Закарпаття тієї хвилини, як Москва салютувала героям Дніпра. По всій долині і на верховині в ту ніч були запалені «таємничі вогні»; цією справою довгий час, до того ж без успіху, займалися згодом і кемельгаріто, і жандармерія, і духовні особи. Далі прийшли відомості про визволення Криму, про Корсунь-Шевченківський казан, про навальний наступ Радянської Армії по всій Україні і Білорусії... Кожна така звістка підтримувала уярмлених людей, підносила їх, насажувала.

Була ще одна сила, яка стримувала кривавий меч фашистів, рятувала і врятувала Закарпаття від винищення, руйнувала, як весняна вода, диявольські плани окупантів. Цією силою був народ Закарпаття, який боровся за визволення, за своє майбутнє. Цією силою була комуністична організація, яка вела народ на боротьбу з окупантами, за волю.

2

Ще гори й долини були вкриті снігами та льодом, а в Кленах всі почали думати про оранку, про лісосплав, про вигін худоби на полонини. Важко довелося верховинській бідноті взимку; як і пережили ту зиму — один бог відає. Але чим ближче була весна, тим дужче жевріла надія: щось же та вродить на пісній верховинській землі, перепаде ж бо якийсь пенге на дарабах; якийсь кухоль молока дасть охляла за зиму худоба...

На убогих дворах верховинських корівка та вівця були найбільшим, а часто і єдиним скарбом. Що дасть угр землі? Вівса чи кукурудзи до різдва чи до федоровиці? ¹ Що дасть город, який можна крисанею накрити? Жменю квасолі та лантух картоплі? А в кого ні поля

¹ Федоровиця — перший тиждень великого посту.

того, ні городу? Не марно гірко сміялись верховинці: «О, землі в нас доста, та тільки за нігтями на руках».

Корова-молочанка була мрією багатьох дворів у Кленах. Була на осідку корова — їй вигадували найніжніші імена — Білянка, Ружка, Зірка; біля неї ходила, її пестила й доглядала вся родина. «Дай боже здоров'я корові»,— так говорили люди, забуваючи про власне здоров'я.

І через те, що корівка, а відтак і вівця були скарбом убогого верховинського двору, почесною вважалась тут і праця тієї людини, якій довірялось це багатство, яка доглядала худобу від весняного Юри до осіннього Миколи. На таку роботу не можна було взяти будь-кого. У Кленах та й по всіх селах верховини водилося, що наприкінці зими або ж ранньої весни люди збиралися, радилися про полонини, про вигін худоби й обирали чабанів.

І от ще раз зібралися кленівчани наприкінці зими, щоб порадитись і обрати чабанів. Збиралися вони в корчмі, бо де ж ще в Кленах, крім корчми, можна було посідати й погомоніти?

Корчмар Репіжка, звичайно, не дозволив би людям отак, не купуючи нічого, сидіти в його крамниці. Без грошей можна й на вулиці постояти. Але він знав, що після виборів чабанів люди мусять випити, щоб було красне літо і стільки багатства, як на святу неділю трави та листу. От він і стояв за прилавком, між бочкою пива й бутлями пального. А в самій корчмі, за столами і так попід вікнами, товпилися різноманітно одягнуті люди.

Зборів цих ніхто не провадив. Та й що то за збори! Люди просто перекидались словами, один починав, другий закінчував, один щось доводив, інший заперечував.

— Слухайте-бо, Сегіню,— говорили заможніші,— що ото минулого літа за притичина була? Адже три корови, а чимало й овець загинуло?

— Псявка¹,— відповів Сегінь,— була така, мовби хтось отрутою покропив. І муха така собі з'явилась, як гедзь, а вкусить — і немає корови.

— То мусите перегонити на кращі полонини. Слухайте, Сегіню, чи то мало вам місця в горах?

¹ П с я в к а — неїстівна трава.

— Цього літа так і гадаємо зробити. Підемо на Печенізьку, а далі на Драгобрат і Шумнеску.

— Айно, айно! Ви вже, Сегіню, не пошкодуйте ніг, але маржина при доброму здоров'ї мусить бути.

— Нехай чесна громада подумає про помічників добрих, а вже сам ніг не пошкодую,— говорив Сегінь.

— А кого би то ви самі назвали? — почувлося одразу кілька голосів.

— Я згоден з торішніми працювати, коли громада обере. Тільки от Микити Гулика не стало — у лісі задавило зимою. Прошу громаду нового пастуха обрати...

Дехто неначе тільки й ждав цього гасла; з лав, де сиділи багатші, почувлися голоси:

— Кирила Тупчика! Кирила Тупчика!

Та залунали й інші голоси:

— Юлину... Ковачеву Юлину!

Багатії, що були під доброю чаркою, схопилися на ноги й намагалися всіх перекричати:

— Кирило хлопець хвацький! У нього маржина буде ціла! А Юлина дівчина...

Та бідні люди, а їх була більшість, як намовилися:

— Юлину! Тільки Юлину!

Перемогла біднота. Довелось Юлині вийти наперед, поклонитись:

— Дякую, люди!

Саме цієї хвилини розчинилися двері корчми. Задвору вдарило холодом, двері затягло хмаркою пари. Коли пара розвіялася, всі побачили бірова Репаші, що, спираючись на ціпок, стояв і злими очима позирав на людей, за ним з портфелем у руках огинався новий нотараш Сучай.

— Привіт панові бірову! — крикнув Тупчик.

— День добрий, пане бірове! — як сонна хвиля прокотилась по корчмі.

Репаші відповів на ці вітання недбалим помахом руки, пройшов через корчму, сів за стіл і звернувся до Репіжки:

— Нам з паном нотарашем по погару вина... і герінг!¹

Корчмар стрімголов кинувся до своєї шафи, налив з пляшки великий погар «печатної», чистої, як сльоза,

¹ Герінг (нім.) — оселедець.

пальонки, нарізав оселедця, накраяв білого хліба. Голодні люди жадібними очима дивилися, як біров узяв погар, чокнувся з нотарашем, одломив шматок хліба.

— Став і людям,— звернувся Сегінь до Репіжки,— пальонки по погару, хліба побільше.

— А хто платитиме? — запитав корчмар.

— Чабани ставлять,— відповів Сегінь.— Адже вибори закінчено.

Золтан Репаші чокнувся з нотарашем, проте не випив, а сидів, прислухаючись до розмови Сегіня з корчмарем.

— То оце, чую,— процідив він,— і чабанів уже вибрали?

— Так, пане бірове,— сказав Сегінь.— Люди сказали слово.

— Ага! А кого замість отого... Микити Гулика?

— Юлину Ковачеву,— відповів Сегінь.

— Ха-ха-ха,— засміявся Золтан Репаші, хижими очима поглядаючи на людей.— Що ж, діло ваше! То дай боже діждати щасливого літа! — він засміявся й випив одним ковтком весь погар.

Люди теж узяли по погарчику дешевої місцевої пальонки.

— Цікаво,— зовсім ніби байдуже запитав Репаші, пережовуючи шматок оселедця,— куди думаєте вигонити худобу?

— Та куди ж,— так само байдуже відповів Сегінь.— На Печенізьку, як і кожного року. А там підемо й вище... Про все домовились, пане бірове.

— Але ж Печенізька,— зацокотав пальцем по столі Репаші,— належить тепер начебто не нашій громаді.

— Як то не нашій? — підвівся з-за столу Сегінь.— Зроду нам ця полонина належала, і нікому ми її не віддавали.

— Зроду! Зроду! — глузливо кинув Репаші.— Коли б все було, як зроду, то і нас не було б з вами. Чуєте?!

— Пане бірове! — намагаючись себе стримати, говорив Сегінь.— Ми споконвіку за законом володіли цією полониною!

— Такого закону не було,— перебив його Репаші і звернувся до нотараша: — Прочитайте їм, пане Сучаю.

Нотараш устав, розкрив свій портфель, вийняв з нього якийсь папірець, почав:

— «За указом уряду... від 1640 року земля на правому березі Чорної Тиси, де збудовано село Клені, віддана була шолтису¹ Адаму Турянському, який помер 1652 року, не залишивши спадкоємців, після чого ці землі зараховані були до державного фонду... між цими землями є й Печенізька полонина».

Сегіня щось ударило в груди. То правда,— старі люди розповідали, що колись у Кленах жив такий чоловік, Адам Турянський, який їздив по долині, бував і в Галичині за горами, заманюючи звідусіль на гори бідноту, обіцяючи їй землі, ліси і всі багатства. Сталася велика кривда: вдячний уряд закріпив усі землі в Кленах за Турянським, а люди, яких він привів у гори, стали його кріпаками. То правда.

— Але ви, мабуть, жартуєте, пане бірове,— стримуючи себе, сказав Сегінь.— Турянського давно вже й сліду не лишилося, наші люди сто років володіли тією землею.

— Через те й кажу,— кинув Репаші,— проминуло сто років, то так, але закону про право спадковості і про те, що коли в якогось хазяїна немає спадкоємців, то вся власність переходить до держави,— цього закону ніхто ніколи не скасовував. Скажіть спасибі, що уряд не стягає з вас оренди за сто років...

— Що ж, можна стягнути і з мертвих! — засміявся Сегінь.— Чуєте, люди,— звернувся він до всіх, що були в корчмі,— доведеться нашим мерцям з деревищ вставати та сплачувати борги кістками!

— Ви не жартуйте, Сегіню,— загрозово сказав Репаші,— бо такі жарти кінчаються кепсько.

— Я не жартую,— відповів йому Сегінь,— але думаю, що коли ми володіли тією полониною стільки років, то уряд повинен дозволити нам і далі випасати там худобу.

— Ні,— голос у Репаші став хрипким і аж уривався,— уряд надалі не може вам дозволити випасати там маржину. Цю землю вже віддано іншим, про що є

¹ Шолтиси — багаті селяни, що виконували в давні часи роль вербувальників людської сили з Галичини й Буковини на малозаселені закарпатські землі. Шолтиси звичайно одержували посади старост у нових селах.

новий наказ уряду. Читайте, та читайте ж, пане Су-чаю!

Нотараш, що стояв за столом, дістав інший папірець і не прочитав, а прошелестів пересохлими устами:

— За наказом уряду, що підписаний 15 вересня 1942 року, панові Цайліку і панові Немету надані земельні ділянки у Марамарош-Сіготській жупі по сто угрів кожному, за планом земельної управи. Крім того, панам Цайліку і Немету відводиться також і Печенізька полонина.

— А хіба ви, панове, не зможете домовитись з панами Цайліком і Неметом? — сказав біров. — Заплатіть їм від кожної худобини і пасіть на здоров'я. Адже кожна людина мусить мати свій хосен?!

Сегінь аж здригнувся. Підійняти б кований топірець, опустити його на голову Репаші, щоб аж загуло в корчмі. Але він тільки зарипів зубами і змовчав. То от чого, виходить, наїхали пани з угорської пушти! Мало своїх дукачів, давай ще й інших, все вали на горб верховинцям, мо й вивезуть! І марно говорити далі з біровом, хіба словами щось вдієш? Скажеш правду — ще більше лихо накличеш; топір закривавиш — людей загубиш...

«Мовчати, мовчати!» — стискував кулаки Сегінь.

Чабан міг стримати себе, але не міг уже вгамувати розбуджених його словами людей. У корчмі лунав стривожений гул голосів. З усієї сили вдарився об підлогу і розбився на шматки чийсь погар. Крізь тютюновий дим у кутку тьмяно заблищав ніж.

— Та що ж то робиться? — лунали навкруг голоси.

— Ніби панщина!

— Від панщини до фашизму!

Люди відштовхували багатих газд, що намагались заступити їм шлях, лізли з кулаками вперед.

Сегінь чудово розумів почуття, які охопили людей.

Але розум підказував, що хвилю треба зупинити, бо вона зараз марно розіб'ється об кам'яний мур нелюдських законів королівства, і не тільки розіб'ється, а й потече кривавими потоками по всьому селу в убогі хижі.

Він став, міцно впершись ногами в підлогу й широко розставивши руки, поперед столу, за яким сидів Репаші, і гукнув, намагаючись перекричати галас у корчмі.

— Почекайте, люди! Почекайте!

— Ти що? — вирвався десь ззаду голос. — Ти з ними в'єдно? То буде й тобі таке, Сегіню...

— То є найбільша неправда, яку бачив світ! — крикнув Сегінь. — Але зупиніться, зупиніться, люди!

Люди ж не слухали й не могли слухати Сегіня. Вони тислися вперед, вперед... Репаші схопився з-за столу. У нього було бліде, як крейда, обличчя, конвульсивно сіпалися його руки. Ще мить — і всьому був би край.

Саме в цю мить розчинилися двері корчми, на порозі з'явилися Янош, Марадик, а позад них ще кілька гонведів. У корчмі стало зовсім тихо. Тільки Репіжка, підбираючи шматки побитого погара, брязкав склом.

— Що тут був за галас? — запитав Янош батька. — Що тут був за галас? — звернувся він до людей. — Ви чого хочете? Автомата?

Натовп хитнувся. Люди поспішали залишити корчму. Багачі підсідали до столу бірова.

— Ти щось затримався, — промовив до Яноша Золтан Репаші, у якого зуб не попадав на зуб. — Тут могло таке трапитись...

— Я прийшов, як ми умовились. Ну, поставте мені пальонки! Розкажуй, батьку, що тут було?

3

Надвечір Ласло Потокі одержав через бохтара Шепу картку від панів Цайліка й Немета. Аристократи з пушти запрошували Потокі прибути до них на бенкет.

З якої нагоди бенкет організовували нові пани — було добре відомо. Ласло Потокі не хотів іти на вечір і дорого дав би, щоб на тому зборищі не бути, але добре розумів, що не повинен викликати проти себе підозри, а мусить, стиснувши серце, йти в ту хату, де колись жив Роман Хижняк.

Ніщо в цій хаті вже не нагадувало старих хазяїнів. У кутку за ширмою стояли двоє нікельових ліжок, замість простих саморобних столу і лави — меблі з Мукачева, навіть греко-католицькі ікони повикидав Цайлік, а почепив свої, римські. На стіни Цайліки начіпляли багато карток, квітів, фотографій далеких і близьких своїх родичів.

Тіснувато було запрошеним. На покуті сидів, як найпочесніший гість, о. Федір Стрипський, з ним поруч паніматка, по обидві руки від них Золтан Репаші і Гаврило Клумак. Поруч із батьком мав сидіти і Янош Репаші, але він набрався ще до початку бенкету і спав на одному з нікельових ліжок, через що на це місце посадили нотараша Сучая. Самі нові хазяїни з дружинами не сідали за стіл, а частували гостей.

Серед гостей не видно було Дмитра Клумака, вчителя Гербери, ад'ютанта Яноша Марадика. Це нікого не дивувало: Дмитро Клумак хворів на шлунок, панотець з певного часу недоброзичливо ставився до Гербери і в розмові з Цайліком висловив думку, що, може, управителя і не слід запрошувати, а Марадик, добре випивши й попоївши, вартував із клумаківськими гонведами в дворі й на вулиці,— Янош, поки був ще при пам'яті, наказав Марадику пильно охороняти бенкет. Наказ наказом, а Марадик ще й боявся за себе.

— Панове,— проголосив, підіймаючи перший погар, о. Федір,— а *potu incipere coenam*¹, як кажуть ченці.

За столом усі прислухались.

— Я хотів би випити,— вів далі о. Федір,— за священне, недоторканне, богом освячене право власності, за панів Цайліка і Немета, які сьогодні за законом вводяться у право власності.

— Віват! Гурра! — закричали гості за столом.

Всі випили, закусили, ще раз випили — і ще раз закусили — за нових хазяїнів, за присутніх у хаті.

— Треба було б випити і за високоповажного нашого коменданта,— сказав нотараш Сучай.

— Але ж він спить,— заперечив Гаврило Клумак.

— Свята католицька церква,— втрутився о. Федір Стрипський,— дозволяє, навіть спонукає пити й за тих, хто спить... Адже вони не винні, що сплять!

— Правда, правда! — підтримали о. Федора всі за столом і підняли чарки за коменданта Яноша Репаші.

Гаврило Клумак, який, випивши, любив задиратись, сказав:

— Ну й закон ви знайшли, пане Сучаю! Сто років? Наш нотараш Магаричка, най буде прощен, на що був

¹ *A potu incipere coenam* (лат.) — почнемо трапезу вином.

міцний у всякій там юриспруденції, але не зумів би такого втнути.

— Не знаю, як ваш Магаричка,— зухвало відповів Сучай,— а я вам можу виготовити будь-який закон, хоч і за тисячу років. Хочете, дам виписку із «Золотої булли»¹, ще й на ваше ім'я?

— То отой самий закон від 1640 року, який ви читали селянам...— почав Клумак.

— Написаний вчора вранці! — не затримуючись, відповів нотараш Сучай.

— Тож не догадався я раніше з вами поговорити! — вирвалось у Клумака.— Адже я корінний русин і маю право...

— Шановні панове! — закричав о. Федір, що хотів припинити не бажану для угорських панів розмову.— Вип'ємо за священну, освячену богом власність, за уряд, за наш державний лад, за дружбу між кращими, високоповажаними людьми греко-католицького віросповідання і між справжніми угорцями. Поцілуйтесь, пане Клумак, і ви, панове Цайлік і Немет! Владою, даною мені від бога, освячую і благословляю вашу дружбу.

У тиші, яка настала в хаті, Гаврило Клумак обійнявся й поцілувався з панами Цайліком і Неметом. Усі заплескали в долоні й випили.

Тільки Ласло Потокі сидів за столом і дивився на сволок, де давніми предками Романа Хижняка були викарбовані в'язю слова, яких не могли вчитати угорські пани, але які добре знав Ласло Потокі: «Року 1840 я, Данило Хижняк, побудував цю оселю...».

4

Надворі шуміли смереки. Від завішаних ряднами вікон тягло холодком. У куточку, на суднику, горів гасник. Кволе світло його ледь освітлювало хату. Вряди-годи спалахував вогонь і в печі — тоді червонкувате світло пробігало по стінах, по зігнутих постатях, по обличчях людей.

На чільному місці, на покуті сидів Данило Ковач. Він спирався на стіл важкими жилавими руками, ди-

¹ «Золотою буллою» угорський король Андрій II роздав у 1222 році усі землі духівництву й панству.

вився на людей, що зібралися в хаті. З ним поруч сидів Йосип Короджій, з другого боку — чабан Сегінь.

Кілька чоловік сиділо на лаві біля вікна. Там були Лесь Химич — чабан, непоказний ніби, худорлявий хлопець, що мав надзвичайну силу, чабани Кирило Струг, Степан Верета. З чабанів не було тільки Микити Гулика; пішов чоловік заробити взимку на бутин до Клумака та й наклав головою.

Прийшли сюди і бокораші Степан Марусяк із сином Павлом, — сміливі люди, що знали кожен камінчик у Чорній Тисі від Апшанецької гаті аж до Рахова і звикли на своїх дарабах зазирати смерті у вічі.

Не міг прийти на збори Ласло Потокі, але від робітників тартака прийшов шофер Хома.

— Ви зробили добре, вуйку Юрію, — сказав Данило Ковач, — що зупинили людей. З гарячої голови нічого доброго не вдієш.

— А так, Даниле, — озвався Сегінь. — Далєбі, вже не знаю, як і стримався. А тут на людей поглянув — бачу — страхіття! Розійшлися, ножі виймають. І як не вийняти, коли читає закон, написаний сто років тому...

— Що отой їхній закон, вуйку Юрію? — гірко засміявся Ковач. — Хіба досі так не було, що сметана — бірову та попаді, а нам — квасне молоко? А тепер і поготів, захочуть — усе напишуть. Є інший, справедливий закон на світі, та не дійшов він ще до нас. От вони і п'ють нашу кров, напилися б смоли гіркої. А отой їхній закон — що? Захочуть взяти за кожну корову й вівцю — і візьмуть. Сказали «ча», то скажуть і «гіс»¹...

— Та невже ж ото попустимо, — обізвався Сегінь, — щоби нас на нашу землю не пустили і за худобу брали? Адже коли кінчали збори, нотараш уже оголосив, що Цайлік і Немет братимуть ратами² і що першу рату треба платити негайно.

— Слухайте, вуйку! То що ж, не вигонити худоби в гори?

— Може, й так! — відповів чабан, і в голосі його був невимовний біль.

— Ні, — сказав рішуче Данило. — Худобу гнати в гори треба. Коли залишимо її в селі — заберуть. А без корівки та вівці — смерть!

¹ «Ч а», «Г і с» — так поганяють воли: праворуч, ліворуч.

² Р а т а — частина.

— А чим же платити? — важко видихнув старий Марусяк. — Відомі ж достатки!

Це була гірка правда верховини. У голодного верховинця не було вже й сорочки на плечах. Чим, справді, платити?

Тоді встав Йосип Короджій.

— Хтось тут сказав, що братимуть ратами. Зберемо все, що можемо, дамо їм хоч першу рату. Запропонував мені Гаврило Клумак портрет його зробити. І гроші дає, бо я сказав, що фарб у мене немає. Піду на долину, продам деякі картини і добуду там грошей. Дамо першу рату. А другої їм не діждатись. До осені діла багато буде, загомонять ще гори. І вже ж ми дармувати не будемо.

Данило також підвівся. Важкий кулак ліг на стіл.

— Боюсь, Йосипе, що картин ніхто не купить. Але ми дармувати не будемо. Для них гроші в них і візьмемо...

— Ая... ая! — прокотилось по хаті.

— У гори підемо, — сказав Ковач Сегіню. — Треба йти! Саме в горах зараз і почнеться робота. Нехай стережуться пани! Відплатимо за все і не ратами, а разом. Адже і тут, на бутинах, скільки нарубали лісу за зиму! Що ж тепер будемо робити з цим нашим добром? — сказав Данило, зробивши наголос на слові «нашим». — Скоро й весна, оживе Тиса, і Клумак заволає, щоб швидше спускали ліс у долину.

— Підпалити? — сказав Лесь Химич.

— Не вийде, — заперечив Ковач. — Клумак учений, наказує класти колоди купками далеко одна від одної.

— А коли ліс сплавити не до тартака, а до чорта в горло? — тихо промовив Марусяк.

— Не бокораш я, — признався Данило. — Чи зумієте?

— Коли треба, — сказав бокораш, — сплавимо, куди треба. Небезпечна справа, за людей страшно, але мусимо так зробити.

Всі замовкли. Тільки вітер шумів надворі, холодком віяло од вікон, вогник гасника коливався на суднику, а по стіні блукали тіні.

Так збиралися вони в хатині Данила Ковача а чи в іншому потайному місці не раз. Минула одна зима, а скільки подій сталося за цей час у такому маленькому собі селі Кленах у Карпатах! Два ешелони пішли

під укiс бiля перевалу, у лiсi над Бiлою Тисою згорiв склад з пальним, на шляху бiля Квасiв одбито в жан-дармiв гурт молодi, яку гнали в табори. I вороги не знають, хто це все зробив. Нехай не знають! Маленьке собi село Клени в Карпатах, але скiльки подiй може трапитись у кожному найменшому селi i куточку, де дiють комунiсти!

Про це й думав Данило Ковач — командир партизанського загону iменi Борканюка, дивлячись на обличчя бойових своїх друзiв.

— Отам, мабуть, гуляють та сiвають,— сказав Данило Ковач.— Своїх пiсень сiвають.

Вiн схилив голову на руки, подивився навкруг таким поглядом, нiби проймав стiни, важко зiтхнув, заплющив очi i, ледь одкинувши назад голову, стиха заспiвав:

На високiй полонниi
вродилися рiжки,
а чи пiдем, пане-браття,
навеснi в опришки!..

Це була давня волелюбна пiсня, якоi сiвали тут, у горах, коли людям було дуже важко i коли вони вкладали в слова пiснi весь свiй смуток, весь свiй бiль. I люди, що тепер почувли Данила Ковача, одразу пiдхопили слова, приєднали свої голоси:

А зробимо топiрчики
iз самоi сталi,
та не кличмо ми нiкого,
пiдемо-но самi.

У низькiй, маленькiй хатинi Ковачiв пiсня звучала приглушено, їй би вирватись на волю, на високi полонини! Але й тут у нiй був порив, заклик, загроза неминучої помсти.

— А що у тiй Чорногорi
за воронi конi —
ходiм, брате, у опришки,
чуем за червонi!..

На одну мить обiрвалася пiсня, немовби думали верховинцi, як їм поквитатись iз панами. Пiсня мала вiдповiдь, i люди, якi зiбралися тут, знали, що робити.

— Ой я знаю, пане-брате,
як би нам ужити,—
мордякою того пана
до стiни прибити.

Ой прибити руки-ноги,
ще межі плечима,
щоб він на нас не дивився
чорними очима.

Данило Ковач встав, узяв у руки свій топірець, що стояв за лавою, підійняв його і сказав урочисто, натхненно:

— А бих не українець був, коли так не буде!

У найважчі дні і години, коли йшлося про життя й смерть, діди й прадіди Данила Ковача, підіймаючи свої топірці, говорили: «Я українець» — на знак того, що вони ніколи не зрадять своєї клятви. І зараз Данило повторив ці слова.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1

Василь Гербера почував себе вкрай ображеним. Він би й сам, може, не пішов до тих угорських панів з пушти, але ж вони мушили б його запросити. Управитель школи, єдиний, мабуть, на всі ці Клени аристократ, син севлюшського поміщика Кузьми Гербери, і якісь там новоявлені репані пани не запрошують його до себе на бенкет з нагоди «введення в право власності».

Він сидів біля вікна у сутінках і бачив, як промчало на мотоциклі Янош Репаші з своїм ад'ютантом, поважно пройшли Гаврило Клумак, старий Репаші з дружиною і нотараш Сучай, а разом з ними о. Федір з паніматкою. Всі святково одягнуті, ціпки в руках, всі на один куток — до панів з пушти. Пішов туди і Ласло Потокі.

Для управителя школи це була неабияка образа. Так, він розцінював цей випадок, як образу гідності, неповагу до нього, як до людини і, чорти б їх усіх забрали, як до людини державної, офіційної, культурного діяча. В якому селі могло трапитись, щоб панство не запросило на бенкет управителя школи?

Коли він отак сидів у сутінках біля вікна й тремтів, як у пропасниці, лютував і лаявся, йому спала на думку ще одна обставина, яка впливала з того, що цього дня сталось.

Річ не тільки в тому, що його не запрошено на бенкет; гірше те, що дехто поцікавиться може, що за особа управитель і чому до нього така неповага з боку місцевого панства. А в королівстві порядки відомі...

У Василя Гербери аж тіло похололо. Він уявив собі, як о. Федір заїжджає, приміром, до о. Олександра Дем'яновича і розповідає, що у них був бенкет, але вони не запросили управителя Герберу.

«А чому ж то так?» — поцікавиться о. Олександр Дем'янович.

«Тому, отче Олександре, що управитель той українські книжки по хатах верховинців носить, тому що він на досвітках поганські пісні записує, тому що в нього дружина Ружена — дочка комуніста Йосифа Гланця!»

Василь Гербера аж заскреготав зубами і засичав: — Ні, ні, ні!

Страх, що зародився в його хисткій душі, все більше обгортав його:

«А що ж ти зробив за останній час? Чи ти сказав кому слід про дружину свою Ружену, чи ти повідомив когось про те, що бачив у хатах верховинців і що чув на досвітках? З ким же ти, Василю Гербера?»

Тіло управителя тремтіло, затуманеними очима він подивився по хаті й зрозумів, що віднині вже спокійно не засне, і кіт Мавка, що лежав біля порога, здалося йому, знову став диким, хижим, лісовим звіром і випустив свої пазури. За своє життя управитель Гербера наробив багато лиха жителям верховини, однак він не думав про цих простих людей, він їх не боявся, бо знав, що ці люди нездатні до якоїсь дрібної помсти. Він боявся таких, як і сам, негідників, продажних людей.

На другий день Василь Гербера поїхав до Рахова і там рушив до знайомого йому будинку о. Олександра Дем'яновича.

— Давненько ви не були, пане Гербера,— почав о. Олександр, запросивши управителя до свого кабінету.— Що там у вас чувати? Що нового на верховині? Адже маєте нового намісника, старих своїх друзів забуваєте...

В очах о. Олександра, як це здалося Василеві Гербері, була підозра, зневага і просто злість.

— О ні, отче Олександре,— сказав Василь Гербера, прикладаючись до його руки. Водночас він примітив, що

груди владики прикрашає ще один новий орден,— я не забуваю, прошу вас, отче духовний, але з новим наставником нашим, прошу вас, акорду досягнути не можу.

— Що ж є причиною того, пане управителю? — запитав о. Олександр і додав: — Та сідайте-бо, сідайте!

— Я й постою, прошу вас,— сказав Василь Гербера,— а з намісником нашим отцем Федором у мене є певні принципові розходження.

— В чому ж вони полягають? — поцікавився Дем'янович.

— Вони полягають, прошу вас, у тому, — твердо проказав Гербера,— що отець Федір провадить у своїй роботі українські тенденції...

— Але які ж факти є в пана управителя? — складаючи хрестом на грудях руки, запитав о. Олександр.

— Я, як диригент церковного хору, достеменно знаю, що в нашій церкві було багато негідних слов'янських книг, різних нот і, прошу вас, навіть богомерзкі записки... І отець Федір разом з церковним сторожем потай перенесли ці книги на фару...

— Так, так! — промовив о. Олександр.— А далі?

— За вашим завданням, отче,— продовжував Гербера,— я давав деяким нашим селянам українські книги з метою, прошу вас, виявлення їхніх тенденцій. А отець Федір негайно втрутився в цю справу, викликав мене на фару і, перепрошую, навіть загрожував, а онні селяни тоді ж негайно повернули мені книги... В тому знову вбачаю тенденції отця Федора.

— Отець Федір поводить ся справді дивно,— зауважив у цьому місці розмови рахівський владика.— Як же можна без акорду з управителем? Дивно! Дивно! І дуже добре, пане Гербера, що ви мені це сказали...

— Я міг би розповісти вам ще багато, прошу вас, фактів незугарного поведження отця Федора,— тихим голосом вів Гербера,— але є ще одна причина, яка може бути використана деякими особами, а так само і отцем Федором в розумінні містифікації моєї особи...

— А що саме?

— Навесні минулого року я розлучився з моєю дружиною Руженою.

— То й що, пане Гербера? Треба заводити нову.

— Це так, отче духовний. Вашу пораду я приймаю, і сам уже, прошу вас, думав про це. Хіба ж я міг жити з дочкою чеського комуніста?!

— Знаю, знаю,— посміхнувся і сказав на велике здивування Гербери о. Олександр.— Звичайно, жити вам з дочкою Гланця не годилося. Хвалю ваш крок. Але де зараз ця колишня ваша дружина? Наскільки мені відомо, її розшукують у Празі.

— В тім-то й справа, отче духовний, що я сам думав, що вона після того, як я вигнав її з дому, поїде до Праги... Але, прошу вас, вона нікуди не поїхала, а живе в Хусті.

— Надзвичайно цікаво! — скрикнув о. Олександр.— Вона в Хусті? Дивіться, куди ведуть усі нитки! І де вона там жие? Коли ви її бачили?

— Я бачив її на святі відкриття пам'ятника і шукав тоді по всьому місту. З того часу я й далі шукаю її, але, прошу вас, не знайшов.

— Ви опишіть мені її приміти...— діловито сказав о. Олександр.

— У мене є з собою її фотокартка.— Гербера поліз у кишеню і вийняв звідти фото Ружени.— Прошу вас, тут є і її дурний напис, який я думав витерти. Але, може, вам, отче духовний, цікаво знати й її почерк.

— Ви дуже добре зробили, що не витерли напису,— зауважив о. Олександр і прочитав: — «Дорогому Василькові на вічне «не забудь!». Ружена». Ох, любов, любов, що вона робить?! Пікантна особа. Ви дивіться, який упертий високий лоб! І оцей вихорок на лобі, це буває у жінок самостійних, завзятих. Уста тугі, різко окреслені, м'язочки на шиї — це все характер і темперамент.

— Ви дуже добре все помітили, прошу вас,— захикивав Василь Гербера.— Характер у неї такий — замкнутий, стриманий, холодний, гордий...

— Вам, звичайно, краще знати,— зітхнув о. Олександр.— Сподіваюсь, цю фотокартку ви залишите в мене?

— З великою радістю, отче Олександр. Для того й приніс.

— А про отця Федора ви мені напишіть. Старіюсь я, забувати все почав. То ви нагадайте: факти, факти і ще факти! Підпишіть на «не забудь»,— посміхнувся о. Олександр.

ксандр,— своїми літерами, як завжди! А як оті нові хазяїни? — виявив повну свою обізнаність з кленівськими справами рахівський намісник.

— Ви знаєте, отче, бенкет вчинили з нагоди введення в право власності. Але я на тому бенкеті не був присутній. Не запросили. Вважаю, що й це робота отця Федора.

— Дивіться! — широко здивувався о. Олександр.— Ну, отець Федір просто нічого не тямить. А ви самі підіть до цих нових хазяїнів. Не забудьте, що й угорці є різні.

— Неодмінно піду,— сказав Гербера,— і напишу, все писатиму, отче Олександрє.

— Надіюсь,— попрощався рахівський намісник і простягнув Гербері пухку, рожеву руку.— Ну... на «не забудь!».

Коли управитель Кленівської школи вийшов від о. Дем'яновича, з нього ніби спав важкий тягар. Він знав, як бояться на Верховині всі люди цього священика з посмішкою на обличчі, з тихим вкрадливим голоском, адже це він організував перші загони кемельгаріто на Закарпатті, адже це він депутат Верхньої палати і права рука єпископа мукачівського.

Тепер Василь Гербера його не боявся.

2

Йосип Короджій кілька років не був в Ужгороді і не пізнав рідного свого міста.

Тому, хто потрапляв туди, здавалося, що він опинився у військовому таборі. Тут усе належало військовим, усе робилося для них: їм було дозволено робити все, що тільки заманеться.

Військовими були набиті готелі; вони займали всі кращі будинки міста; вхід у ресторани дозволявся тільки військовим; тільки для них працювали театр і кінотеатри над Ужем; для них же були організовані будинки розпусти.

І вся ця банда озвірілих, здичавілих німецьких, угорських, італійських фашистів, між якими тинялися й сини поміщиків з долини й верховини, пила, жерла, кричала, співала, віддавалась розпусті, грабувала, вбивала.

З великим трудом Йосип Короджій знайшов у місті кількох художників: одного, що колись навчав його живопису, і ще двох, які вчилися разом з ним. Це були сумні зустрічі. Короджій дізнався, що багатьох з тих людей, які свого часу підтримували його й допомагали, не стало, а ті, що залишились в живих, ледь животіють. В Ужгороді, розповідали вони, забули, що таке мистецтво, а ті люди, що служили колись йому, живуть турботами про хліб насущний, і жоден із них не знає, чи буде йому завтра потрібний той зароблений потом і кров'ю хліб.

А все ж ці люди, дізнавшись, що Короджій приїхав дістати грошей для верховинців, склались самі між собою, хтось із них знайшов одного-другого чоловіка, охочого придбати картини Йосипа Короджія. Це були, правда, картини святково одягнутої, підфарбованої верховини, картини веселих бокорашів, співучих чабанів,— всі ті картини, які Короджій давно колись заховав у скриню. Тільки такі картини могли мати збут. Передаючи їх своїм друзям для продажу, а потім приймаючи виторговані за них гроші, Короджій розповів друзям-художникам про те, що справді робиться на верховині.

Побував Йосип Короджій і біля того будинку, де колись народився. Там гепер жив якийсь жандарм; помітивши Йосипа Короджія, він сховався за паркан і пильнував, поки художник не зник у кінці вулиці. Страшно підійти до будинку, де ти народився, побачити ворога, який зайняв його, і пройти мимо цього найсвятішого куточка землі, де тебе породила мати і де вперше прозвучав твій голос.

З таким самим почуттям проходив Йосип Короджій містом — рідне, своє, але в чужих, ворожих руках. Виходячи з Ужгорода і минаючи міст через Уж, він побачив, що на фермах були підв'язані міни. Окупанти грабували й обкрадали край, а на кінець хотіли тут усе знищити, не залишити каменя на камені. Душа Йосипа Короджія сповнювалась почуттям помсти, він хотів тільки одного — швидше повернутись на верховину, щоб розповісти людям, що він бачив, щоб кликати їх до боротьби і боротись самому.

Важко йому було дістатись з верховини до Ужгорода, а ще важче їхати назад в гори. Були шкільні ва-

кації, він мав довідку, що їде в справах до шкільної управи, але кому потрібен був учитель з Верховини і хто б міг йому допомогти? З Ужгорода до Мукачєва його підвезли робітники тютюнової фабрики; відстань від Мукачєва до Берегового йому довелося в лютий мороз виміряти пішки. З Берегового до Севлюша він їхав у такий самий мороз на відкритій машині і вже, будиши зовсім хворим, дійшов пішки до Хуста.

Короджій ніколи не був у цьому невеликому місті, а тільки проїжджав через нього. Тепер він мусить зупинитись,— далі йти в нього не було сили. Але він не знав, куди йому піти, до кого звернутись. У місцевих готелях для вчителя з верховини місця, звичайно, не знайшлося. Знайомих у нього тут не було. Він зайшов у трафіку якогось Логойди, погрівся там, ще пройшовся по місту. На дверях одного будинку Короджій побачив табличку «Лікар Арпад Доломаш» і несміливо постукав у двері.

Йому відчинила Оронка.

— Вам до кого? — запитала вона.

— Я — навчатель з верховини, — відповів Короджій.— Іздив до Ужгорода і заслаб. Чи можу я бачити лікаря?

— Лікаря зараз немає, — відповіла жінка.— Але він скоро буде, ви зайдіть, пане навчателю.— Вона бачила, що перед нею справді хвора людина.

Йосип Короджій зайшов до будинку. Жінка запросила його до вітальні. Там було затишно й тепло.

— Ви присядьте, — запросила Оронка.

— Я вам сердечно дякую, — промовив Короджій і сів на стілець.— Щось я справді дуже стомився. А тут ще застуда...

— Ви здалеку їдете?

— Я їду на власних ногах майже з Ужгорода. Важко те, що і в Мукачєві, і в Береговому, і в Севлюші, а от тепер і в Хусті у мене немає близьких людей. Дуже погано, коли не маєш друзів...

— У наш час це особливо важко, — сказала Оронка.

Біля ганку почувлися кроки.

— От наш лікар іде. Вибачайте, я вас залишу, мені треба відімкнути двері.

Ще за хвилину Оронка повернулася. Разом з нею увійшли лікар і якась молода жінка. Йосип Короджій

встав, зробив крок вперед і протер очі — перед ним стояла дружина Василя Гербери.

— Ружено! — сказав схвильовано і простягнув руки. — Ви тут?!

Ружена подивилась на Короджія, глянула на лікаря.

— Мабуть, земляки? — запитав Арпад.

— Так, пан Короджій навчатель з тієї школи, де працює Василь Гербера, — відповіла Ружена. — Вечір добрий, пане Короджію, як це ви опинились у Хусті?

Короджій розповів, що з ним трапилось і як він зайшов до цього будинку. Він кінчив свою розповідь тим, що попросив лікаря дати йому якісь ліки від застуди. Вкрай розгубившись, він звернувся і до Ружени.

— А ви, пані Ружено, давно вже в Хусті?

— Ні, — відповіла вона, — я тільки сьогодні приїхала до Хуста і, як і ви, попросила притулку в лікаря. Завтра маю їхати далі.

Арпад пильно стежив за Руженою і Короджієм і не пропустив жодного їхнього слова. Від себе він додав:

— Але все це буде завтра, сьогодні ж я мушу оглянути хворого навчателя, а Оронка, надіюсь, почаствує нас вечерю. В цей час у Хусті виходити з будинків заборонено, і вам обом доведеться бути нашими гостями.

Арпад Доломаш уважно оглянув Короджія. Вчитель вкрай стомився, трохи застудився в дорозі, але нічого загрозливого в нього не було. Порошок на ніч, тепла постіль, і за день вчитель зможе продовжити свою подорож.

Як хотілось Арпаду розпитати багато про що в учителя з верховини! Як хотів і Короджій дізнатись про Ружену в лікаря! Але обоє вони були обачливі, витримані люди і говорили тільки про хворобу.

Ввечері Ружена розпитувала Короджія про життя на верховині: вона цікавилась всіма подіями в Кленах, але жодним словом не обмовилась про Василя Герберу, ніби його не існувало на світі. Та навіть більше, вона, здавалось, хотіла швидше закінчити вечерю й залишитись на самоті.

Короджій довго не міг заснути. Важка подорож, особливо ж події останнього вечора розтривожили його. Він сів біля столу й довго сидів, схиливши голову на руки.

Раптом у вітальню ввійшла Ружена.

— Ви не спите? — запитала вона.

— Ба ні,— відповів Короджій,— мені зараз не хочеться спати.

— І я чомусь не можу спати,— тихо промовила Ружена.— Я посиджу трохи у вас.

Ружена підняла на Короджія свої світлі, теплі очі.

— Скажіть, Йосипе, я можу бути одвертою з вами?

Він не смів їй сказати, що знає про неї, але вважав, що має право сказати правду про себе.

— Коли вас щось цікавить, я з радістю відповім на ваші питання.

— Ви знаєте, хто такий Василь Гербера? — запитала вона.

— Так, знаю! — відповів він.

— І ви знаєте, що він стежив за вами?

— Так, я й це знаю.

— Але він стежить і за іншими...

— Усі інші це знають.

— Тоді я спокійна,— тихо промовила Ружена.— Я тільки про це й думала вам сказати.

— Хоч ви й не сказали мені нічого нового,— хвилюючись, признався Короджій,— але я дуже вдячний, пані Ружено, що ви прийшли і сказали ці слова. Цього я ніколи не забуду.

— Мені було дуже важко в Кленах,— Ружена також хвилювалась, шукаючи потрібних слів,— але я ніколи не забуду верховини. Я пережила там багато чудових хвилин...

Це було, мабуть, не те, що їй хотілось висловити, й вона поправилась:

— Я не забуду картин верховини, я не забуду багатьох почутих там слів, в мені бринять слова, яких я не встигла...

— Але ж,— додав він,— ви ще побачите ці картини, ви почувете ще багато нових слів, і ви скажете всі слова, яких ви не встигли сказати. Паніко Ружено, я все знаю, все розумію! Я надзвичайно схвилюваний, що говорю з вами, дочкою професора...

— Мовчіть! — приклала вона палець до уст.— Зараз, мабуть, не час про це говорити. Не знаю, чи побачимось ми завтра, я їду дуже рано. На добраніч, Йосипе! До побачення!

Вона взяла його руку, хвилинку потримала в теплій своїй руці і зникла. На міській станції виключили світло.

Вранці Ружени у лікаря Арпада не було. Лікар сказав, що вона поїхала на світанні. Він не сказав, куди поїхала Ружена. Короджій його про це не запитав. Надворі стояв мороз, був чудовий, сонячний день, Короджій почував себе дужим. І він пішов, подякувавши Арпаду і Оронці за гостинність.

Тільки тоді Ружена вийшла до їдальні.

— Я виконав ваше прохання і сказав, що ви поїхали,— промовив Арпад.— Але чому ви так зробили? Може, він недобрий чоловік?

Вона пішла до вікна, звідки в кінці вулиці ще видно було Короджія. Ружена мовчала, аж поки він не зник.

— Ви, Арпаде, багато чого навчили мене,— відповіла вона.— І головне, чого ви навчили мене — забувати про своє, особисте, а думати й дбати про інших людей. Я зробила так через те, що він дуже добрий чоловік. У нього дуже багато горя. Я не хочу, щоб у нього було горе ще й через мене.

На очах Ружени, як перлини, сяяли в промінні сонця дві сльозинки.

3

Верхівець з гір привіз звістку, що на Клумакових бутинах ялицею прибито лісоруба Миколу Турчина. Звичайно, Гаврила Клумака звістка ця не здивувала й не стурбувала. Чого не буває на бутині! В руках у лісоруба тільки цапина, а проти нього ліс, столітні буки й ялиці. Тому переб'є руку, тому ногу! Не підставляти ж Гаврилові під буки та ялиці власної спини! Розмова з покаліченим лісорубом коротка: є ще шмат живого тіла — роби, коли каліка — іди попідтинню. При чому ж тут фірма Клумаків? Що вони — страхове товариство «Якір» або «Сатурн», яке одному сто пенге ткне, а з тисячі по сто пенге візьме. Ні, за людське каліцтво фірма Клумак і К° відповідальності не брала.

Непотрібний був Клумакам і Микола Турчин! Гаврило Клумак і в обличчя такого не знав. Кілька сот їх — хіба запам'ятаєш? Але верхівець з гір привіз звіст-

ку не тільки про Миколу Турчина. Він повідомив, що хтось із лісорубів, коли прибило Турчина, побіг до села, хтось подався аж до Ясенів, щоб привезти лікаря, а всі інші покидали роботу, сидять біля колиби, де покляли Турчина, і не працюють.

Цього Гаврило Клумак стерпіти не міг. Він зразу ж одягнувся, забіг на тартак і наказав завести машину, на машину посадив трьох гонведів-охоронців, а там заїхав до сільської управи і знайшов Яноша Репаші.

Незабаром машина, на якій сиділи Клумак із трьома гонведами, і мотоцикл, якого вів Марадик, мчали ущелиною в гори до бутинів. Гаврило Клумак, що аж почорнів від злості, сидів у кабіні й позирав на гори, ялиці, скелі; Янош Репаші їхав, тримаючи наготові в руках автомат.

Машина і мотоцикл зупинились на крутому повороті, звідки видно було весь шлях, що вився стежкою в гори. Недалеко були й бутини, до них найлегше й найпростіше можна було добратись через просіку пішки.

Але хіба став би Гаврило йти на свій бутин пішки, та ще просікою, де накидало снігу? Нізачо не пішов би на ту просіку і Янош. Нехай вже через замети й вітролами лісоруби стрибають!

Вони зупинились на повороті, бо побачили, що з гори по шляху спускається натовп. Поперед натовпу тягла сани руда клумаківська шкапина, якою на бутині возили воду, за саньми — по чотири, по шість чоловіка вряд ішли лісоруби.

Звідти не долітало жодного звуку. Лісоруби йшли мовчки. Тихо було й навкруг. Але Гаврилові Клумаку стало якось не по собі, моторошно, і він боязко подивився на гори, схили, ялиці.

— Бачите, Яноше,— процідив він крізь зуби,— адже везуть того пораненого, і дивіться, всі покинули роботу.

— А ми їм накажемо повернутись,— зухвало відповів Янош.— Марадик! А візьми-но другий автомат у колясці.

Марадик мовчки вийняв автомат. Підтяглися й гонведи, зиркнули вперед, назад...

Лісоруби йшли в мовчанні. Лунало тільки гупання багатьох ніг та поскрипували полозки на наїждженому шляху. Лісоруби, звичайно, знали, що за машина і що то за люди стоять на повороті дороги, але ніхто з них

не зупинився, побачивши Клумака й Репаші: вони йшли і йшли вперед.

Навіть тоді, коли сани майже впритул під'їхали до машини, ніхто не зупинився, тільки прозвучало з натовпу суворе, грізне:

— Агей там! Дайте дорогу! Дорогу!

— Стій! — крикнув раптом Гаврило Клумак. — Кому кажу? Стійте!

Сани зупинились. Один по одному зупинилися і лісоруби.

Клумак ступив уперед — крок, другий, третій. За ним ішов Янош Репаші.

— Це що? — просичав Клумак. — Хто вам дозволив залишити роботу?

— І що це за збори? — почув Гаврило за собою голос Яноша Репаші.

Лісоруби мовчали. Ненависть світилася в їхніх очах, але ніхто з них не промовив жодного слова.

І тільки тоді, коли проминула надзвичайно довга, важка хвилина, з натовпу вийшов Данило Ковач.

Клумак пізнав земляка. Він пригадав день, коли зустрічав Ковача на набережній в Нью-Йорку. Але це був не той Данило Ковач; цей дивився на Клумака іншими — не благаючими, а сповненими ненависті очима.

— Ви питаєте, пане хазяїне, — сказав він, — чого ми йдемо й хто нам дозволив залишити роботу? То мусите знати: веземо ми мертвого свого товариша — Турчина Миколу. Може, знаєте такого?

Аж тоді Гаврило Клумак зиркнув на сани. Там, на свіжій ясно-зеленій хвої, лежав Микола Турчин, обличчя в нього було надзвичайно бліде, очі запалі, під ними — темні смуги. Смерть загострила вилиці на обличчі лісоруба, і воно стало суворим. Кричала кров на його сорочці, кричали ненавистю запалені очі лісорубів; мовчав, але всім своїм виглядом кричав Данило Ковач; кричали, здавалося, всі гори навкруг.

Клумак одвернувся від мертвого й поглянув на живих лісорубів.

— Мертвий може їхати, — стримуючи себе, сказав він. — Але чому покинули роботу ви?

Данило Ковач спокійно відповів Клумаку:

— Ми, живі, пішли провести свого товариша, друга. Ми пішли, щоб сказати вам, пане Клумак, що це

ваші десятники змусили Миколу Турчина рубати бук у такому лісі, де людині не вивернутись. А то є вбивство, пане Клумак.

— Слухай, чоловіче!— крикнув розлютований Гаврило.— Ти що, хочеш на моєму бутині свої порядки встановлювати? Хто сміє говорити про якесь убивство?! У лісі, як у лісі, і я не дозволяю залишати бук, де б він не стояв. Плачу гроші за бутин, мушу все до пня зняти.

— То невже ж людина дешевша вам від бука? — запитав Данило Ковач.

У натовпі пробіг шум. Гаврило Клумак це помітив і все ж сказав холодно, черство:

— Кому що, а мені бук потрібен! І я наказую... на роботу!

Ковач нічого не відповів, глянув в обличчя мертвому, помахом руки скинув з голови крисаню і підняв вістря вгору цапину. І всі лісоруби зняли крисані, підняли свої цапини.

— Прощай, Миколо! — сказав Данило Ковач.— Ти помер чесною смертю, як у бою... І ми ніколи не забудемо тебе!

Як списи, хитнулись цапини, над натовпом блиснуло кілька сокир, лісоруби схилили голови, з їхніх уст зірвалося: «Прощай, Миколо!» Потім на довгу хвилину настала тиша, така глибока й німа, що чути було, як шелестить на снігу зірваний вітром жовтий сухий листок...

Не витримав Янош Репаші, крикнув:

— Годі! Розходьтесь! Я не дозволю!

Данило Ковач подивився на одноокого коменданта таким поглядом, що той аж одступив крок назад.

— А ми й розходимось! — сказав Ковач і, вклонившись мертвому, повернувся, скинув на плечі цапину і пішов назад, до лісу. Слідом за ним, вклоняючись мертвому, рушили всі лісоруби.

— Ну, чого ж ти! — крикнув Клумак лісорубові, що тримав за вуздечку коня.— Вези його до села...

Сани проїхали, обминаючи автомобіль, понад самою кручею; мертвий хилився набік, наче одвертався від Клумака. Далі полозки саней поповзли коліями. Якусь мить видно було непокриту голову Миколи Турчина, а там, за поворотом, зникли і сани, і хвоя.

— Бачу я,— сказав, здригаючись від холоду, Янош

Репаші,— що нам на бутин нема чого їхати... Ідьмо, мабуть, додому...

Сани з'явились на повороті, вже нижче, і там зупинились. Від села до них наближався натовп селян і селянок. У сухому морозяному повітрі народився і луною прокотився по ущелині розпачливий жіночий крик... квиління...

Вже добре стемніло, коли Гаврило Клумак через дірку в мурі, який колись розділяв їхні осідки, проліз у двір до брата Дмитра. Протискуючись, Гаврило вилаявся: дірка, очевидно, розраховувалась не на зимовий час, і в кожусі крізь неї пролізти було важко.

Між братами-промисловцями ніколи не було згоди. Останнього часу вони одверто ворогували між собою. Випадок на бутині був краплиною, яка переповнила чашу Гаврилового терпіння.

Десь на кутку розливала жалобу трембіта. Вона квилела й квилела, повідаючи людям ще про одну смерть — також насильницьку, також безглузду, також передчасну. І луна від трембіти котилась вулицями села, пробивалась в кожную хату: ще одно життя дочасно обірвалось.

Але не жаль до людини, не думка про долю її родини і не думка про свою провину в її смерті привела Гаврила до брата.

— Слухай, Дмитре,— почав він, зайшовши в кабінет до Дмитра.— Чи знаєш ти, що робиться за твоєю хатою?

— А що? — жував верхню губу й прислухався Дмитро.— Ніби трембіта грає. Знову помер хтось?

— Сам ти трембіта! — вилаявся Гаврило.— На нашому бутині Миколу Турчина задавило.

— Ну й що? Всі там будемо.

— Всі там будемо! — передражнив брата Гаврило.— То на якого ж біса ти світ марудиш? Подихав би — й кінець. Не однаково тобі — рано чи пізно?

— Людина повинна вижити свої роки,— відповів, чухаючи груди, Дмитро.— Ворожка мені колись говорила, що мушу я жити дев'яносто і сім років... А прожив я тільки п'ятдесят сім...

— Тьху! — вилаявся Гаврило.— Ще сорок років! І все за чужою спиною...

— А чого ж за чужою? У мене є й своя спина.

І тоді Гаврило розійшовся.

— Слухай! — сказав він братові.— Востанне тобі говорю. Доки так буде? Сам мене запросив у компаньйони, фірма у нас спільна, гроші кладемо в кишеню навпіл. Але все на мені. Я й до Ужгорода, і до Будапешта, і туди, і сюди, а ти ні за холодну воду, сидиш та черево чухаєш. Ти й про Миколу Турчина не чув, хазяїне, а чи знаєш, що сьогодні на бутині лісоруби покинули роботу?

— Що не чув, то не чув! — признався Дмитро.

— Не чув, не чув! — сичав Гаврило.— Я он сьогодні з робітниками полаявся, життям важу! А ти сидиш і ще сорок років збираєшся сидіти!

— А що ж я мушу робити? — сказав і важко зітхнув Дмитро.— Така моя доля.

— Доля! — зло засміявся Гаврило.— То ти думаєш, що вона сама прийде? Чого ж я мушу колотитись, а ти тільки гроші лічиш? Рахуй: у Волошина в Хусті — я був; пізніше, пригадуєш, на сейм я їздив. І сюди, в село, не ти ж, а я січовиків викликав; з бунтівником Михайлом Тиснянцем я поквитався. А з угорцями скільки мені загравати довелося? Колись сам на поклін до Репаші ходив, а тепер він передо мною спину гне, бо він — ніщо, а я угорський немеш. Ти думаєш, мені легко все це було робити? Доля? А сама фірма? Пішли ми з тобою на пай, сплатив я тобі половину суми за тартак, але той тартак був нікудишній. А зараз тартак — модерний, пил удвоє більше, автомобіль, охорона. І це я виборов власними руками. А бутини — сидів ти колись у лісі й пеньки рахував на пальцях, а зараз бутин та ще бутин, а пеньків, як зірок на небі. Хто це зробив, чому так вирости наші прибортки, хто за них потом-кривавицею розплачувався? Я — Гаврило Клумак, Гаррі Клумп, Гаврош Клумакі. Як бог-отець, син і дух святий!

Дмитро вислухав цю довгу братову промову, але нічого не сказав. Він тільки подивився на Гаврила маленькими своїми, схожими на гудзики очима, а широка рука його всією п'ятірнею вгрузла в розпатлане волосся на голові.

— Слухай, Гавриле! — сказав нарешті Дмитро.— Ти чого прийшов до мене, у мою хату,— кричати? Я хосен одержую на свої власні гроші! Не хочеш мене компань-

йоном мати — повертай мені гроші і дій сам, адже ти немеш. Хочеш працювати на мої гроші — працюю! Але більше грошей не дам, жодного пенге не маю...

Пізно вийшов Гаврило Клумак від Дмитра. Вийшов, постояв і поклав кілька цеглин у дірку в мурі, який розгороджував їхні осідки.

4

Федір Стрипський мав книгу в добрій шкіряній палітурці, на першій сторінці якої був напис: «Треби»¹. Правда, о. Федір з причини нервової своєї вдачі написав це слово невиразно, і воно читалося як «Треба».

— Ну що ж, хай буде так! — лагідно промовив священник. — Треба... требник... Адже милозвучно!

У «Требнику» кожному обряду, який виконував о. Федір, призначалося певне місце. Кілька сторінок, як про те свідчили написи, було приділено великому похорону, похорону малому, парастасу, сорокоусту, а далі йшли вінчання — просте й з музикою, уводи, хрестини, освячення хати, худоби, криниці...

Звичайно, о. Федір записував у цих розділах книги не суть якогось там обряду, а суми, які одержував за той чи інший виконаний обряд. «Нікому не вір, а тільки рахівниці», — любив примовляти о. Федір. Іноді він висловлювався ще точніше: «Гроші, що воші, поки їх не прочешеш, спати не дадуть».

Свій «Требник» о. Федір особливо часто став заповнювати після призначення його намісником. У книзі «Треб» з'явилися нові сторінки — Кваси... Гайдуки... Полинча... Гукин. Це були підлеглі намісникові парафії. І на фару до о. Федора вже заходили не тільки вірники, а часто заїжджали вози й брички, забруднені верховинською грязюкою, з яких злазили наставники підлеглих парафій.

Отець Федір приймав їх у своєму кабінеті, розпитував, перепитував, уважно слухав...

Поки він розмовляв з гостем у кабінеті, паніматка приймала з возів і бричок подарунки від священників: від того липовку меду, від того сувій доброго полотна;

¹ Треби — церковні обряди.

священик з глухого верховинського села Чирки привіз у дарунок наставникові живе ведмежатко.

— І що ми з ним будемо робити, паніматко? — запитав о. Федір, дивлячись на звірятко, що повзало в сараї.

— А що ж,— жваво відповіла паніматка,— погодимо якийсь місяць, а там заріжемо. Може, на той час і Марія приїде?!

— Правда, правда! — згодився о. Федір і погладив по голові ведмежатко.

Так і заповнювався «Требник». На фару в Кленах їхали і їхали священики. «Лій... сало... сувій полотна»,— записував о. Федір до своєї книги.

Ведмежатко свого діждалось. На початку лютого до Кленів несподівано приїхала Марія. Це було дивно, адже Марія колись, ще в мирний час, бувала в Кленах тільки влітку, а взимку о. Федір привозив її на фару силоміць, з сльозами, плачем. І от маеш — морози, сніги, віхола, а з легкової машини, яка йшла на перевал, виходить Марія...

— Боже мій! Боже мій! — вкрай розгубилась паніматка.— Господи! Анцю! Та де ти в біса, Анцю! — сіпала паніматка.

Розгубився і о. Федір.

— Так несподівано? І не написала нічого. Чи надовго ти? Звідки?

Марія скупо відповідала на поцілунки матері, на теплі слова батька. Вона була замкнута й сувора, причиною цьому були, може, й згадки про капітана Чакші та про його загибель. Звісно, про капітана ніхто не згадував. Говорили про другорядні справи, випили, закусили. Згодом о. Федір пішов до сараю, приніс живе ведмежатко, дав йому понюхати тютюну, а коли ведмежатко почало чхати, він приказував: «На здоров'я, на здоров'я, Мишко! Ось ми тебе скоро й заріжемо!» Дав о. Федір ведмежатку й випити — воно пило з охотою, облизуючись. Усе це викликало щирий сміх за столом.

Отець Федір розумів, що Марія приїхала до Кленів не марно. Він навіть побоювався дочки, яка вряди-годи дуже голосно сміялась, а більше сиділа, підібравши сухі уста.

Після обіду о. Федір узяв Марію під руку й повів її до свого кабінету, начебто показати їй новий диван і крісла, які восени привіз з Мукачева.

Батько й дочка сіли у теплому, затишному кабінеті. Отець Федір спробував її запитати про новини в епархії, адже Марія тепер була особою, близькою до вищих чинів капітулу, але розмова не ладилася — Марія відповідала на батькові запитання скупко, мляво, все палила сигарети, чого з нею раніше не бувало, і дивилася на шибки, затягнуті морозяними узорами.

— Ти про щось інше думаєш, Маріє? — запитав батько.

— А про що ж мені думати? — відповіла вона. — Про верховину думаю, батьку...

— І що?

— Я не в гості приїхала сюди. Зараз багато колишніх вихованок нашої семінарії їдуть сюди, на верховину. Канцелярія Оборони віри звертає зараз особливу увагу на ширення віри серед жінок-верховинок. Верховинка із стиснутими устами, із німими очима може зробити багато для нашої справи. Всіма засобами ми повинні викликати в них високе релігійне почуття, екстаз, фанатизм... Ці почуття не мають нічого спільного з комунізмом, батьку. Жінка у релігійній екзальтації може зробити багато вдома, у своїй родині...

Федір Стрипський пильним здивованим поглядом подивився на дочку. Так от якою стала Марія, бач, яку місію вона собі обрала!

— А що ж можна зробити, Маріє, для досягнення такої мети тут, у Кленах?

— Ви запитуєте, що можна зробити? — засміялась Марія. — Я скажу вам, що хочу і мушу зробити. У нас існувала маріїнська община?

— Була, Маріє, але зараз вона підупала. Верховинки не приходять на збори.

— Мусять приходити! Поки зима, ми будемо вивчати маріїнські пісні, я читатиму їм книжки, які привезла з собою. А весною ми підемо від села до села. Пригадуєте: попереду обв'язаний квітами хрест, за ним сто, двісті жінок. Одна починає, а всі підтягують: «О Маріє, мати божа, молися за нас!» І йдуть, і йдуть, поки виб'ються з сили, приходять в екстаз... Тоді з ними все можна зробити. Це, батьку, страшний фронт!

В о. Федора слова дочки викликали щось схоже на благоговіння.

— Розумію! — крикнув він.— Ти говориш правду. Не токмо чоловіків, а такожде і найпаче жінок. У шори їх, доню, у шори!

Це почуття не залишало о. Федора цілий вечір. Він був збуджений, як ніколи багатослівний, у церкві на вечерні возглашав і співав так натхненно!

Треба сказати, що це духовне, як висловлювався о. Федір, піднесення викликав не стільки нежданий приїзд Марії, як випита за обідом пальонка. Він випив, підіймаючи свій келишок, за Марію, за паніматку, за справу ширення віри і за отця римського, а ще один келишок прийняв у своєму покої за вівтарем, як прозивав він закамарок, де лежали різні книги, стояла шафа з вином, проскурками і міцною пальонкою. У морозні дні перед обіднею або й вечернею о. Федір підходив інколи до шафи і вихиляв келишок — для прочищення голосу і кращого настрою.

І цього вечора він підійшов до шафи. У порожній, нетопленій церкві було особливо холодно. Пальонка, яку о. Федір випив дома, вже не діяла. Треба було ще підкріпитись!

Коли ж він налив келишок і підніс його до уст, в голову йому спала дивна думка. Він побачив перед собою, під стіною, яку вкривала срібляста паморозь, ікону божої матері старого письма, яку давно колись наказав сторожу перенести із закамарка до олтаря. Ця ікона стояла чорна й тьмяна під обмерзлою стіною, і на ній також снувалась паморозь.

— Сумуєш, непорочна діво! — промовив жартома о. Федір,— і тобі, мабуть, холодно, хотіла б підкріпитись?

Отак звернувшись до ікони непорочної діви, о. Федір продовжував:

— А чому тобі й не випити, о діво Маріє?! Не можеш! А я тебе однаково почастую...

Він виїняв з кишні хусточку, намочив її у пальонці і провів по устах діви — раз, другий, третій. Робив він це від щирого серця.

— Пий! — промовляв намісник.— Не можеш пити, пригуб. І я чокнусь з тобою, о Маріє.

Але о. Федір так і не чокнувся. Рука намісника здригнулась, опустилась... Отець Федір побачив, як у тому місці, де він протер уста Марії, зникли бруд, тлін, кіптява століть, і з-під них вирнули, з новою силою заграли фарби. Це тривало кілька хвилин, після яких фарби враз померхли, зблякли. Отець Федір навіть злякався, що так облік уста непорочної, і, втопивши палець в лампадку з оливою, провів ним по устах Марії. Фарби відновились і так і лишились яскравими, живими.

— Ах, як це цікаво! — сказав о. Федір, допиваючи свій келишок.— Аве, богородице з Кленів!

Марія Стрипська не пішла до церкви. Вона так і сказала батькові: «Я не хочу якоїсь сенсації! Все це прийде пізніше!» Замість цього вона вирішила пройтись головною вулицею села.

Був вечір. На заході, там, де зайшло сонце, палала багряна ватра, і від неї в глибину бездонного голубого неба сягало блискуче, гостре, як ножі, проміння. Бралося на мороз. Під ногами поскрипував сухий, пухкий сніжок. На вулиці не видно було й людини. Над хатами високо до неба снувались димки.

Марія йшла вулицями села, де народилась і зросла, де знала кожен гай на горі, кожен ізвор і полонину, кожна хату в селі, кожна родину... Але, йдучи тепер у багрянці вечора знайомими вулицями, вона не знаходила тут нічого рідного й радісного.

Це було не вперше. І раніше, блукаючи тут, у лісових нетрях, вона любила лягти десь на прилуці, дивитись на хмари, що плывуть і плывуть у голубому небі, щоб залетіти з ними в світ, де музика й співи, де багатство й розкіш, де блаженство і втіха...

По сухих її устах, у куточках яких карбувались дві зморшки, пробігла посмішка. О, тепер вона знала, чим пахне багатство і розкіш, чого варті блаженство і втіха і що таїться за музикою і співами, які долітають з багатого і блискучого світу.

Життя обпекло попівну. Вона поїхала на фронт як коханка полковника, знайшла багатство і розкіш, блаженство і втіху. Вона побувала в Києві, жила в Лип-

ках, в одному з найкращих будинків міста. Але жодного дня у Києві вона не прожила без тривоги і не могла там заснути спокійно жодної ночі. Це було в сто раз гірше, ніж на верховині; якщо в Кленах Марія міцно спала в той час, коли не спав її батько, то в Києві міцно спав п'яний полковник, але Марія не спала.

Від батька вона чула, що Стрипи — давні її предки — прийшли колись на Закарпаття з-над Дніпра, тікаючи від простих, убогих людей. Та й о. Федору все життя притаманний був страх перед Дніпром і степами, перед людьми, які там жили. У Києві Марія пізнала цей страх — їй було моторошно в місті, де кожної ночі то тут, то там буяли пожежі, де стріляли порожні ніби будинки, де під ногами горіла земля.

І коли одного дня полковник не повернувся на свою квартиру — його було забито серед білого дня на шляху під самим Києвом, біля Броварів, — Марія, не гаючись, з першим поїздом, який ішов на Будапешт, виїхала на Закарпаття.

Викладач семінарії о. Никодим не здивувався, побачивши Марію в Ужгороді. Він знав, що робила його вихованка в Києві. А йому саме й потрібні були такі попечені війною, озлоблені люди. Марія достигла на полковницьких хлібах. Вона стала ще кращою, справді цікавою, дозрілою й досвідченою.

Справа ширення віри! Отцю Никодиму треба було мати досвідчену помічницю. Він зупинив свій вибір на Марії. А хіба не зробив він цього вибору в давноминулий час?!

Марія Стрипська йшла вулицею Кленів. Стухала ватра на заході. Все більше поскрипував сніжок, тиша лежала над горами. У темно-синьому небі губились димки.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1

В лютий мороз і проти супротивного північного вітру ущелиною річки Бистої посувалась довга колона. Попереду колони їхали на конях жандарми. У поході вони одягли замість крисань з когутячими перами теплі шапки, позамотували голови і шиї теплими хустками.

Крім того, кожен із них одягнув у похід хутряну куртку, фетрові валянки. В кожному селі, які частенько траплялись по дорозі, вони пили й смачно закушували.

Жандармам, які замикали колону і їхали на підводах, навантажених харчами, не доводилось навіть сходити з підвід,— усе було в них під рукою.

Посередині колони йшли чоловіки, жінки, юнаки, дівчата. На них був блаженський, буденний одяг, бо їх схопили так, у чому стояли. Страшно було дивитися на цих обморожених, знесилених людей, яких гнали на лінію Арпада! Біля села в передгір'ї на сніг впала одна дівчина, і скільки її жандарми не били, вона не підвелась і не ворухнулась. Тіло її вночі забрали селяни й поховали біля скелі за селом. Коли кінчились села й шлях далі пішов ущелиною, де вітер збивав з ніг,— впало ще два чоловіка. Їх жандарми не підводили, колону погналі далі і, коли вона віддалилась, позаду пролунало кілька пострілів.

Колона посувалась вище й вище в гори. В ущелині лунав цокіт кінських копит, іноді важкий, глибокий стогін виривався з чиїхсь грудей, іноді чути було приглушені ридання якоїсь жінки. Присмерки починали стелитись над землею, але страшніше присмерків, страшніше найчорнішої ночі були для людей гори і лінія Арпада. Там їх ждало одно — смерть, і хоч вони підіймалися в гори, але їм здавалося, що вони спускаються нижче й нижче в могилу.

В одному дуже вузькому місці ущелини колоні довелося перейти по хисткому містку річку. По другий бік мосту шлях ішов між двома скелями, де не можна було ні розминутись, ні одступити вбік.

І саме тоді, коли колона перейшла через міст, а луна ще котилась і котилась ущелиною, в кінці вузького проходу між скелями з'явився загін вершників — гонведів.

Начальник колони — вусатий капітан з обмерзлими вусами, замотаний у хустку, схожий на kota, дав наказ зупинитись. Він вирішив переждати і зробити зауваження комендантові загону, щоб той у першу чергу пропустив би колону. Гонведи ідуть з лінії Арпада, а колона на ніч мусить там бути.

Гонведи наближались. Їх було небагато. Капітан жандармерії нарахував, що їх разом з командиром було тільки сім, і тим більше вирішив зробити напучуван-

ня командирові заgonу. Він так і збирався сказати: «Семеро одного, звичайно, не ждуть, і абсолютно неприпустимо, щоб триста чоловік ждали сімох!»

Але капітан жандармерії не сказав свого жарту. Гонведи наближались, підїхали майже впритул, а тоді так вдарили по жандармах, що жоден з них не встиг навіть схопитись за свою зброю.

Повалився, як сніп, з коня і капітан жандармерії, і коли падав, чув, як постріли залунали в хвості колони, біля мосту, над річкою... Більше нічого не почув капітан; це був двадцять восьмий і останній рейс його з в'язнями на лінію Арпада.

Через кілька хвилин в'язні, яких гнали на смерть, цілували й обнімали своїх визволителів. В ущелині зовсім стемніло, але людям здавалося, що навкруг них ясний день; серед мороку ночі, морозу й вітру вони відчули радість визволення.

А в цей час кілька чоловік з «гонведів» і лісорубів одійшли набік, стали над потоком, щоб видно було вїзд і виїзд з ущелин, і тихо між собою розмовляли.

— Ти добре придумав, Миколо,— сказав Степан Чижмар.— Це був справжній маневр; вони всі лишилися на місці, а в нас жодних втрат.

— Дуже придатне місце,— показав на ущелину, річку, скелі Микола Сокач.— Їх покарали Карпати й люди з Карпат.

— Тепер треба тільки подумати,— вів далі Чижмар,— що робити, коли хто поткнеться з лінії Арпада або з долини в гори.

— Навряд щоб хтось поткнувся вночі сюди, в гори. Вони і вдень їздять тут з побоюванням. Крім того, звідси все видно, і коли б що трапилось, то ми зустрінемо й інших, як і цих.

— Мабуть, так! — згодився Чижмар.— Тоді давайте подумаємо, що далі робити. Жандармів залишимо, нехай промерзають, коней заберемо, на них до ранку будемо далеко... Але людей треба вивести... Хто з вас тут знає дороги?

Наперед вийшов лісоруб Устим — кремезний, дужий чоловік, що не мав на Карпатах ані рідного села, ані родини, а ходив усе своє життя з гори та на гору, з бутину на бутин, а то й так жив у лісі.

— Знаю таку дорогу,— сказав Устим,— треба повернутись назад, а тоді піти ізворами праворуч. Ніхто там не ходить, стежок не знає. А ми до ранку вийдемо на долину з другого хребта. А там уже люди нехай розтікаються, як потоки...

— Гаразд! — сказав Чижмар.

Партизани пішли до в'язнів, шукали на підводах харчі, годували охлялих, давали їм випити вина. Люди оживали, міцнішали, рвалися назад, далі від лінії Арпада, від людської могили.

У темряві шуміла річка. Скелі й ліси стояли, як свідки. Але свідки були німі!

Темної беззоряної ночі, коли на долині шугав, метався вітер з гір, у селі Серенчівці згорів тартак, що працював на армію. Пожежа почалася десь після півночі, коли в селі всі спали, а тартак стояв чорний, безмовний і безлюдний серед снігів. Озброєні охоронці, що стерегли тартак, не помітили навіть, як усе це сталося. Біле полум'я спалахнуло в штабелях сухого дерева, що лежали під стінами тартака від сходу, саме там, де найбільше ревів вітер; одразу ж вогонь перекинувся на стіни й драпицю тартака; полум'я із свистом увірвалось у приміщення, де стояли пили, і за короткі хвилини тартак з усіма запасами дерева і вже готових дощок перетворився на ряд вогняних смолоскипів, що рвалися вгору; під дужими поривами вітру з гір вони згинались до землі і розтоплювали сніги.

Нічого було й думати про те, щоб врятувати тартак. На тривожне калатання у рельси, почеплені на шляху біля тартака, на постріли охоронців люди виходили з хат, бігли на пожежу, але де вже там було думати гасити це вогняне море, лізти на видиму смерть?!

Тартак згорів дуже швидко, за якусь годину, після пожежі залишилось стільки жару, що він тлів до самого ранку, золоті іскри, ніби купки перекотиполя, мчали й мчали в безвість, у пустку чорної ночі. Тільки тоді, коли поповз по долині світанок, стала пригасати пожежа, проте клуби іржаво-чорного диму цілий день ще стояли над згарищем, а на снігу до самого обрію сипався й сипався, як дощ, попіл.

Уранці приїхали в село жандарми. Ціла сотня гонведів примчала на машинах з Мукачева. Гонведи виставили пости навкруг згарища, кинулись в ліски навкруг

і на обід повернулись впорожні. А жандарми в цей час забирали в хатах робітників, сторожів, які працювали на тартаку, і допитували їх одного за одним у будинку сільської управи. Проте ніхто з них не міг сказати, чому виникла пожежа; сторожі ще вночі облазили всі схили навкруг і не знайшли жодного сліду. З тим і вирушили назад і гонведи, і жандарми. З собою, правда, жандарми повезли всіх сторожів; за цими сторожами в селі ніхто не шкодував — що грабіжник, що його сторож — однакові обое...

Так і не знав ніхто, чому згорів тартак у Серенчівці. Ніч була темна, вітер закидав усі сліди, а мовчазні хмари зникли.

Великий млин у селі Ключарках працював на армію окупантів. Ключарки розташовані на лінії залізниці, одразу за Мукачевим; з міста до млина в Ключарках невпинно йшли машини із збіжжям, награвованим у селян на долині; з воріт млина в той же час інші машини везли борошно на станцію — тут його вантажили в вагони і везли на схід до Мукачева, щоб годувати армії загарбників, і на захід — на Чоп, щоб набивати пельки будапештському панству.

Млин працював ніч і день. Сюди не так легко було й потрапити, — він вважався військовим підприємством.

І все ж однієї ночі тут раптом вчинилася тривога, загудів уривчасто й хрипко гудок, десь заревла сирена, пролунало кілька пострілів, залунали крики: «Пожежа! Горимо! Проби!»

Всі кинулися гасити пожежу. Але, як це не дивно, виявилось, що вже весь перший поверх будинку був охоплений полум'ям; крізь ґратовані вікна було видно, як вогняні язики танцювали на другому поверсі. Дим і вогонь виривались з усіх дверей млина. А там полум'я вирвалось з вікон, поповзло до даху...

З першої ж хвилини пожежі хтось подзвонив до Мукачева, і звідти негайно виїхало кілька пожежних машин і ще кілька машин із жандармами, які вартували тієї ночі при управлінні жандармерії. Машини летіли, обганяючи одна одну, рили передками сніг, ревли, гуркотіли... Але чим ближче було до Ключарок, тим більше було ясно, що поспішати туди вже нічого; стояла тиха морозяна ніч, і там, де мав бути млин, аж до самих хмар піднімався стовп вогню.

Пожежники, які примчали з Мукачева, розмотували довжелезні труби, пускали воду, пробували ставити драбини, лаялись, але їм не вдалося вирвати з вогняного потоку жодного лантуха з борошном і жодного лантуха із збіжжям, приготовленим до помелу. Загинуло не тільки збіжжя і борошно, загинув один з найбільших на Закарпатті млинів, що стояв на залізничній колії Чоп — Мукачев, на військовій магістралі із заходу на схід.

Уже тієї ж ночі в Ключарці побували мукачівський бургомістр доктор Іштван Енгельбрехт, начальник кемельгаріто Сейкель Дюло, полковник Крічфалуші. Цілу ніч дрти на шляху Мукачев — Ужгород не спочивали ні хвилини, а регентський комісар кілька разів говорив по прямому проводу з Будапештом. Цієї ж ночі в підвалі Конера в Мукачеві було кинуту багато невинних людей з Ключарок і сусідніх сіл.

Проте ніхто з арештованих тієї ночі і пізніше не міг нічого сказати, крім того, що вже добре було відомо каттам з Конера: млин у Ключарках перестав існувати за одну ніч, а хто це вчинив — знали тільки ніч та степовий вітер.

Учитель Василь Жупан проглядав зошити своїх учнів. Зошит за зошитом і виведені різними руками, але переписані з однієї шкільної читанки, слова.

Він одірвався від зошитів і за звичкою хотів подивитись у вікно. Там, за вікном, — ніч, мороз, засніжені долинянські простори, великі, схожі на очі, зорі вгорі, а від обрію до обрію простелилась сріблястим пилком Небесна Дорога ¹.

Але вікно було завішане ковдрою — ні неба, ні землі, ні зірок — отаке Закарпаття! Завішані не тільки вікна, замкнуті не тільки двері, душі людей завішані, замкнуті фашистським окупаційним режимом, гвинтівкою, багнетом.

— Насте! — покликав він дружину.

Вона прийшла і стала біля столу. Василь Жупан заглянув у сусідню кімнату і зачинив двері до неї.

— Сплять! — сказав він. — І нехай сплять! Сідай, Насте! Отже, ти завтра їдеш до Хуста. Зроби, як і завжди. Зайди до трафіки Логойдів, а там уже дізнаєшся,

¹ Небесна Дорога — Чумацький Шлях.

куди піти. Запам'ятай, люба, що треба сказати. Скажи, що наша група підпалила тартак у Серенчівці й що там згоріло все до цурки. Спалено ще й млин у Ключарках, і він тепер надовго вийшов з ладу. Скажи, що кілька чоловік мукачівської групи спалили також млин у Коропці. Всі операції пройшли успішно і що група жде наказу про нові бойові дії... Чи не забудеш нічого з цього, Насте?

— Ні, Василю, я запам'ятала все, від слова до слова.

2

Ружену спіткало лихо. У люті морози, в негоду, у сніг і вітер вона в благенькому своєму одязі відвідувала хворих у Хусті, кілька разів ходила до сусідніх сіл, доглядала там хворих. Зима на долині була люта, давався взнаки й голод, люди тяжко хворіли, допомога лікаря й Ружени була так потрібна.

І якось увечері Ружена повернулась з села Ізи вся у вогні, надриваючи груди від кашлю, розбита, змучена. У неї почалось запалення легенів.

З першого ж дня Ружена втратила свідомість. Вона не пізнавала ні Арпада, ні Оронки, у місті не було ліків, які могли б зупинити хворобу. Лікаря й Оронці по черзі довелось вартувати біля ліжка хворої, яку вони поклали в кабінеті. Подружжя Доломашів з невимовним болем дивились на Ружену, що безперестану марила. За короткий час вони встигли, як рідну, полюбити біляву, тендітну, тиху жінку з добрим, чулим серцем.

І тоді, в першу ж ніч, пориваючись схопитися з ліжка, дивлячись вдалину безумними очима і промовляючи сухим голосом слова, Ружена виказала багато з того, що хвилювало й мучило її серце. З окремих слів, які виривались у неї, ніхто, мабуть, нічого не зрозумів би, але Арпад і Оронка, які знали її життя й тривоги, вміли за цими уривчастими словами прочитати затаєні думки Ружени...

Вона боялась Василя Гербери. Ружена говорила, що ненавидить Герберу так, як тільки можна ненавидіти ворога, проклинала його самого, його батька, весь його зрадницький рід. Вона боялась за людей і говорила, що Гербера шпигун і зрадник. Йй ввижалося, що він

підкрадається до людей верховини, до жінок, до колисок, де лежать немовлята.

— Не пускайте його! Не пускайте! — шепотіла вона.— Він каже, що вчитель!.. Але в руках у нього ніж... бачите, як блищить цей ніж! Ну, чого ж ви не тримаєте його! В'яжіть його! То вбивця, вбивця!

Часто вона згадувала Вацлава Цемпера.

— Мій дорогий,— говорила Ружена,— я вам всього не сказала. Але пам'ятайте, коли ви зустрінете в житті Василя Герберу, стережіться його...

Ще дуже часто, в хворобливому маячінні, вона згадувала якогось Йосипа.

— Йосипе,— схоплювалась вона,— он Василь. Він чатує на вас. Він хоче вас загубити! Він загубить вас! Йосипе! Ну, чого ж ви стоїте? Ідіть сюди! Тут, у лісі, буде безпечно! Ходімо у цей ізвор! Де ж ви поділись, Йосипе! Йосипе!

Одного разу, коли Ружена заспокоїлась і заснула, Арпад вийшов у їдальню, щоб випити склянку чаю. Там він сказав замислено:

— А все ж, Оронко, на світі існує велика, священна любов. Ця любов не в тому, що люди говорять одне одному високі й натхненні слова, а в тому, що за любиму людину ми згодні піти на всі муки, страждання і навіть смерть. Мені здається, що наша тиха Ружена так любить учителя з верховини, який недавно був у нашій хаті...

Якось уночі хтось загнував у двері на ганку. Арпад сам пішов відчинити двері.

Він повернувся до їдальні разом з кількома жандармами, які супроводжували начальника окружного жандармського управління, поручика Сиплокі.

Про цього жандармського офіцера в Хусті розповідали страшні речі. Але в будинку лікаря він поведився стримано.

— Лікар Арпад Доломаш?

— Так...

— Маєте родину?

— Так... Я сам, дружина Оронка і сестра її Роза...

— Де ваша дружина?

— Я,— сказала Оронка.

— Документи?

— Прошу вас,— вийняла зі столу свої документи Оронка.

— А де сестра вашої дружини?

— Вона тяжко хвора,— сказав лікар.— У неї тифус.

Сиплокі огидливо здвигнув плечима. Він дуже боявся хвороби, а особливо — тифу. Але ж треба довести почату справу до кінця, і через те жандармський офіцер сказав:

— Документи!

Арпад на мить замислився. В свій час, коли вони йшли до хворого Франтішка Поспішила, він оддав документи Розі Саболі Ружені. Зараз він не знав, де Ружена їх сховала.

Але він жодним рухом не виказав своєї тривоги, а навпаки, відчинив двері до кімнати, де лежала Ружена, рівним кроком пройшов туди, подивився на столі, знайшов сумку Ружени й взяв там документи Розі Саболі. Він одразу ж поклав сумку за книги, в ній, напевне, були документи і самої Ружени.

Саме в цей час поручик Сиплокі став на дверях кабінету Арпада, оглянув кімнату, запалив ліхтарик і направив промінь на канапу, де лежала Ружена... Вона ворухнулась, застогнала, на обличчі її відбився біль... Ні, Ружена в цю хвилину не була схожа на себе.

— Це Роза Саболі,— сказав Арпад,— а ось її документи.

Стоячи біля столу так, щоб нічого не торкатись, поручик Сиплокі розгорнув паспорт Розі Саболі, прочитав усе, що там було написано, подивився на її фото, запитав:

— А чому Роза Саболі живе в Хусті?

— Роза жила в Дебрецені біля батька й матері,— відповів Арпад,— але вони померли минулого року. Тоді Роза переїхала до нас, вона допомагає дружині, а також і мені.

— Огляньте всі кімнати,— сказав поручик Сиплокі жандармам.— І на горищі подивіться!..

І весь час, поки жандарми лазили в кімнатах, зазираючи під ліжка й за шафи, а потім піднялись на горище, поручик Сиплокі стояв біля столу, тримаючи в руках паспорт Розі Саболі. Один раз, як це помітив Арпад, поручик вийняв з кишені якесь фото й пильно

придивився до нього. Потім він пішов до столика в кутку, на якому стояв флакон з одеколоном, не питаючи дозволу, помив одеколоном руки і довго й старанно витирив їх хусткою. Тим часом жандарми спустилися з горіща, доповіли, що там нічого не виявили, і всі разом, не попрощавшись, мовчки вийшли на вулицю. Арпад провів їх і замкнув двері.

Коли Арпад повернувся до їдальні, Оронка, бліда й схвильована, але з виразом радості на обличчі стояла, спираючись на столик у кутку, де поручик брав одеколон. Арпад мовчки, склавши руки за спиною, пройшовся по кімнаті раз і другий.

— А все ж,— зупинився і тихо сказав він,— я певен, що вони шукають саме Ружену... Тифус! Він боїться хвороби, проклятий фашист. Але він сам мікроб, страшний, небезпечний... Проте тут він свого не досягнув.

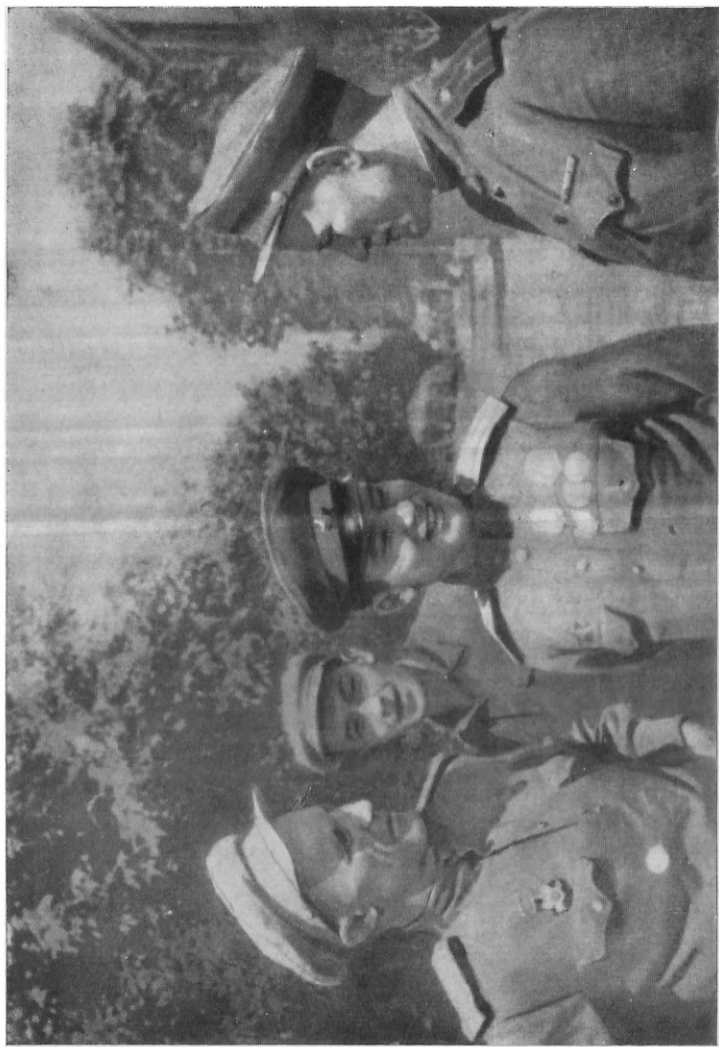
Арпад ступив уперед і зупинився близько біля Оронки.

— Я бачу,— говорив він,— що в тебе останнього часу з'явилося багато сивого волосся. Ти піди завтра до перукаря і попроси пофарбувати волосся у темний колір. І ти попроси його, щоб він дав тобі багато чорної фарби. Цей поручик не помітив сьогодні, що Роза Саболі чорнява, як і ти. Завтра ж пофарбуй волосся Ружені. То нічого, що вона хвора. Мине хвороба, і Ружена не нарікатиме, що ми з неї зробили брюнетку...

3

Над Хустом гасали снігові вихори. Глибоку вулицю перерізували високі замети,— хто в таку погоду вийшов би з хижі?! Але саме цю годину й вибрав Степан Шегута для зустрічі з Франтішком Поспішилом.

Давно вже й Ганна Логойда, і діти її — Гаврило та Оленка — пропонували Франтішку Поспішилу перейти у велику хату. Він туди не пішов, посилаючись на те, що заважатиме, мовляв, молодим, що у великій хаті часто бувають сусіди, що, нарешті, йому дуже добре з бабусею Лонкай. І то правда — баба Лонкай любила комуніста, якого всі прозивали Андрієм, ніби рідного сина, вона ночей не спала, доглядаючи його.

С. Склярєнко, А. Малишко, П. Дорошко, Л. Серпілін
в Кам'янці Струмилдовій в липні 1944 р. (Перший Український фронт)

— Тіснувато у вас,— сказав Степан Шегута, зайшовши знадвору до убогої хати й обтрушуючи сніг з чобіт, бушлата, шапки.

— Зате тепло,— відповів Франтішек,— і затишно.

— Справді тихо й тепло,— згодився Степан, придивляючись до Франтішка.— І ти, я бачу, орел орлом.

— Здоровий, Степане, зовсім здоровий... Сердечно тебе вітаю.

Франтішек давно вже почав ходити. З цілком, обережно. У довгі зимові ночі, коли всі спали, він виходив у двір, сідав на колодах за хатою, де з вулиці його ніхто не міг побачити, довго сидів у тиші, прислухаючись до кожного звуку, що долітав з міста. І зараз він, ждучи Степана, вже кілька разів виходив у двір.

— А вже так, Степане! Адже майже півроку минуло. Камішня росте, а кістки в людини й поготів зростаються. Коли б ще вільно можна було ходити! Ногам, та ще пораним, треба й слід ходити, тоді вони швидше одужають.

Степан пильно подивився на Франтішка.

— Бачу, до роботи рвешся...

— А скільки можна сидіти, Степане? Коли б крила, на крилах полетів би до Праги. Немає Юліуса Фучіка, скількох товаришів не стало... Зараз там потрібні руки, бо скільки ж роботи!

— Але їхати тобі до Праги...— почав Степан.

— Так, розумію, абсурд,— згодився Франтішек.— На милицях туди не поїдеш... Тільки пошкодиш справі.

— Проте і в Хусті тобі залишатись не варто.

Поспішил подивився на Шегуту своїми світлими очима.

— А де ж я мушу бути? Тут дуже швидко і на моїх очах виросла міцна підпільна група. Які чудові підібралися люди! Брати Логойди, Сірко, Жупан, Попадинець. А Ярослав Гішка з Рахова! А Арпад Доломаш — мій лікар. Керівники Чехословацької комуністичної партії і угорські комуністи можуть бути задоволені. Закарпаття — це чудовий приклад того, як братерські комуністичні партії повинні боротись за щасливе майбутнє всіх народів. І ти сам знаєш, Степане, які наслідки цієї роботи.

Обличчя у Франтішка Поспішила так запалилось, що просто сяяло, а очі блищали невимовною радістю.

Він забув навіть про хворі ноги й встав без цівка, зупинився біля дощаного свого ліжка.

— Ти сядь, Франтішку! — тихо сказав Шегута. — І не хвилюйся. Це все так, і я все це знаю. Але чи не думаєш ти, що успіхи, яких ми досягаємо, тим більше повинні кликати нас до пильності й обачності.

— Звичайно, — згодився Поспішил. — Берегтись треба завжди, а зараз і поготів. Але чому ти говориш це мені?

— Тому, що нам дороге й потрібне твоє життя, Франтішку. Ти заспокойся, друже, і слухай! Тобі відомо, що тут, на Закарпатті, іде напружена, жорстока боротьба проти фашистського гніту. Хуст — це тільки одна з сторінок цієї боротьби. Я зараз побував у Турянській долині, де зосереджені найбільші наші фабрики, був в Ужгороді й Мукачеві, Солотвині... Робітничий клас на Закарпатті міцно згуртований, він іде першим у боротьбі... За робітниками йдуть і всі трудящі Закарпаття, адже куди не поглянь — чи на гори, чи в ліси, чи на долину, — скрізь іде боротьба проти фашистів. І цю боротьбу є кому очолити — керівні центри Чехословацької й Угорської комуністичних партій діють, вони знайшли собі надійний притулок за Карпатами, низові наші організації існують на всіх заводах і фабриках Закарпаття, у всіх найбільших центрах, у багатьох селах. Мине короткий час, і ми приведемо всі наші сили в дію, почнемо всенародну боротьбу. Звичайно, самих наших сил мало для перемоги — доля Закарпаття, Чехословаччини, Угорщини й ще багатьох країн вирішується по той бік Карпат, на фронті, де бореться Радянська Армія. Але ж фронт весь час наближається, кожного дня ми відчуваємо переможний крок Радянської Армії.

— Так, — захоплено сказав Поспішил. — Я відчуваю все це навіть тут, у цій хижі.

— Тим більше, — продовжував Шегута. — Тоді ти повинен зрозуміти, що нам потрібна пильність, обачність.

— Слухай, друже! — схопився Поспішил. — Але чому ти це говориш мені?

— Тому, — відповів Шегута, — що ми радились з товаришами, чи варто тобі бути далі в Хусті.

— Розумію, — засміявся Франтішек Поспішил. — Спасибі, Степане! Але куди я зараз можу переїхати? І чому я мушу залишати Хуст?

— Я мусив це сказати тобі,— промовив Степан,— бо мені, Франтішку, за останні роки довелось чимало пережити й багато бачити. Загинули Хома Маркус і Сергій Візіканич, Олекса Борканюк і багато, багато людей... Може б, ти переїхав до Ужгорода чи Мукачева? У нас знайдеться, де тебе переховати.

Франтішек Поспішил глянув на низькі стіни хижі, на каганчик, що горів на столі, на двері, вкриті сріблястим морозяним пилом.

— Ні,— відповів він.— Я просив би тебе і всіх товаришів дозволити мені бути в Хусті. Зараз я бачу тут стільки роботи...

— Гаразд,— сказав Шегута.— Тут роботи буде справді багато. Але умовимось, що як тільки я пришлю звістку, ти залишаєш Хуст... І організація повинна бути готовою до того, щоб згорнутись, швидко перейти на нове місце. Весна близько, остання вирішальна наша весна!

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1

Одна мати породила Степана й Василя Чижмарів, обом дала вона здоров'я, незвичайну вроду, та не дала їм однакової вдачі.

Степан Чижмар був спокійним, витриманим. Коли говорив, наперед кожне слово обдумував, перед кожним важливим кроком усе зважував. Навіть холоднуватим, декому байдужим здавався Степан, хоч справді мав він гаряче, пристрасне серце. Тільки вмів він своє серце розуму підкоряти.

Чудове серце мав і брат його Василь, та скоряти його не хотів і не вмів. Зовні привабливий, чорнявий, на цигана схожий, верткий, він був, як вихор чи грім, що вибухає саме в ту хвилину, коли не ждеш. А після погара міцної пальонки багато дечого міг накоїти Василь. Добрий до своїх рідних людей, він намагався тоді виявити ще більшу до них прихильність і добрість; непримиримий до ворогів, він діяв не так, як підказував розум, а як підбивало роз'ятрене серце. І як часто Василь шкодував наступного дня за тим, що він робив напередодні!

Степан не раз докоряв Василеві за його вдачу. Стикатись братам доводилось не раз, бо доля вела їх одним шляхом: разом провели дитинство і юність у Копашневі, разом добирались до Іспанії і там служили в одному полку, а після того сиділи в одній камері в Будапешті, разом втекли звідти за перевали, на Схід. Все було у них спільне — і горе, і мука, і радість.

І хоч докоряв Степан Василеві, але любив його, і завжди болюче переживав за нього: адже був випадок в Іспанії, коли Василь, не знаючи ні мови, ні місцевості, пішов з одним тільки ножем у глибокий тил і пробув там мало не тиждень! А чого вартий був випадок у офіцерському клубі в Будапешті, де Василь, доставши форму, обіграв усіх офіцерів! Не раз уболівав Степан за Василем — отак загине колись сам, ще й спільній справі пошкодить.

Саме через це після повернення на Закарпаття Степан Чижмар подбав, щоб Василь не жив дома. Сам Степан часто бував у Копашневі, бо хотів налагодити роботу місцевої організації. Але діяв він обережно; поки було тепло, ховався в лісі, туди до нього приходили і Попадинець, і сільські комуністи. Коли ж почалася осінь, а там зима, Степан рідко навідувався в Копашнево, у нього були надійні місця для схову і в Драгові, і в Бороняві, і в Ізі. Часто бував Степан і в Хусті, який ставав підпільним партизанським центром по всій долині Хустця.

І для Василя знайшов Степан роботу. Йому треба було мати довірених, сміливих, рішучих людей в усіх селах, які тяжіли до Хуста. Умовились, що Василь працюватиме в Нижньому Селищі. Суворо наказав Степан Василеві не заявлятися додому, а коли й доведеться там бути, то стерегтись самому, берегти й людей.

І Василь Чижмар тримався Селища. Працював він там добре. Раз і другий побував у Копашневі, але берігся. Кілька разів приходив і Степан до Селища; у безпечному місці, серед надійних людей брати ділилися звістками, радились, що мають робити, нетерпляче ждали весни, дихання якої відчувалося у тьмяному блиску снігів, у пахошах лісів, у темних хмарах над горами.

— То вже буде наша, верховинська весна,— говорив Степан.— Чуеш, що робиться за Карпатами, іде

вперед Радянська Армія, ні мороз, ні сніг її не зупиняє. А тут, Василю, що робиться! Іде і здійсниться скоро справедлива кара і наш народний суд, Василю.

На масниці Василь Чижмар прийшов до Копашнева. Не сам це зробив, радився з селищанськими товаришами, і ті згодились: «А що ж, піди додому, Василю! У кожної людини є душа, і хіба ми тебе не розуміємо. Тільки стережись і не барись. Два-три дні, більше, мабуть, не сиди, Василю!»

Він прийшов до рідної хати вночі, прийшов так, що найпильніше вухо не почуло, постукав у вікно, викликав молодшого брата з хати, звідався в нього, чи спокійно в селі, попросив брата пильнувати весь час, поки він буде у Копашневі.

І до пізньої ночі сидів він у темній хаті, розмовляючи з дружиною, сестрами, братами.

Які рідні були його серцю голоси, що звучали того вечора в хаті, як приємно пахли почеплені на стінах сухі квіти з полонини, який солодкий був шматок вівсяного хліба, розрізаний за столом, де сиділи батьки й діди, як невимовно радісно було лягти в постіль, де джерга лоскотала кожен м'яз. Це все так нагадувало сон, що Василь не помітив, де ж кінчилось те, що здавалось сном, і коли саме він поринув у забуття.

Ще до світанку прокинувся Василь. Так він робив усе життя — прокидався до світанку, якусь мить лежав, думаючи, що мусить зробити, і одразу вставав, одягався, діяв. Так він зробив і цього дня, схопився на світанні, тихо, щоб нікого не потурбувати, вийшов у двір, прислухався.

Цієї самої ночі і Степан Чижмар ночував у Копашневі, за кільका хат далі. Разом із Попадинцем вийшов у двір, прислухався і, попрощавшись, рушив ізвором до лісу. Була причина, яка змушувала його так робити.

Василь цього не знав. Він стояв біля порога рідної хати, дивився, слухав. Небо було закрите, над горами й селом висіла сіро-зеленкувата імла, ніде на вулицях нічого не було чути. Раз тільки на сусідських осідках хтось закашляв. Почув Василь, що хтось пішов до ізворів за селом. Саме це і йшов Степан Чижмар.

Василь стояв і думав про те, що товариші в Селищі

ждатимуть його тільки за день, а то й за два. У Копашневі йому нічого було боятись, брати охороняли його. І зараз один з них уже прокинувся, вийшов з хати.

Василь вирішив ще один день побути в Копашневі, подихати димком рідної хати, перекинутись якимсь словом з рідними, а вже наступної ночі вирушити до Селища.

Промайнула думка і про жандармів. Що буде, коли до села залетять жандарми? І до цього був готовий Василь. Яка різниця, зрештою, тут він чи у Нижньому Селищі? Скрізь однакова небезпека. Зуміє вийти, обкрутить будь-яких жандармів, а трапиться щось — не посоромить Чижмарів!

— Так що ж, Василю,— запитав, підійшовши до нього, брат,— рушаєш, чи як?

— Ні, хай уже наступної ночі,— відповів Василь.

Того дня видався чудовий ранок. Морозяна сіра імла, що цілу ніч закривала небо, осипалась після світанку сухим інеєм. Із-за гір впливло у повній своїй красі сонце. Заблищали, як дзеркала, схили гір, заграли всіма барвами сніги в долині, на гіллях дерев іскрився сріблястий іній. А в повітрі стояла така тиша, що на все село й долину чути було, як шумить на греблі Хустець і як лементує гайвороння над цвинтарем за селом.

Василь Чижмар сидів біля віконця й дивився на левади. Здавалося, нічого особливого він і не бачив — близько, під вікном, на засохлих будяках пурхали синички, на городі стояло затягнене інеєм бадилля кукурудзи, ген за левадою переходив містком через потік якийсь дідок, а ще далі видно було покритий ізворами схил і вкриті снігами гори.

Цей краєвид був близький і рідний Василеві Чижмару, кращого місця, здавалося йому, й на світі немає. І він довго сидів біля вікна, милувався горами й долинами, спочивав.

І враз, як це буває часто в гірських місцях, із-за гір дуже швидко стала впливати сиза хмара. Вона сповзала в долину й стала затягати схили гір. Спихмурніло обличчя і у Василя.

Та його покликали — вже готовий був сніданок, на столі стояла капуста, пляшка пальонки. Василь махнув рукою і сів до столу.

В цей час знадвору до хати зайшов Василів брат і сказав йому:

— Тобі треба сховатись, Василю, до села приїхав підпоручик Рос.

— Що за Рос? — досить спокійно запитав Василь.

— А той, — відповів Юрко, — що вже раз приїжджав до Копашнева і забрав двісті наших легінів і дівчат.

Кров ударила в голову Василеві, він весь аж потемнів.

— Як же то так? — прохрипів він. — Раз приїхав і двісті наших легінів та дівчат забрав, а тепер забере всі п'ятсот. А ми мусимо дивитись і мовчати?

Він сидів розлючений, із стиснутими кулаками, і дивився за вікно, де починав сіяти густий, лапатий сніг.

— Так я ж не допущу! — із невимовною гіркотою в голосі сказав він. — Нехай Степан що хоче каже, а я не допущу. Уб'ю його, пса, чуєте, уб'ю сьогодні!

Брати й сестри пробували вгамувати Василя:

— Не ходи! То добра не принесе. Ось послухай нас, сховайся!

Але Василя вже було не пізнати. Похмурий, сердитий сидів він за столом. Твердою, рінучою рукою схопив погар і випив.

У цей час хтось сказав, що офіцер вийшов з сільської управи й попрямував на інший куток до попа Кося. І це не вплинуло на Василя, а тільки більше роздратувало.

— Ну, він туди не дійде! — сказав він і схопився з-за столу.

Капітан Рос добре знав дорогу від сільської управи до попа Кося. У Копашневі він бував не раз, у попа його приймали, як дорогого гостя. Там, думав він, можна буде добре попоїсти. І ночував капітан минулі рази в Кося. Чому б йому не заночувати й тепер?

Так і йшов він попід плотами, позираючи на чорні хижі верховинців, на стодоли, городи. Пусто було на осідках, ніхто не виходив з хат, не порався біля стодол. Поховались, чи що? А треба ж буде взяти з Копашнева ще сто чоловік. На цей раз просто в гори, на лінію Арпада, нехай риють і лягають в землю!

Ще думав капітан Рос про те, що ж дають йому всі ці операції: двісті, знову сто чоловік із Копашнева, сто і буде ще п'ятдесят із Драгова, сто і знову п'ятдесят — з Ізи! Скільки і яких молодих, здорових людей! Йому не шкода було цих людей, яких він гнав на смерть. Але де ж обіцяна нагорода, про що думає полковник Крічфалуші? Сам начіпляв собі на груди десяток орденів, полковник, депутат Верховної палати, член президії АЗС! А Рос — капітан і капітан, перспектив ніяких. Чи не краще буде перейти в «Рондьош гарду»? Генерал Вінце краще дбає про своїх підлеглих, як полковник Крічфалуші. Там точний розрахунок: десять забитих партизанів — і витязь, гроші, орден! А хто добере, чи убитий був партизан, чи ні! «Ні,— думав капітан Рос,— з мертвими мати справу краще, ніж з живими. Чому ж не зробити так, як роблять інші? Тільки «Рондьош гарда!»»

Саме в цю хвилину капітан Рос побачив на вулиці жінку, що повільно, попід плотами йшла йому назустріч. Рос подумав, що коли ця жінка наблизиться, то він зупинить її, пожартує.

Жінка йшла дуже повільно. Падав сніжок, і обличчя жінки здалеку капітан не міг побачити, але по ході можна було вгадати, що це вже не молода жінка. Які ж тут жарти?! Задум капітана пропадав. Тоді він вирішив, коли це літня жінка, налякати її. О, це Рос також умів робити відмінно.

Не дійшовши кількох кроків до капітана, жінка зупинилась. Вона, напевне, йшла замислившись, нічого не бачила, раптом угледіла капітана і надумала тікати. Капітан Рос уже збирався крикнути, щоб жінка неодмінно підійшла до нього.

Але кричати Росу не довелося. Жінка сама пішла просто на нього. Капітан навіть розплющив очі від несподіваного зухвальства жінки і бачив, як вона зробила крок, другий і третій. Ще встиг побачити Рос обличчя, яке тоді вже видно було з-під хустки. Проте це було зовсім не жіноче обличчя — чорні, як шнур, брови, тонкий ніс, темні вусики. Одна мить, викинута вперед рука, постріл...

Тільки пострілу Рос не розчув. Щось вдарило його в груди, в серце, потемніло небо й сніги, він хотів крикнути і не зміг, махнув рукою — і зарився у сніг...

Так і лишився Рос лежати під плотом на снігу із вираченими очима, скрюченими руками, поцілений кулею у серце. А жандарми, що вискочили на постріл з сільської управи, побачили жінку, яка побігла від капітана, перестрибнула через тин і зникла на левадах...

2

В одну з ближчих ночей Степан Чижмар прийшов до Нижнього Селища й постукав у вікно до далекого свого родича по матері — Івана Дранчука. Дранчук був надійною людиною, і Степан говорив з ним одверто.

— Чи відаєш, Іване, де зараз Василь?

— Тадь сам відаєш, Степане. Аби хотів, то можу провести.

— Не треба! Коли відаєш, піди до нього й скажи, щоб завтра увечері був там, де колись мені на сопілці грав.

— На сопілці? Що ти замислив, Степане? Але не звідуюся, вранці пошукаю і скажу. А що то трапилось у Копашневі, Степане? Кажуть, високого мадьярика вбили. І нібито жінка! Йой! Учора через наше Селище з півтисячі жандармерії проїхало і цієї самої «грабіж гарди». Всі на Копашнево. Айбо страхіття буде...

Нічого не відповів на це Степан. Темне, строге було в нього обличчя.

— Ти мені Василя знайди.

— Айбо сказав — знайду. І, кажеш, щоб туди йшов, де тобі на сопілці грав?

— А так! На сопілці. Бувай, Іване!

— Ходи здоровий.

Степан Чижмар зник в імлі беззоряної, сірої ночі.

Увечері Василь Чижмар прийшов до Менчула. Він знав, про яку сопілку говорить Степан. І ще знав Василь, що Степан його кличе не марно.

Степан ждав його на умовленому місці, де колись вони разом спускались. Він сидів на камені, де плай робить кривулину, в тому місці, де Василь неодмінно мав пройти.

Він здалеку побачив брата, як тільки той став підніматись плаєм. Помітив, що йде Василь спроквола, замислившись.

Степан покликав Василя, бо сидів над плаєм довго і знав, що близько нікого немає. Хто пішов би на Менчул проти ночі? Василь, почувши голос, швидше пішов угору. Вже й видно його стало: був він блідий, якийсь розгублений. І коли нарешті зупинився, сполоханими очима подивився в обличчя братові.

Степан не встав з каменя, коли наблизився брат. Не знайшлося в нього й привітного слова.

— Ти прийшов,— тільки сказав він.— Добре, Василю! Я знав, що ти прийдеш.

У долині перед ними вже був вечір. Але на горі, де брати зустрілися, ще виблискували сніги; червонкувате проміння згасаючих хмар золотило вкрите паморозю гілля смерек.

— Що це ти наробив, Василю? — глухим якимсь голосом запитав Степан.

— А що? — ніби нічого не розуміючи, відповів Василь.

— Ти запитуєш — що? Так піди поглянь у Копашневі. Вбив одного офіцера, а зараз наїхало їх з півтисячі, загублять усе село. І хіба тільки село? Вони давно шукають нашого сліду. От і слід — ти спрямував ворогів на всю нашу організацію.

Василь знав, для чого кликав його брат. Він знав, що, рано чи пізно, а Степан його покличе. І сам він після події в Копашневі втратив спокій, не спав кілька ночей. Але всі ці ночі він думав не про те, в чому му- сить себе звинуватити, а уперто шукав виправдання для свого вчинку.

— А що ж я мав робити? — сказав тепер він.— Адже цей офіцер уже раз приїжджав і тоді забрав двісті хлопців і дівчат. Тепер нових хотів узяти. Ну, не втямлю, як сталося, не стерпіло в мене серце, взяв... убив... А що б ти зробив на моєму місці?

— Не втямлю! — з ноткою роздратування, а разом і розпачу в голосі процідив Степан.— То тепер тямити мушиш — влучила куля твоя не туди, куди ти цілив. В тебе самого влучила вона, ось у мої груди, в серце, в усіх нас.

Аж схитнувся Василь, мов вітром його вдарило в груди. Глянув на Степана і одвернувся. Багато образливого й загрозливого було у братових словах. Щоб опанувати себе й не стояти, як підсудному, Василь пе-

реступив з ноги на ногу, побачив камінь недалеко й важко сів на нього.

— Ні, ні, Степане, не говори мені так,— задихаючись сказав він,— і не ображай. Щоб то я стріляв у брата і в своїх людей! Не говори, ні, ні, не говори!

— Скажу! — голосно сказав Степан.— Аби ти відав, що не добре ти зробив, не добре! Знаю, в тебе вдача така, гаряча, гуцульська. І я такий, Василю: ворогам ми пощади не даємо; коли караємо їх, то на смерть! То так! Але в тобі сидить ще один чортяка, це він тебе губить. Нема села без болота, людини без хиби,— адже знаєш?! Маєш ти розум, який все біди шукає. А ти той розум ще й у пальонці мочиш. Ну, не ховай голови, дивись сорому своєму у вічі, дивись!

— Степане! — все ще не вгавав Василь.— Не говори мені про пальонку. Не вона винна — серце. І серця свого, чуєш, я не засуджую, зробило так — справедливе те!

— Справедливе! — гірко посміхнувся Степан.— Так слухай! Коли ти один вбивав отого паршивого офіцера, що приїхав наших людей забирати, ми гуртом радилися, як цих наших людей врятувати і як покарати того офіцера. Але не тут, а там, де тільки ліс та гори...

Василь широко розплющеними чорними своїми очима, в яких зараз ніби горів жар, дивився на Степана.

— Рятувати людей і покарати його в іншому місці?

— А ти ж як думав?! Думав, що прийшов я сюди, до Менчула, аби тільки ступ¹ держати? Ні, не того прийшов, судити тебе маю.

— То й суди! — в останній вже раз посміхнувся Василь.— А звідки я міг знати, що ви таке вирішуєте?

— Слухай, Василю,— відповів йому на це Степан.— Ти — комуніст, але потокмитись з тобою ой як важко. Не розумієш ти, на власний розсуд не завжди можна покладатись — і зараз що наробив, адже проти всіх пішов.

Нічого на цей раз не промовив Василь, похилив голову, поклав на коліна в'ялі руки.

— Думали ми з товаришами про тебе,— тихо сказав Степан, дивлячись на долину, яку обгортало туманом,— і засудили твій вчинок як шкідливий, злочинний...

¹ Ступ — сварка.

Здригнувся Василь, поглянув на брата.

— Так от чого ти мене сюди кликав,— промовив він.— Що ж, убивай брата за паршивого офіцера. Ти знаєш — я смерті не боюсь. І стріляй — ось мої груди!

— Не жартуй зі смертю,— похитав головою Степан.— Винен? І то добре. Запамятай, Василю,— не такі ми люди, щоб брат брата вбивав. Добре, що мені й тобі вірять товариші. Вони повірили мені, бо я сказав, що ручусь за тебе. Мені повірили й тобі, що ти виправишся, Василю. Прийде час, кожен з нас зуміє померти, як треба, достойно. Зараз помирати ще рано. Давай подумаємо про інше. Чи в тебе в Селищі люди готові?

— А що? — встав з каменя Василь.

— І сюди можуть жандарми залетіти. Ніхто не викаже, чи витримають?

— Йой, Степане! — відповів Василь.— Добрі комунисти в Селищі, все витримають.

— От ти й будь з ними,— наказав Степан.— Нехай тримаються і ждуть, бо надходять гарячі часи. І в Копашневі витримають, там наші люди один в один. Нехай закопують того паршивого офіцера, нехай лякають, але ми людей не дамо, тільки поквитаємось по-гуцульському — там, де ліс та гори...

— Що ти задумав, куди ти йдеш? — з тривогою запитав Василь і подивився на брата.

— Я? — Степан посміхнувся.— Чуєш, як пахнуть смереки, весна йде, Василю. Піду я до Хуста.

— Але ж то просто в пашеку до ворогів?!

— В пашеку?! — похмурніло обличчя у Степана.— Ні, люди наші там зараз у страшній, небезпечній пашеці. Хай вони знають все про те, що сталося у Копашневі, і радитись будемо, що далі робити. Доста. Ти мовчи, Василю, як я вирішив, так і буде. А зустрінемося ми після цього в Ізі. То й іди!

Василь зробив кілька кроків, але раптом повернувся.

— Степане!

— А що? — Степан ще не сходив з місця.

— Степане! — повторив Василь і підступив до брата.— Слухай, Степане! Адже винен я, винен. Розумію і все, все зроблю, брате, щоб спокутувати провину... А ти, простиш ти мене, Степане?

— Прощай, Василю! — відповів Степан.— І не питай мене, чи я прощаю. Люди розсудять колись нас.

— Тоді прощай! — сказав Василь.

І він твердим кроком пішов. Степан дивився йому вслід, аж поки брат не зник у кушах, а тоді рушив в інший бік — до Хуста.

3

Полковник Крічфалуші поспішав до Хуста. Напередні в Ужгороді у нього була неприємна розмова з генералом Вінце. Цей генерал, що приїхав з Будапешта, кілька років сидів при регентському комісарі Міклоші Козмі, пізніше при Вільмоші Томчані, і все організовував та й організовував «Рондьош гарду».

У Будапешті Вінце хвалився, що вже завдав нищівних ударів партизанам Закарпаття, там він визначав строки, коли, мовляв, з комуністами й партизанським рухом на Закарпатті буде остаточно покінчено. Не раз Вінце виступав з статтями на цю тему в будапештських газетах. Але генерал був просто базіка, він не виїжджав нікуди далі Ужгорода, загони його складались з карних злочинців, злодіїв, бандитів. Усі нахвалки й розмови про рейди, перемоги, подвиги «Рондьош гарди» і генерала Вінце скеровані були до одного — він крутився біля Міклоша Козми, чекаючи на його смертний час, надіючись посісти місце регентського комісара. Коли ж після Козми до влади прийшов Вільмош Пал Томчані, Вінце з усіх сил паплюжив у Будапешті регентського комісара. Кар'єра диктатора Закарпаття — от про що мріяв генерал Вінце!

Але про це саме мріяв і полковник Крічфалуші. На біса було йому, коменданту особистої охорони Хорті, що мав усі підстави зробити в Будапешті блискучу кар'єру, їхати в якусь глибоку провінцію, на якесь Закарпаття! На біса було організовувати жандармерію в жупах і їздити з загонами по долинах і в горах? І коли на Закарпатті знищені були тисячі комуністів, партизанів, усіх, хто хоч будь-якою мірою причетний був до бунтівницького руху, і тих, що навіть непричетні були до нього, — то це ж була тільки його — Крічфалуші — заслуга. Полковник Крічфалуші впевнено пробирався до крісла регентського комісара; він мав неабияку руку і в Будапешті. Звичайно, полковник достеменно знав про всі контрзаходи свого супротивника — генерала Вінце і

вважав його своїм першим і найнебезпечнішим ворогом.

І полковник Крічфалуші і генерал Вінце все це робили потай, з найбільшим тактом, з надзвичайною витримкою. Зустрічаючись, вони ніби тепло між собою розмовляли; коли їм траплялося бути десь на бенкеті, то неодмінно і велеречно з одного боку столу тост за витязя жандармерії Крічфалуші піднімав генерал Вінце, а Крічфалуші своєю чергою пив за щастя, здоров'я й нові бойові успіхи генерала Вінце.

І раптом генерал Вінце показав свої ікла. Лагідно, сердечно, тепло розмовляючи в приймальні регентського комісара з генералом Вінце, полковник Крічфалуші помітив нові нотки в голосі генерала.

— Я вирішив виїхати і перекинути загони «Рондьош гарди» на південь — до Хуста, Рахова, а може, й вище в гори, — сказав генерал, поблискуючи золотими зубами й оббиваючи попіл з сигарети.

— А хіба генерал виявив щось цікаве в районі Хуста або Рахова? — насторожився Крічфалуші.

— Нічого конкретного поки що не виявлено, — скуподідив генерал. — Але деякі ниточки я вже маю.

— Коли я не помиляюсь, — зауважив Крічфалуші, — останнього часу генерал говорив мені про ниточки в районі Турянської долини?

— Мої загони вже встигли побувати в районі Турянської долини, — зробив глибоку затяжку генерал. — У той час, коли полковник Крічфалуші шукав партизанів у районі Хуста...

— Але ж партизанів, яких мусила б ловити «Рондьош гарда», у районі Хуста мої жандарми не виявили, — відповів полковник Крічфалуші.

— А я певен, що вони повинні бути саме там! — уперто заявив генерал. — І від «Рондьош гарди» вони не втечуть.

Полковник Крічфалуші підняв голову, щоб зазирнути в очі генералові Вінце поверх блискучих його окулярів. Правду він говорить чи, як завжди, грає? Але очі Вінце нічого не виказали, просто генерал одвів свій погляд убік.

Проте для Крічфалуші цього було досить. Коли генерал говорив про якісь ниточки в Турянській долині — полковник негайно з своїми жандармами виїхав туди.

Генерал говорить про Хуст — Крічфалуші буде там завтра.

— Все може бути,— сказав він генералу.— До річі, завтра я виїжджаю до Хуста.

— То виходить, що ми там зустрінемось?

— Я буду дуже радий бачити генерала в Хусті,— уїдливо кинув полковник.— У цьому місті я знаю кожен вулицю і провулок. Можу показати генералові й усі сусідні села — дуже мальовнича місцевість, дорогий генерале, глибокі ущелини, бистрі гірські потоки, стрімкі скелі, безодні...

— Побачимо! Побачимо! — сказав генерал Вінце і заходився витирати картатою хусткою свої оправлені в золото окуляри.

Того ж дня полковник Крічфалуші у супроводі групи офіцерів з управління жандармерії виїхав з Ужгорода. Навіть цим довіреним особам полковник Крічфалуші не сказав, куди саме вони їдуть. Машини промчали шляхом до Мукачева, не зупиняючись проминули місто і вирвалися на шлях, що веде до Берегового, пізнього вечора пролетіли через Севлюш і десь близько півночі наблизилися до Хуста.

«Почекай, генерале! — думав Андрюш Крічфалуші.— Ми побачимо, хто з нас буде перший!»

Правда, одній особі в Ужгороді Крічфалуші сказав, куди виїжджає, і цією особою був Андрій Бродій.

У цьому не було нічого дивного. Андрій Бродій і всі його функціонери були найпершими помічниками жандармерії. Не марно ж пан Бродій, формуючи президію Автономного землеробського союзу, увів до складу її і шефа жандармерії. Жандармерія — і Землеробський союз! Це могло звучати дико. А хіба ж не увів Бродій до складу президії протонотарія о. Олександра Ільницького? Автономний союз — жандармерія — греко-католицький капітул — це все були в той час ланки одного цепу — фашизму. І полковник не крився від пана Бродія, він одверто розповів йому про розмову з генералом Вінце, висловив побажання, щоб пенсійний прем'єр-міністр також виїхав до Хуста.

Побажання! Коли б то полковник Крічфалуші знав, як забилося серце в пенсійного прем'єр-міністра, коли

він почув про розмову полковника з генералом! Річ у тому, що пан Бродій день і ніч марив про пост регентського комісара, ненавидів і генерала Вінце, і полковника Крічфалуші, і кожного, хто міг претендувати на пост комісара, а щосили п'явся на цей пост сам.

Звичайно, пан Бродій не говорив цього ні Крічфалуші, ні Вінце, а, зустрічаючись, розпинався перед ними, присягався в дружбі й любові, на бенкетах пив за здоров'я обох.

І тепер, коли полковник Крічфалуші похвалився, що їде до Хуста, Бродій вирішив їхати туди також негайно. Він тільки не міг їхати слідом за Крічфалуші проти ночі. Пан пенсійний прем'єр-міністр боявся потикатись на закарпатські шляхи не тільки вночі, а і вдень. З певного часу у відставного прем'єра трапилось щось з очима, це «щось» він називав «міражоманією». Де б не був пан Бродій і куди б не їхав, йому ввижалося і ввижалося щось попереду. У степу йому здавалось, що на обрії з'являються якісь вершники з голими шаблями або чорні броньовані автомобілі, на вулицях йому ввижалося, що хтось визирає з-за того або з-за тамтого рогу, навіть у себе в опочивальні на віллі, раніше ніж лягти спати, пан Бродій ставав навколішки й зазірав під ліжку, побоюючись, що там хтось сховався.

Він виїхав тільки другого дня вранці, у супроводі двох жандармів, які сиділи з автоматами у задку машини, і їхав браво, палив сигарету, милувався краєвидом за вікном, думав про різні приемні речі, уявляв себе регентським комісаром, бачив навіть пам'ятник...

Машина несамовито стрибала на вибоях, пана Бродія від швидкої їзди трохи нудило, він дивився вперед, на обрій, що потопає у морозяних туманах, і йому все ввижалося то вершники з голими шаблями, то чорні броньовані автомобілі...

Але позад відставного прем'єра сиділи два озброєні жандарми, які, до речі кажучи, кожного вечора зобов'язані були писати полковнику Крічфалуші рапорти про те, де був минулого дня і що робив Бродій.

«Міражоманія, та й тільки!» — думав Андрій Бродій.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

1

Цілу ніч Степан Чижмар ішов від Менчула до Хуста. Навряд чи пройшов би ще хто, крім нього, цим шляхом у таку ніч. Він обминав села, щоб не наскочити на якогось пса, і тримався далеко від людського житла, пробираючись там, де ліси та ізвори, скелі та сніги. Сніги на горах танули, в ізворах зашуміли потоки, в долинах доводилось брести по воді.

Для Степана Чижмара все це була річ звичайна. Він народився і виріс біля Менчула, в околишніх горах і лісах міг пройти найтемнішої ночі; його не лякала ні зима, ні передвесінне бездоріжжя. Та навіть і краще, що було таке бездоріжжя, він знав, що ніхто із жандармів не рушить болотом на гори такої ночі, всі вони сидять у Хусті в ресторанах та готелях, а коли і є якийсь із них у селі, то потай ховається у теплій хаті.

Часто Степан думав про Копашнево. А як там у цю нічну годину? Адже наїхало туди жандармів сила-силенна. А пізнього вечора, як загледів Степан з гори, пройшла до Копашнева долиною довга чорна колона. Невже з'явилася в їхніх місцях ще й «Рондьош гарда»?

Згадував Степан і Василя. Ідучи в сірому мороці мокрими снігами, перестрибуючи через потоки, скрадаючись між дерев, Степан весь час думав про свого невгомного брата. Минуло кілька годин, як говорили вони з ним на Менчулі, і Степан ще й зараз ніби бачив братове обличчя і роздратовані, злі його очі.

Але чим далі відходив Степан від Менчула, тим частіше перед ним виринали інші Василеві очі, ті очі, які були в нього, коли сказав: «Чи простиш ти мене, брате?» Такими очима — смутними, печальними — ніколи ще не дивився на Степана Василь.

Степанові було невимовно жаль Василя. Адже не чужі люди — брати! Скільки судилось пережити їм разом і радощів і горя! Правда, такого горя, як сталося, ще не було в братів. Жорстоко й безжально говорив Степан із братом, але говорив він так через те, що любив його.

Ні, не можна бути слабким і легкодушним у ці дні. Вороги скаженіють. Від того часу, як відкрили пам'ятник у Хусті, вони ніби показалися. У кожному селі вже є жандармська станція, діють функціонери АЗС, священники точать і точать язики з церковних амвонів, і всі вони тільки ждуть слушної нагоди, ждуть першого-ліпшого промаху підпільників, як пси шукають слідів.

Степан ішов до Хуста розповісти там про Василів вчинок. Він скаже все по правді: і як Василь убив мадьярського офіцера, і як комуністи в Копашневі думали його покарати, і як він, Степан, заступився перед товаришами за брата, як сам говорив із ним. Нехай судять і там товариші; у великій борні треба бути щирим, одвертим!

Та не тільки це вело Чижмара до Хуста і не тільки це турбувало його. Зв'язковий з Нанкова, з яким Степан зустрівся перед вечором, повідомив його, що він має негайно прибути до Хуста.

Проминуло вже кілька годин, відколи Степан рушив від Менчула. Сівши в затишку на поваленому буку, він вирішив відпочити.

Перед ним лежала долина. Крізь прорізи в хмарах маячив місяць, що був уже на згибку. Під кволим промінням місяця ледь світилися сніги на долині. Близько від Степана шумів потік, талі води так виповнили його, що чути було, як він перевертає каміння.

Потік тече до Хуста. Туди йде і Степан. Що ж трапилось у Хусті, і чого його кличуть? Та ось він дихнув раз, другий, і всім своїм еством відчув пахощі талих снігів, пахощі свіжої землі, пахощі свіжого гірського повітря. Близький прихід весни Степан почув і в шумі гірського потоку. Вода з гір тече до Хуста, бо близько вже весна. І що б там не було, але Степан іде до Хуста, бо чує весну, як чують її всі люди в горах.

Заколисаний шумом потоку, сп'янілий від пахощів снігів, води, повітря, він довго сидів на стовбурі бука у затишку. І хоч на схилі гори було холодно й непривільно, але на душі в нього стало тепло. Чомусь у цю хвилину Степан Чижмар знову подумав про Василя, і з уст його зірвалося:

— Ні, тепер уже Василь не схибить, ніколи! А коли чогось я не зроблю, адже ти зробиш, брате?!

Прийшов Степан Чижмар до Хуста на світанні.

У Кіришах, перед ' Хустом, він зайшов до знайомого селянина і взяв у нього півмішка яблук. Отак, з яблуками, ніби йшов він на торг, безпечніше було заходити до міста. Хоч, правда, у Степана була довідка й про те, що він — хворий лісоруб з Драгова і йде на долину до лікаря.

Коли Степан дійшов до околиці Хуста, місто вже прокидалось. Люди тут, здавалося, раділи, що проминула ще одна ніч і що вони після цієї ночі залишились живі. На всіх дворах околиці вже порались хазяїни, на вулицях люди рубали й звалювали в купи кригу, що підтала на тротуарах і бруку за ніч, жінки стояли у довгих чергах біля крамниць, щоб купити шмат хліба.

Та Степан помітив не тільки це. Від його ока не сховалось, що в місті було більше, ніж звичайно, жандармів, він помітив на одній і другій вулиці військових, на рукавах шинелей у яких, крім свастик, світилися черепи й кості, а це свідчило про їхню належність до «Рондьош гарди». На вулицях Хуста були виклеєні якісь нові об'яви.

Зупинившись на хвилину біля одного будинку, Степан прочитав одну з цих об'яв. У ній комендант оголошував про посилення боротьби з партизанами і на цей раз оголошував нагороду тим, що «вишпiонжарять і повідомлять комендатуру чи жандармерію про людей, які шкодять королівству і збройній силі». Комендант обіцяв, що ім'я такого рекламатора залишиться в таємниці.

Степан стояв і ніби читав об'яви. Але об'ява була давно прочитана. Дивлячись на чорні літери, від яких рябіло в очах, він чув, як за спиною в нього проходять жандарми, як вони зупиняються і пробують читати об'яву, як лаються і йдуть далі. І думав про те, що його, очевидно, не марно викликали до Хуста. Тут починаються дуже важливі справи.

Він замислився над тим, куди ж йому піти. У Хусті було кілька явок — у трафіці Логойдів на вулиці Ракоці, у вуйка Гната, в Сірків. Але напружена обстановка в Хусті наказувала йому не з'являтися на ці старі явки. Через те він зайшов із своїми яблуками до одного тесляра — Миколи Джерелюка — на околиці міста. Він знав Джерелюка, дружина його Катря була далекою родичкою Чижмарів.

Степан зайшов на осідок Джерелюка, погукав:

— Може, яблуку кому? Влежані, соковиті, мов мед...
Микола Джерелюк вийшов з хати, сказав:

— Покажи, чоловіче, свої яблука. Та зайдімо-бо до хати.

У хаті вони поговорили про діло. Степан попросив Джерелюка сходити до трафіки Логойдів, сказати Гаврилові або Олені, що прийшов Степан і запитує, що робити?

Микола Джерелюк пішов до міста, повернувся за годину й розповів, що бачив Гаврила Логойду. Але Гаврило не міг одразу дати відповіді, а просив Миколу зайти ще раз надвечір.

Це була невтішна звістка. Вона свідчила про те, що партизани в Хусті чимось стурбовані і дуже стережуться. А все ж Степан був спокійним. Разом із Миколою вони поснідали. Після безсонної ночі Степан заснув у хаті, де Катря протопила лежанку. Спав міцно, бо дуже стомився.

Надвечір Микола Джерелюк ще раз сходив до трафіки Логойдів. Цього разу Гаврило відповів, що сам прийде до Джерелюка, коли стемніє.

2

Адам Гуржій довго готувався до розмови з сином.

Син відчував, що батько хоче з ним говорити. Ця розмова відбулась тоді, коли Яків надовго відлучився з Хуста і тільки на четвертий день увечері повернувся додому.

Тоді батько зайшов у кімнату до сина. Був вечір. На столі горіла свічка. Яків, не роздягаючись, із заплущеними очима, заклавши руки за голову, лежав на своєму ліжку.

— Що ж, бачу, ти й приїхав? — почав батько, сідаючи до столу. — І далеко їздив? Каже-мати, ніби до Мукачева. А як мені ти скажеш?

Яків піднявся і сів на ліжку. У нього був стомлений вигляд.

— Хіба вам не однаково, де я був? — запитав він. — Мушу їздити, роботу хочу мати, гроші заробляти мушу, коли батько одмовився.

Адам Гуржій з докором подивився на сина.

— Я від тебе не одмовився і, запам'ятай собі, не од-

мовляюсь. Це ти зрікаєшся батька, страхаєш мене, докоряєш, що гроші заробляю на чужих душах! Я тобі не докоряю, а питаю,— що ж ти заробив на людських душах?

— Ви... ви не смієте так говорити! — обурився син.

— А чому я не смію? — спитав батько.— Ти кращий від мене чи відмінніший? І коли на те пішло, то ти мені колись так само говорив, і я тоді слухав. Чого ж ти тепер репетуєш, коли я говорю правду? А я знаю, що кажу. Знаю, що ти до Мукачева не їздив, знаю, де саме ти був. Хочеш — скажу. В горах ти був, там, де партизани в'язнів відбили.

— Мовчіть! — зашепотів Яків.— Звідки ви можете знати?

— Звідки? — брови у батька, як стрілки, піднялися вгору.— А що ж тут знати? Про напад у горах все місто говорить. Тебе чотири дні дома немає. Коли б ти до Мукачева поїхав, я б те знав. А глянь на свої чоботи! Чого ж ти мовчиш? І вже коли з Логойдами воднився, добра від тебе не жди. Ну, згоден?

— От ви з якого боку підступили,— строго сказав Яків.— Ніби прокурор чи слідчий. Як гидко!

— Чи гидко, чи ні, то вже мені краще знати. Молись богові, що тільки я про це знаю. Але запам'ятай— іншим теж це може спасти на думку. Люди тепер злі, хижі. Я вже по собі знаю — ступиш крок, а й бургомістрові відомо, і панові Бродієві, а що найголовніше — Крічфалуші у вухо вкладуть, Сейкелю Дюло нашепчуть. А в кемельгаріто та жандармерію краще не попадати. Ти запам'ятай це. А я тобі не ворог і поки що зроблю тільки одно. Глянь!

Він узяв зі столу олівець, послинив його і на шматку паперу, що лежав перед ним, поставив хрестик.

— Почекайте! — здивовано вимовив Яків.— Що ви зробили?

— А що?! — здвигнув плечима батько.— Нічого особливого! Поставив хрестик, щоб не забути про напад у горах. Але це тільки перший хрестик. Може, мені поставити ще один?

— А за що ви його можете поставити?

Адам Гуржій подивився зневажливим поглядом на сина і засміявся.

— Так,— поволі сказав він.— Знаю, розумію. Ти ду-

маєш, що тобі більш ні за що ставити хрестики? Помиляєшся. А от ти не поставив би мені й одного хрестика, бо ти справді нічого не знаєш. Втягли тебе в оту комуністичну спілку, ти й ходиш у ній, але як мало, ой як мало ти знаєш! Ну, скажи мені, приміром, хто лежав у тій хаті на околиці, де жандармерія обшук робила? Ти скажеш, що комуніст. Я це знаю. Але що за комуніст? Ну, говори!

Яків мовчав.

— А я знаю! — гордо заявив батько. — Руський комуніст. Товариш... на ім'я...

— Замовчіть! — сказав Яків. — Ви не смієте, не можете того знати!

— Не можу? — батько похитав головою. — Ой, помиляєшся ти, Якове. Дуже можу я те знати. Колись нам пан Бродій говорив про парашутистів. Але ж саме в той час, якось уночі, я зустрів на околиці людей, що несли пораненого. Ну, я й пішов за ними. І бачив — до Гнатової хати. Догадайся сам, хто б це міг бути. А я знаю, і ставлю ще один хрестик. Ніби маємо два?

І він акуратно, провівши одну лінію, а потім і другу, намалював ще другий хрестик.

— Ви говорите страшні речі, — зблід і аж зіщулився Яків. — То хіба ви справді не торгуєте людськими душами?

— Що це страшно — то правда, — згодився батько. — Але що я торгую людськими душами, помиляєшся. А хто натякнув тобі, що у Гнатовій хаті може бути обшук? Я тобі це сказав, бо ти син мій, мого кореня дитина, і тебе я не хочу продавати. Боявся я, щоб тебе часом біля того офіцера не злапали. От я тобі і сказав. Але я багато чого не сказав з того, що знаю. От, наприклад, чи знаєш ти, хто того офіцера лікував? По очах бачу, не знаєш. А я... хи-хи-хи... знаю. Лікар Арпад Доломаш, він тебе ще маленьким лікував. Що ж, поставимо, мабуть, ще один — третій хрестик... Ти мовчиш? А що ж тобі сказати, коли ти нічого не знаєш! Не знаєш ти й того, хто біля хворого сидів і зараз живе в лікаря Доломаша. А я знаю. Його своячениця? Ні, то не своячениця, то — чеська комуністка. От тобі й ще один хрестик. А тепер, запитаю я, де зараз лежить отой поранений руський офіцер, який був у Гната? Куди його перенесли твої друзі? Бачиш, ти не знаєш!

— Помиляєтесь! — ще раз спробував заперечити Яків. — Ви не знаєте всього, не можете всього знати. Звідки це? Звідки?

— Мені подобається, що ти так заговорив, — у голосі Адама чулася перемога. — А звідки і як це я можу знати, то дуже просто, Якове! Крамниця моя, як знаєш, міститься напроти крамниці Логойдів. Хто вийде звідти, а хто увійде — все бачу. А чому мені, гуляючи, не пройтись за деякими Логойдиними гостями?! Бач, як просто! Очі та вуха!

— Чуєте! — Яків ступив уперед, зупинився проти батька, такий блідий і переляканий, що на нього страшно було дивитись. — Негайно, одразу закресліть усі ці хрестики! Ви не смієте, не маєте права про це ніде говорити! Ви, ви!.. — У Якова зривався голос, не вистачало слів, щоб висловити всі свої почуття.

— Не кричи, не кричи! — сказав батько. — Хрестики можна й не закреслювати. Що з них? Пуста річ, Якове, одна позначка. Ці хрестики тільки для мене й для тебе. І не бійся, я нікому не повім, що ті хрестики визначають. А може, ми з тобою сиділи та в хрестики грались. Пам'ятаєш, коли малим був, грались так: хрестик раз — хрестик два, чий третій вищий? Коли б хотів, давно б пішов до кемельгаріто чи просто до полковника Крічфалуші, і не хрестики, а правду б виклав. Тут уже не та гра! Великі гроші мав би, Якове, за такі факти, не одну, а дві крамниці поставив би. І не тільки гроші! Витязем був би, немешем, видатною особою. Ти знаєш, як Іван Куртяк вислужився! А подивись на Андрія Бродія — що він зробив, — нічого. Одні записочки та плітки — проте пенсійний прем'єр-міністр, акціонер, видатна людина. Став би і я таким...

Він схилився вперед, майже до обличчя Якова й прошепотів:

— Мені тебе шкода, тебе жалю, сину! Нехай вони криються від тебе! Я це розумію — ти їм чужий, ти їм не потрібний, а коли й потрібний, то для того тільки, щоб підставити тебе, коли що трапиться, під кулю. Але чого ти криєшся від мене? Ворог я тобі, чи що? Чи, може, я про тебе не дбаю? Є крамниця Адама Гуржія! А чому б не створити фірму «Адам Гуржій і Син»? Син у такому випадку пишеться також з великої літери, Якове! А в нас що робиться?! Я живу зараз одинаком,

ти до них пристав і з ними в'єдно дієш. А куди ви йдете, куди ви дивитесь? Адже, вір мені, на фронті ось-ось буде злам, скоро-скоро німці пустять у хід нову зброю. Поглянь, що робиться і в нашому Хусті! Полковник Крічфалуші приїхав із своїми жандармами, сотні їх, тисячі, сила. А це з обід почала йти «Рондьош гарда». Страхіття. І пан Бродій тут! Я сиджу, жду, але знаю, що він от-от покличе своїх функціонерів. А тоді що? Невже ти не розумієш, до чого дійшло? Я від тебе не криюсь, одверто кажу, що знаю. Вирішуй, Якове! Або ти з нами, або з ними! А коли з ними, знай — пропала твоя спілка, пропав і ти! Чого ж ти мовчиш? Я бачу, ти одягатись надумав? Куди проти ночі підеш? До них? Отямся, подумай!

— Не затримуйте мене! — хрипко сказав син. — Не питайте, куди йду! Це ви якимись кривулинами жити думаєте. Я не хочу кривулин. Я мушу йти прямо, прямо!

— Прямо! — процідив батько й подивився на сина. — Ну що ж, іди! Я не затримую! Іди прямо!

Батько стояв біля столу, і промінь свічки косо лягав на його обличчя. Син вийшов з кімнати, кроки пролунали в їдальні, глухо затихли на ганку. Посмішка пробігла по батьковому обличчі.

Був пізній вечір, коли Яків Гуржій вийшов з дому. Високо в небі висів ущерблений блідий місяць, що лив на землю примарне зеленкувате світло. Над будинками й фортецею котилися розірвані, кошлаті хмари. Із-за хмар, то запалюючись, то стухаючи, ніби змовники, визирили зорі. Кілька днів до цього шугав, розтоплював сніги теплий вітер з Балкан. Вітер не стихав і вночі. З гілля дерев сипались і сипались краплі. На вулицях, у ровах гули потоки. Над містом стояв тихий притамований гуркіт і гомін.

Шуміли не тільки вітер і потоки. Головною вулицею міста і все до Замкової гори, де містились кемельгаріто і жандармерія, з пригашеними фарами їхали і їхали автомобілі. Аж до Кіришської вулиці сягав гуркіт колони, яка проходила вулицею Ракоці. Долетіла здалеку й обірвалася розпачлива мелодія джазу — то, певне, відчинили й знову зачинили двері у ресторані готелю

«Централь», де кожного вечора збирались і аж до самого ранку пиячили офіцери, урядовці жупанату, жан-дармерія.

Притулившись до товстого стовбура ясеня й ніби злившись із ним, Яків Гуржій стояв, слухав цей гомін, дивився на хату, з якої тільки що вийшов у двір, по якому шугали тіні розгойданих вітром дерев, на вулицю, де, неначе гробки, синіли сніги. Якусь хвилину він ждав, що батько відчинить двері хати, покличе його. Може б, вони поговорили інакше? Але батько не вийшов, і тоді Яків хитнувся, одірвався від дерева й рвучкими, звивистими кроками, якимось зовсім не згинаючись, ніби сновида, вийшов з двору і так само тихо, вже попід кущами дряпаку, від яких падали на сніг густі, сині тіні, пішов вулицею.

Коли б хто запитав його в цю хвилину, куди він іде, навряд чи Яків зміг би на це щось відповісти. Він просто не міг сидіти дома, стосунки з батьком загострились давно, а цього вечора вийшли за всякі межі. Батько розкрив свої карти, батько знав більше, ніж син,— і Яків мусив діяти.

У Хусті в ці години ходити було небезпечно. Але Яків усе зважив — сюди, на глухі вулиці, жандарми потикались рідко, а коли б хто і з'явився тут, він побачив би здалеку і встиг би й зумів сховатись у першому-ліпшому дворі. Адже він знав тут кожен пліт, кожен куц дряпаку.

Так він пройшов Кіришською вулицею, завернув на Глибоку, притаївся під кущем біля Холерної криниці і довго напружено прислухався, вдивляючись у Глибоку вулицю. Але скрізь було тихо, тільки в рові, що тягнувся вповдовж вулиці, срібно дзюркотіла вода.

Тоді Яків швидко пробіг долинку біля криниці, вискочив на пагорок і опинився під кущами вже на Глибокій вулиці. Він зупинився й передихнув від швидкої ходи. Ще відчув Яків, як у нього в цю хвилину шалено почало битись серце. Але це трапилось не від того, що він швидко йшов.

Перед ним на пагорку виднілась знайома йому хата Логойдів, з вулиці темніло двоє вікон, під скупим місячним промінням на сірому тлі неба вимальовувались дах під черепицею, ганок, кухня в дворі, цементовий колодязь, стодола... Побачивши все це, Яків Гуржій зрозумів

мів, що саме цю хату він і хотів побачити, саме сюди й вело його розбурхане серце, він мусив тут бути.

Це була звичайна селянська хата. Але тут, на клаптику землі, під сірим дахом схрещувались нитки життя багатьох людей, тут, через кухоньку в дворі, проходив головний нерв підпільної організації Хуста. Батькові слова це ствердили.

Здавалося, було б найпростіше перейти вулицю, переступити тин Логойдів і, підійнявшись на ганок, постукати тихо у вікно, або ще простіше — у двері до кухні. Адже над всіма людьми на цьому подвір'ї нависла смерть; смерть однаково витала й над Яковом.

Але Яків цього не зробив — і не міг зробити. Десь на леваді, за хатою Логойдів, а може, за хатою Штефусів, почувся кроки. Люди, що йшли, ступали дуже обережно, тихо, але Яків мав гострий слух; здалеку почув кроки.

Бувши полохливим, Яків Гуржій пошкодував, що опинився цієї пізньої години на Глибокій вулиці, бо наражався сам на небезпеку і, на випадок провалу, прирікав на загибель інших. Але міркувати про це було пізно, Якова охопив страх, у розпачі він оглянувся навкруги, відступив у подвір'я до Бурдіїв, біля плоту яких стояв, і вскочив у хлів, де лежала й важко дихала вгодована Бурдієва свиня.

І те, що він вскочив у хлів, як і те, що біля його ніг лежала свиня, якимось чудодійно вплинуло на Якова. Хто б там не був, і хто б то не йшов, але ці люди не будуть вночі лазити по якихось хлівах. Він тільки кинувся до віддушини в хліві, яка виходила на вулицю й виглянув звідти.

На осідку Логойдів, недалеко від хати, він побачив постаті двох чоловіків — один із них був високий і нагадував Степана Чижмара, другий, як це Яків пізнав безпомилково, був Гаврило Логойда. Вони стояли, прислухаючись одну коротку хвилину, а тоді Гаврило Логойда ступив до маленької хатини, кухні, що стояла серед двору і підняв руку постукати. Та стукати йому не довелося — з кухні вийшов ще один чоловік, високий, широкоплечий, але трохи зігнутий, з ціпком у руках.

Все діялось мовчки, принаймні як не прислухався Гуржій, а не почув жодного слова. Прозвучала тільки

луна їхніх кроків — всі вони втрюх пройшли вузьким двором і піднялись на ганок. Гуржій помітив навіть, що Степан Чижмар і Гаврило допомогли чоловіку з ціпочком піднятися по сходах. Рипнули двері до Логойдів, на одну мить блиснуло світло, і всі вони зникли. У дворі стало тихо.

Правда, Яків Гуржій помітив після цього ще одну, дивну річ. Коли троє чоловіків зникли в хаті, на тому місці, де тільки-но вони стояли, з'явилась зігнута постать жінки. Гуржій не бачив, звідки взялася, не помітив, де й ділася ця стара, зігнута жінка; вона з'явилась, ніби привид, постояла, повертаючи голову в різні боки, і зникла так несподівано, як і з'явилась.

На Глибокій вулиці стало якимось особливо тихо. Яків Гуржій чув тільки, як шумлять по вулиці ручаї, як на дах сиплються краплі, як вітер смутно зітхає між гіллям високих ясенів. Та ще чув Яків, як поруч нього гидко рохкає свиня Бурдіїв.

Йому самому було надзвичайно гидко. Адже він знав усіх тих людей, які пішли до хати Логойдів. На осідок прийшли Степан Чижмар і Гаврило Логойда, з кухні до них вийшов поранений комуніст, це баба Лонкай стояла серед двору. І коли він, Яків Гуржій, прийшов пізньої цієї години на Глибоку вулицю, коли він знає, що загрожує цим людям, то чому він не підійшов до них?

У пам'яті сплило кілька випадків, коли, як здавалося Якову, комуністи не вірили йому. Так, так, він колись сам запитував на вечері у Сірків про пораненого комуніста, і Гаврило Логойда відповів йому, що цей товариш уже далеко, в іншому місці. А скільки ще разів Яків запитував у Гаврила, Юрка, Оленки Логойдів про організацію, ходив до Михайла Сірка, хотів усе знати. Але весь час між ним і комуністами ніби стояла стіна, і от — батько знає більше, ніж син.

Відповідь прийшла сама собою. Він не підійшов до цих людей через те, що боявся їх. Так, так, це було дивно, але Яків Гуржій боявся цих людей, цей страх з'явився у нього не тільки в цю хвилину.

Він пригадав усі події, що трапились за останні роки, у всій послідовності. Він мав повну можливість це зробити, бо вийти з хліва одразу після того, як керівники підпілля пішли до хати Логойдів, боявся. Він

мусив стояти в хліві до того часу, поки б не пересвідчився, що близько нікого немає.

В усіх деталях постало навіть і те, чого, може, не хотів згадувати цього вечора батько. Кілька років тому, ще тоді, коли Яків був у останніх класах гімназії і починав ближче знайомитися з Логойдою і Сірком, батько якось зайшов до нього в кімнату, сів, узяв олівець у руки, сказав:

— То ти оце, Якове, товаришуєш із Логойдама й Сірками? Що ж, це не погано! Ти роби так: не рви ниток з Куртяками, Барабашами, Бурдаями, але зав'яжуй ниточки і з Логойдама. В наш час треба грати на два фронти. Програв тут — виграєш там, виграєш тут — програли вони. Політика! Є у нас, сину, на Закарпатті двадцять сім партій. Піди розберись у них! Я принаймні зробив ставку на сім партій. Коли одна з них виграє, виграю і я...

Ця розмова Якова з батьком відбулась давно, і він про неї забув. Та зараз вона пригадалась — і тодішні батькові слова набули якоїсь нової, більшої сили. Як не крути, а сталось так, як він говорив.

Яків подумав і про інше. Адже коли піти зараз до Логойдів і розказати, що їм загрожує, вони спитають, звідки Яків про це дізнався, і він змушений буде назвати ім'я свого батька. Тоді — що ж далі? Батько говорив коротко і не все сказав, ще коротшою мусить бути розмова в комуністів. Вони мусять негайно знищити його батька, бо це потрібно їм для рятунку.

І чому так, що і в Логойдів, і в Сірків, і в усіх тих людей у Хусті, які співчують або належать до комуністів, це співчуття йде від самого серця, там за одного тримається вся родина, там за одного загинуть усі? Тільки що він бачив — пішли комуністи до хати Логойдів, а стара підсліпувата баба Лонкай стереже їх, бач, повертає в усі боки голову. А в Сірків? Адже старий Ілля Сірко хилився і до тієї, і до тієї партії, але за свого Михайла, і, до того ж, за комуніста, голову віддасть. А в них, у Гуржіїв, у хаті, у власній родині робиться зовсім не те. Батько, бач, бавився словом, сказавши колись, щоб син пішов до комуністів. А може, тоді так і треба було зробити, як говорив батько. Він принаймні не крився із своєю ставкою на сім партій. Одна виграла — і він виграв. Політика!

Яків вважав, що він діє в одній тільки партії. Він і зробив уже дещо, для цієї партії потрібне. Адже ж це він врятував комуніста, це він ходив у гори до Бистрої. Так хто ж він?

Яків зрозумів, що батько не марно почав з ним розмову. «Тепер уже не до гри»,— так нібито сказав Адам Гуржій. І це була правда. Яків Гуржій сам розумів, що прийшов час, коли не можна служити разом не тільки семи партіям, а й двом. У цей грізний час на Закарпатті вже немає двадцяти семи партій, а є тільки дві партії — партія фашистів, якій служать Бродій, його батько, піп Русинка, і партія, яку дехто вважав знищеною, ліквідованою, але яка живе й діє, як теплі води під холодною кригою,— партія комуністів. Так з ким же Яків Гуржій?

Він визирнув раз і другий з хліва, придивився, чи нікого не видно на осідку Логойдів, прислухався, чи не чути когось на вулиці. Він не завернув до хати Логойдів, а мимо хати Бурдія вийшов на леваду і опинився на Кіришській вулиці, біля своєї хати. Одначе і там він не зупинився, а рушив далі, у місто.

3

Полковник Крічфалуші доходив до нестями. Можна було збожеволіти. Напад на жандармів біля Бистрої, підпал тартака в Серенчівці, пожежа в Ключарках. Він їхав до Хуста, а ззаду його підстьобували пожежа в Коропці, підпал у Вишньому Сарді; він дзвонив до Ужгорода — а звідти летіли вісті про вибухи в Перечині і по всій Турянській долині. А тут ще вбивство офіцера Роса в Копашневі.

Полковник Крічфалуші сам розмовляв із жандармами, які були свідками загибелі капітана Роса. Всі вони в один голос твердили, що капітана Роса вбила жінка в одязі верховинки. Вони самі здалеку бачили її, гналися за нею, майже наздогнали її, але жінка сховалась у лісах за ізворами, і скільки вони не шукали, не знайшли її слідів.

Крічфалуші чортихався, на чім світ лаяв жандармів, але знав більше, ніж вони: у нього під руками були агентурні дані про те, що в Хусті переховується дочка чеського комуніста Йосифа Гланця Ружена. Тут

не могло бути сліпого випадку, полковник Крічфалуші був переконаний, що капітана Роса застрелила Ружена Гланець.

Але де шукати цю Ружену? У Хусті сам поручик Сиплокі з фотокарткою в руках обійшов будинки і перекинув там усе аж до останнього цвяха на горищах. Ружени в Хусті немає, вона зникла. Тоді де вона?

І знову, агентурні дані про те, що хтось із мешканців міста бачив уночі, як кілька партизанів несли по одній із вулиць на околиці пораненого комуніста. Детективи нібито вистежили й хату, де мав лежати цей комуніст. Але коли жандарми вдерлись туди пізньої ночі, то знайшли там тільки хазяїна, його дружину та ще табун малих дітей.

Одразу після події в Копашневі полковник Крічфалуші вислав туди численний загін жандармів, що мав назву «чорних вовків». Полковник уявляв, що нароблять «чорні вовки» в Копашневі. І серце його надзвичайно втішалося.

Та що було робити далі? Полковник Крічфалуші вважав, що найкраще було б йому виїхати в район Севлюша, до Турянської долини, а ще краще бути в Ужгороді, щоб мати в руках усі нитки і йти тільки по них. Проте виїхати він не міг — до Хуста прибувала «Рондьош гарда» з генералом Вінце на чолі.

Це вкрай сполошило полковника Крічфалуші. Він усе пригадував і пригадував останню розмову з генералом Вінце в Ужгороді. Ні, це не було пусте хизування. Генерал Вінце, очевидно, має певні відомості про партизанів у районі Хуста, він іде по їхніх слідах. Так звідки ж у нього такі відомості, невже ж це йому, Крічфалуші, так віддячив пан Бродій з своїми функціонерами? Ну, нехай тільки вдасться дізнатись, що це зробив Бродій, тоді цьому співакові не буде пощади.

У пізню годину ночі полковник Крічфалуші сидів з поручиком Сиплокі в приміщенні жандармерії біля Замкової гори в Хусті і марно ламав голову над тим, як розв'язати хустський вузол. Ні сила, ні зброя, ні сотні шпигунів не можуть відповісти на питання, де ті партизани в Хусті.

До дверей кабінету постукав і попросив дозволу зайти ад'ютант поручика Сиплокі. Він доповів, що до жандармерії прийшов якийсь місцевий молодий чоло-

вік і що він хоче говорити тільки з полковником Крічфалуші.

— Ви сядьте тут, за шторою,— сказав полковник Крічфалуші поручикові Сиплокі.— А ви,— звернувся він до ад'ютанта,— обшукайте того молодого чоловіка, приведіть його сюди і самі зникніть.

— Слухаю! — відкозиряв ад'ютант.

Поручик Сиплокі сховався за штору так, що його не можна було помітити, полковник Крічфалуші запалив сигарету і з виглядом надзвичайно стомленої людини схилився над столом. У кабінеті запала абсолютна тиша.

До кабінету несміливо зайшов і зупинився біля порога Яків Гуржій. Він був дуже розгублений, надзвичайно блідий, капелюх у його руках дрібно тремтів. Тільки очі його горіли хижим блиском, вони одразу ж, тільки Яків увійшов до кабінету, прикипіли до обличчя полковника Крічфалуші і не відступали від нього.

— Хто ви, молодий чоловіче? — запитав полковник.

— Я — Яків Гуржій, син Адама Гуржія.

— Син Адама Гуржія? Знаю! Батько ваш — достойна особа,— промовив полковник Крічфалуші.— Що ж скажете ви, молодий чоловіче?

Яків зробив такий рух, ніби хотів і не міг щось проковтнути, взявся рукою за шию, конвульсивно ворухнув головою.

— Ну, молодий чоловіче, сміливіше! Та чого ви стоїте? Сядьте, будь ласка, і заспокойтесь!

Полковник встав з-за столу, зробив кілька кроків, легенько взяв Якова за руки й посадив його в крісло.

— Отак! — сказав він.— Ви не курите? То добре. Ніщо так не підточує організм, як нікотин. А я от курю, звичка! Але ви щось хотіли сказати мені?

— Так! — сказав Яків, і сам не пізнав свого голосу, такий він був сухий і хрипкий.— Я прийшов розповісти про підпільну організацію комуністів.

— Дуже приємно! — полковник Крічфалуші байдуже здвигнув плечима і, заплющивши очі, пустив до стелі тонкий струмок диму.— А що ж ви можете додати до того, що нам уже відомо?

Яків пильно дивився на полковника, але не виявив

на його обличчі ані найменшого здивування. Це було ніби зовсім звичайне, набрякле, трохи заспане, трохи стомлене обличчя.

— Я знаю абсолютно таємні речі,— додав Гуржій.

— Абсолютно таємні! Ха-ха-ха! — полковник Крічфалуші засміявся.— Кожному з вас усе видається абсолютно таємним, новим. А насправді? Ви знаєте, молодий чоловіче, скільки років існує світ? Мільярди років! І людям здається, що вони вигадують щось нове й нове. А справді все тільки повторюється і повторюється... Що ж такого нового ви хотіли мені розповісти?

— Я хотів сказати, що наскоком біля річки Бистрої керували Степан Чижмар з села Копашнева і Микола Сокач, що служить тут, в армії, як унтер-офіцер...

— Ви хочете сказати, що він служив? — посміхнувся полковник Крічфалуші.

— Я його бачив учора,— скипів Гуржій.

— Але не сьогодні! Сьогодні він заарештований, молодий чоловіче! — зітхнув полковник.

Яків знітився — він не ждав цієї репліки полковника.

— Але ж Степан Чижмар на волі,— поспішаючи, заговорив Гуржій.— Він сьогодні увечері пішов до Логойдів, туди, де лежить поранений руський комуніст. А Юрко Логойда приїхав тільки вчора з Будапешта від угорських комуністів. Потім ці комуністи з Севлюша, я, правда, не знаю їхніх імен, і вчитель Василь Жупан з Мукачева.

— Почекайте, почекайте! — сказав полковник Крічфалуші.— Так ми переплутаємо все на світі.

Він устав з крісла, повільно пішов до столу, сів, розкрив якусь папку в тому місці, де лежала відомість про витрати пального в січні місяці, взяв ще один, чистий папірець і поклав його рядом з відомістю.

— Давайте порівняємо,— діловито сказав він,— те, що вже нам відомо, з тим, що ви говорите. Ви, молодий чоловіче, називайте всі імена членів підпільної організації комуністів, говоріть про всі факти.

Яків на мить затримався.

— Пане полковник! — промовив він.— Але моє ім'я як рекламатора, залишиться в таємниці?

— Молодий чоловіче! Пане Гуржій! Як вам не соромно! Ми не тільки залишаємо в таємниці ім'я кожного рекламатора, але даємо таким людям ще й винаго-

роду. Говоріть, молодий чоловіче, ім'я і прізвище, ім'я і прізвище. Я записую — і порівнюю. То, кажете, Степан Чижмар і Микола Сокач? Логойди? Як їх імена? Гаврило, Юрко і Олена! От про Олену ми не думали. Лікар Арпад Доломаш? Ну, цього ми знаємо давно! Його небога Роза? Записую, записую...

Коли Гуржій кінчив, і коли на чистому папері з'явився довгий ряд імен, полковник Крічфалуші покликав:
— Пане поручик.

Із-за штори вийшов поручик Сиплокі. Йому, мабуть, душно було за шторою, та й розмова полковника з Гуржієм тривала довго,— поручик Сиплокі аж упрів і, вийшовши, почав витирати обличчя хусточкою. Яків Гуржій повільно, з розчепіреними руками, ніби автомат, підвівся з крісла.

— Пане поручик,— звернувся до Сиплокі полковник.— Візьміть оцього молодого чоловіка і — в одиночку. Крім мене, ніхто з ним не має права говорити.

Яків Гуржій стояв, виструнчившись, ворухнув раз і другий пересохлими устами.

— Пане полковник! — вирвалось у нього.— Як же це? Ім'я рекламатора... Я ж про все розказав...

Обличчя полковника Крічфалуші стало зовсім не таким, як хвилину тому. Він подивився на Гуржія так, як дивляться на пса...

— Ви ще й не те скажете,— прошипів крізь зуби Крічфалуші.— Ех, ви! Молодий чоловіче! Наша планета існує мільярд років, і ніщо тут не змінюється, а тільки повторюється й повторюється... Заберіть його, поручику! А потім повертайтеся назад. Тепер нам треба поспішати!

4

У великій кімнаті Логойдів цього вечора не запалювали світла. Правда, в цьому й не було особливої потреби — крізь двоє вікон з вулиці і вікно з двору вливалось кволе місячне світло, воно лягало на стіни кімнати, лави, стіл, двоє ліжок у кутку.

За столом і на лавках у кімнаті сиділи Франтішек Поспішил, Степан Чижмар, Юрко Логойда і Степан Лизанець; у меншій кімнаті, що виходила вікнами на леваду й на подвір'я сусіда Штефуци, вартували Гаврило Логойда і Оленка. У дворі в своїй кухоньці не

лягала спати баба Лонкай, туди ж пішла мати Логойдів з другою дочкою.

— Щось неспокійно в місті,— сказав Юрко Логойда.— Щоб добратись сюди від Джерелюка, нам з Степаном довелось іти мало не до Копані. Скрізь пости, пильнують на всіх шляхах. З Севлюша суне й суне гарда. Видно, думають усе навкруги прочісувати.

— Однаково всього не прочешуть,— промовив Франтішек Поспішил.— І де саме прочісувати? Стягають сили до Хуста, а головні події відбуваються і мають відбутись в інших місцях. Що у вас нового, Степане?

Степан Лизанець, який того дня прийшов із Мукачева і до пізнього вечора був у Сірків, відповів:

— Ви, мабуть, чули про Серенчівку і про Ключарку?

— Так,— хитнув головою Поспішил.— Василева дружина передала нам цю звістку.

— А два дні тому біля Вишнього Сарда згорів склад із пальним.

— Добре! Дуже добре! — вирвалося у Поспішила.— Що передає товариш Шегута?

— Ми мали від нього звістку з Турянської долини два дні тому. Позавчора вибухнули міни в ешелоні, що був готовий до відправки. Тиждень тому сталась пожежа на Перечинському заводі. Товариш Шегута має відомості, що ближнього часу, тільки зійде сніг з полонини і протряхне, із-за Карпат прибуде нова група наших людей. Ще товариш Шегута наказав передати тобі, Франтішку, що він знову нагадує про останню розмову.

Франтішек пояснив товаришам:

— Останній раз, коли я бачився з Степаном, він дуже наполягав, щоб я залишив Хуст і щоб ми згорнули тут роботу. Я попросив Степана дозволити мені ще на деякий час залишитись у Хусті, адже я не міг вирушати до Праги на милицях. Тепер я незабаром, мабуть, і поїду. Що ж до роботи, то ми здійсним усе, як домовились із Степаном. За цей час зміцніли наші групи в Хусті, Копашневі, Севлюші, Бороняві, Драгові, Ізі, Ліпшому, Нанкові, Золотареві. Ми налагодили зв'язок із Тячевом і Рахівщиною. Всі ці групи діють в глибокому підпіллі; коли не рахувати радіостанції, яка потрапила у ворожі руки і якою вони тепер провокують нас, то в них більше нічого немає. Операцію біля Бистрої також проведено добре.

У сірих присмерках кімнати було видно, як устав Степан Чижмар.

— Неприємний випадок трапився у нас в Копашневі. Там брат мій, Василь, вбив мадьярського офіцера.

— Я чув,— сказав Поспішил.— І це справді дуже недобре. Серед білого дня! І заради чого? Звичайно, Василь підвів організацію, дав їм ниточку в руки. Ще гірше те, що він нарядився жінкою. Вони давно шукають тут одну жінку комуністку. Гаряча голова у Василя, не зважив всього, не подумав.

— Але мусимо полагодити справу,— зітхнув Франтішек.— Ти тільки що сказав, товаришу Лизанець, що Степан Шегута нагадує мені про останню розмову. Ми радились тут, товариші. Зараз я викликав вас, щоб сказати, що прийшов час згорнути наш штаб у Хусті. Наші явки тут стали надто відомими, до нашої організації влилися нові сили, які треба перевірити. Ми зробимо все це, з'явимося у тих місцях, де нас не ждуть. Перекажіть це товаришам. Але тут, у цій хаті, ми сьогодні зібралися в останній раз. Сьогодні ж уночі ми залишимо Хуст. Я піду в інше місце. Мені допоможуть Лизанець і ти, Гаврило.

Він подивився за вікно, де на високому насипі вимальовувалась хата сусідів Логойдів — Бурдіїв, де над хлівцем вітер розгойдував ясені, а над ними у зеленкуватому небі схилявся до землі ущерблений місяць.

— Гуде,— сказав Поспішил.— Ідуть загони жандармерії, сунуть банди «грабіж гарди», кажуть, що і Бродій з'явився в Хусті. Але їм не припинити і не знищити нашого руху. Наближається весна, і скоро-скоро наші загони стануть діючими, люди рушать в ліси й гори, ми завдамо такого удару фашистському звірові...

Раптом Франтішек Поспішил заговк, устав і зробив крок до вікна. На підлогу впав його ціпок. Слідом за ним кинулись до вікон Лизанець і Степан Чижмар.

Їм було видно, як з вулиці у двір Логойдів ринули жандарми. Чути було брязкіт зброї. Степан Чижмар кинувся до вікна, що виходило у двір,— і там були жандарми, вони бігли з левади.

— Разія! — вирвалось у Франтішка Поспішила.

— Ні, не разія! — із невимовною гіркотою в голосі промовив Чижмар.— Вони оточили хату!

У дворі біля кухні почулися розпачливі крики жінок. Можна було пізнати голоси Ганни Логойди, її матері баби Ганни Лонкай.

— Тут нікого немає! Чого ви б'єтесь! Тут живе баба! Чого вам треба? — кричали жінки.

Пролунав постріл, і його ніби продовжив болісний крик баби Лонкай. Він затих поволі, згасаючи. А в цей час жандарми тупотіли вже на ганку, вдарили в двері...

Франтішек Поспішил і Степан Чижмар стояли біля вікна й бачили один одного. Їхні погляди зустрілися. Багато сказав цей блискавичний погляд друзів.

— Так! — промовив Франтішек. — Шо ж, приготуймо зброю! Якщо доведеться тікати — через різні вікна. — Він показав на вікно, що виходило у двір, і на двоє вікон, що виходили на вулицю, і додав:

— Степан туди, Юрко тут, ти сюди, Лизанець... Чи готові?

Степан Чижмар уже вихопив з кишені й ставив на бойовий звід револьвер, Лизанець виймав з папірця запали до гранат. Юрко Логойда витягав із-за ширмочки, що закривала полицю з книгами, гвинтівку.

Розчинилися двері з першої кімнати, і звідти вибігла перелякана, така біла, що це видно було навіть при місячному світлі, Олена. Ще мить — і на дверях з'явився Гаврило Логойда.

— Я стану по той бік! Я не пускатиму їх!

Він рвучко зачинив двері.

— До стін! До стін, товариші! — шепотів Франтішек. — Олено, на підлогу!

На ганку вже не стукали в двері, а били в них ногами, дрючками. У першій кімнаті Гаврило кричав: «Чого вам треба? Тут усі сплять! Тут хворі! Тифус!» Раптом двері, що вели з ганку в першу кімнату, відчинилися. Це було чути і в великій кімнаті.

— Виходь, хто там є! Ми стріляємо!

— Тут нікого немає! Я — хворий! Тифус! — кричав Гаврило.

— Виходь, хворий!

— Я не можу вийти!

Пролунало кілька автоматних черг. Під дверима першої кімнати блиснуло світло. Жандарми оглядали кімнати з ганку.

— Ти чого лежиш під дверима?

— Я хворий! — крикнув Гаврило. — Я не можу встати.

У великій кімнаті зрозуміли, що Гаврило навмисне впав під дверима, щоб тілом своїм заступити жандармам шлях.

— Встань! — кричали жандарми, і крізь щілини в дверях прорізалось ще яскравіше світло електричних ліхтарів.

Прозвучала команда на подвір'ї, повітря в кімнаті, де були підпільники, з свистом прошили кулі. Бряжчали шибки вікон. Чути було, як впала на підлогу Оленка, а Юрко шепотів їй:

— Що з тобою, Оленко? Що з тобою?

Коли в дворі затихла безладна стрілянина, Франтішек Поспішил сказав:

— Тепер ми будемо стріляти. До вікон! Тільки без промаху.

Степан Чижмар, Юрко Логойда, Лизанець і сам Франтішек підповзли до вікон, посхоплювались, прицілились. На дворі Логойдів почувся дикий зойк, видно було, як повалився на землю один жандарм і другий. Інші лягли під насипом за хатою, ховались за стінами кухні.

— Ще раз! Так їх, проклятих! — говорив Поспішил.

Почався справжній бій. Жандарми боялися виходити із схованки, залунала команда:

— Приготувати гранати!

Одна граната вдарилась об стіну в кімнаті, упала на підлогу й вибухнула з таким блиском і гуркотом, що всіх осліпило й оглушило. Розірвалася друга граната.

— Степане! Степане! — кликав Поспішил.

Степану Чижмару здавалося, що він виринає з глибокої води. Ще секунда — він задихнувся б, потонув, але в груди вдарило чисте свіже повітря. Отже, живий.

Його, видно, поранено було в голову. Кров заливала очі, рот. Але це була не смертельна рана, він усе відчував і розумів, у нього працювали руки.

— Ти чуєш, Степане? — шепотів Поспішил.

— Так, я чую!..

Вони говорили тихо. Під вікнами чувся брязкіт зброї, крик:

— Ну, тепер їм кінець! У хаті всі мертві. Нехай заходять ті, що на ганку. Та тільки швидше, швидше. Геть, хто там за хатою?

Цей крик наповнив душу Степана негасимою ненавистю. Він не знав, чи є ще хтось живий у кімнаті, крім нього і Франтішка, і не міг подати голосу своїм побратимам, друзям. Але ж вони живі, чуєте, вбивці, живі!

— Степане! Кинемо гранати разом. Вони стоять під самими вікнами.

— Гаразд, Франтішку! Я готовий!

Підвелися. Свиснуло у вікна. Червонкуватий відсвіт вибуху гранат заграв на стінах кімнати, у вікна вдарило хвилею повітря й диму; крізь гуркіт і тріск почулися несамовиті крики жандармів.

В кімнату полетіло ще кілька гранат. Степан почув оглушливі вибухи, відчув, як його вдарило в руки, ноги, груди. Але ні на мить у цю напружену хвилину йому не затьмарило пам'яті, в ньому буяла та сила, яка змушує забувати про небезпеку, про біль, яка змушує боротись до останнього удару серця.

Мабуть, такі самі хвилини переживав і Франтішек Поспішил, бо на своїй руці Степан відчув теплу його руку й потиснув її.

Це все нагадувало примарний сон, але в хаос цих хвилин вливалися яскраві, барвисті, опуклі картини з минулого, такі виразні, як ті картини, що відкриваються очам у час сліпучих блискавиць.

Степан Чижмар пригадав, як вони з Олексою Борканюком ішли зеленим, усіяним квітами лугом над Хустцем, за Копашневом. У Борканюка в руках був розкішний букет квітів, у нього радістю світилося обличчя.

«Коли ти станеш комуністом, Степане, пам'ятай, що немає більшої честі, як носити це ім'я, немає більшої любові, як любов до свого народу, і немає вищої мети, як боротись, а коли треба, то й загинути за його щастя...»

На аеродромі, по той бік східного фронту, перед тим, як вони, кілька закарпатців, мали сісти в літак, до них підійшов старий сивуватий генерал і сказав:

— То летить же, друзі, туди, куди вас кличе серце, і робіть так, як вам підказує совість комуністів і як

вимагає Вітчизна. А ми не забудемо вас! Бажаю вам щастя, товариші.

— А все ж у них нічого не вийде! Є інші, є багато! — почув Чижмар голос Поспішила.

Степан спочатку подумав, що Франтішек марить. Але в наступну мить мозок його опекала думка: це Поспішил говорить про тих людей, які лишаються після них, про Копашнево і Селище, про Ізу і Золотарево, про Закарпаття й Чехословаччину.

— Це правда, — відповів Степан Чижмар.

Жандарми скаженіли. Вже місяць почервонів, висів над самим обрієм, от-от могла настати темрява, а партизани в хаті Логойдів були живі.

Жандарми стріляли дуже довго з усіх рушниць і автоматів, які тільки мали. Вони ще раз і ще раз кинули у вікна гранати. Із хати на двір клубами котив дим. У хаті було тихо.

Аж тоді жандарми осмілили. Зазвучали голоси німецькою й угорською мовами. Хтось процідив українською мовою:

— Ну, тепер вони вже трупи.

У цю хвилину Степан Чижмар почав:

Повстаньте, гяні і голодні,
Робітники усіх країн...

Він почув, як поруч залунали інші голоси. Він пізнав їх. Співали Степан Лизанець, Юрко і Оленка Логойди. Мовчить Франтішек, отже — його вже не стало. Вічна пам'ять тобі, друже! Але ще живий він, інші — Степан Лизанець, Юрко, Оленка! Так співайте, співайте, друзі!

Як у вулкановій безодні,
В серцях у нас клекоче гнів...

Молоді сини Закарпаття помирали. Але вони вірили, що їхні мужні голоси чують, неодмінно чують на горах і в долині.

З будинку лунало:

Чуеш, сурми заграли,
Час розплати настав...

У вікна, в розчинені до кухні двері, де все горіло, стрибали розлючені жандарми. Холодіючою рукою Степан рвонув кільце останньої гранати.

Час розплати настав!

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

1

Всю ніч — з неділі 27 лютого 1944 року на понеділок — у місті Хусті ніхто не спав. Кілька годин тривала стрілянина на Глибокій вулиці в осідку Логойдів. Луна пострілів з рушниць, кулеметних черг і вибухів гранат котилася темними вулицями міста, билася під Замковою горою, вривалася в ущелини міжгір'я, завмирала серед далеких перевалів.

Пізніше постріли залунали і в інших частинах міста — на Замковій вулиці, на одній із вулиць за ринком, десь між тих хаток, що губилися на околиці міста. Всюди чулися крики переляканих жінок і дітей; крики перемішувались з пострілами, і тому, хто це чув, було невимовно страшно, моторошно.

Ніхто не знав, що сталося на Глибокій вулиці і що відбулося в інших закутках невеликого закарпатського міста Хуста. Кожен боявся вийти з хати, а коли хто й виходив, то тулився під стінами, слухав, не знаючи, як пояснити цей несподіваний сполох серед ночі. Багрянний місяць ховався за Затиснянським долом, місто лежало в чорній п'їтмі, марило, стогнало.

А на вулиці ревли й ревли вантажні машини, гупали ковані чоботи, летіли лайки й погрози, і ще було чути безладний тупіт людей, яких десь узяли на осідках і кудись тепер гнали.

У цю страхітливу ніч не спали і в будинку лікаря Доломаша. Усі вони — і Арпад, і Оронка, і Ружена — чули, як почалася стрілянина на Глибокій вулиці. Ніхто з них не вимовив і слова; тільки Арпад зробив рукою знак, одімкнув двері на ганок, вийшов у двір, став під деревами і слухав якусь хвилину, звідки долітають постріли.

Потім, повернувшись до будинку, наказав:

— Погасить світло! Я мушу піти. Але я швидко повернусь.

І він пішов. Оронка й Ружена розуміли, що не піти він не міг. Вони мовчки сиділи у темній кімнаті, потім Оронка розсунула штору на одному з вікон. Тепер їм було не тільки чути постріли, вони бачили жовті виблиски на Глибокій вулиці, відблиск їх час від часу

освітлював стіни кімнати, речі в ній і постаті, що, міцно притулившись одна до одної, стояли недалеко від вікна.

Арпад повернувся, коли на Глибокій вулиці закінчилась стрілянина. Він обережено постукав у вікно, йому одразу ж відчинила двері Оронка.

Тихими кроками Арпад увійшов до кімнати.

— Ви тут, Ружено? — запитав Арпад.— Ходімо до мого кабінету. Давайте запалимо світло. Адже вікна в нас завішані.

Тремтячими руками Ружена запалила світло. Арпад кинувся до столу, вийняв кілька папірців і спалив їх на гнучкому язичку свічки.

— Сталось непоправне лихо,— сказав спокійно.— Вони натрапили на наш слід і вбили всіх, хто був цієї ночі в хаті у Логойдів.

— Там був і Франтішек?

— Так, Ружено, там був і Франтішек.

Він замовк і смутним поглядом подивився на вогник свічки, який коливався й коливався на столі. В очах лікаря, здавалося, відбився весь жах всього того, що йому довелося побачити цієї ночі. Обличчя Арпада було таке смутне, яким Ружена ніколи ще його не бачила.

— Зараз ніч,— продовжував Арпад.— Постріли лунають по всьому Хусту. Я не знаю, хто з наших друзів лишився в живих, кого вони забрали цієї ночі. Але ми живі і мусимо діяти. Ви допоможете мені, Ружено?

— Я рада зробити все, що потрібно для нашої справи,— відповіла Ружена.

— Слухайте, Ружено! Нам треба негайно повідомити наших товаришів у Мукачеві й Ужгороді. Коли ми цієї ночі зуміємо повідомити наших товаришів у Севлюші, і то буде добре. Вони передадуть далі. Але чи згодні й чи зумієте ви зараз, вночі, вийти з Хуста, а вранці добратись до Севлюша?

— Думаю, що зумію.

— Я пізнаю Розу. Спасибі, Ружено! Тоді не будемо гаяти часу. Я вам скажу, як вийти з міста. Надіюсь, що й ви за цей час добре вивчили тут усі стежки. Адже ми з вами разом ходили ними. Я вам скажу кілька адрес у Севлюші. Не записуйте нічого, Ружено. Повторюйте все за мною. Запам'ятайте і не забудьте жод-

ного прізвища. У Севлюші знайдіть лікаря Лезмана. Говоріть з ним одверто. Коли лікаря Лезмана немає, знайдіть Михайла Гендеру. Коли немає Михайла Гендери, скажіть його дружині. Але, Ружено, може бути, що це лихо трапилось і в Севлюші. Шукайте тоді в Мукачеві, запам'ятайте ще кілька адрес.

Ружена слово в слово повторила все те, що говорив їй Арпад. Вона тільки запитала, коли лікар замовк:

— Але чому не вийти з міста вам? Ви повинні залишити Хуст, Арпаде! Мусить іти й Оронка!

Оронка стояла весь час біля дверей кімнати, замислена, мовчазна.

— Ні, Ружено! — відповів Арпад. — Вийти з Хуста — це виказати себе. Навіщо припускати, що вони все знають? Краще припустити, що їм відомо дуже мало і все, що трапилось цієї ночі, тільки випадок. Тоді я тим більше мушу тут бути.

— Арпад каже правду, — промовила від дверей Оронка. — Я залишусь з ним.

— Ще одно я хотів вам сказати, Ружено, — додав Доломаш. — На жаль, документи Рози Саболі будуть вам більше не потрібні і навіть можуть пошкодити. У Севлюші чи в Мукачеві вам дадуть інші документи.

Арпад ступив крок вперед, узяв холодну руку Ружени, поцілував її в чоло. І вона поцілувалася з ним, а далі з Оронкою.

Через кілька хвилин темна постать спустилась із сходів ганку лікаря Арпада Доломаша. Він стояв на ганку і бачив, як ця постать промайнула двором, зупинилась на мить біля хвіртки і десь зникла у темряві ночі.

А ще через якусь хвилину жандарми з'явилися біля будинку Арпада Доломаша, оточили його, загнукали у вікна й двері.

Він сам відчинив двері. Світло електричних ліхтариків затанцювало на стінах кімнат. Побачивши, що в квартирі, крім лікаря і його дружини, нікого немає, жандарми оскаженіли.

Арпад Доломаш пізнав давнього свого знайомого — поручика Сиплокі. Начальник окружної жандармерії сам з'явився, щоб зробити обшук у будинку лікаря. І це він, стоячи серед вітальні, показуючи револьвером то на одні, то на другі двері, наказував своїм жандар-

мам оглянути кімнати, відчинити шафи, перевернути ліжка, лізти на горище.

Обшук нічого не дав. Як не билися жандарми, вони нічого не знайшли в лікаря.

— А де ж оця... ваша своячениця? — хижо запитав поручик Сиплокі.

— Кілька днів тому моя своячениця Роза Саболі виїхала до Дебрецена.

— Прокляття! — вилаявся поручик Сиплокі.— Тепер мені зрозуміла вся ваша комедія!

Він оглянув з голови до ніг лікаря Доломаша.

— І це... угорець! — зневажливо кинув він.— Це лікар королівства!

Арпад Доломаш стояв з гордо піднятою головою, і жоден м'яз на його обличчі не ворухнувся.

— Пане поручик,— сказав він.— Я дію так, як мусить діяти справжній угорець. І я був, пане поручик, і завжди буду лікарем.

— Взяти його! Закувати! — кричав поручик.

Жандарми зв'язали руки Арпаду, повели з будинку. Поручик Сиплокі подивився на Оронку, махнув рукою і вийшов.

Так Оронка залишилась сама у спустошеному будинку. Вона пройшла по кімнатах, де тільки що розмовляла з Руженою, де тільки що слухала тихі, але мужні слова свого чоловіка. Тепер у кімнатах було пусто, страшно. Серед хаосу, який вчинили жандарми, вона постояла кілька довгих хвилин на одному місці, а потім підійшла до канапи у вітальні, впала на неї, обхопила голову руками і нестримно заридала.

2

Гаврило Логойда прийшов до пам'яті і затуманеним поглядом подивився навкруг. Він не розумів, де опинився, не знав, що з ним сталось. Більше того, він здивувався, що ще живий. Десь угорі ледь світилось голубе віконце, нижче снувався сизий туман, ще нижче вимальовувались обриси людей. Але хто ці люди, що робиться з ними? Вони сидять у сірому мороці всі в одній позі — схрестивши під собою ноги, руки у всіх них закинуті назад, за спину, кожен із них тримає

голову високо підійнятою вгору. От один із цих людей ворухнувся, і одразу на голову його опустилась палиця.

Гаврило Логойда і сам спробував ворухнутись. Одначе ворухнутись він не міг — ноги його були підігнуті і прив'язані до рук. Це перше ж його зусилля затьмарило пам'ять, і він довго, не знаючи скільки, знову лежав, нічого не розуміючи, нічого не відчуваючи.

Опритомнівши, він знову побачив ту ж саму картину. Люди сиділи все в тій же позі — схрестивши під собою ноги, руки в них були закинута назад, кожен із них намагався вище підійняти голову, дивився перед собою в одну крапку на сірій стіні. Але їх голови все частіше й частіше опускались, розгиналися руки. І Гаврило Логойда бачив, як до них підскакують жандарми, як вони б'ють їх пендриками по головах, по руках і спинах. І самого його, коли він ворухнувся і покотився по підлозі, як колода, також били — довго і нещадно.

В гарячковій примарності подій Гаврило Логойда починав все ж дещо розуміти. Як із дна глибокої річки, в його пам'яті виринуло кілька згадок — він лежить під дверима кімнати, де зібрались керівники партизанського штабу, жандарми б'ють його кованими черевиками, тягнуть у двір, зв'язують руки і кидають на мокру землю; у великій кімнаті їхньої хати лунають постріли, і звідти вилітають слова переможної пісні. А далі — туман, небуття, пустка... Так що ж тоді трапилось з Франтішком Поспішилом, з Степаном Чижмаром, Лизанцем, з Оленкою, яка пішла до великої кімнати?

Відповіді на це запитання Гаврило знайти не міг. Поволі він починав розуміти, що сталося з ним і що відбувається тут, навколо, де сидять на холодній підлозі люди, яких катують жандарми.

Він побачив недалеко від себе матір. Вона сиділа так само, як і інші, очі її прикуті були до стіни перед собою, але на одну мить вона зуміла повернути голову, зустрілася з поглядом Гаврила, і в її очах він прочитав таку невимовну печаль, такий розпач, що все зрозумів.

І так одно за одним перед ним проходили нові й нові обличчя. Він побачив лікаря Арпада Доломаша, вуйка Гната, Михайла Сірка, який так змінився, що був несхожий на себе — у нього глибоко западали очі, губи були такі білі, що зливалися з шкірою обличчя, погляд — далекий, тьмянний...

Ще пізнав Гаврило Логойда Миколу Сокача. У нього було розсічене чоло, глибока рана проходила по правій щоці, вся голова покрита синцями, від чого його обличчя здавалося чорним. Гаврило пізнав Миколу Сокача по блискучих темних очах, по мундиру, з якого зірвано було погони, пізнав по тому, що Микола Сокач подивився на нього, зітхнув, і гірка посмішка на одну мить торкнулася його уст.

Ще багатьох і багатьох людей з Хуста і навколишніх сіл пізнав Гаврило Логойда. Він знав цих людей, що приходили до них у крамницю, заходили в їхню хату на Глибокій вулиці. Тепер люди мовчали. Гаврило також не міг сказати комусь із них хоч би одно слово.

Гаврило зрозумів, що він у тюрмі. Їх організацію розкрито. Жандарми натрапили на їх слід: вночі вони зробили обшук не тільки на Глибокій вулиці, а по всьому Хусті і навіть у навколишніх селах.

Суворі і безжальні думки обпекли мозок Гаврила Логойди. Адже, коли обшук і арешти в одну ніч зроблені і в них у хаті, і в Сірків, і в будинку лікаря Доломаша, і у вуйка Гната, і ще в багатьох, і багатьох членів їхньої організації, то це значить, що хтось їх виказав, що між ними був зрадник. То хто ж той, кому вони вірили, не знаючи, що пригрівають гадюку біля свого серця?

Ще одна думка спалахнула і ні на мить не згасала у Гаврила Логойди. Що ж сталося на їхньому осідку, чи живі керівники партизанського штабу, чому їх немає в цій камері? Він застогнав, зробив рух ногами й руками, але не встав, а тільки покотився по холодній підлозі камери. Одразу почувся сміх жандармів, на його тіло посипались удари, він відчув нестерпний, пекучий біль.

3

Хустська тюрма! Вона була збудована на головній вулиці міста, у дворі за фінансовою дирекцією. Зовні цей будинок, витриманий у стилі модерн, сірого кольору, з вежами і прикрасами на дахах, з вузькими й високими, оздобленими орнаментами вікнами, зовсім не нагадував тюрми.

Та вузькі високі вікна зсередини були затягнуті ґратами. На вежах день і ніч стояли вартові. Кам'яна

стіна оточувала всі будівлі і двір тюрми, а поверх стіни в кілька рядів тягся колючий дріт. У приміщенні тюрми були камери для допитів з такими пристосуваннями, до яких не додумались би й інквізитори, у підвалах будинку жандарми тримали псів; там же містились і камери-одиночки для найнебезпечніших в'язнів. Кожного, хто проходив крізь глухі залізні ворота між фінансовою дирекцією і модерним будинком, ждала гірка доля.

Заарештовані у «Хустській справі», як її з першого ж дня назвала жандармерія, зазнали нелюдських тортур. Не було дня й ночі, коли б заарештованих не мучили, не катували. Те, що першої ж ночі їх примусили сісти по-турецькому на підлозі, схрестити руки за спиною і дивитись в одну точку перед собою, було тільки початком знущань. Пізніше, коли зійшло сонце, жандарми вигадали іншу муку. Вони жарко натопили камери, і люди непритомніли в них від духоти. Щоб розважитись, жандарми відкривали час від часу двері і із шлангів поливали в'язнів холодною водою. А за хвилину — знову духота, знову неймовірна мука.

Уночі жандарми наказали в'язням лягти на голій підлозі і закутатись. В'язні мусили лежати із закутаними головами, у камерах уже нічим було дихати, але ніхто з них не мав права зняти покривала з голови, всі вони задихались.

Так день за днем, ніч за нічю. Полковник Крічфалуші дав наказ своїм жандармам вкрай виснажити в'язнів, підготувати їх до допитів. Потім почались і допити.

Камери слідчих були на другому поверсі. В'язня із закутими руками кидали на ослін, ноги його прикручували нарізно до ослона і починали бити по голих підосвах.

Полковник Крічфалуші часто сам приходив на допити.

— Хто ж керував вашою підривною роботою? Де ділася чеська комуністка? Звідки ви діставали листівки? Яких ви знаєте російських комуністів?

Що могли відповісти на це в'язні хустської тюрми? Коли хто з них знав правду партизанської боротьби, він ні за що не сказав би про це й слова. Коли хто з них говорив ту правду, яка, безперечно, була відома катам, його мучили й катували, щоб вирвати іншу. Від невпин-

них побоїв люди втрачали свідомість — їх обливали крижаною водою, і коли людина приходила до пам'яті, продовжували допит.

Полковник Крічфалуші і його підручні вигадували все нові й нові муки. Вони вигадали «ведмежий танець». До паху прив'язували дрючок в такий спосіб, щоб він завдавав людині неймовірного болю; коли ж катований, щоб полегшити страждання, починав стрибати з ноги на ногу, тоді його били під колінами.

Ще страшнішим було інше катування, яке полковник Крічфалуші називав «залізною рукавицею». В'язня заковували у залізні зубці так, щоб зап'ястя правої руки притиснулось зубцями до кісточки лівої ноги. З цією «залізною рукавицею» людина повинна була стояти на одній нозі п'ять, десять, двадцять, тридцять годин.

Усі ці муки і катування не могли зломити волі нескорених людей. Вони говорили тільки те, що було відомо жандармам, але нічого, крім цього. Вони згоджувались з тим, що їх народили русинські матері, але жоден з них не зрікся своєї матері. Вони говорили про свою любов до людей, що жили за Карпатами, вповідали одвічні мрії своїх батьків і дідів про возз'єднання з Радянською Україною, і жодними засобами їх не можна було примусити відмовитись від цього. Полковник Крічфалуші лютував, він просто казився, але люди залишались несхитні, ніби куті з міцного металу. Вони стояли, мов стіна, якої не розбити.

Полковник Крічфалуші відчував це не тільки тоді, коли стикався із заарештованими. Неспокійний їхав він у машині вулицями Хуста, які заливало весняне тепле сонце; неспокій ні на хвилину не покидав його, коли він мчав до Ужгорода на побачення з регентським комісаром і повертався назад до Хуста; рапорти з станцій тільки підсилювали цю тривогу. Знову червоний прапор, знову листівки, знову підпал, знову аварія на залізниці, знову пожежа в лісі...

Зникла нібито й ворожнеча між полковником Крічфалуші і генералом Вінце. Вони діяли спільно, і коли всі їхні спроби розкрити далі підпільну організацію партизанів не дали бажаних наслідків, спільно прийшли і до висновку: всіх заарештованих у цій справі треба швидше знищити. Регентський комісар Вільмош

Пал Томчани, а також пан Андрій Бродій цілком підтримували це рішення. Ждали тільки вказівок з Будапешта.

Темної ночі жандарми розбудили в'язнів хустської тюрми, вивели їх у двір і там вишикували. Попід стінами двору стояли вантажні машини. В'язнів кидали в кузови машин, де вже стояли жандарми.

Одна за одною машини проїхали через ворота, минули двір фінансової дирекції і з пригашеними фарами подалися до Замкової гори, де звичайно фашисти чинили всі свої криваві розправи.

Але біля Замкової гори машини не зупинились. Вони летіли далі, ніби хтось гнався за ними. У сірій пільмі ночі залишилася позаду Замкова гора, розтанули обриси міста. Попереду миготіли дерева, кущі, скелі.

Ніхто із в'язнів не знав, куди їх везуть, для чого. І, звичайно, ніхто не ждав добра від катів. Мабуть, смерть. Але чому не в Хусті! Видно, кати чогось бояться, думають відвезти їх геть далі.

Машини вирвалися на шлях, що веде з Хуста на Буштино, проминули Буштино, помчали до Тячева. У селах, які вони минали, і в лугах за ними не видно було жодного вогника. Небом повзли розірвані хмари, вряди-годи із-за них визирали оточені бузковими колами жовті тривожні зорі. По камінню праворуч гнала свої хвилі напоєна весняними дощами Тиса. Іноді машини пролітали так близько над річкою, що видно було сірі гребені хвиль, чувся шум збурених вод, гостро відчувалися свіжі пахощі притиснянських просторів.

Машини не зупинилися і в Тячеві, прогуркотіли по містку, де в Тису вливаються води Тересви. Глухо шуміла під містком вода з рідних Карпатських гір; звідти ж, з полонин і лісів Карпат, виривався рвучкий, холодний, свіжий вітер.

За всі ці години ніхто на машинах не вимовив жодного слова. Жандарми не говорили самі і не дозволяли говорити заарештованим. Тим важче було в'язням переживати події цієї страхітливої ночі, кожен із них відчував наближення кінця, кожен із них бачив перед собою смерть, але не міг сказати слова, навіть попрощатися з друзями.

Шофери загальмували машини тільки тоді, коли почало світати і коли в примарному світлі світанку

в тьмяній долині на лівому березі Тиси вималювались обриси Сігота. Тут шлях розходився: праворуч — до Сігота, ліворуч — в гори, на Рахівщину.

Завернули праворуч, до Сігота. Варта на мосту була, мабуть, попереджена, і машини пропустили без зупинки. Пропустили машини і пости, що стояли на околиці міста. На вулицях Сігота заверещали сирени машин. Покрутившись по кварталах, машини зупинились перед великим сірим двоповерховим будинком з колонами.

В'язнів не повели до широких дверей, що відкривалися за колонами. Їм наказали зійти з машин, поставили в колону, завели в провулок біля великого будинку і там одного по одному почали впускати крізь вузькі, потайні, залізом ковані двері.

Пройшовши ці двері, в'язні опинились у широкому дворі, круг якого чотирикутником підносились сірі корпуси з маленькими загратованими вікнами.

Кінець двору стояли два стовпи з перекладиною і помостом під нею. У вікнах корпусів і на всьому широкому дворі не видно було жодного вогника.

У в'язнених у два ряди поставили серед двору. Жандармський офіцер, який супроводжував в'язнів, пішов до одного з корпусів. Він довго звідти не повертався. В'язні мовчки стояли серед двору. Все більше й більше світало. Над землею струмувало сіре світло. Небо затягали хмари. Повіяв вітрець. На шибениці в кінці двору загойдався мотуз.

Нарешті жандармський офіцер повернувся. Він хрипким голосом дав команду вартовим. Колона ворухнулась, розірвалася на дві частини. Одна частина в'язнів рушила до корпусу ліворуч, а друга — до корпусу праворуч. Поволі двір спорожнів.

4

— Здрастуй, Марамороше! Здрастуй, проклята сіготська тюрмо! — пролунав голос в холодній і вогкій камері, куди жандарми загнали частину в'язнів і, замкнувши за ними двері, вийшли.— Давненько я тебе не бачив. А все так само, як і було. І камінь, і ґрати, і той самий дух!

В'язні подивились на чоловіка, що промовив ці слова. Це був вуйко Данило із села Ізи під Хустом. Мало хто

із в'язнів знав його, був він у хустській тюрмі неговіркий, через те всіх і здивувало, що він заговорив перший, переступивши поріг нової катівні.

— А чого ж дивуетесь, люди? — говорив далі Данило, скинувши з плечей киптар, постеливши його на кам'яній підлозі і сівши під стіною. — Адже був я у цій проклятій тюрмі рівно тридцять років тому. Еге ж, було це 1913 року, а тепер, — він глянув на стіни камери, на людей, що сідали круг нього, — знову сюди запакували.

Помітивши, що в'язні зацікавились його розповіддю, вуйко Данило кинув погляд на глухо зачинені двері і продовжував тихим голосом, часто змовкаючи, намагаючись поновити в пам'яті все те, що не давало йому спокою багато років, що ятрило його наболіле серце.

— Так ото, кажу, люди, було тринадцятого року. За рік до того нібито у Відні був підписаний договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною й Італією. А ми ж, бодай не згадувати, тоді до Австро-Угорської імперії належали. Франц-Йосиф над нами тоді сидів, бодай би ся кості його в землі перевернули. За отим договором Німеччина, Австро-Угорщина та Італія хотіли почати війну проти Росії.

Він зупинився, передихнув. У ті давні часи вуйко Данило не все розумів, що робилося навкруг нього, але зараз минулі події були йому ясні, як па долоні.

— Ми, звісно, на Карпатах не хотіли війни з Росією. Війна? Ми не думали про якусь війну з Росією, а про одно мріяли — про з'єднання з нашими братами. І діди, і батьки наші молились на Схід, пригадуєте, які пісні співали нам матері над колісками? Але ж цар Франц-Йосиф знав, що то за піддані сидять у нього на Карпатах, вирішив він вчинити над ними суд, настрахати, помучити, покатувати, щоб ми, коли вже не поможемо йому у війні, то бодай сиділи мовчки, тихо. І от якось, саме перед Новим роком, налетіли жандарми в села верховини, а найбільше в нашу Ізу та ще в Ясені на Рахівщині і забрали сто чоловік. За що забирають, в чому обвинувачують, ей-ей, ми й не знали. Пізніше вже, на суді довідалися. Виступив їхній шпиг, інспектор поліції Арнольд Дулишкевич і почав говорити, що ми нібито російські агенти, читаємо руські книги, руські газети, маємо руські ікони. І на стіл — ікони з Києво-Печерської лаври, церковні книги, газету «Руська прав-

да»¹. Ми навіть очі розкрили — а що ж в тих іконах, а до чого тут церковні книги, які ми читаємо сотні років, до чого та «Руська правда»? А Арнольд Дулишкевич своєї — оці, мовляв, русини — вороги існуючого ладу, вони готуються до повстання, щоб приєднатись до Російської держави, вони, мовляв, шпигуни та зрадники. Але, люди, що би то й хотіти від того Дулишкевича? Він справді бував у нас на верховині, сам, вражий син, працював у одному-другому селі, як греко-католицький піп. Зрозуміли ми тоді, якому богу молився цей святий, чією мовою він говорив...

Позад людей була важка дорога, вони не знали, що несе їм наступний день, але всі вони навпочіпки сиділи круг вуйка Данила і уважно слухали кожне його слово.

— Ой, набачилась тоді ця тюрма, бо ж сиділи ми майже півроку, і судили нас у цій проклятій Мараморош-Сіготській в'язниці, отам, у залі, ви бачили, коли їхали, — вона за високими колонами. Нас було на тому суді дев'яносто чотири чоловіка, але всі не могли сісти на лаву підсудних, і ще кілька чоловік померло. А як було не збожеволіти? День і ніч, день і ніч, і не було початку, не було краю: «Ти русин?» — «Самі відаєте, русин». — «Брешеш, австріяк ти» — «Єй-ей, не відав того, пане». — «Ти смієшся?» — «Та ні, де вже там сміятись!» А за допитами — муки, катування. І на суді те ж саме: «Читали газету «Руську правду»? Молились по православній біблійі? Є у вас київські ікони?» Вже на що запобігали перед судом їхні ж адвокати, але один з них сказав: «Якщо русини називають себе руськими, то в цьому ще немає злочину, бо їм довелося б вилізти з власної шкіри, щоб стати кимсь іншим». І засудили — кого до тюрми, кого до каторги, кого до штрафів.

Замовк вуйко Данило, смутними очима подивився навкруг, рукою торкнувся кам'яного долу.

— Так от куди нас тепер привезли, — з сумом проказав він. — Ой Марамороше, Марамороше! Багато ти бачив, Марамороше, а тепер запанували тут ще й фашисти!

¹ «Руська правда» — газета, що видавалась у м. Чернівцях і проходила австрійську цензуру.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

1

Весна зачинала переможний похід. На городах і царинах посиніли, осіли й розтопталися наметені за зиму кучугури; із швидкою водою знесло до Тиси бруд зими. День від дня дужче й дужче пригрівало сонце, заголубіли снігові квіти, зацвіли жовтушки.

Весна! На вершинах ще гуляли гострі вітри — закрутельники; з стрімких скель, підмиті талими водами, зривалися сніги й летіли, розвіваючись на порох, униз. У цьому навальному русі сніги зрушували каміння, з коренем виривали дерева. Все це летіло, гуло, ревло, наче відлуння бою.

У лісах і пралісах пружне, відживлене сонячним промінням гілля скидало ніздрюваті сині пластівні обледенілого снігу, і до долин покотився урочистий переможний шум лісів. З барлогу виліз і протер очі кошлатою лапою ведмідь; у хащі подерлися дикі кабани, вовки й боязка рись; сторожко йшли олені в наповнених весняними звуками лісах.

Прокидалося й птаство. Вгорі, над Карпатськими хребтами, ніби разки намиста, пливли на далеку північ гуси та журавлі, і в долини спадала їхня журлива пісня; над міжгір'ями ширяли яструби та коршаки, а вище від них плавали в голубій безодні горді беркути; долинами потяглися лелеки, качки, лісові бекаси.

А сонце розганяло й розганяло хмари, розтоплювало в горах сніги, виповнювало гірські ручаї й потоки; вийшли із тихих затонів на бистру воду, подалися проти течії, метко перестрибуючи через камінні запруди головатиці, струги і пір¹.

Ожила дітвора. Бліді й тонкі, як стебло, що росте без сонця, хлопчачки й дівчатка виходили на царинку біля потоку, де близько шуміли млини, і, позираючи на гори й полонини, заводили коло, приспівуючи:

Кручу, кручу кручарем
Із маленьким бігарем,
Так швидко ся обертаймо,
Як млинове колесо...

¹ Головатиця, струг, пір — породи риби.

Починалася весна.

Ласло Потокі вийшов із хати глупої ночі, бо хтось постукав у причілкове вікно. Надворі його ждав Ярослав Гішка.

Була чудова весняна ніч. Над землею ледь тягнув теплий вітрець і приносив з собою пахощі весняних квітів, свіжої води, смерекових лісів. Угорі в чистому свіжому повітрі висіли яскраві, то зеленасті, то червоні, як жар, великі зірки, що лили на землю чарівне своє світло. На потоці шуміла, перевертала каміння вода, ближче до села із легким скрипом повертались колеса млинів. З просторів над горами долітала клична пісня журавлів; вона лилася і лилася, аж поки не затихла вдалині. Ніч, весняне цвітіння кликали до життя, до невтомної праці.

Ярослав Гішка приніс із собою невеселі вісті. Сівши на призьбі під хатою Потокі, він розповів про арешти в Хусті і на всій долині, розповів, кого заарештували фашисти, розповів про народну ненависть, яка клекоче по всій долині і по верховині аж до Турящини.

— Вони вже багато заробили на долині,— говорив Ярослав Гішка.— Хвиля терору котиться й далі. Учора загони «Рондьош гарди» прибули до Рахова. Виповзли функціонери АЗС, піп Дем'янович, шпики й детективи. Там почались арешти. Ми підготувались, готові зустріти цю хвилю. Крайовий комітет наказав, щоб тут, на верховині, всі керівники наших загонів, яким загрожує небезпека, вирушили в ліси. Нам потрібні люди. На фронті почався новий наступ, Радянська Армія невпинно просувається вперед, на неї в нас вся надія. Тільки потряхне в горах, ми почнемо бойові операції й тут. З цим я й прибув, Ласло. Треба подумати, що робити вашим людям і хто з них мусить на певний час сховатися. «Рондьош гарда» побуває в Кленах, бо вчора Гаврило Клумак був у Рахові на прийомі в генерала Вінце.

— Я думаю, що треба Данилові Ковачеві уникнути розправи,— сказав Ласло Потокі.— Коли Клумак був у генерала Вінце, то вже відомо, чие ім'я він назвав першим.

— У Ковача є й сестра.

— Я говорю про Данила і про його сестру. Крім Гаврила Клумака, є в селі ще й Янош Репаші. Цей мерзотник давно зазіхає на дівчину.

— Цілком згоден з тобою,— сказав Ярослав Гішка.— Так і вирішимо — Данило Ковач нехай іде в ліси, бо йому треба бути ближче до Кленів, а сестра його, скажи, нехай іде до Бочарів. Там у нас є притулок, жива ще Тиснянчиха. В неї Юлина зможе переховатись. А хто ж ще піде з села?

— Багатьом треба вийти,— замислився Ласло Потокі.— Вчитель Йосип Короджій — права Данилова рука. Не думаю, щоб вони його зачепили. Ні, Йосип Короджій мусить залишитись у селі. Нам потрібен і тут такий чоловік.

— А сам ти, Ласло?

— О! — відповів механік.— Чого мені боятись? Мое діло дбати, щоб тартак менше працював, щоб рвались та рвались паси, щоб псувались і псувались пили, щоб стояли мотори. Чого мені ховатися? Я залишуся тут. Угорські комуністи боролись і боротимуться поруч із своїми товаришами русинами.

— Це правда,— згодився Ярослав Гішка.— Дуже добре, коли ви з Короджієм будете тут. Я також буду в своїй сторожці під Раховом. Ми мусимо тепер тримати зв'язок, як ніколи. Шкода, що Юлини не буде, але я знайду інших зв'язкових. А ти, друже Ласло, коли що, повідомляй негайно. Ну, мабуть, я й рушатиму...

— Світає піби. На шляху буде небезпечно.

— Навіщо мені шлях? Я перейду Чорну Тису, а там подамся лісами. В лісі я хазяїн, Ласло.

2

Вранці Данило Ковач і Юлина покинули рідну хату. Важко, боляче було думати, що мине ще одна хвилина, вийдуть вони з хати, де народилися їхні батьки і діди, де самі вони вперше побачили світ, і невідомо, чи пощастить їм ще колись повернутись у цю хату, побачити убогий стіл, витерті лави, різьблені узори на сволоках?

— Сядьмо, Юлино,— сказав, посміхнувшись, брат.— Перед нами далека дорога. У такому випадку годиться сісти.

Вони сіли. Тиша сповнила хату. На вікні билась об шибку мушка, що оживала, чуючи тепло. Пахло полонинськими травами, які не втрачають своїх пахощів ба-

гато років. Промінь сонця виглянув із-за причілка і ліг на столі поруч із шматком вівсяного хліба.

— Прощай, сестро,— промовив Данило Ковач.— Щаслива тобі путь, Юлино.

— Прощай, Даниле.

Ще одну хвилинку постояли, коли одійшли від осідку. Рідна хатина здалеку видавалась такою теплою, такою привабливою.

Данило одвернувся і поглянув у інший бік — на рахівський шлях, що починався від села і тягнувся в голубу далину.

— Здається, ми вирушили з дому вчасно,— вирвалось у нього.— Глянь, Юлино, на шлях!

У долині видно було довгу колону, вона здалеку нагадувала чорну гадюку, що, повертаючись головою то праворуч, то ліворуч, сунула шляхом поволі в гори. То йшла «Рондьош гарда», щоб кров'ю залити убогі верховинські села.

Брат і сестра розійшлися на верху кичери. Юлина пішла ліворуч, звернула в густі зарослі, щоб обминути «грабіж-гарду», перейти десь Чорну Тису і через праліси та ізвори вийти до Білої Тиси і до села Бочарів.

Данило рушив у гори. Він прямував до Печенізької полонини, де хотів зустрітись із Сегінем. Уся худоба ще була в долині, але старий чабан уже кілька днів як пішов на полонини, щоб оглянути плаї, знайти воду, приготувати загороди. Чабан мав ще й інші завдання, про які відали тільки він сам та Данило Ковач.

Цього ранку Данило тим більше хотів бачити Сегіня. Адже старий не знає, що робиться на долині, з гір він, крий боже, може спуститись просто на прилуку до Ковача. Треба його попередити — там йому вже нічого шукати, там його не зустріне Юлина.

Іти вгору було важко, і не тільки через те, що всі плаї були круті, що каміння виривалося з-під ніг і що земля в горах ще не протряхла, липла, тяглась за ногами.

Душу й серце Ковачеві гнітили думки. Уже давно він знав і розумів, що все навкруги у рідних йому Карпатах загарбали вороги, що їхні ліси належать не їм, що в їхніх горах хазяйнують нелюди; в кінці зими цього року нові пани забрали останнє їхнє багатство — полонини. А все ж у Данила Ковача був затишний рідний

куточок у цьому великому світі, була своя хата, де він міг з'їсти шматок хліба і запити його водою.

Тепер і цього не стало. Немає в Данила Ковача куточка на Карпатах, немає нічого з того, що йому належало і що він мав. Убогий син верховини, син зелених Карпат підіймався стежкою в гори.

Тільки надвечір дійшов Данило до Печенізької долини. Вони з Сегінем сіли на порозі колиби, звідки видно було всю долину, ліси на схилах, Чорну Тису. Данило розповів усе, що сталось у Хусті, що робиться в Рахові і чому він змушений був залишити хату на прилуці в лісі.

— Чекайте, вуйку Юрію,— раптом скрикнув Ковач і рвучко схопився на ноги.— Подивіться-но туди!

На заході багрянцем догоряло небо. Золотисто-червоні хмари висіли навкруги по обрїю. Але яскравіше від хмар на лісовий прилуці, де стояла Данилова хата, блиснув огонь. Спочатку видно було червоні язички полум'я і клуби диму, а далі хата спалахнула, як свічка, серед темно-зелених лісів, в холодній тиші Карпатських гір.

— Так от що вони зробили,— ледве чути промовив Данило Ковач, але за одну мить його голос зазвучав твердо і грізно:— Ну, почекайте, прокляті. Думаєте, що коли спалите мою хату, то вже нічого я й не маю. Ой, ні! То була, вуйку Юрію, тільки остання нитка, яка зв'язувала мене з тамтим світом. Більше нічого не маю, ей-ей, серце та ще автомат. А тепер уже мої всі ці гори, всі ліси і полонини, Верховино, світку ти мій...

І чабан Юрко Сегінь, що пильно дивився на Данила Ковача, помітив у цю хвилину на обличчі лісоруба відсвіт пожежі і ще щось, що йшло, мабуть, від самого серця його побратима. Обличчя Данила світилось такою ненавистю до ворогів, яка все перемагає, все крушить і попелить!

3

Юлина прийшла до Бочарів на світанні. У лісі за Білою Тисою вона зустріла Павла Тиснянця, і той провів її майже до самого села. Правда, Павло далі не пішов: йому небезпечно було туди потикатись, але він

стежив з лісової хащі, аж поки Юлина не зникла в долині.

Стара Тиснянчиха поралась у дворі, коли побачила дівчину, що наближалась до їхнього осідку від ізворів. Затулившись рукою від сліпучого сонячного проміння, вона довго дивилась на маленьку постать, що пересувалась повільно, ніби скрадаючись, а потім опустила руку і швидко пішла назустріч дівчині.

— Моя дорога,— говорила Гафія, витираючи сльози, що котились і котились у неї з очей,— дитино моя, люба, дорога. Чого ж це ти тут опинилась, чого бачу тебе тут?

— Отак у нас на Карпатах,— відповіла Юлина.— То виряджала я вас із Кленів, бо не було вам там місця, а тепер уже немає місця й мені.

— А Данило?

— Живий, але мусить ховатись у лісі. І йому місця немає.

— Аби живий,— казала Гафія.— Я, Юлино, кожного вечора сяду, все пригадую Клені, молюсь за тих, що живі, споминаю тих, що померли. Всіх пригадую. А Данила і тебе ніколи не забувала. Тож так, невісточко!

— Та за кого ж ви мене засватали? — запитала Юлина й посміхнулась.— Адже два сини у вас — Павло і Антін.

— Павло молодий, ще погуляє, а Антін от-от має повернутись. Адже він живий, як ти думаєш, Юлино?

Обидві вони подивились на перевали, з-за яких ви-кочувалось сонце.

— Живий! — відповіла Юлина.

— То ходімо до хати,— сказала Гафія.— Ти не бійся, Юлино. Дяка богу, шибеники ті до мене не заходять. А що їм тут узяти — нічого не маю.

Вони разом зайшли до хати, де на дощаному ліжку спали ще Настя й Софія, де приємно пашіло теплом, де на кілку біля дверей висіла крисаня Кирила Полонинця.

— Хтось із чоловіків тут є? — запитала Юлина, поглянувши на крисаню.

— Хазяїнова крисаня,— промовила Тиснянчиха.— Забрали його, все майно пограбували. От тільки крисаня лишилась. А я жду, може, повернеться.

— Повернеться,— впевнено сказала Юліна.— Що вони не роблять, а наші люди мусять повернутись.

У чужій хаті з'їла того ранку Юліна шматок хліба, запила його квасним молоком. То був дорогий хліб, і Юліна боялась пити молоко, яке, мабуть, вдова з великим трудом дістала для своїх дітей. Але на душі в Юліни було тихо й спокійно. Вона відчула, що тут скрізь, серед Карпатських гір, є рідні люди, що скрізь тут убогі люди допоможуть одні одним.

Після довгої безсонної ночі вона лягла на дощаному ліжку поруч із майбутніми своїми зовицями, що, подитячому розкинувши ручки, міцно спали, і сама поринула в міцний дівочий сон.

4

На столі, вкритому зеленим сукном, стояло розп'яття. Обабіч нього у старовинних бронзових свічниках горіли свічки. Жовті вогники жадібно тяглися вгору, ніби їм не вистачало повітря.

І то не дивно! У невеликому залі, де наглухо зачинені були вікна й двері, на вузьких лавах за загородкою під багнетами жандармів, пліч-о-пліч сиділо кілька сот чоловік, притягнутих у «Хустській справі по обвинуваченню руснів у антидержавній змові».

Деякі з ув'язнених сиділи до цього часу в загальних камерах, а чимало з них провели багато днів і ночей у камерах-одиночках в підвалах хустської тюрми, а пізніше в підвалах Мараморош-Сігота. Змучені люди нічого не знали про долю своїх друзів, не знали, хто з них живий, хто ні. Після довгої перерви, тепер, у залі суду, вони зустрілися, побачили одне одного і жахнулися.

Жорстоко був побитий Микола Сокач— глибока рана чорніла на правій щоці, від чого добродушне, лагідне, веселе колись його обличчя видавалось похмурим, суворим.

Не було слідів побоїв на обличчі Василя Чижмара, але загострені вилиці, темні западини під очима, сіра шкіра на щоках і ліва рука, яку він весь час підтримував, свідчили про те, що йому довелося багато пережити.

Гаврило Логойда і Михайло Сірко до ув'язнення були жвавими, рухливими юнаками. Тепер вони вигля-

дали, як літні і, до того ж, вкрай стомлені люди — у Гаврила одросли вуса й борода; сивина засріблилася серед буйного волосся Михайла.

І такі були всі вони. На їхніх обличчях відбився весь жах тих мук, які здатні були завдавати ув'язненим Сейкель і Крічфалуші в Хусті, на які спроможні були інші кати з Сігота.

Та люди ці вже не думали про пережиті муки. Ми-нуле, як чорна грозова хмара, відступило від них, і не жах, не розпач, не страждання відбиті були на їхніх обличчях, коли їх невеликими групами заводили до залу, а рішучість і радість, що нарешті хоч тут вони зустрілися, хоч тут можуть поглянути одне одному у вічі, переказати свої наболілі, заповітні думи.

Вони сиділи, поклавши на коліна натруджені руки, поринувши у важкі думи. Коли ж хто піднімав голову, то тільки для того, щоб глянути у вічі товаришам. Судові приписи забороняли їм висловлювати свої почуття й думки, і вони мовчали, але це було грізне, багатозначне мовчання: а коли в нестерпно важкі хвилини зітхання і виривалось у когось із грудей, то від цього у друзів його запалювались серця, а самих суддів проймав дроз. Усі вони нагадували солдатів, які вийшли на останній і рішучий бій. Цей бій мав бути дуже гарячим, і вони ще до початку підраховували, скільки в них є сил, на кого вони можуть спертись, як мусять діяти у рішучу годину.

Протягом всього суду ув'язнені тримались достойно і гідно. Чи боялись вони? О ні. За кілька днів до суду в їхні камери приходили особи, які іменували себе адвокатами і пропонували взяти на себе оборону. За їх словами, кожен з підсудних заслужував найтяжчої карі, але вирок їм міг бути й пом'якшений — треба було, говорили адвокати, розповісти на суді все по правді і виказати всіх тих осіб, які залишались на волі. Ніхто з підсудних не взяв собі адвоката.

Серед підсудних було чимало жінок. Кожна з них уже пережила тяжкі муки — Ганна Логойда бачила смерть рідної матері і дітей Юрка та Олени, недалеко від неї сиділи син її Гаврило і дочка Анця. Близько біля Михайла Сірка були його сестри; підвівши голову, Василь Жупан зустрічав очі своєї дружини. Севлюшські підпільники — Олена Гендера і Марія Шварц,

Марія і Сирена Фаркаші,— як багато нелюдських мук випало на їх долю!

Але після всього пережитого жінки не зігнулися, не опустили в розпуці руки, не занепали духом, а навпаки, здобули міцність, гарт, витримку, віру в загальну справу. Вони мовчки сиділи, коли допитували їхніх чоловіків і синів, вдумувались в кожне сказане ними слово; коли ж допитували їх, то говорили тільки те, що не могло бути використане ворогами.

Судді називали процес у Сіготі «Хустською справою по обвинуваченню русинів у антидержавній змові». Це було брехнею! Не тільки українці сиділи на лаві підсудних, поруч з ними сиділи такі чесні угорці, як Арпад Доломаш, як Юрій Уйфалуші з малолітнім сином Юрієм. Тут сиділи чехи, словаки. Не українців судили фашистські кати, вони чиили криваву розправу над людьми, які не хотіли помирати в ярмі, які бажали щастя для себе і своїх дітей.

— Встати! Суд іде! — кричав жандармський старшина.

Члени суду займали місця за столом, де стояло розп'яття і горіли свічки.

Суддею на процесі був Домініч, що засудив раніше в Будапешті на смерть Олексу Борканюка, підписав тисячі вироків іншим людям, якого самі фашисти прозвали «автоматичним лічильником смертей». Два члени суду були йому до пари — урядовці і шпигуни з міністерства внутрішніх справ королівства.

Акт обвинувачення читався угорською мовою. Більшість підсудних не розуміла цієї мови, тому ї не могли збагнути того, що навігадували прокурори в канцеляріях Мараморош-Сіготського суду і додали до цього юристи ради міністрів королівства.

Прокурор читав акт обвинувачення. Його мовчки слухали підсудні. Вони дивилися не на розп'яття на столі, не на свічі, що стояли перед суддями. За вікнами буяла весна. Вгорі видно було голубе бездонне небо, на обрії з одного боку громадились Трансільванські Альпи, з другого — Карпати. З вікон залу було видно і місто Сігот — з високим шпилем ратуші і високими сі-

рими будинками в центрі, із зеленими деревами на вулицях і бульварах. Вікна в залі були зачинені, а все ж крізь них долітав притамований гомін міста.

Домініч довго й причепливо допитував підсудних. Що вони могли сказати? На запитання судді, хто вони є, підсудні відповіли, що суть вони русини; на запитання, чи вони боролись,— відповідали, що боролись; на запитання, хто були їхніми спільниками, говорили, що їхніми спільниками були всі чесні люди Закарпаття — і угорці, і чехи.

Коли підвівся й давав відповіді на запитання Микола Сокач, суддя кинув йому:

— Як вам не соромно, підсудний Сокач! Ви були унтер-офіцером угорської армії і зрадили її, давали партизанам відомості, які йшли на шкоду народові, і самі брали участь у злочинних діях. Ви заплямували честь офіцерського мундира, але ще можете полегшити свій злочин, коли скажете нам усю правду.

Микола Сокач відповів на це судді:

— Так, я, на жаль, був унтер-офіцером угорської армії. Але не сам я йшов до цієї армії, силоміць мене погнали. Що ж до народу, то я, пане суддя, ніколи його не зраджував, бо давав партизанам ті відомості, які йшли на користь народові, і брав участь тільки в тих діях, які скеровані були на визволення нашого народу. І потім, пане суддя, я не знаю, хто саме робить злочин — народ, що бореться за своє щастя, чи армія, що бореться проти народу. Це — моя правда. Полегшення собі я не прошу. Вирок вашого суду я знаю і не боюсь його.

І так одне по одному — всі в'язні Хуста, чоловіки, жінки і навіть підлітки.

— Ганно Логойда, скажіть, що вам відомо про партизанів?

— Нічого я не знаю,— відповіла осиротіла мати.

— Як нічого не знаєте? Адже у вашій хаті збирався їхній штаб, там були піймані на гарячому і забиті ваші нечестиві діти Юрко й Олена, чеський комуніст Поспішил, Степан Чижмар, Лизанець. Ви знали цих людей!

— Ні, таких, як каже пан суддя, я не знала.

— Як? Ви відмовляєтесь від рідних дітей?

— Ні. Я ніколи не одмовлялась і не одмовлюсь від рідних дітей. Юрко й Олена — мої діти. Але ж пан суддя говорить про якихось нечестивих дітей. Таких я не знаю.

— Вас чекає смертний вирок. Ви це знаєте?

— Знаю! Але від своїх дітей я не відступлюсь, і доля їх — це моя, материнська доля.

Вночі Василя Чижмара перевели до загальної камери. Аж до дня суду він не бачив нікого із ув'язнених, він не знав долі всіх підсудних, як не знав і того, в чому їх обвинувачують.

Василь тяжко страждав. Він страждав не від тих нелюдських мук, яких йому довелося зазнати у Хусті і Мараморош-Сіготі. Він був міцною людиною і витримав усі муки й катування. Часто він до неприємності доводив своїх катів і не назвав жодного прізвища, не сказав жодного слова, що могло б пошкодити справі, якій він служив.

Від іншого страждав Василь. В його пам'яті все стояла зустріч з братом Степаном на Менчулі, гіркі братові слова і та любов, якою було окроплене кожне із тих гірких братових слів. Він усе думав, що Степан був надто м'який з ним, що убивство поручика Роса в Копашневі допомогло фашистам розкрити всю їхню організацію і що він — Василь Чижмар — зробив непоправну помилку.

Довгі були дні й ночі в Хусті, надзвичайно довгі і неймовірно важкі були дні й ночі в Мараморош-Сіготській в'язниці. Василь не спав, ходив з кутка в куток камери, зупинявся, дивився на ті кілька зірочок, які видно було через загразоване вікно його одиночки. «Винен!» — повторював Василь, і серце його горіло, дихання завмирало в грудях, голова пашіла, як жар. Він підходив до стіни камери і гарячою головою тулився до холодного каменя.

Коли прокурор читав акт обвинувачення, Василь Чижмар дослухувався до кожного слова, і він почув те, що хотів. В акті говорилось про чеську комуністку Ружену Гланець, яка нібито вбила мадьярського офіцера в Копашневі. «Отже, вони нічого не знають», — подумав Чижмар. Але в цьому ж акті наводились факти, які могли

бути відомі суду тільки від шпигуна, що проліз в їхню організацію. Це було страшно. Василь, як і всі ув'язнені, намагався вгадати, хто ж був ворогом між ними?

Уночі, коли його перевели до загальної камери, Василь глибоко відчув підтримку своїх друзів. З ним так тепло говорили, до нього простягнулась чиясь рука, і вперше за багато днів він запалив сигарету, глибоко затягнувся її пахучим, смачним димом. Цієї ж ночі, лігши поруч з іншими в'язнями, він спокійно заснув.

Йому приснився Степан. Вони ніби знову зустрілися на Менчулі. Але Степан був не такий, як тієї останньої ночі. Степан був ласкавий і добрий, посміхався до Василя, поклав йому руку на плече.

«Отак, Василю. Я ж тобі говорив, що наші люди все зрозуміють і простять. Треба тільки ще тобі, Василю, зробити останнє; адже ти один залишився з тих, що спустилися біля Менчула».

Василь прокинувся серед темної ночі і довго сидів, намагаючись зрозуміти, про що говорив брат Степан.

На другий день суддя викликав Василя Чижмара. Василь устав зі своєї лави і, підтримуючи викручену руку, вийшов наперед. І хоч з нього був невинний промовець, але він зрозумів, що в ці хвилини мусить говорити вправно, бо відповідатиме і за себе, і за всіх тих товаришів, яких не було в цьому судовому залі, і за брата Степана. А Василь знав, що міг би і що сказав би Степан, коли б був тут.

— Ваше ім'я? — спитав суддя.

— Степан Чижмар, — вирвалось у Василя. — Вибачайте, пане суддя, — поправився він, зрозумівши, що назвав ім'я брата, бо невпинно думав про нього. — Брата мого, Степана, ви вже вбили. А я — Василь Чижмар і говоритиму за себе й за покійного брата.

Підсудні підняли голови. Сміливий Василь Чижмар, гаряча голова у хлопця, добре відповів проклятому судді. Хтось промовив:

— Чи чуєте, зараз говоритиме за Степана. Айно, айно! Говори, Василю!

Суддя подзвонив і крикнув:

— Що за галас? Мовчать! Ви, підсудний Чижмар, мусите відповідати суду по суті і тільки правду.

— А я не годен брехати, пане суддя. Говоритиму правду,— сказав Василь спокійно.

— Суд має незаперечні дані,— почав суддя,— що ви колись були в Іспанії, а 1939 року втекли до Радянського Союзу.

— То правда,— зітхнув Василь.— Були ми з Степаном в Іспанії, а того 1939 року мусили тікати до Радянського Союзу, бо інакше загинули б. І хто ж прийме людину, у якій забирають батьківщину, крім радянських людей? Ми з Степаном не хотіли загинати, як не хотіли загинати й інші наші люди. А за Карпатами нас прийняли — то правда.

— Суд не цікавить питання, чого ви втекли. Ми маємо дані, що ви прилетіли звідти, як парашутисти.

— А яка різниця, пане суддя,— промовив Василь,— чи то ми прилетіли, чи прийшли пішки, а чи плазом прилізли. Прийшов час, почули, що тут діється, дізнались про новий порядок на Карпатах,— і не витримало серце. Гарзд, признаюсь, прилетіли ми сюди, додому, на Закарпаття.

— Ніякого Закарпаття в складі Угорського королівства немає,— кинув суддя.— В складі королівства є округи, і нам відомо, що ви спустились на території Хустської округи, біля гори Менчул.

— Я, пане суддя,— посміхнувся Василь,— не дуже вчений на те, як називати рідні місця. Отож, бачите, і плутаю. За цісаря були в нас ніби комітати, за чехів — жупи, тепер, кажете, округи? А народ рахує по своєму і каже: що комітат, що жупа — одна отрута.

Люди на лаві підсудних посміхнулись: «Правду говорить Василь. Ніби в око ліпить цьому фашистському судді».

— Мовчати! — крикнув Домініч.— Справа не в назві, а в місці. Ви не заперечуєте, що спустились у Хустській окрузі біля гори Менчул?

— Де ми спустились, пане суддя, ей-ей, не пам'ятаю. Була, бачите, ніч, та ще, бачите, віяв дужий вітер: навкруги — ліс та скелі, ну хіба ж добереш, де спустився? Одно ми знали, пане суддя,— опинились ми дома, на Закарпатті.

— Що ви говорите весь час «ми» та й «ми». Хто такі «ви»? Від імені кого ви говорите?

— Ми — це я і всі оці люди, що сидять на лаві підсудних і що живуть на Закарпатті від Тиси до перевалів.

— Ви навіть географію знаєте, підсудний Чижмар. Де ж ви вчилися?

— Тут мене вчили кати та тюремники, але нічому не навчили. По-справжньому ж мене навчили комуністи.

— Ваша відповідь цілком достойна бандита. Але хто ж все-таки «ви»?

— Українці суть, пане суддя.

— Цебто ви вважаєте, — вчепився за ці слова суддя, — що ви є підданими отієї Радянської України, що за горами?

— Ні, — зітхнув Василь, — на жаль, ми не піддани Радянської України, що за горами, ми — тільки українці, що живемо з давніх-давен за Карпатами і мріємо про возз'єднання з рідною землею.

— А тим часом займаєтесь шпигунською діяльністю на користь отієї Радянської України?

— Не думаю я, пане суддя, — відповів на це Василь, — що Радянській Україні треба мати тут, за Карпатами, якихось шпигів. Навіщо радянським людям такі шпиги? Хіба можна сховати те, що робиться у нас, на Закарпатті?

— Ви дуже балакучий, підсудний Чижмар!

— Пане суддя, — з гіркою іронією сказав Василь, — коли людина знає, що її жде, а я достеменно знаю, чого мені слід від вас сподіватись, то повинна ж вона хоч раз у своєму житті одверто висловитись.

— Суд дав вам повну можливість висловитись! — кричав Домініч. — Але так і не почув від вас жодного правдивого слова і зізнання в тому, в чому вас обвинувачують!

— Єй-ей, я не знаю, в чому нас обвинувачують.

— А диверсії?

— Які саме диверсії, пане суддя?

— Підпал тартака в Серенчівці, підпал в Коропці, в Ключарках, у Вишньому Сарді. Ви ж брали участь у цих диверсіях, ви ж знаєте все про вибухи, про пожежі, вбивства.

— Звичайно, — згодився Василь. — Я знаю і про вибухи, і про пожежі, і про вбивства. Чого критись? Усе знаю.

Домініч аж підвівся в кріслі.

— Ну, говоріть,— заспішив він.— Говоріть, що ви знаєте про пожежі, вибухи і вбивства.

— Коли панові судді цікаво,— повільно почав Василь,— я можу розповісти, скільки є спалених хиж у нашому селі, скільки вже там вбито наших людей, скільки спалено хиж по всій верховині й долині, скільки всього вбито людей в усьому нашому верховинському краї. Нас усіх було ніби сімсот тисяч, а за останні роки вбито більше як сто тисяч. Говорити про всі села, пане суддя?

— Мовчати! — закричав Домініч.— Є справедлива кара уряду і є диверсійний акт, скерований проти уряду!

— Яка ж то справедливість, пане суддя, коли серед білого дня вбивають мого брата і за вітром пускають хату. І хіба то, скажіть, диверсія, коли наші люди піднімають руку на паліїв, вішальників, катів?

— Я бачу, що ви непоправний злочинець! — крикнув суддя.— І припиняю вашу комуністичну демагогію. Дайте мені тільки чітку й виразну відповідь на кілька питань. Ви вели шпигунську роботу?

— Ні.

— Ви провадили диверсії?

— Ні.

— Сядьте. Кому я кажу, сядьте! — закричав суддя.

Складений за кілька днів до початку суду, погоджений з Хорті і його міністрами, акуратно надрукований судовий вирок читав голова суду Домініч. На його обличчі не ворухнувся жоден м'яз, і він був абсолютно спокійний, коли прочитав смертний вирок тридцяти чотирьом закарпатцям, а ще чотирьомстам підсудним—ув'язнення в таборах смерті. Кетілалтолі голал¹ — ці слова глухо і моторошно прозвучали в переповненому залі.

Ніхто з підсудних не здригнувся. Люди, частина яких носила високе звання комуністів, і ті жителі верховини й долини, які не були комуністами, але вірили, що в майбутніх боях переможуть тільки комуністи, стояли пліч-о-пліч, стиснувши кулаки, без єдиного слова.

Домініч поклав папір з вирокком на стіл і довгу хвилину ждав. Він сподівався, що в залі почнеться крик,

¹ Кетілалтолі голал (угор.) — смертна кара через повішення.

що цей смертний вирок зломить останні сили підсудних, що хтось із них не витримає, закричить, скаже бодай одно слово.

Підсудні мовчали. Домініч повернувся і пішов до виходу. Один із членів суду схилився до свічників і почав гасити свічки.

І знов у камери Мараморош-Сігота забігали фашистські адвокати, умовляли засуджених покаятись, додати щось до того, про що йшла мова в акті обвинувачення, виказати інших, за що обіцяли їм якийсь полегшення, вони, нарешті, умовляли засуджених подати клопотання до уряду і Хорті, щоб їм «кетігалтолі голал» замінили на «гольоалтолі голал»¹. Засуджені сміялись, почувши ці слова з уст найманців фашистів.

Під мурами в'язниці, на широкій площі в Сіготі і на околицях міста в убогих хижках ждали родичі засуджених. Кілька матерів, що знали про вирок, проливали сльози; дивлячись на гори й долини, бачачи сонце над головами, вони думали, що їм робити? Витрачаючи останні пенге, вибиваючись із сил, вони благали шоферів підвезти їх до Ужгорода.

Три дні і три ночі біля воріт єпископської резиденції в Ужгороді стояли жінки, матері з долини й верховини.

Сонце в небі було безжальне, гаряче, але ще гарячіший вогонь пік серця матерів — їхні діти були засуджені в Мараморош-Сіготі до смертної кари, і вони не знали навіть, чи живі ще вони.

Святе велике материнське почуття привело їх сюди, до єпископської резиденції в Ужгороді. Вони думали, що коли суд у Мараморош-Сіготі такий несправедливий і безжальний, то, може ж, владика мукачівський, який весь час говорить про любов і поміч тим, що страждають, змилосердиться над ними і подасть свій голос, щоб у дітей їхніх не забирали життя.

У проханні, яке матері засуджених передали єпископу Федору, писалося, що всі матері долини й верховини благають уклінно найпочеснішого заступитись за їхніх синів і просити уряд королівства замінити їм смертну кару.

За три дні і три ночі ніхто не вийшов з єпископської

¹ Гольоалтолі голал (угор.) — смертна кара через розстріл.

резиденції до матерів, і ніхто за ці три дні і три ночі не промовив до них і слова.

Настав день четвертий, і знову цілий день матері простояли перед залізними ґратами, за якими видно було садок із посипаними піском доріжками, з газонами і яскравими квітами. Бачили матері і священників, які походжали в холодку під деревами, раз бачили і єпископа, що важко спустився з ганку, сів в автомобіль, кудись поїхав, і ще за годину повернувся до резиденції. Але він навіть не поглянув у бік сердешних.

Тільки увечері, коли над Карпатами густо засиніло небо, а на заході запалилася багряна пожежа, з воріт резиденції вийшов високий темноволосий священник, що одягом своїм і постаттю скидався на ченця. Це був о. Никодим, радник єпископа Федора.

— Що вам треба? — запитав він у жінок і подивився на них пронизливими очима.

— Наших синів і чоловіків засуджено в Сіготі до смертної кари, — загомоніли жінки. — А прийшли ми до найпочеснішого владики просити, аби їх помилювали, віддали їм життя.

Отець Никодим стояв на воротах, і в темних очах його грали зловісні вогники від багряної пожежі на заході.

— За кого просите? — сказав він. — Про що просите? І хто ви самі суть, жони? У Сіготі, як нам відомо, судили безбожних комуністів або ж тих, що співчують комуністам, а на них немає і не може бути божої благодаті, то є потвори, прокляті богом. І чи не є ви, що сюди приходите, самі посібниками комуністів, посланцями диявола? Ідіть звідси! Найпочесніший не може вас прийняти, він молиться денно і нічно за інші душі...

5

Жандарми сказали:

— Через півгодини їх покарають, а зараз вам дозволяється побачення з ними.

Вони вивели із підвалу матір Гаврила Логойди — Ганну, його сестру, дружину Василя Жупана. На вулиці, біля тюрми, вже кілька днів вартували батько Михайла Сірка — старий Ілля Сірко і брат Василя Жупана — Йосип. Жандарми глузували з них, вимагали хабара, а коли забрали всі гроші, які мали Сірко

і Жупан, тоді захотіли ще й руминки. Старий Ілля і Йосип напоїли жандармів, і вони пустили їх до тюрми.

Жандарм, який стояв на дверях невеликої кімнати, вийняв годинник і попередив:

— Рівно три хвилини! Не більше!

Попід стінами кімнати стояло п'ять засуджених — Михайло Сірко, Гаврило Логойда, Василь Жупан — з одного боку, Михайло Сокач і Василь Чижмар — з другого, під вікнами. Молоді підпільники Закарпаття трималися достойно і мужньо. Вони хотіли, щоб і близькі люди бачили їх такими. Гаврило Логойда, що кілька днів до цього хворів, одягнув новий темний костюм, який йому привезли в тюрму сусіди, поголився. Був чисто, дбайливо поголений і Василь Жупан, одягнений у темні штани і білу чисту сорочку. Глибока рана, що перерізувала праву щоку Миколи Сокача, все не могла загоїтись, але він стояв підтягнутий, у військовому вбранні, з якого були зірвані тільки срібні зірочки з коміра. Один Михайло Сірко був у тому ж самому одязі, в якому вийшов з дому. Василь Чижмар стояв зовні спокійний, замислений, але такий блідий, що навіть уста в нього не відрізнялись від обличчя. Ще на обличчі Василя пробивались темні вусики і борода.

Три хвилини. Що можна сказати за них у звичайний час? Що можна сказати за них перед лицем смерті?

— Сину мій! Солодкий мій! — промовила перша до Гаврила Ганна Логойда. — От і йдете ви один за одним... Юрко, Оленка, а це й ти. Давай попрощаємось, сину!

Михайлів батько — Ілля — стояв із торбинкою в руках перед сином і не знав, що йому сказати.

— Я тобі ось нову сорочку приніс, — нарешті промовив він.

— То й добре, тату! Спасибі! — і ніби посміхнувся.

Обличчя у Михайла стало дуже серйозним і суворим.

— Ми, тату, — продовжував він, — зробили все по правді, а ви подбайте про те, щоб наші тіла на цій чужині не тліли, а щоб були на рідній землі.

— Обіцяю, — відповів батько. — І прости мене, старого!

Ганна Логойда кинулась на груди синові. Ілько Сірко перехрестив, обійняв і поцілував сина, ступив ще

крок і поцілував Василя Чижмара, Логойду, Жупана. Василь Жупан дивився в очі братові й говорив:

— Мені, Йосипе, не страшно. Тільки одного я боявся, аби не вішали. Сьогодні сказали, що буде розстріл. Поцілуй матір, сестер, братів. Нехай не гніваються на мене, коли що завинив.

— Три хвилини закінчилися! — крикнув жандарм.

— Сину мій, сину! — простяг Ілько Сірко руки.

У дворі тюрми зібралися магнати, що мали вілли за Сіготом, там, де починаються мальовничі, вкриті зеленими лісами, відроги Трансільванських Альп. Тут були власники особняків з Королівської вулиці, гендлярі з Базарної площі, урядовці окружної управи, нотаріального уряду, фінансової дирекції, намісник Сіготської греко-католицької округи зі всіма своїми священниками, духовні отці римсько-католицької церкви, ченці і черниці.

Всі ці люди прийшли подивитись, як каратимуть непокірних русинів, і не самі, а з дружинами й дітьми. Всі вони прибралися, щоб похизуватись одне перед одним і водночас поговорити на цих велелюдних зборах про власні справи; духівництво, як на службу, одягло найкращі сутани, білі як сніг комірці.

Серед цього зборища не було, правда, людей, що ламають камінь в кар'єрах за містом, не було лісорубів, що працюють у горах, не було сплавщиків з Тиси і тих убогих селян, чії городи, ніби латки, обліпили багаті квартали міста. Панство вважало, що це й краще!

Увесь цей строкатий, крикливий натовп розмістився з одного боку тюремного двору. Перед натовпом, як стіни величезного коридора, тяглись сірі корпуси тюрми, широкий двір, а в кінці його — шибениця.

У дворі раптом пролунали удари багатьох барабанів, і з корпусу, що прилягав до вулиці, вийшло по два в ряд чимало жандармів. Ще хвилина, і — один за одним — вийшло п'ять засуджених.

— Ведуть! Ведуть! Дивіться! — пролунало в натовпі.

Засуджені, вийшовши у двір, на якусь мить затримались, глянули на натовп і мури. Заторохтіли барабани, щось крикнув офіцер, який ішов попереду жандармів, і п'ятеро рушили вперед — тісніше один до одного.

В кінці двору, під глухою стіною, недалеко від шибениці, де ще лишалося вільне місце і куди саме в цей час сягало сонячне проміння, освітлюючи зелену траву, жандарми зупинили заарештованих і поставили їх обличчям до натовпу — з правого боку Василь Чижмар, за ним Гаврило Логойда, Василь Жупан, Михайло Сірко — всі чотири — високі, ставні, молоді, а з лівого боку — Микола Сокач, білявий юнак.

— Бачите? — спитав Василь Чижмар.

— Гляньте, скільки їх зібралось, — відповів, примружуючи очі, Гаврило Логойда.

— У корпусх наших люди! — сказав Чижмар.

— Чи почують? — запитав Гаврило Логойда.

— Почують, — промовив Василь Жупан.

До засуджених попрямував греко-католицький священник, сам намісник Сіготської округи. Тюремна адміністрація ще раніше запросила його висповідати й причастити засуджених до розстрілу, але вони відмовились розмовляти з священником. Тепер він знову з'явився біля них.

Офіцер читав вирок. Уряд королівства замінював засудженим смертну кару через повішення смертною карою через розстріл. Коли офіцер закінчив читання вироку, намісник підійняв високо в руках срібний хрест, що яскраво блищав під промінням гарячого сонця, і рушив до заарештованих, ніби хотів їх благословити. Так він зробив крок, другий і третій...

І раптом священник одвернувся від засуджених і широким помахом хреста благословив не їх, а тих жандармів, що стояли проти в'язнів із гвинтівками в руках. Після цього він опустил хрест, пішов до натовпу і став там попереду.

Засудженим зав'язали очі. Офіцер промовив стиха: «Жандарми!» — і повільно вийняв з піхов шаблю.

Василь Чижмар крикнув перший, його підтримали всі засуджені:

— Народу вам не вбити! Нехай живе народ! Нехай живе Радянська Армія — визволителька!

Офіцер швидко здійняв високо над головою шаблю. Він дуже хотів побачити, як помиратимуть засуджені русини, але обов'язок підказував йому дивитись в інший бік — на жандармів, які мали виконувати вирок.

Почуття досвідченого жандарма не зрадило його: спочатку, коли він махнув шаблею, даючи тим команду, на засуджених було націлено двадцять гвинтівок, але в останню мить дула трьох гвинтівок схилились до землі, і стріляли — ганьба королівської жандармерії — тільки сімнадцять гвинтівок. Офіцер блискавично порахував, які саме жандарми не стріляли: другий у ряду, четвертий і п'ятий... Трое із засуджених упали на землю; Василь Чижмар і Микола Сокач стояли під муром.

— Та стріляйте ж! Стріляйте! — несамовито закричав офіцер.

Пролунав другий залп. Василь Чижмар і Микола Сокач упали на зелену траву.

Вони були мертві, проте, за наказом офіцера, один із жандармів вийняв із піхов шаблю і одрубав голову Миколі Сокачу, бо той служив в угорській армії, і кати хотіли зганьбити його і залякати тих офіцерів та солдатів, які посміли б бунтувати.

Увечері, коли зовсім стемніло, із задніх воріт тюрми виїхало три підводи з трупами розстріляних у дворі сіготської тюрми. За ними з воріт вийшов загін жандармів і гурт людей із заступами на плечах.

Заколихавшись на вибоях, підводи проїхали вузькими, глухими вуличками північної околиці міста, де не видно було ні душі, потім завернули до колії залізниці, спустились під насип і нарешті зупинились серед пустиря, що був де-не-де вкритий чагарниками.

Жандарми наказали людям, які прийшли з заступами, копати яму, а самі стояли, покурюючи сигарети, зрідка перекидаючись словами, аж доки на сірому тлі пустиря не зачорнів квадрат неглибокої ями. Тоді вони наказали зняти з підвід п'ять домовин і поставити їх рядом на дно ями.

Застукотіли грудки об домовини, згодом земля посипалась глухо, ще пізніше жандарми потоптались на свіжій землі, трамбуючи її, заговорили голосніше, відпустили підводи, а самі погнали людей із заступами на плечах назад до тюрми.

Ось вони зникли в тьмяній даліні; над пустирем деякий час стояла напружена тиша; десь на станції загув паровоз, десь у місті почувся крик; далеко на обрії про-

шумів літак. Та всі ті шуми й звуки народжувались наче в іншому світі. На пустирі була повна тиша.

Раптом почулися кроки. У п'ятмі з'явилась одна по-стать, друга. Двоє невідомих пройшли чагарниками і зупинились там, де тільки що в землю лягли трупи п'ятох.

— Тут! — почувся голос Йосипа Жупана.

— Боже мій! Боже мій! — розпачливо сказав старий Сірко.

Вони стояли серед ночі на пустирі за Сіготом, перед чорним чотирикутником.

— Тож візьми наші кілочки,— сказав Ілля Сірко,— і позакопуй по куточках, щоб знайти місце, коли прийдуть вже наші.

Він схилився до землі. Йосип Жупан узяв кілочки, які приніс із собою, і закопав їх у пухку землю, на всіх чотирьох кутках могили.

Старий Сірко все стояв на колінах. Притулившись чолом до землі, він немов намагався почути те, чого не встиг почути від сина, і щось шепотів, ніби хотів сказати синові все те, що наболіло в нього на серці.

Так закінчується повість про п'ятох сміливих і безстрашних людей, розстріляних одного весняного дня на подвір'ї тюрми в Сіготі. А за мурами тюрми лишалось ще багато в'язнів, засуджених фашистськими кататами до смерті, до таборів, на каторгу.

Більше як місяць тримали вони їх у камерах сіготської тюрми. До них ще раз і ще раз ходили адвокати, греко-католицькі священники, вимагаючи зізнання у злочинах та підбиваючи виказати своїх товаришів.

Але жоден із в'язнів сіготської тюрми не сказав ні єдиного слова, яке було б корисне кататам. Вічна слава і пам'ять героям!

Катами люто скарали всіх засуджених. Вирок виконаний був в один день у тих селах, де ці люди народились, де жили їхні брати, їхні рідні.

Темної, беззоряної ночі жандарми вивели з сіготської в'язниці всіх інших в'язнів — тих, що засуджені були на довічне ув'язнення в таборах і на каторзі.

Потай, більше ночами, гнали жандарми Крічфалуші в'язнів Закарпаття. Не всі ці люди могли вже йти; один

підтримував одного; чоловіки допомагали жінкам; молоді люди брали під руки старих.

У колоні в'язнів ішли вуйко Гнат із Хуста, Дмитро Вакаров, копашнівці, селищани, боронявці, лісоруби й бокораші. Поруч із Ганною Логойдою та її дочкою ішов лікар Арпад Доломаш. Він бачив, як підкошуються ноги в матері забитих дітей, і взяв її під руку:

— Тримайтесь, Ганно!

— Тримаюсь! — промовила Ганна Логойда.— Тільки навіщо?

— Жити треба! — сказав лікар Доломаш.— Чуєте, що робиться за Карпатами?

У тиші ночі чути було брязкіт зброї жандармів, тупіт багатьох ніг, зітхання, чийсь притамований плач.

Та не тільки ці звуки виплесками народжувались у тиші. Десь далеко за Карпатами гула земля, там били й били гармати, там ніби хтось глухо гатив у ковадло.

— Стукають у двері нашої хати! — сказав лікар Арпад Доломаш.— Чуєте, Ганно? То ідуть нам на поміч.

На небі мигтіли сполохи, ніби там раз по раз кресали блискавиці. В'язням заборонено було обертатись, і вони помічали тільки танець відблисків на темних постатях людей і на багнетах та рушницях жандармів.

«Зіркова фортеця» Комарно, концтабір Даутмергена і Шердінгена,— що судило їм невідоме, страшне майбутнє?

6

Регентський комісар Вільмош Томчані і начальник кемельгаріто Сейкель Дюло, полковник Крічфалуші і Андрій Бродій, єпископ Федір і його поплічники о. о. Олександр Ільницький і Юлій Марина, греко-католицькі священники,— всі вони, як круки, що виклювали людям серця і очі, ждали нагороди з Будапешта за всі вчинені ними злочини.

Довго ждати з нагородою не довелося. За горами все дужче й дужче гуло й ревіло, над долинами у недосяжній височині почали з'являтися розвідники із зорями на крилах; скрізь на Закарпатті, як і по всій Угорщині, було неспокойно.

З Будапешта прийшла телеграма, що до Ужгорода прибуде статс-секретар ради міністрів королівства Па-

такі. Раннього ранку на аеродром з'явилося усе місце-
ве начальство — урядовці на чолі з Томчани, жандарм-
ські офіцери під проводом Крічфалуші, духовні особи,
очолювані єпископом Федором, члени президії АЗС ра-
зом із головою Бродієм.

Усі вони дуже пильно стежили, як на обрії з'явився
один із подарованих Гітлером Хорті літак, як він зро-
бив нешироке коло над долиною Ужа, як пішов на по-
садку до землі, і як, нарешті, застрибав на асфальто-
ваній доріжці аеродрому. Тоді ужгородські начальники,
як пси, що поспішають до поживи, кинулись до літа-
ка, оточили його, зігнули спина, цивільні зняли капе-
люхи, військові виструнчилися ніби по команді
«струнко».

З кабіни літака вийшов статс-секретар ради мініст-
рів пан Патакі, немолодий уже, добре вгодований, еле-
гантно одягнутий панок з Будапешта. Він тепло приві-
тався з усіма визначними особами, які його зустрічали,
потиснув їм руки, пройшов до автомобіля, який негай-
но рушив з місця. За ними зграйкою, ніби чорні, сині,
коричневі жуки, подалися інші машини.

І в регентському комісаріаті, і в кемельгаріто, і в
жандармерії, і навіть у єпископській резиденції цілий
день тільки й було розмов, що про статс-секретаря і ме-
ту його приїзду. Але ніхто до пуття не знав, чому прилетів
пан Патакі, які акції має тут вчинити, що обіцяє кожно-
му його приїзд. І сам статс-секретар поводився більше
ніж дивно, — розташувавшись на дачі регентського комі-
сара, він перший день нікого не приймав, не поговорив
навіть з регентським комісаром. Він тільки повідомив
Томчани, що увечері просить зібрати довірених людей —
за списком, привезеним ним з Будапешта.

Увечері призначені особи зібралися у великому за-
тишному кабінеті регентського комісара. Пан Патакі
приїхав з дачі за містом і пройшов до кабінету остан-
нім. Усі виструнчилися, завмерли, побачивши на две-
рях статс-секретаря.

Це було, як на сторонне око, справжнє видовище,
цирк. Вільмош Томчани чомусь нарядився на ці збори,
як священнослужитель, о. о. Олександр Ільницький і
Юлій Марина були добре напідпитку і виглядали, нав-
паки, як цивільні особи, полковник Крічфалуші нафік-
сатуарив свої вуса, брови, почепив на груди всі регалії

і нагадував розмальованого клоуна, пан Бродій і всі члени президії АЗС вишикувались під стіною в чорних сюртуках і самі чорні, ніби сажотруси чи служники похоронної фірми. Тільки генерал Вінце був винятком у цій компанії — він і стояв осторонь, тримався впевнено, і на обличчі його блукала посмішка.

Вікна в кабінеті були завішані, на паркеті лежали важкі, товсті килими, повітря — сухе і сперте. І коли статс-секретар зробив крок і другий, ніхто не почув їх.

Але всі чули кожне слово, сказане цього вечора статс-секретарем Патакі. Від імені самого Хорти він передав усім особам, що були в кабінеті, подяку за розкриття на Закарпатті «ворожу русинську організацію», підніс роботу присутніх тут до якогось справжнього подвигу в ім'я королівства, почав називати прізвище за прізвищем і нагороди, яких ці особи удостоїлись.

«Витязь... орден оборони... віри... хреста...»

Регентський комісар, полковник Крічфалуші, Сейкель Дюло, Андрій Бродій виструнчились так, що аж хребти в них тріщали.

Далі статс-секретар ради міністрів прочитав указ регента. Указ цей приголомшив усіх присутніх, а найбільше регентського комісара Вільмоша Томчані, як удар грому. В указі було зазначено, що за власним бажанням і внаслідок тривалої хвороби регентському комісару дається відставка із збереженням за ним довічно окладу, і що рада міністрів королівства призначає регентським комісаром генерала Вінце.

Якусь хвилину після цього повідомлення в кабінеті тривала пауза й збентеження.

— Дякую! — вирвалось у Вільмоша Томчані, але ці слова прозвучали блідо й смішно.

— Привітаємо нового нашого регентського комісара, — запропонував статс-секретар Патакі.

І тоді всі ворухнулись, почали підходити до генерала Вінце. Першим підійшов полковник Крічфалуші, за ним Андрій Бродій, далі Сейкель Дюло, а там отці Олександр Ільницький і Юлій Марина. Всі вони із силою, пропорційною їхній образі й неприязні, тиснули руку новому регентському комісарові.

Герць між панами Вінце, Крічфалуші й Бродієм ніби закінчувався. А втім, мабуть, саме в цю хвилину між ними й почався справжній і вже останній герць.

У глибокому забої солотвинської шахти «Людвіг» працювало кілька робітників. Недалеко від них на уламку солі сидів і палив сигарету десятник шахти, відомий під ім'ям «Ганса проклятого». Він байдуже дивився на робітників, на стіни штольні й час від часу покрикував на них: «Швидше-бо, швидше!»

Тут, під землею, на глибині півтораєста метрів, втрачалось відчуття часу: жовтуватим кволим світлом горіли лампочки солекопів, відсвіт вогнів тьмяно грав на великих брилах солі, довгі тіні розгойдувались і коливались на стінах і на стелі великої, схожій на залу, штольні.

Нагорі сходило й заходило сонце, десь там день змінював ніч і за днем знову приходила ніч, а тут, під землею, люди не знали ні радості світанку, ні тихого спокою вечора; весь час тут ішла робота; весь час у лабіринтах підземних коридорів гриміли кайла й клепаці, блимали кволі вогники ламп, а глибше в коридорах снували присмерки, темнота й холод ночі.

Брила, яку одбивали робітники, одірвалася з гуркотом і тріском, як хвиля, що раптом упала на камінь. Не тільки гуркіт цей і тріск нагадали про море. Брила впала, розбилася, розсипалась і потекла вниз по схилу штольні ручаями; ручаї мінилися, сяяли й грали, як струмки, що біжать і біжать по піску, коли на берег виривається, а потім тікає назад до моря буйна хвиля. І пахло тут, як на березі моря. А хіба ця брила не була закам'янілою хвилею величезного моря, що буяло і грало в давноминулі віки над Карпатами?

Коли луна зрушеної брили покотилась підземними коридорами, кілька раз там повторилась і нарешті затихла вдалині, Ганс діловито обійшов нове розсипище солі, обміряв його, записав щось у книжечку.

— Що ж, шабаш! — промовив він і посміхнувся. — Коли бажаєте, можете спати. Завтра ми почнемо новий шар. Метр ширини і вісімнадцять по горизонту. Зрозуміли?

Високо підіймаючи перед собою лампочку, він пішов штольнею до виходу. Ганс хотів тепер одного — швидше потрапити до головної шахти, сісти у кліть, помчати вгору. Йому не було діла до солекопів — хто з

них підійметься вгору, хто спатиме тут, під землею,— на брилах солі, в холоді й вогкості підземелля.

Робітники дивились услід десятникові, аж поки вогник його лампочки не зник в кінці штольні.

— Проклятий! — сказав один із солекопів.— Він таки свого добився, сьогодні було дванадцять по горизонту, завтра хоче перейти на вісімнадцять. Але нічого, він ще дістане свої два метри. Проте ми, мабуть, запізнились. Котра може бути година? Вечір чи ніч?

— Ми, звичайно, запізнились,— промовив другий солекоп,— але все ж вони нас ждуть. Геть клепачі й кайла. Отак! Ми пішли спати, проклятий Ганс, чуеш, спати.

Робітники рушили штольнею, потрапили в підземний зал, де майстри-солекопи колись вирубали з солі й залишили на згадку наступним поколінням кілька велетенських статуй. Тут вони якусь хвилину постояли, ніби оглядаючи статуї. Згасла одна лампочка, згасла друга. Навкруг була пуста, холод, ніч.

Але вони впевнено пішли вперед серед цієї темряви й пустки. Солекопи знали тут кожну штольню, запутаний підземний лабіринт, ще вони знали те, про що навіть догадуватись не могли ні Ганс, ні якийсь інший десятник.

Потайним підземним коридором солекопи попали до шахти «Кунігунда». Там їх ждали три товариші — Степан Шегута, Михайло Волошук і Павло Сокіл.

Кілька лампочок стояло на брилах солі, що просвічувались наскрізь і здавались вирубаними з льоду. Це була мокра штольня, і на стінах її виступала роса. Краплі падали і падали зі стелі, зі стін, десь у рівчачку дзюркотів потік.

— От ми й знову зібрались,— сказав Шегута, привітавшись з робітниками, які прийшли з шахти «Людвіг».— Сідайте, товариші. Наш комітет начебто в зборі.

Здавалось, що Шегута дуже постарів і змінився за останній час. Сивина вже густо повила його виски, заглибились зморшки на обличчі, очі його горіли гарячковим блиском. І товаришам, які прийшли з ним, також чимало, видно, довелося пережити. Робітник з Бичківського хімічного заводу Павло Сокіл весь час стримував кашель, у Волошука лоб був посічений глибоким шрамом. Солекопи були стомлені, виснажені надмірною працею.

— Так,— говорив далі Шегута.— Вони ще раз ви-

хваляються, що знищили наш комітет, розгромили партизанський штаб і всю нашу організацію. Пан Бродій учора виступав по радіо з Будапешта. Коли йому вірити, то ми вже всі не існуємо, всі вже мертві...

Важкі руки лежали на високих колінах солекопів; Сокіл дивився в глибину штольні; Волощук, здавалось, рахував краплі, що падали й падали зі стелі. Але за цю одну хвилину обличчя в них ніби змінилися. Зітхнув один робітник, другий, в них гнівом спалахнули очі.

— Трапилось велике непоправне лихо,— продовжував Шегута,— у Хусті, Мукачеві, Севлюші, в десятках сіл — це так. Логойди, Сірко, Жупан, Чижмарі, керівники підпільних груп і рядові члени наших організацій загинули,— це жорстока правда, і з нею ми не ховаємось. Це не сліпий випадок, це не промах однієї людини чи окремої організації — це наша велика поразка, наслідок довгої підступної роботи наших ворогів.

— Хто це міг зробити, Степане? — запитав Волощук.— Хто продав наших людей?

Шегута подивився на Михайла Волощука довгим проникливим поглядом і відповів не одразу.

— Я пригадую,— сказав він,— як нам колись, та й не раз, говорив Олекса Борканюк: «Дивіться, щоб у наші лави не пролізли шкідливі, ворожі елементи і щоб між нашими людьми весь час велася політична робота, бо без цього нашу організацію може спіткати невдача і велике лихо». Ми, товариші, не виконали цього наказу Олекси. Наші організації росли щодня, але ми не завжди перевіряли наші лави, надто довіряли людям, які приходили до нас. А перевіряти треба було ділом, кров'ю, життям.

Він замислився, думаючи, напевне, про події останніх місяців.

— Родина Логойдів, брати Чижмарі, Василь Жупан, Михайло Сірко, наш друг Франтішек, Арпад; всі ті, що загинули в Хусті, Сіготі, Севлюші; всі ті, яких зараз жандарми Крічфалуші передають есесівцям,— які це чудові люди, що до останньої краплини крові і до останнього удару серця боролись і борються за щастя народу, за возз'єднання з нашими братами за Карпатами. Колись історія розповість сувору, величну правду про них; нове покоління поставить пам'ятники цим простим нашим людям і золотом викарбує їх імена.

Із стелі падали й падали краплі, десь одноманітно дзюркотів і дзюркотів потік, брили солі відсвічували ніжним голубим сяйвом.

— Фашисти помиляються, коли думають, що наш комітет, наш партизанський штаб і наша організація знищені,— говорив Степан Шегута.— Ні, організація наша живе й житиме, ніхто й ніколи її знищити не зможе. Я тільки що був у Хусті, Севлюші й Мукачеві. На місце тих, що впали, стали вже нові товариші. Як у вас, у Великому Бичкові?

— Завод знову не працює,— посміхнувся Волощук.

— А Солотвино?

— Ми готові, Степане. У штольнях припасена й зброя. Ждемо сигналу.

— Турянщина?

— В районі Великої Діжі весною спустився загін наших людей,— доповів Сокіл.— На жаль, цей загін не зумів налагодити зв'язків з нами, і ми не могли розшукати в лісах цих друзів. Їм довелося повернутись за Карпати. Були й жертви. Але кілька днів тому на полонні Руно ми за одну ніч прийняли три загони на п'ятдесят чоловік. Все це — досвідчені, озброєні люди, зараз всі вони перебувають у надійних місцях.

Тепла посмішка пробігла по обличчю Шегути.

— Так,— сказав він.— Я й хотів, щоб про цю новину знали всі ви, товариші. Прийшла весна. Ми зазнали великих втрат, але наша організація міцна і стійка. Ми — не самі, товариші. Радянська Армія визволила Крим, вийшла на Прут, досягла Карпат і вийшла на береги Серету. Там, на фронті, вирішується наша доля. А що робиться тут?! Ти сказав, Павле, про п'ятдесят товаришів, які прибули з-за Карпат. Ці люди побували в Радянському Союзі, вони зможуть повести на бій тисячі наших людей. Прийшов час зробити наші партизанські загони бойовими, діючими. Крайовий Комітет наказує починати всенародну партизанську боротьбу, іти в ліси, іти в гори, починати таку війну, щоб гриміли Карпати. Нехай казяться Вінце і Крічфалуші, нехай їм здається, що вони перемогли. Ні, хоч які великі наші втрати, але сьогодні можна сказати, що фашисти і всі їхні прихвосні на Закарпатті вже програли свою гру, а ми виграли і скоро переможемо остаточно!

ЧАСТИНИ

ТРЕТЯ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

Генерал-лейтенант Андрош Вінце недаремно був призначений регентським комісаром Закарпаття замість колишнього священнослужителя Вільмоша Томчани.

І в Будапешті, і в Берліні достеменно було відомо, що робиться в горах і на долині в Закарпатті. У реляціях регентського комісара Томчани розписувалось і вихвалялось торжество «нового порядку» в Закарпатті; браві рапорти полковника Крічфалуші рябіли фактами про нові й нові перемоги жандармерії, і особисто його — Крічфалуші, в справі ліквідації комуністичної організації і партизанського руху на Закарпатті; у щоденних своїх зведеннях так само як і в усіх виступах у парламенті, Андрій Бродій з піною на губах доводив, що це він і його партія АЗС мають найбільші заслуги в боротьбі з русинізмом; резиденція єпископа мукачівського о. Федора хвалилась подвигами греко-католицького воїнства.

Ніхто з них не брехав, і кожен по-своєму говорив правду. Пройдуть десятки років, але трудящі Закарпаття не забудуть регентських комісарів, які насаджували тут фашизм; не забудуть душепродавця Андрія Бродія, який винен у смерті тисяч їхніх батьків і братів; не забудуть ката Крічфалуші-Грабара; не забудуть і греко-католицького воїнства, яке під голубиними крилами ховало отруту і ніж. Всі вони говорили свого часу правду хазяїнам з Будапешта і Берліна, вогнем і мечем пройшовши по верховині й долині.

Тільки в одному вони помилялись, бо скільки не хвалились своїми перемогами, скільки не писали про остаточний розгром комуністичної організації й партизанського руху, але організація жила й діяла; не була і не могла бути знищеною комуністична організація; не був і не міг бути знищений партизанський рух; не могло бути знищене те світле й непереможне, що носив у собі століттями народ.

Ось чому, з погляду фашистів, генерал Вінце був на голову вищий і від Томчані, і від Крічфалуші, і від Андрія Бродія, бо він писав до Будапешта правду:

«Я вважаю, що заходи, вжиті регентським комісаром Вільмошем Томчані, а також полковником Крічфалуші і Бродієм щодо русинської меншості, не дали бажаних наслідків, бо тут, у Карпатах, мова йде і може йти тільки про одне — про фізичне знищення або виселення з гір і долини всієї людності, що іменує себе українцями...»

Саме через це, як і через те, що генерал Вінце не раз і не два натякнув у Будапешті, що тільки він спроможний і бере на себе винищення краю з населенням у сімсот тисяч чоловік, він і був призначений регентським комісаром.

У ближчі ж дні після свого призначення на новий пост генерал Вінце скликав нараду. Зволікати він ніяк не міг — стояло пізнє літо 1944 року, зведення з фронтів були дуже невтішні; Радянська Армія стояла вже під самою лінією Арпада; Будапешт і Берлін вимагали дій від свого найманця.

Замислюватись над тим, на кого мусить спиратися генерал Вінце у своїх акціях, йому не доводилось. У кабінеті нового регентського комісара зібралися його вчорашні вороги й суперники — полковник Крічфалуші, Сейкель Дюло, Андрій Бродій, святі отці — Олександр Ільницький і Юлій Марина.

Всі вони дуже тепло, вкрай сердечно, надзвичайно щиро дивилися в очі один одному, а найбільше в жовтувато-темні, трохи побільшені скельцями окулярів очі генерала Вінце. І вони так люб'язно посміхались, говорили один одному такі приємні речі...

— Я зібрав вас, панове, — почав після обміну привітаннями Андрюш Вінце, — щоб поговорити з вами про чергові завдання нашої політики на Закарпатті.

— З великою радістю,— пробасив о. Олександр Ільницький.

— До ваших послуг,— схопився полковник Крічфалуші.

— Від усїєї душі й щирого серця,— аж зацвів від посмішки Андрій Бродій.

У кабінеті Вінце було тихо. За трьома широкими вікнами кабінету відкривався краєвид на долину ріки Уж, на квартали міста по лівому березі річки, на далекі голубі гори.

— Сердечно дякую за привітання і сподіваюсь мати всебічну вашу підтримку й допомогу у довіреній мені роботі,— продовжував генерал Вінце.— Адже всі ви залишаєтесь на своїх постах, панове. І я навіть не мислю робити щось на Закарпатті без вашої помочі. А перед нами сила-силенна роботи. Наше становище як керівників прифронтової провінції королівства, зобов'язує нас до великих дій. Адже ми, по суті, перебуваємо на фронті, і все тут повинно робитись по-воєнному.

Генерал Вінце пробіг очима по обличчях присутніх у кабінеті.

— Я розумію,— ховаючи посмішку, сказав він,— що ви, панове, вже багато зробили для кращого майбутнього Закарпаття. Але ж це були тільки перші кроки, це була тільки підготовка.

Ці слова звучали як виклик всім присутнім у кабінеті. Десятки тисяч розстріляних і повішених, сотні спалених сіл, знищені цінності Закарпаття, нарешті, остання «Хустська справа», а генерал Вінце говорить, що це тільки підготовка.

Та ніхто з них не вимовив жодного слова, обличчя присутніх однаково світилися доброзичливими приятними посмішками.

— На війні все повинно бути, як на війні,— говорив новий регентський комісар, помітно пишаючись своєю військовою виправкою.— Військова обстановка підказує нам...

І далі він говорив уже не від свого імені, а розділ за розділом читав наказ, що прибув минулої ночі з Будапешта і що завізований був Берліном.

— На території всіх округ, які межують на сході з лінією фронту, слід залишити тільки потрібні для армії підприємства, всі ж інші повинні бути у найко-

ротший час демонтовані і терміново відвантажені на захід, у глибокий тил.

В інтересах посилення економічного й військового потенціалів,— читав далі генерал Вінце,— треба оголосити в цих округах мобілізацію всіх фахівців від шістнадцяти до п'ятдесяти п'яти років, яких також негайно відрядити на захід, у глибокий тил.

З метою створення умов для успішного розгортання акцій наших військових сил,— лунав голос генерала Вінце в кабінеті,— уряд королівства вважає за потрібне виселити з усіх округ, які прилягають до Карпат, усіх чоловіків віком з вісімнадцяти до п'ятдесяти років...

— А жінки? — поцікавився Андрій Бродій.

— Я вважаю, що вони підуть за своїми чоловіками,— скупо сказав генерал Вінце.

Отже, Карпати мусять стати зоною смерті, звідси повинні бути вивезені всі багатства краю, звідси повинно бути виселене все живе... Мертвий край, бліндажі та шанці, а над ними потворна постать фашиста з автоматом і бомбою в руках. От про що говорив генерал Вінце! От хто призначався катом у зоні смерті!

2

Високі особи, що були на прийомі в регентського комісара, так само, як і генерал Вінце, наступної ночі спали кепсько. Цілу ніч в Ужгороді і всюди на долині, а ще більше в горах, було чути, як за Карпатами б'ють і б'ють гармати; небо над перевалами палахкотіло багрянцем, немов схвильоване море; то тут, то там спалахували прожектори, шукаючи літаків, що гули й гули в глибині чорного бездонного неба.

Мечі прожекторів не могли виявити цих літаків: на висоті двох-трьох кілометрів висіли хмари, вони закривали небо, де йшли і йшли своїм курсом радянські літаки. Гул цих літаків, луна далекої канонади, тривожні вогні серед ночі примушували людей на долині й в горах виходити з хат; не давали вони спати й високому начальству, очолюваному генералом Вінце.

Проте серед цих начальників був один чоловік, який і не хотів спати, а під серпанком ночі намагався робити свою справу,— цим чоловіком був Андрій Бродій.

Ще до заходу сонця він сів у машину й виїхав за

Ужгород, що робив дуже рідко. Цього разу не було з ним і охоронців жандармів. Виїхавши за Радванку, Бродій наказав шоферу щосили гнати машину на південь; це вкрай збило шофера з пантелику.

Андрій Бродій їхав недалеко. За якусь годину машина його застрибала на околицях Мукачева; ще через кілька хвилин Бродій заїхав до готелю, що витикався рогом проти жупанату, а ще через якийсь час пан Бродій вийшов з парадного під'їзду готелю і пішов нібито прогулятися вулицями Мукачева.

Прогулянка пенсійного пана прем'єр-міністра була не з веселих. По головній вулиці на південь сунули й сунули вантажні машини з підпилими гонведами, спорядженням, різною військовою технікою. На вулицях з'являлись і кричали на запізнілих мешканців жандарми. В неспокійний гамір міста впліталася луна далекої канонади, високо вгорі гули літаки. Бродій ішов вулицями Мукачева, кощавий і згорблений, чорний, як демон, злий, як сто чортів.

Він зупинився біля будинку члена президії АЗС і депутата парламенту Михайла Демка, озирнувся навкруг і зайшов не з парадного, а з чорного ходу, не на жарт налякавши пані Демчиху.

Михайло Демко — огрядний, літній вже чоловік, що говорив хрипким басом, важко підвівся з крісла в своєму кабінеті, почувши голос Бродія, вийшов йому назустріч, мов кліщами схопив його руку.

— Що це ви так пізно, Андрію? — сполохано запитав він. — Може, прорвали?

— Ну, ви про це передчасно, — відповів Бродій, — але рветься скрізь, на кожній нитці.

Він сів у крісло, попросив сісти і Демка, а там розповів про розмову, яка відбулася вдень у нового регентського комісара.

— Зрозуміло, — вдарив себе по лобі Демко, коли закінчив Бродій. — Якщо вони думають робити тут пустелю, то справи їх, видно, зовсім кепські.

— справи королівства давно вже кепські, — перебив його Бродій. — В угорських гонведів мундири і раніше були латані, а на цій війні вони програли навіть штани.

— Та невже ж, Амдрію, доведеться отак загибати? — сплеснув руками Демко. — Скільки трудів, скіль-

ки сил. Підприємства, земля, капітали акціонерних товариств...

Похмурий і сердитий сидів Андрій Бродій, втупившись у темну пляму на жовтому паркеті.

— Ой ні,— зловісно прошепотів він.— Вони, оці гонведи, так просто звідси не підуть. На лінії Арпада буде ще багато діла. Та й наші друзі повинні, нарешті, взятись за розум. Хіба, думаєш, їм легко дивитись на те, що робиться зараз на Карпатах? А Рим — та невже ж папа про нас забуде?

— І про друзів, і про Рим ти говориш правду,— понуро процідив Демко й махнув рукою,— але краще, мабуть, тим часом виїхати звідси і по можливості вивести капітал.

— А народ! — крикнув Бродій.— Де ми, Михайле, ще знайдемо народ, яким могли б керувати?

— Це правда,— згодився Демко,— народу й території ми не дістанемо. Там є свої діячі, там нас не приймуть.

— Отож-то й є,— сказав Бродій.— Нам треба сидіти тут до кінця, триматись... А що,— зашепотів він раптом,— коли б ми налагодили зв'язки з партизанами?

— Що ти говориш, Андрію? Зв'язки з нашими партизанами?

— А вже й наші,— засміявся Бродій.— Проте нічого не поробиш, вони є, і вони справді русинські, наші. Ти не жахайся, Михайле. Нам завжди доводилось грати на кілька фронтів. Пригадай, як ми організували наш союз. Ох-хо-хо! Ми сиділи в чехословацькому парламенті, але були зв'язані з німецькою агентурою — Крепсом і Фрэнком, пізніше зв'язалися з партією Гейнлейна, ще пізніше склали договір про дружбу з угорськими націонал-соціалістами, але водночас були зв'язані з представником Гітлера в Угорщині паном Башем. Будемо до кінця послідовними, Михайле, будемо додержуватись наших принципів.

Демко нічого не відповів, а тільки важко дихав і сопів.

— Тебе здивувало,— говорив Бродій,— що я завів мову про партизанів. Звичайно, між ними і нами різниця, як між небом і землею. Але зрозумій їхнє й наше становище. Вони розгромлені або ж, скажемо одверто,

зазнали великих втрат, у перспективі зараз евакуація всього населення, смерть краю...

Він довгу хвилину помовчав, так згинаючи пальці на руках, що вони аж хрустіли.

— Ми повинні діяти швидко й рішуче,— викладав свій план Бродій.— Хто вбиває русинів, хто вивозить їхні багатства, хто їх виселяє? Відповідь проста — фашисти. Мовчи, Михайле! Знаю, вони скажуть, що з фашистами й ми... А ми скажемо, що можемо в деякій мірі припинити вбивства, можемо частково припинити демонтаж заводів, можемо затримати виселення. Мусять же зрозуміти русини, що ми — невелика собі сила, що не ми тут сьогодні хазяїни. Ми подбаємо, щоб комісаріат залишив якийсь там завод, ми не дамо вивезти якоїсь сотні людей. Ми, голубе, сила, з якою уряд завжди рахувався. А коли ми це зробимо, то можемо на весь світ кричати, що ми і тільки ми дбали про насущні інтереси русинів, що ми і тільки ми маємо право говорити від їхнього імені. Чому в такому разі партизанам не поговорити з нами? Хто говоритиме? Що ж, коли на те пішло, я згоден сам вести переговори з ними.

3

У 1939 році, коли воїни Радянської Армії з'явилися на перевалах Карпат, о. Федір Стрипський до того розгубився, що занедужав і пролежав кілька днів у гарячці.

А тепер, коли Радянська Армія знову вийшла до Карпат, коли біля самого хребта точилися бої, коли шибки вікон на фарі здригалися від вибухів, а над долиною котився терпкий дим, о. Федір Стрипський діяв і поводився зовсім не так, як у 1939 році.

Він не лежав тепер у ліжку, о ні. Правда, іноді, коли над селом пропливали літаки, він ліз разом з паніматкою й Марією у глибоку яму, викопану за сараєм поряд із модерною вбиральнею, дрібно хрестився й ще дрібніше приказував: «Спаси й сохрани... Пронеси, господи!» Але весь інший час жваву, рухливу постать верховинського намісника можна було бачити то в церкві, де він правив за приписами утрени, обідні й вечерні, то біля сільської управи, то на причілку свого будинку, де він

стояв і насторожено водив головою, немов принохувався.

Смішно було б говорити, що тепер о. Федір посміливішав чи став розважливішим. Наївно було б також гадати, що він зв'язався на уряд чи на гонведів. Якщо говорити одверто, то саме в цей час о. Федір зневірився у силі гонведівської зброї і припускав, правда, тільки у снах, що Радянська Армія може перейти Карпати. То звідки ж у нього з'явився цей зовнішній спокій?

Радянська Армія була ще далеко від Карпат, і ніщо не нагадувало близького бою, як одного вечора в своєму кабінеті на фарі о. Федір почув по радіо переклик дзвонів з Рима, потім голос диктора, урочисту музику якогось хорала і раптом документ — нову енцикліку папи Пія XII.

Це було 1944 року. Те, що говорено з радіоприймача, начебто не мало жодного відношення до подій у світі. На початку енцикліки папа Пії XII підкреслював, що серед гromу битв і брязкоту зброї він звертається до дітей своїх із словом про мир, благословляє їх і бажає, щоб тиша і спокій швидше зайшли в їхні хати і щоб благодать божа була на них нині, присно і во віки віків.

Далі папа звернувся з окремим, осібним словом до тих дітей своїх, що живуть у «богом благословенному» Ужгороді, в древньому Мукачеві, в долинах над Тисою і на горах Карпатських. Це було на перший погляд дивно й просто неймовірно. Адже папа Пії XII мовчав, коли Карпати за Віденським арбітражем поділено було навпіл і коли тут на одній половині вдирались до хат і чинили люту розправу січовики, а до міст і сіл на долині входили угорські окупанти; він мовчав, коли окупанти з допомогою бродіївців знущались, грабували, вбивали населення верховини й долини; він так само мовчав, коли вода в Тисі червоніла від крові, коли в Сіготі, Хусті, Севлюші, Ужгороді кулі проймали гарячі серця синів верховинського краю. Чому ж тепер звертався до закарпатців папа?

— Незабаром настане триста років відтоді,— волав голос з Рима,— як 1646 року в древньому Ужгородському замку наші сини з Карпат знайшли свій шлях і свою істинну віру, як на них зійшла благодать божа. Підніmemo очі д гори, діти мої, і пригадаємо сьогодні минуле славетне трьохсотліття.

В енцикліці згадувалась Ганна Другет, яка збройною силою проводила унію, згадувався єпископ Василь Тарасович, якого мукачівці триста років тому волокли надвір і кричали: «Не розірвеш унії — тя розірвемо», згадувались чернець Петро і Парфеній Ростошинський, яким за ту унію на верховині ламали ребра; серед довгого списку священників-уніатів згадувався і Роман Стрипа.

У цьому місці енцикліки о. Федір Стрипський полегшено зітхнув і навіть перехрестився. Папа говорить про його далекого предка; благодать, що зійшла на Романа Стрипу, сягає і на нього, Федора Стрипського.

Папа славив жорстоку Марію-Терезу, як просвітельку, благословляв Антонія Карольї і єпископа Ольшавського, що проводили унію спільно — перший багнетом, другий хрестом; папа називав усіх цих душопродавців і гнобителів благодійниками, бо вони начебто були тими людьми, які поширювали серед невчених рутенів боже слово і тим відкрили широкі можливості для їхнього розвитку.

Що це були за можливості, папа не говорив. Та й що міг він сказати? Це все мовилось для того, щоб у грізну годину перед боєм одвернути серця й очі закарпатців від правдивого і вірного шляху, збити їх на манівці, тримати, як і триста років до цього, у рабській покорі.

— Розумію,— тихо промовив о. Федір, коли енцикліка була закінчена, і сам злякався свого голосу.— Триста років тому ми почали, а тепер мусимо закінчувати. Розумію, найсвятіший.

І коли наступного дня, в обідню, о. Федір вийшов серед синього димку, в сутані, з хрестом у руках і почав своє казання, то всю силу свого натхнення звернув він на те, що тут, на Карпатах, усе мусить бути так, як було триста років; він закликав верховинців стояти на сторожі власності, освяченої богом, загрожуючи вічною мукою тим людям, які повертають свої очі до схизматиків зі Сходу, і обіцяючи рай на небі вірним синам католицької церкви. На хребті Карпат, там, де тягнеться лінія Арпада, сиділи із зброєю в руках гонведи, а в долині серед гір о. Федір Стрипський хитро плів своє павутиння.

Енцикліка з Рима, а пізніше коментарі до неї наповнили душу кленівського намісника рішучістю й запалом, надихали до дії. Він тепер часто скликав кураторів — Клумаків, Клочуряків, Репашів, хоч останні належали до римсько-католицької віри, й наказував, як їм усім належить триматись, як боротись. Він викликав до себе підлеглих священників, і ті, приїхавши з дарунками, слухали його накази.

Не весь загін доручених йому парохів подобався о. Федору. Особливо сварився він на священника з села Чирки, що взимку якимось привіз йому в подарунок ведмежа. Це звірятко, чорти б його забрали, вилізло вночі з сарая і втекло в ліс. Федір Стрипський вилаявся, але в душі був задоволений, бо не знав, що йому з ним робити.

Стрипського обурювало не ведмежа, а сам чирківський священник о. Никон, що посмів твердити, ніби в Чирках чимала частина селян говорить про Радянську Армію, яка, на їх думку, незабаром перейде через Карпати.

— Пусте! — зловісно прошепотів о. Федір. — У своїх казаннях стверджуйте, що схизматикам ніколи не переступити через Карпати, що бог перстом своїм утвердив цю фортецю католицької церкви і що вона проходить саме по лінії Арпада. Триста років тому в дrevньому Ужгороді...

— Отче Федоре, — закинув о. Никон, — до трьохсот ще лишається два роки.

Намісник з-під брів подивився на нього.

— Два роки — це мить у вічності, — сердито сказав він.

— Боюсь, ця мить, — зухвало промовив о. Никон, — буде така, що перекреслить усі попередні двісті дев'яносто вісім років.

— О, то ви так, священнику!

Вночі о. Федір Стрипський довго не спав. Він усе згадував і згадував чирківського священника, обурювався, гриз нігті і нарешті, вже перед самим світанком, схопився з ліжка, тихо пройшов у самій білизні до свого кабінету й заходився писати черговий лист до канцелярії оборони віри. Лист був присвячений о. Никону. Перо намісника з верховини було безжальне й гостре.

У своїй підступній діяльності о. Федір відчував повсякденну поміч від дочки Марії. Паніка Марія змінилася, як це помітив і батько, не тільки фізично, але й духовно. І, звичайно, приїхала вона до Кленів, як уже відомо, не для того щоб гуляти в холодку верховинських лісів чи купатись у крижаній воді потоку, а потім грітись на пекучому сонці.

Намісник з верховини дуже акуратно посилав реляції до єпископської канцелярії. Часто серед ночі він бачив, що Марія сидить у вітальні й, схилившись над столом, щось пише й пише.

«А чи не повідомляє вона часом про мене?» — думав о. Федір, дивлячись з-під ковдри на підібгані губи Марії і на її хворобливо блискучі очі.

Але він одразу і заспокоювався. Федір Стрипський вважав себе священиком справедливим, правовірним, діяв за приписами церкви і найсвятішого папи. Так само мусить діяти й дочка його Марія.

І Марія діяла! Висока, струнка, темноока, містична, як говорив о. Федір, вона вражала і батьків своїх, і вірників запалом, натхненням, пристрастю.

Колись Марія вважала недостойним заходити до верховинських хиж, розмовляти з селянами й селянками. Тепер вона дуже часто навідувалася до високих будинків місцевих газд, але її можна було бачити і в убогих верховинських хижках, де вона довго сиділа й розмовляла з жінками, про все допитуючись в них і розповідаючи про те, що їй було потрібно.

Марія розповідала натхненно. Попівна не поступалася в своїх промовах батькові. Дивлячись на перевали, над якими ставали димки, вона малювала верховинським жінкам всілякі жахи, які тільки спроможна була вигадати, вбивала їм у голови думку, що в цей грізний час треба думати не про якийсь там опір та боротьбу проти фашистів, а терпіти й покладатись тільки на бога.

Вечорами біля церкви вона збирала жінок і навчала їх пісень, присвячених діві Марії. Було щось зловісне в розпачливій мелодії пісні, яку починала Марія і яку в унісон тягли ще кілька затурканих жінок.

В одну з неділь о. Федір побачив наслідки роботи Марії. Після обідні, коли о. Федір спочивав, мимо фари

пройшла невелика процесія. Попереду з хрестом, повитим жовтими й червоними осінніми квітами, ішов похитуючись п'яничка Кирило Тупчик; за ним поспішали Марія, дружина Дмитра Клумака, дружина Клочуряка з дочками, ще кілька дружин і дочок заможних газд; замикала похід баба Степанида-ворожка. Всі ці жінки кричали верескливими, сухими голосами:

О Маріє, мати божа,
Молися за нас...

Розпалені, сердиті, охоплені релігійним екстазом, вони йшли вулицею села так швидко, що здавалося, ніби біжать. Маріїнська пісня пролунала на вулицях села й затихла за кичерами, де починається лінія Арпада. Жінки ходили кілька годин і повернулись до села вкрай виснажені, стомлені, мокрі.

— Екзальтація! — промовив о. Федір.— Гіпноз! І баба Степанида заспівала. Але це непогано! Цей гіпноз нам потрібний. Аве Марія!

І, нарешті, саме в цей час о. Федір Стрипський закінчив ще одну, надзвичайно складну і навіть ризиковану справу.

З деякого часу він почав довго затримуватись після служби в церкві, просячи сторожа Кузьму не заходити до олтаря, бо, мовляв, хоче спочити на самоті і порозмовляти в думках з богом. Залишаючи після цього церкву, о. Федір став чомусь замикати свій закамарок за олтарем, чим викликав велику цікавість у Кузьми.

Звичайно, о. Федір не розмовляв, та й не міг розмовляти з паном богом. Що він міг сказати пану богу, і що той міг сказати йому? З богом у нього давно було покінчено. У закамарку за олтарем о. Федір займався іншими, земними справами. Скинувши сутану, він порвався біля ікони діви Марії, яку колись вийняв зі сховища в притворі, промивав пальонкою фарби, змащував їх після того оливою, ждав, поки олива всотається в старі фарби, й знову промивав їх пальонкою. Виявилось, що це була дуже важка й кропітка робота, в о. Федора навіть терпли руки, з чола його котився рясний піт.

Уперта праця о. Федора Стрипського дала бажані наслідки. Під рукою кленівського намісника старі фарби на іконі ожили, зроблений старим майстром і, напевно, з живої натури портрет засяяв у всій своїй красі, і о. Федору навіть моторошно ставало, коли він дивився на нього.

— Чудо! — шепотів о. Федір у напівтемному закамарку за олтарем.— Чудо, о господи! Чого тільки не може зробити рука людська!

4

Пізньої ночі Данило Ковач прийшов на полонину. Він тихо наблизився до колиб. Чабанські пси не валували — вони знали крок Данила. Та й прийшов він не сам — в недалеких пляях його зустрів один з підручних Сегіня.

Запалювати на полонині світло було не вільно. Ватра горіла в колибі, наповнюючи її димом і жаром. Тут же сиділи Юрко Сегінь, кілька чабанів, два лісоруби з бутинів, старий бокораш Семен Лелекач.

— Вечір добрий! — озвався Данило Ковач з порога й подивився на людей.

— Добрий вечір, Даниле! Як дістався?

— Добре. Цілий день ходив на кичерах, скрадався від жандармів. Але не піймають.

Юрко Сегінь вважав першим своїм обов'язком почастивати кожного гостя вечерею. І зараз він заспішив, поставив на старій джерзі дерев'яну миску з чиром, налив у казанок пінистого свіжого молока, дістав шматок баранини.

— Сідай, Даниле. Адже зголоднів, мабуть?

— Правда, що голодний. То, може, повечереємо разом, люди?

— Ми вже від вечері,— озвалися з усіх кутків.— Іж ти, Даниле.

Він поїв, бо виголодався за довгий день. А хіба тільки за день? Кажуть, що опришок їсть тільки тоді, коли зустрічає людину. А Данило ходить в горах, там тільки скелі та каміння, людину рідко зустрінеш. А від багатьох людей ще й мусить ховатись Данило.

Проте він нетерпеливився і, ламаючи оціпок та запиваючи його молоком, запитував:

— Які ж новини є в селі?

— Новин найбільше за перевалами,— відповів йому Сегінь.— Уже стоїть Радянська Армія під самими Карпатами, замикають кільце з півночі й півдня.

— Відаю,— промовив Данило.— Мені з високих гір видно, що робиться за перевалами.— А чи не було із Рахова загаду, щоб посилати наших людей за перевали?

— Говорив Ласло Потокі, що про це була мова. Мусимо бути готовими. Треба буде— і підемо. Та й ходять наші люди за перевал. Коли Ковпак колись на Карпати приходив, наші люди до нього одразу добилися. Так і тепер. Гори нас не поділять. Радянська Армія близько, і люди туди ходять. Якщо не з нашого, то з інших перевалів.

Юрко Сегінь поворушив залізним прутом у ватрі, і золоті іскринки стовпом зароїлися біля верха колиби.

— Ось тут буде важко, Даниле,— продовжував він.— Переказують з Рахова, ніби уряд виселятиме всіх з гір і долини.

— Переказують? — підвів брови Данило.— Може бути. То що ж! Підемо не туди, куди воліли б нас загнати фашисти, а в гори. Адже так?

— Айно, айно,— загомоніли в усіх кутках колиби.— Не підемо! Ні во вік!

— Поки ми тут,— замислився Данило Ковач,— треба показати їм, що ми ще живі. Та й фронт же близько, мусимо йому допомагати.

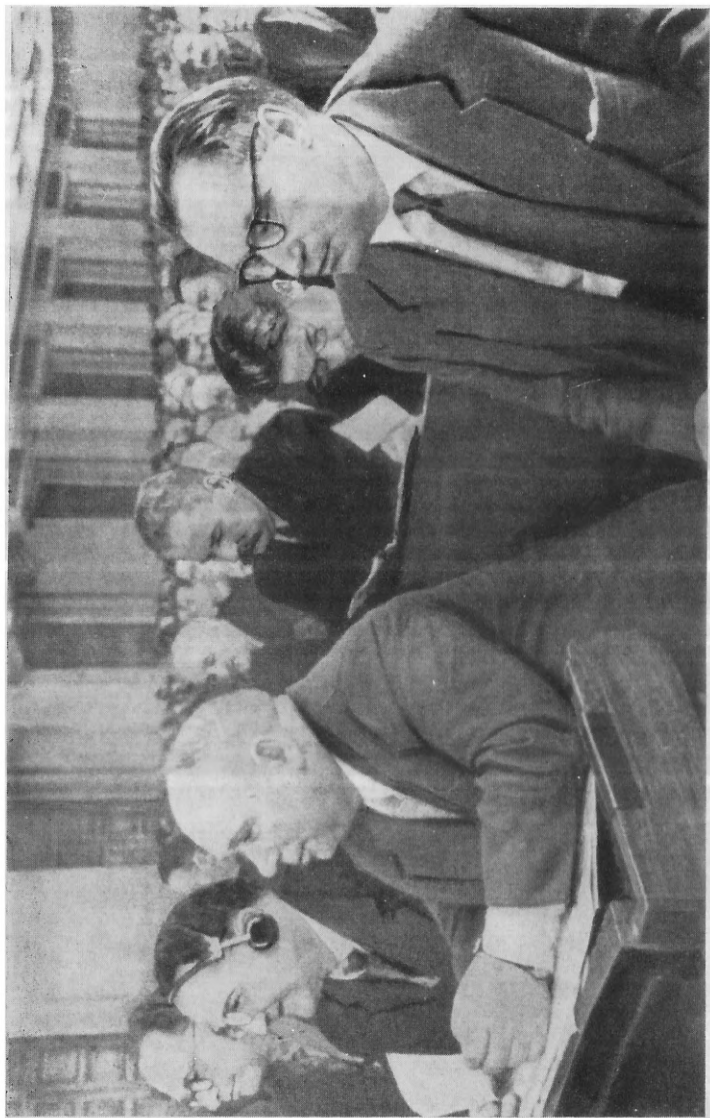
Він закінчив вечерю і подивився на людей. Рішучий вираз позначився на обличчі Данила Ковача. Він змінився за той час, відколи вийшов з села. Старий одяг його — киптар, довга сорочка, черес, постолі,— все це порвалося, побилося, потерлося від життя на скелях. У нього з'явилися вуса, темна борідка, і часто, п'ючи воду з джерела в горах, він довго дивився на відбиток свого обличчя в воді і аж посміхався: «То ж ти зовсім не такий був, Даниле. Що тільки з тобою сталося?»

— Як там, на бутинах,— запитав тепер Данило,— чи багато вже заготовили Клумаки лісу?

— Нав'язали дараб біля гаті багато. Ждуть дощів.

— Скоро буде дощ,— хитнув головою Данило Ковач.— Як ви думаєте, бокораші?

— Сплавимо,— впевнено сказав Семен Лелекач.

С. Складенко на ІІІ з'їзді письменників Радянського Союзу (травень, 1959 р.)

— Так, так! — сказав Ковач.— До чорта в зуби їх треба сплавити. І на бутинах,— звернувся він до лісорубів,— треба пильнувати.

— Рвемо ризи, в безодні летять колоди, Гаврило Клумак ходить як хмара.

— Відаю,— промовив Ковач.— Так і треба! Ще й не те мусить бути. От прийшов я сюди, щоб попросити... Кілька б чоловіка мені, хочу піти на долину, там на залізничній колії туди й сюди ходять ешелони.

Ні, це був не той Данило Ковач.

Перед самим світанком він залишив полонину. Власне, ніщо ніби не свідчило про наближення світанку — з лісів і долин не долітав жоден звук, гори навкруги лежали холодні й німі, на небі, як і раніш, мигтіли зорі.

Данило Ковач бачив багато ознак, які були вісниками нового дня. Він помітив, що Небесна Дорога вже примеркає, Косарі стали високо в небі, промениста Світалка сяяла в небі, як корона. На землю сипалася холодна роса, від долини підіймалося тепле повітря,— скоро й світанок.

І, згадуючи свою зустріч з людьми в колибі на полонинах, Данило перекидався думкою до них. От ніч навкруги, неволя, фашистська тюрма, а вони збираються в горах, радяться про свої справи.

Що ж сталося з цими людьми і з ним — Данилом? Він ішов по висхлій траві серед темної ночі, але бачив своє життя, як стежку, що повилася навкруг земної кулі. І справді, він тут народився, тут ріс, але пройшов усі Карпати, пройшов усю Європу, побував за океаном — в Америці. Це ж справжнє коло, десятки тисяч кілометрів.

Пригадай-но, Даниле, той далекий день, коли йшов ти з Кленів до Америки, пригадай страхітливі дні, коли блукав там по різних штатах, пригадай день, коли повернувся звідти, і подивись на сьогоднішній день, Даниле.

Ні, не такий він тепер, як колись був. Життя його батожить, гне, життя забрало в нього все, що тільки можна забрати в людини — родину, домівку, єдину сестру, він змушений був піти з рідного села, він вигнанець, блукає в горах, опришок, як глузливо називають Клумаки та Клочуряки таких, як Данило. Розповідали тільки-но в колибі товариші, що в неділю у церкві і пан превелебний наклав анафему на опришків.

Опришок! Данило навіть зупинився й довго дивився на долину, темні гори, великі зорі вгорі. Анафема? Він засміявся. Кого й за віщо проклинаєте?!

Так, Данило Ковач — убога людина верховинського краю. Мало сказати, що він убогий. У нього нічого нема. От і зараз стоїть він серед темної ночі на високій полонині, все його майно — на собі, все, що має, з собою. І нічого в нього більше в світі немає. Опришок? Так, він опришок.

Але в опришка Ковача є те, чого не було в того Данила Ковача, що збирався колись іти в світи шукати щастя й долі. Той Данило справді був убогий, бо надіявся, що щастя все ж прийде до нього, він надіявся заробити щось у багача і навіть простягнув руку до Гаврила Клумака. У кого заробляти — в них? У кого просити — в павуків? Ні, то був убогий Данило.

Опришок Данило Ковач не буде в них нічого просити. Годі! Взяти в них треба своє, забрати награване, відплатити за всі знущання й муки.

Він довго стояв на полонині, і коли б хто побачив у цю хвилину обличчя Ковача, той здригнувся б, така ненависть і лють написані були на його обличчі. А потім Данило ворухнувся і пішов тихою мисливською ходою по зів'ялій траві.

Данило пригадав Олексу Борканюка, Степана Шегуту, Ярослава Гішку, — всіх комуністів, яких він зустрічав на шляху свого життя. Багатьох з них уже немає в живих, де інші — того не відає Ковач, але ж Комуністична партія, до якої він належить, то ніби велика ріка, куди допливають нові й нові свіжі потоки. І в їхньому селі вже кількох комуністів не стало, а їх усе не меншає, вони не мають страху; темної ночі й сьогодні зібралися на полонині.

Опришок! Нехай вони кепкують і глузують, але комуністи, що пішли в гори, то страшні для них люди. Не один Данило блукає в нетрях. Сьогодні він зустрічався з партизанами з Кленів, учора бачив партизанів з Ясенів, ген за Тисою ховаються в лісі легіні з Квасів, треба — вони зйдуться, треба — розйдуться, і ніхто їх не пізнає, ніхто не знайде.

Данило і всі вони блукають у горах. Але кожен з них зв'язаний непомітними для стороннього ока ниточками з селами й хижками на долині. В певному місці

опришок завжди знайде оціпок, бринзу, тютюн і навіть сіркачі. А хто з убогих людей верховини не відчинить дверей своєї хати, почувши під вікном вночі голос: «Я — Данило!»?

Ні, не такий тепер Данило Ковач, яким був колись, і не такі тепер усі люди в горах. Багато горя звідали вони, великих втрат зазнали, а все ж сміливо дивляться в наступний день і так само сміливо ідуть вперед.

До хвилини, коли над горами прорізується золота смуга світанку і коли вітер після того хвилиною перекочується із-за перевалів, лишалося ще багато часу, і Данило Ковач, одійшовши далі від полонини, сів на траві на узліссі, а потім і приліг, заклавши за голову дужі свої руки.

Він любив отак лежати у передсвітанкову годину на високих горах, просто неба, де однаково близько було і до землі, і до хмар. У цю годину виринали такі чудові думки, йому так легко мріялось, а самі мрії були такі барвисті і принадні.

Найбільше ж думав він про той день, коли на Карпатах станеться останній бій, коли гори загудуть так, як ніколи ще не гули, коли над землею прокотиться вогонь, якого ця земля не знала, коли серед білого дня над Карпатами на довгі години згасне сонце, бо все обкутає гіркий і терпкий дим.

Данило Ковач уявляв цей день, він бачив мир, що прийде після того на Карпати, і він готовий був віддати за це всі свої сили і навіть життя.

Коли Данило розплющив очі й подивився перед собою, він побачив над перевалами золотий пруг світанку. Цей пруг нагадував рожеву теплу руку, що все вище й вище підіймалася в небо, а проміння від неї робило рожевими всі гори навкруг.

Світало. Данило Ковач устав і подався в лісові нетрі.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1

По той бік лінії Арпада ніхто не знав, що робиться там, за синіми горами. Всі будапештські й берлінські газети в один голос твердили, що ця лінія, яка тягнеться

вздовж на кілька сот кілометрів і сягає в глибину до двадцяти і тридцяти кілометрів — є неприступна твердиня.

На західних схилах Карпат було неспокойно. Тут були заміновані всі мости й шляхи, тут людина без перевірки не сміла ступити жодного кроку, тут перестали в цей час куріти димки заводів і фабрик, а всі машини цих підприємств розбирались, складались у ящики, ставились на площадки вагонів.

У горах і на долині сільські бірови складали списки населення, яке треба було за планом генерала Вінце вивезти із Закарпаття. До списків вносились не тільки чоловіки віком від вісімнадцяти до п'ятдесяти років, а й старики, жінки, діти. В Ужгороді, Мукачеві, Севлюші, Хусті формувались нові загони «Рондьош гарди», поповнювались загони кемельгаріто; перед ними ставилось завдання в найкоротший час виселити із Закарпаття й гнати долиною понад Тисою, до Семиграддя, сотні тисяч людей верховинського краю.

До канцелярії регентського комісара доходили тривожні вісті. У долині, біля воріт Семиграддя, збилося стільки людей, що пропустити їх усіх на південь було несила, а жандармерія й загони «Рондьош гарди» гнали з півночі нові й нові тисячі людей.

2

Відставний прем'єр-міністр Андрій Бродій допомагав генералові Вінце; його функціонери — радники при військових комендантах — складали списки населення, визначали, коли яке село має бути виселене.

Кілька найдовіреніших функціонерів мали тепер ще й інше завдання. За будь-яку ціну і за велику винагороду вони шукали шляхів, щоб пенсійний прем'єр-міністр міг зустрітись і особисто поговорити з кимсь із керівників партизанського підпілля. Детективи й шпиги нишпорили в районі Турянської долини, де в цей час найбільше посилювався партизанський рух, сновигали в районі Хуста й Рахова, звідки доходили чутки про нові партизанські загони. Та натрапити на слід партизанів вони не могли, а деякі з них, як Яків Шуленко, потрапили в петлю на високій сокорині. Пану Андрію Бродію важко було добитись до партизанів.

Тим часом пенсійний прем'єр-міністр вирішив навідатись до Будапешта. В столиці, напевне, ждали пана Бродія, бо він дуже легко потрапив на прийом до самого прем'єр-міністра пана Калаї.

Початок зустрічі Андрія Бродія з паном Калаї був напрочуд добрий. Прем'єр жиючий і прем'єр відставний тепло потиснули один одному руку, Калаї запросив Бродія сісти, запитав, як водиться в цих випадках, коли пан Бродій прибув до Будапешта, як себе почуває. Це був ніби той самий Калаї, з яким Бродій зустрічався багато разів, той самий Калаї, що тиснув Бродієві руку в Хусті й говорив: «Про вашу партію і про вас, пане Бродій, кожен знає...»

Проте зараз Андрій Бродій помітив в обличчі прем'єр-міністра щось нове. Той дивився на нього примурженими й ніби недовірливими очима; на сухих устах Калаї раз по раз пробігала дивна посмішка; пан прем'єр-міністр часто обривав розмову і позирав на папери перед собою, а ще частіше міряв Бродія з голови до ніг гострим і допитливим поглядом.

Перші ж слова пана Калаї довели, що Андрій Бродій не помилився. Вони красномовно показали, чим саме невдоволений і чого хотів би прем'єр-міністр.

— Як ваша партія, пане Бродію?

— Завдяки піклуванню уряду королівства й вашої особисто, партія АЗС існує і діє...

— Ви сказали, пане Бродію, що партія ваша існує, але чи повинна АЗС існувати надалі?

— Я не розумію пана прем'єр-міністра. Адже ви самі недавно в Хусті говорили, що Автономний землеробський союз багато зробив для приєднання...

— Можете не закінчувати, пане Бродію, я добре пригадую свої слова. Та ви повинні розуміти, що це говорилося про роботу партії АЗС в минулому. А чи зуміє партія АЗС забезпечити наші інтереси в майбутньому?

— І я, і вся моя партія,— швидко відповів Андрій Бродій,— раді будемо служити...

— Будемо одверті, пане Бродію,— сказав Калаї.— Партія АЗС сумлінно нам служила, і ми не раз виявляли прихильне ставлення до неї. Але бої йдуть біля самої лінії Арпада, ми мусимо зараз на весь світ кричати про недоторканність території королівства, про загрозу, яка насуває із Сходу. В цих умовах, пане Бро-

дію, треба, щоб про небезпеку говорив не тільки уряд, а населення держави...

— Плебісцит,— засміявся Бродій.— Та ми забезпечимо на Закарпатті такий плебісцит, який задовольнить всі наші інтереси. Досвід маємо.

— Що досвід! — посміхнувся й Калаї.— Зараз ніколи проводити якийсь там плебісцит. Досить буде, коли висловляться представники партій.

— Та невже ж Автономний землеробський союз не годен цього зробити? — тихим голосом запитав Андрій Бродій.

— Ні, пане Бродію,— відповів Калаї.— Сьогодні про цю партію надто багато знають. А потім це й не модно — до чого Землеробський союз, чому він «автономний»? Треба мати назву ширшу, узагальнюючу... І навіть із словами «підкарпатські русини».

— Автономне з'єднання підкарпатських русинів! — вирвалось у Бродія.

— А чого ж,— подивився на нього пан Калаї і вже не так, як раніше, а якось інакше, так, наприклад, ніби він бачив перед собою дивного звіра чи птаха.— Автономне з'єднання підкарпатських русинів — це непогано. В цьому справді є якийсь зміст, цілком згоджуюсь з вами, пане Бродію.

— Тоді ми просто перейменуємо нашу партію,— сказав Бродій.— Замовимо нову печатку, нові бланки.

— Ви короткозорі, пане Бродію,— зауважив Калаї.— Справа не в перейменуванні. АЗС, повторюю, надто знають. Партію треба заснувати з нових осіб, секретно, тримати її про запас. До неї, звичайно, увіллються всі ваші кадри — потай, нишком. Ми введемо до неї ще й нові сили, які нам будуть потрібні,— духівництво, урядових осіб, жандармерію, поліцію.

— Отже, нова партія повинна бути кишеньковою? — запитав Андрій Бродій.

— Ха-ха-ха,— засміявся Калаї.— Кишенькова партія, це дуже дотепно. Ви мене добре зрозуміли, пане Бродію: партія АЗС працює, але ви готуєте нову партію, маєте її в кишені. Хіба багато треба для організації нової партії — двадцять-тридцять фундаторів і... список ховається в кишеню.

— Трохи небезпечна гра,— промимрив Андрій Бродій.— Між отими двадцятьма членами на Закарпатті

неодмінно знайдуться такі, які розплещуть усі таємниці.

— А навіщо вам шукати цих людей на Закарпатті? Набирайте їх хоч і на Північному полюсі. Автономне з'єднання підкарпатських русинів, ну, кого це до чогось зобов'язує?

«Легко тобі говорити про нову партію,— подумав Андрій Бродій, вийшовши з урядового будинку.— Але де вони, ці двадцять фундаторів? До чого важко доводиться політичним діячам у Європі! До чого важка наша робота!»

Прозвучав сигнал тривоги, і Бродій стрімголов завернув за ріг урядового будинку.

3

Повітряна тривога загнала отетерілого після розмови з Калаї Бродія в пивницю, що містилася в підвалі недалеко від будинку ради міністрів.

Власне, це не була пивниця. На таблиці, почепленій обіч дверей, у які протиснувся Андрій Бродій, значилося: «Угро-руський клуб». Дещо тут і нагадувало клуб: у вогкості й холоді підземелля містилися невеликий вестибюль, роздягальня, зал на кілька десятків чоловік, кімнатка директора, фойє, а від фойє праворуч — пивниця.

Проте зал клубу давно вже не відкривався, кімната директора була забита дошками, єдиною реальністю і сенсом існування цього клубу в Будапешті була пивниця, де пили й жерли людиці, що не мали жодного відношення до руських справ.

Та й сам Андрій Бродій, хоч і знав про існування такого клубу в Будапешті, хоч і говорив в парламентських промовах про нього як про надбання культури, але так і не знав до пуття, де міститься цей клуб і що він собою являє.

Бродій постояв перед зачиненим залом, перед забитими дверима директора, роздягнувся і зайшов до пивниці.

Люди, що приходили сюди, очевидно, не звертали уваги на приміщення пивниці. Під стелею висів великий, ядуче-рожевий абажур з китицями; у пивниці снувалась півтемрява, вдовж залу попід трьома стінами

стояло кілька столиків, застелених брудними скатерками. Всю ж четверту стіну займав величезний, схожий на ноїв ковчег, буфет.

У пивниці в цей час було пусто, тільки в куточку за столиком біля буфета сидів директор і, позираючи в якийсь рахунок, лічив пенге. Між відомостями й пенге, очевидно, була велика, але приємна розбіжність, бо в директора навіть очі стали масними, черево ж у нього одвисало, як лантух.

Звичайно, директор, що прозивався Костем Тромболістом, добре знав пана Бродія і тільки побачив на дверях пенсійного прем'єр-міністра, підхопив обома руками своє черево й кинувся йому назустріч.

Кость Тромболіст не жив на Закарпатті вже багато років, бо служив до 1938 року в угорській розвідці, де і був викритий. Він і тепер говорив про Закарпаття з страхом і хвилюванням.

— Адже вбити могли, пане Бродію! От я і окопався тут. Угро-руський клуб...

— А хто ходить до цього вашого клубу? — запитав Бродій, смакуючи угорське вино.

— Є ще кілька чоловіка таких, як я, кілька чоловіка з УНО, кілька білогвардійців, петлюрівців, гетьманців.

— Отже, так і працюєте разом з вашими колегами? — недвозначно подивився пан Бродій на столик біля буфета, де лежали пакунки пенге.

— Пане Бродій, — сказав з ноткою докору в голосі Кость Тромболіст. — Русини суть.

— Але ж, пане Тромболіст, живете ви в Будапешті, сиріч в Угрії...

— Пане Бродій, — зітхнув Тромболіст, — і в Будапешті є багато русинів, за якими мусимо стежити. Тільки навесні цього року ми розкрили підпільну організацію русинських студентів у Будапешті. Вони й сюди часом заходили, а ми їм русинську кухню — оціпок, чир, і то подешевше. Я вже сам стежив за ними, може, чули — Дмитро Вакаров, Віктор Орос, Юрко Логойда. Акуратно все зробили, пане Бродію.

— Чув, чув, — промимрив Бродій. — Знаю.

І раптом пенсійний прем'єр-міністр Закарпаття зиркнув ще раз по крамниці, зупинив замріяний погляд на ядуче-рожевому абажурі й запропонував директорові крамниці:

— А що, дорогий мій, коли б ми тут при угро-руському клубі русинську партію організували?

Тромболіст підвів свої важкі повіки й запитав:

— Але ж тота нова партія буде лояльною?

— За кого ви мене вважаєте? — обурився Бродій.— Як ви смієте таке мені говорити! Це буде лояльна, дозволена урядом партія, і про цю партію я тільки сьогодні говорив з паном Калаї. Чому справді нам у Будапешті, де, як ви кажете, є багато наших русинів, не мати такої партії? Назвати її можна, наприклад, так: Автономне з'єднання підкарпатських русинів.

— Ну, коли автономне та ще й з'єднання,— махнув рукою Тромболіст,— тоді, звичайно, можна. Але, пане Бродію,— додав він,— чи буде нам субсидія від уряду?

— Я, як одноголосно обраний глава підкарпатських русинів і як голова президії АЗС, дам достатню субсидію кожному з фундаторів нової партії. Скільки членів ми можемо набрати?

— Нас... таких, як я,— замислився і заворушив товстими масними губами Тромболіст,— є небагато. Але десятків два разом з уновцями, петлюрівцями, гетьманцями і білогвардійцями я органіую. Чи всі погодяться?

— Погодяться,— відповів Бродій.

— А чи не можна було б додати ще й нашого повара, буфетницю й прибиральницю? — погладив черево Тромболіст.— Субсидія, вона, бачте, кожному потрібна.

— Додавайте,— згодився Бродій.

Увечері того ж дня в угро-руському клубі відбулися численні збори русинів, і на цих зборах ухвалено з метою допомоги населенню Закарпаття організувати нову партію: Автономне з'єднання підкарпатських русинів.

Насправді ж все відбулося так: пан Бродій сидів за столиком, на якому стояло кілька пляшок угорського вина; до нього підходили один по одному суб'єкти, підготовлені Тромболістом; вони підписували заздалегідь підготовлений протокол, пили вино і по одержанні «субсидії» розписувались у Тромболіста.

На ранок Андрій Бродій зареєстрував нову партію в раді міністрів і, поклавши протокол в кишеню, виїхав до Ужгорода. На світ з'явилася нова кишенькова, двадцять дев'ять нібито числом партія на Закарпатті.

Тільки розвиднілось, а Гаврило Клумак уже причав на бутин. Машина зарипіла гальмами, зупинилась на широкій прилуці. З неї одразу вистрибнули три жандарми, з кабіни вийшов сам Гаврило.

Величний і красивий був ліс у цю вранішню годину. Навкруг відсвічували золотом високі гори. На гіллях смерек, що колом обступали прилуку, висіли й грали, як самоцвіти, великі зерна роси. Над пеньками й заростями папороті прозорими хмаринками вставала тепла пара. У кущах між деревами пурхали й подавали дзвінкі голоси пташки.

Клумакові було не до урочистості й величі лісу. Зійшовши з машини, він якусь хвилину прислухався. До вуха його долетіла тужна мелодія пісні:

Ой іде бокораш долу водою много,
Та піду поникати, чи не є там мого?
Ой пішла, поникала, мій май молоденький,
Та він сидить, посвистує, листок зелененький.

— Ще й співають, прокляті! — вилаявся Гаврило Клумак і обурився, як то люди можуть співати у нього на роботі. Але пісня одразу й стихла, а вухо Клумака піймало одноманітні, схожі на перестук багатьох дятлів звуки. Він задоволено посміхнувся, зробив знак жандармам і спроквола пішов просікою.

На бутині Гаврила Клумака зустрів Йосип Кикерчин — сам чоловік з достатком, права рука Клумакова на бутині, десятник. Він швидко побіг уперед, заглядавши між деревами хазяїна, зупинився, не підійшов кількох кроків до нього, зняв капелюх і так низько вклонився, що лисина на його голові заблищала, мов начищений мідяний казанок.

— Слава Йсу, — солодким голосом сказав Кикерчин.

— Йсу он слава, а в тебе що робиться?! — гиркнув на привітання десятника Гаврило Клумак.

— Рубаємо, пане хазяїн, сьогодні почали ще потемному...

— Бачу, — процідив Клумак. — Тільки навіщо все підряд рубаєте? Ти бери на вибірку, щоб був тільки перший сорт. Навіщо мені кривулини? Кидай їх, заглиблуйся в ліс. Що тобі — шкода?

— І чого б то мені було шкода,— зашепотів, підступаючи ближче до Клумака, Кикерчин.— Але боюсь, пане хазяїн, заглиблюватись у ліс. Їх тільки пусти — розсиплються, розбіжаться. Я ними командую, як солдатами, вранці приведу на ділянку, вишикую і рубаю все підряд до кущика, щоб усіх бачив, усіх чув. Як на фронті. А за ними ставлю ще й жандармів.

— Що ж, мабуть, маєш рацію,— сказав Клумак.

— Маю рацію, хи-хи-хи, ей-ей, маю рацію,— засміявся Кикерчин.— Тут тільки хвилину не доглянь — а вже щось трапилось. Сьогодні знову прорвало ризи.

— Як? — крикнув Клумак.— Знову?

— Знову, пане хазяїн. Я вже кожную підпору власними руками перевіряв, кожную пластину обдивився, усе сам обмацав, а воно рве та й рве, і колоди летять не в річку, а в нетрі.

— Так що ж воно рве? — запитав Клумак.

— Воно...— розвів руками Кикерчин.— Ей-ей, не розумію, що то за воно, але ж діє, шкодить, рве...

— Боюсь, щоб тебе на шмаття не розірвало,— скипів Клумак.— І не воно вже рватиме, а я власною рукою. У мене, сам відаєш, суд короткий.

Чорний як ніч ішов Гаврило Клумак просікою, залитою потоками рожевого сїйва. Вся просіка вискороджена була стовбурами дерев. Лісоруби руками тягали їх до риз. Він побачив кілька груп лісорубів, що, об'язавши стовбури мотузками і впрягшись до них, тягли колоди, навалюючись вперед усім тілом, обливаючись потом. Люди працювали над силу, кожен з них прагнув зупинитись, перепочити. Але вповодж просіки стояли жандарми, всюди сновигали десятники. Клумак мовчки пройшов лісом, не озвавшись ні до кого з людей, і тільки край гори, де починалися ризи, зупинився.

Тут лежало багато буків і смерек. Сонце заливало промінням колоди, і вони нагадували велетенські жовті свічі. Все навкруг пахло живицею. Але Клумак не хотів дивитись на ці колоди. У нього серце лопалось від думки про те, що колоди лежать марно на горі. Вони давно повинні були бути внизу, біля гаті, куди тягнуться ризи. Наказ регентського комісара, накази з окружної управи короткі — він, як і всі лісопромисловці на Карпатах, мусить дати якнайбільше дерева, колоди повинні, як снаряди, летіти з гір. Нехай загигають усі

ліси на Карпатах, нехай гинуть усі люди, які працюють на його бутинах — Гаврилові Клумаку немає до цього ані найменшого діла, він мусить виконати контракти з міністерством і приватними фірмами, мусить мати свій хосен. У Рахові стоять порожні вагони, за кожен день простою треба платити неустойку. Неустойку? Це він, Гаврило Клумак, платитиме неустойку?

А от ризи й порвані! Колоди лежать! І все мовчить навкруг. Проклята тиша! Мовчать гори, мовчать ліси, мовчать люди на бутині. Краще б вони вже кричали, нахвалялись, загрожували. Тоді б принаймні він знав, де ж його ворог. А тут тиша! Тільки за хребтом глухо б'ють і б'ють гармати, димки снуються на перевалах, мозок свердлить в'їдливе виття літаків.

Крутою стежкою, що вела попід ризами, Гаврило Клумак спускався до річки. Якщо купи колод лежать на горі, то треба швидше пускати хоч ті, що вже нав'язані лежать нижче від гаті. Добре, що останніми днями пройшли дощі. Вже з гори Клумак бачив виповнене дощами водоймище, гать, річище потоку, дараби, що лежали на сухому.

За кілька хвилин він був біля гаті. Бокораші, здебільшого старі, поважні люди, босі, в одних сорочках і кущих штанях, в'язали гужівкою колоди, дерев'яними тиблями-попругами прибивали до готових уже дараб стільці, на яких звичайно ставиться кермо, ладнали опачини. Ями й понорини на дні річища заповнювала вода, що текла з високих гір, і бокораші заклакли, померзли.

— Чому не йдуть дараби? — закричав Клумак, розриваючи ногою ринь на березі пересохлого потоку.

— Кінчаємо в'язати, хазяїне. І небо щось хмурніє. Бачите, який зривається вітер? Щоб не наздогнало нас біля Гриджинки. Там, хазяїне, прудка вода, каміння.

Гаврило Клумак підвів голову. Із-за гори випливала й швидко збільшувалась чорна, грозова хмара. Хмара спускалася, ніби хижий птах з розчепіреними кігтями, ізворами в долину. Вдарив дужий вітер, і застогнали, зашуміли дерева.

— Я нічого не хочу знати! — кричав, перемагаючи шум вітру, ошалілий Клумак. — Сьогодні ж усі мої дараби мусять бути на долині!

І він таки домігся свого. А що могли робити бокораші? Гать відкрилася, потоки води ринули в річище,

за короткий час виповнили його і помчали до долини. Серед гір в ущелині з'явилась ріка. Вітер свистів навкруг, шмаття хмар летіло над самою землею, а вода підступала все вище й вище, і от уже по хвилях загойдались, застрибали дараби.

— Пускайте,— кричав Клумак.— Пускайте всі. Мое дерево мусить сьогодні бути на долині!

Від гаті до долини було більше як двадцять кілометрів. Добрим конем в гори доводилось їхати кілька годин, лісоруби, які працювали в Клумаків, вирушали на роботу звечора, а на бутин потрапляли тільки на світанні. Дараби ж пролітали цю відстань за одну годину.

Тяжка й небезпечна праця сплавщика на гірських ріках-потоках. Вона в них холодна й різка, за кожним скрамунком¹, як співається в пісні, смерть чатує на бокораша, важко провести дарабу або ж ще більший пліт — бокор через гряди, гемери, кашиці, гуки², не захрясти десь на мілкому, вийти в потрібне річище на розбиванці, де потік поділяється надвоє, вийти на глибінь там, де знову сходяться рукави потоку — у збиванку, не вдаритись об скелю! Загине хазяйське добро — біс із ним, але ж смерть чатує й на самого бокораша.

На одній з дараб, що першою того ранку рушила від гаті, стояли Семен і Кирило Лелекачі — батько й син.

— Ти вже пильнуй,— сказав батько, як тільки рушила дараба.

— Не турбуйтеся, няньо,— відповів син,— усе зроблю, як наказували.

Старий бокораш подивився на сина теплими очима, а потім поглянув навкруг. Небо геть затягла хмара, пасмуги снувалися по воді, роздратовані хвилі билися в кам'яні береги.

Дараба мчала, пролетіла під першим містком, на якому стояли якісь дівчата. Вони, мабуть, пізнали бокорашів, привітно замахали їм руками, а одна дівчина кинула кілька червоних квіток, що впали на дарабу у Кирила біля ніг. Тільки ж Кирило не міг узяти квітку,

¹ Скрамулок — закрут річки.

² Гемери, кашиці, гуки — забори, пороги, дерев'яні жолоби.

щоб застромити її за шнур крисані,— і він, і батько міцно тримали в руках опачину: попереду гули сердиті вири, вода все швидше й швидше несла їх до долини.

Заважав бокорашам і вітер. За першим скрамулком, де потік круто повертав ліворуч, він так ударив бокорашам в груди, що мало не повалив з ніг. Дарабу одвертало від скель лівого берега й клало на правий. Напружуючи всі сили, важко дихаючи, Лелекачі стримували дарабу опачинами.

— Вирвалися! — крикнув Семен, коли дараба вирівнялася і помчала, ніби по струні, по хребту потоку.— То відаєш, сину, куди ведемо дараби?

— Відаю,— сказав, витираючи холодний піт з лоба, Кирило.— Мабуть, до Нижньої Гриджинки.

— А так! — промовив старий бокораш, подивився назад по потоку, де пливли інші дараби, крикнув:

— Уважай! Гей, у-ва-жа-й!!!

Дараби летіли через рівні інтервали одна за одною. На кожній з них стояли сміливі бокораші. Скільки вже разів спускалися вони цим потоком у долину! Але такої бурі й непогоди давно вже не було. Все навкруги ревіло. Хмари закрили гори. Хвилі підіймались вище й вище. Опачини аж рипіли в руках бокорашів.

— Уважай! — кричав старий Лелекач.— От і Верхня Гриджинка. Наляж дужче на опачину, сину! Дужче, кажу, наляж!

Батько з сином, стрибаючи то праворуч, то ліворуч, щосили повертали опачину. Важко, дуже важко було стримати дарабу, але вона круто завернула праворуч, ще крутіше вивернулася ліворуч і знову лягла на хребет потоку.

— Але ж і пекло! — сказав старий Лелекач, набравши між колодами в долоню води й жадібно ковтнувши її.

Береги вже просто миготіли, за дарабами мчали крикливі річкові птахи-рибарі, як не гамірко було навкруг, але здалеку вже долітав рев води на Нижній Гриджинці.

І тоді старий Лелекач випустив з рук опачину. Трохи блідий, ніби суворий, високо підвівши голову, стояв він на мокрій колоді.

— Сину,— промовив бокораш.— Попрощаємось, мабуть. Прости мене, коли що завинив тобі, Кириле.

— Бог простить,— відповів син.— І ви простить, коли завинив, няню.

— Прощаю! Все прощаю, Кириле! Знімай-бо руки з опачини! Час!

Так вони й стояли, поки дараба наближалась до Нижньої Гриджинки. Ніхто й ніколи не зміг би обвинуватити в чомусь батька чи сина. Якщо дараба мчала в пекло, то й життя бокорашів проходило на одну тільки волосинку від смерті. І щоб діяти так, як діяли Семен і Кирило Лелекачі, треба було бути дуже сміливими людьми. Коли дараба вже доходила до скель Нижньої Гриджинки, батько з сином кинулись у холодну воду. А що вони мали робити, коли все зіпсував вітер з лівого боку. Адже говорили Клумакові, що не слід пускати дараби. От і вийшло так, як говорили бокораші. Це ж проклятий вітер збив дарабу з хребта, кинув її на гостре каміння, це ж тільки вітер винен, що загинуло Клумакове добро.

А хіба одна дараба загинула того дня? Жодна сила не могла зупинити дараб, що летіли слідом за першою. То було страхіття, сила, стихія! З кожної дараби, коли вона наближалась до Нижньої Гриджинки, стрибали в крижану воду бокораші. А колоди вивертало, ставило сторч, кидало, рвало. Що робити бокорашам? Тільки вітер, буря винні були, що того дня загинули всі дараби Гаврила Клумака.

Правду знав хіба тільки Данило Ковач, що стояв на скелі в горах і бачив, як дараби вирушали від гаті, як вони мчали потоком, як налітали одна на одну біля Нижньої Гриджинки. Із стиснутими кулаками, напружуючи зір, тамуючи подих, стояв Данило на скелі в горах. Коли ж остання дараба впала на каміння, а колоди з неї, як довжелезні пальці, випнулися на мить з води, а потім з виляском розсипалися, Данило, приклавши до рота долоні, засміявся, аж луна покотилась яругами й ізворами.

— Ува-а-жай! Ува-а-жа-айте!

Хмари з гір починали спускатись до долини, запинали схили, підступали до скелі, де стояв Ковач. І сам він скоро сховався в каламутній сірій імлі.

Чутка про загибель дараб долетіла до Кленів раніше, ніж туди домчав Гаврило Клумак. Коли він зупинився біля воріт двору, то назустріч йому вибіг переляканий і блідий Дмитро.

— Наші дарабі тее...— сказав Дмитро,— по всьому потоку пливуть.

— А ти,— накинувся на нього Гаврило,— чого тут стоїш?

Вони одразу ж побігли до річки. Побиті, потрошені колоди без кінця пливли потоком і краще від усяких слів розповідали, що трапилось. Біля води, за тартаком, де стояли Ласло Потокі й жандарми, починали з'являтися бокораші, що босі, мокрі вибивалися сюди понад потоком.

— Чого баньки повилупляли? — крикнув Гаврило розлючено.— Чого стоїте? Ловіть колоди, рятуйте!

І сам він, як був одягнутий, у чоботях, добротному піджаці, кинувся в потік; за ним понуро побрели три жандарми. Неохоче побрели в воду й бокораші. Тільки божевільний жандарм, як не гримав на нього Гаврило Клумак, так і не поліз у воду, посилаючись на хворобу.

Це була справжня катастрофа для фірми Клумаків. Скільки дараб загинуло, які колоди пропали, скільки сягає око — пливуть і пливуть. І ловитимуть їх тепер, кому тільки не лінь,— адже не крадене, сама вода на берег викидає. Але не тільки на цьому втрачав Гаврило Клумак. Пропало десяток дараб, від неустойки не одкрутитись. А крім того, біля Нижньої Гриджинки — загата, коли її розберуть?! А коли загату й розберуть, то в лісі рвуться й рвуться ризи. Він пригадав вранішню розмову з Кикерчиним. Хто винен у всьому цьому? Вода, вітер, стихія? Е, ні! Це діє те «воно», оте саме, про що говорив йому Кикерчин. Отже, воно є, воно існує, діє. Так де ж винний, як його знайти?

Роздратований, сердитий повертався Гаврило до свого двору.

— Самі тобі збитки,— бубонів Дмитро, ідучи поруч з братом.— Чорти його батька знають, коли вже буде цьому й кінець.

— Збитки! — люто прохрипів Гаврило, позираючи на сухі Дмитрові чоботи й штани.— Навіть у воду не

ступив. Говорив тобі, що треба більше жандармів кинути на бутин, говорив, що треба ставити жандармів скрізь над потоком, говорив, що й на дараби треба посадити жандармів...

— Коли б ми стільки жандармів мали, то й хосену не було б,— сполохано кинув Дмитро.

— Зате тепер маємо хосен!— крикнув Гаврило.— Адже горить фірма, все наше добро загибає... Ще хіба не вистачало, щоб вони й нас порізали. І поріжуть, слово моє пригадаєш.

Брати зупинилися. Гаврило з ненависстю довго дивився на одутлувату постать Дмитра, що заходився від задишки і, як водяник, ворухив незграбними пухлими руками.

— Я зроблю все, що ти скажеш,— видихнув Дмитро.— Гаврюшо, чуєш, зроблю все, що скажеш!

— Гаразд!— сказав Гаврило.— Тоді давай мені в позику всі твої гроші. Я знаю, як з ними обернутись. На долину поїдемо, годі тут сидіти. Дай тільки гроші.

— Не можу,— відповів Дмитро.— Душу свою віддам, а грошей не можу, немає.

— Ну, тоді пропадай пропадом,— одрізав Гаврило.— Пригадаєш мое слово, загинеш...

Розлучені брати розійшлися серед вулиці недалеко від тартака, один пішов до свого осідку, другий — до свого. І жоден з них навіть не озирнувся.

Проте брати зустрілися, і то невдовзі. Починало вечоріти, коли біля воріт Гаврила зупинилася машина, а з неї зійшов і попрямував до ганку миршавий, довгорукий, згорблений чоловік.

— Почекайте,— сказав Гаврило Клумак, вийшовши на ганок назустріч незнайомому,— ми з вами начебто колись десь бачились.

— Авжеж, бачились,— промовив той.— І спали майже на одному ліжку.

Це був Давид Левицький, панок з Полтавщини, якого Гаврило Клумак зустрічав колись у Хусті в часи Волошина. Вже тоді Давид Левицький не мав людського вигляду. Але що за вигляд був у нього тепер?

Давно не голений і не стрижений, з набряклим синюватим обличчям і водянкуватими мішками під очима, із брудними волохатими руками, у колись чорному, а тепер сірому від пороху пальті, Давид Левицький на-

гадував дикуна кам'яного віку, що випадково потрапив у інший, в новий час. І ще одна зміна трапилась із ним за недовгі роки; він уже не говорив, а наче шипів, промовивши з трудом якесь слово, боязко озирався на всі боки.

— Так це ви, персо-ефіопе? — промовив Гаврило.

— Ви й досі жартуєте? — зашипів і озирнувся навколо Давид Левицький.

— Та ні,— співчутливо промовив Клумак, пересвідчившись, що він не помилився.— Слава Йсу, кажу.

— Йсу? — заскреготів, як ножем по каменю, Левицький.— Ой, тепер ні Йсус, ані аллах не допоможуть.

Та й Клумак зрозумів недоречність свого привітання, адже Левицький був православним і католиком, реформатором і протестантом, буддистом і магометанином разом.

— Побували на Полтавщині, в маєтку? — запитав Клумак.

Левицький подивився на нього каламутними очима й благально проказав:

— Чи не пішли б ми, пане Клумак, до хати і чи не знайдеться у вас чарочки отієї самої, як вона у вас прозивається...

— Пальонки?

— Саме про це я й думав! — урочисто ствердив Левицький.

Так вони опинились у будинку Клумака. Хазяїн не дуже був радий своєму гостю, пішов до судника у кухні і дістав там недопиту пляшку пальонки, але закуски не поставив.

Проте за хвилину Гаврило змінив своє ставлення до Левицького, вийняв нову пляшку, дістав закуску й сам присів з гостем біля столу.

— Ви цікавились, як там на Полтавщині? — запитав Давид Левицький.— Що ж вам відповісти, пане Клумак. Ми з вами тепер майже в однаковому становищі.

— Як то в однаковому? — здивувався Клумак.

— А так,— відповів Левицький.— Мене витурили з Полтавщини, а вас збираються витурити звідси. Хіба ви цього не розумієте?

— Жартуєте, пане Левицький,— сказав і спробував посміхнутись Клумак.— Хто ж мене звідси може витурити?

Левицький подивився на Клумака презирливим поглядом, посміхнувся, допив склянку.

— Ви знаєте пана Стогалья? — запитав він.

— Стогалья?

Гаврило схопився, пішов до вікна, подивився, чи не видно часом когось у дворі, кинувся до кухні й щільно причинив двері:

— То ви знаєте пана Стогалья?

— Умгу... Я ж вам казав. В однаковому ми становищі. Батечко в нас один...

— І що ж говорив пан Стогаль?

— Люблю ділову розмову, — посміхнувся Левицький. — Тільки, пане Клумак, налейте мені ще одну склянку.

Гаврило терпляче ждав, поки Левицький дивився на світло крізь повну склянку, потім повільно підніс її до пошерхлих губ і ще повільніше, смакуючи кожний ковток, випив.

— Розмова в мене буде дуже коротка, — сказав Левицький. — Пан Стогаль цікавився і вами, і нами... Ми — давно вже емігранти, а ви можете стати ними. Стогаль наказав вас повідомити, що становище надто серйозне. Лінія Арпада, звичайно, міцна, і може бути, що вони через неї й не підуть. Але лінія Арпада — ніщо, якщо вони захочуть піти. Ми мусимо, на всякий випадок, бути готові. Пан Стогаль прислав вам подарунок.

— Подарунок?

— Що? — засміявся Левицький. — Не звикли ви, щоб пан Стогаль робив подарунки? Але цього разу подарунки він робить щедрі...

Увечері того ж дня Гаврило Клумак і Давид Левицький розвантажували машину, що стояла у дворі, зняли з неї кілька ящиків. Ще пізніше Гаврило покликав Дмитра.

— Чуєш, брате, — звернувся він до нього. — Треба нам цієї ночі заховати деякі речі в тебе на городі.

— Чому ж у мене? — запитав Дмитро.

— У мене, бач, є Йосип — німий, а все ж людина. У тебе ж тільки ти та Варвара. Але не бійся, Дмитре, зброя, яку ми сховаємо, це моя й твоя зброя. Дійшлося до того, що, може, доведеться її і в руки брати. Ну, не кліпай, не кліпай очима, на твої руки я не надіюся.

Руки знайдемо, аби гроші. А гроші в нас є, не вистачить своїх — допоможуть.

Давид Левицький, що сп'янів від пальонки, у цей час спав на ліжку в Гавриловій хаті. Німого Йосипа не було вдома — Гаврило послав його спати на тартак. Брати перенесли ящики на город до Дмитра і там закопали в куцах над потоком.

Вранці Левицький поїхав з Кленів. Прямував він на долину. Прощаючись з Гаврилом, панок з Полтавщини сказав:

— Отак-то, пане Клумак. Були ми колись реальною, твердю. Зараз ми — ніби комети. Я вже стара комета, ви тільки народжуєтесь. Але ми обоє крутимось і крутимось. Проте чи знаєте ви, що таке комета? Газ, туман, блиск. Нам неодмінно треба триматись біля якоїсь планети. Отже, прощайте і не забувайте, що нам потрібна... планета...

Машина загуркотіла рахівським шляхом до долини. Гаврило Клумак довго стояв біля воріт свого осідку й дивився їй услід.

— Комети! — сказав Гаврило. — Цей панок з Полтавщини, видно, тямущий. Сказав про комети. Де ж моя ота планета?

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1

У вісімдесятих роках минулого століття серед несходимих ще тоді лісів Перечинщини і Велико-Березнянщини на Карпатах, де між високими горами повилася глибока Турянська долина, німецький барон Котз поставив завод. Після його смерті підприємства ці перекупив інший німецький промисловець Август Бантлін. Разом із заводом він за безцінь придбав масиви букових лісів.

На дешевій сировині і ще дешевшій робочій силі Августа Бантліна за короткий час добре-таки розперло. Він злигався з іншими німецькими, англійськими і французькими промисловцями, організував акціонерне товариство «Бантлін». Товариство переносило свій старий завод ближче до масивів бука і до гірської річки

Уж, збудувавши там нові цехи. Відтоді рік за роком багатіло акціонерне товариство «Бантлін», і все убогішими ставали трудящі люди навкруг, на крові і поті яких промисловці заробляли незчисленні капітали.

В час війни акціонерні товариства одержували казкові прибутки. У Турянській долині день і ніч куріли димки, стогнали гудки, шуміли цехи. Акціонери викурювали з бука потрібні для війни хімікати, а з робітничого люду висмоктували останні сили.

Робота на бантлінських заводах ішла в дві зміни — по дванадцять годин кожна. Недалеко від заводських корпусів стояли чорні казарми, де робітники лежали в короткі години відпочинку на голих дощаних нарах, розташованих у два яруси. Ще сотні робітників гнили в землянках і просто в куренях, побудованих з кори й гілля та трухлявого дерева, яке не можна було використати на заводі.

Праця на заводах товариства «Бантлін» була справжньою каторгою. Біля кожних воріт жандарми перевіряли й обшукували робітників, які залишали зміну, а так само й тих, що мали заступити чергу біля печей і гарячих казанів. Жандарми, шпики, детективи нишпорили весь час і в казармах, вартували на шляхах, що вели до заводу, на залізничних коліях, якими вивозили продукцію з заводів.

Вище в горах скрізь були розташовані військові частини, там височіли на вежах пункти повітряного спостереження й зв'язку, там проходила та ж сама лінія Арпада, за якою думали на Карпатах утриматись фашисти. Армія стерегла капіталістів.

З деякого часу, правда, заводи Бантліна почали скорочувати виробництво. Розташовані близько від лінії фронту, вони могли швидко опинитися в зоні воєнних дій. На заводах терміново розбирали машини, запаковували їх у величезні ящики, вантажили на платформи і відправляли на захід.

В цей же час у багатьох цехах, на під'їзних шляхах і просто на царинках в лісі навкруг заводів з'явилися загрозові написи: «Обережно, міни!». Адміністрація, не маючи певності, що їй пощастить вивезти устаткування заводів, збиралася висадити їх у повітря. Наказ генерала Вінце про перетворення Закарпаття, а так само й Турянської долини, на пустиню діяв.

А все ж, як не пильнували жандарми й шпики на заводах, вони не бачили й не могли бачити того, що діялось у них під самим носом — у цехах, у дворах, казармах і лісах навкруг.

Не бачили вони й того, як в одну з липневих ночей на узліссі за заводами, саме там, де рясніли таблиці з написами «Обережно, міни!» і де через це не стояла варта,— з'явилися й довго стояли дві постаті.

Ніч випала темна, всі вогні на заводах були завішані,— хто міг бачити й пізнати цих людей? Та й хто, здається, посмів би поткнутись туди, де все було загороджено колючими дротами і де землю між ними густо засівали міни.

Двоє постояли на узліссі, придивившись до сірої галявини перед собою і корпусів цехів, що ледь вимальовувались на тлі синього неба, а тоді пішли, впевнено обминаючи ряди колючого дроту й простуючи через мінні поля. Вони проминули галявину, скрадаючись наблизились до однієї з колиб і зарнули в неї. Коли б хто бачив, як двоє зникли в колибі, то він помітив би ще й третього чоловіка, який зустрів прибулих, провів їх, а сам залишився біля колиби на варті. Так і стояв він там довгий час, придивляючись і прислухаючись до всього навкруг.

Степан Шегута не перший раз приходив на турянські заводи. Він був міцно зв'язаний не тільки з робітниками, а й з багатьма селянами в Турянській долині. Батько Степана, Іван Шегута, був одним з тих перших робітників, які колись з голоду пішли на завод барона Котза. Жив тоді Іван Шегута в хижі, що тулилася в ізворі проти заводу. Мав Іван велику родину, перебивався з нею з хліба на воду; на завод до барона він пішов, щоб врятувати своїх дітей. Але родини своєї так і не врятував — одно за одним мерли від сухот його діти; однієї весни, коли в долині зацвітала дика черемха, і самого Івана Шегути не стало.

Степан Шегута був єдиним сином, що вижив з численної родини. Працював він уже не в Котза, а в Августу Бантліна. З малих літ звідав Степан задухи гарячих печей, гіркоти газів біля казанів, злиднів, голоду й холоду. Він не мав навіть того, що належало його батькові,— через їхній осідок пройшла вузькоколійка, якою Бантлін вивозив продукцію своїх заводів на долину.

Степан Шегута оселився тоді в колибі на пустирях за заводом.

Саме в цю колибу і прийшов тепер Степан Шегута темної липневої ночі. Тут його ждали робітники.

— Добрий вечір, Степане! Які вісті з долини? Сідай ближче до нас, Степане.

Батько Шегути не бачив виходу з каторжного життя в Турянській долині і сприймав усі життєві незгоди, як удари невимолимої долі. Син його Степан не вважав ці удари неминучими і знав, що для поневоленого люду Турянщини, як і для всього Закарпаття, є рятунок.

Скільки стежок сховався Степан Шегута на Закарпатті! Де Ужгород, а де Рахівщина, де Хуст, а де Перечин! Ким тільки не був за довгі роки життя Шегута — робітником на заводах, лісорубом, солекопом.

На Карпатах він мав свій куточок. У маленькому селі Тиблях, що лежить в горах за Синевірським озером, жила його дружина — сільська вчителька Ганна, мали вони двоє діток — Андрійка й Лесю.

Давно, ще в молоді роки, працюючи на заводі в Бантліна, вступив він до Комуністичної партії, згодом був секретарем партійної організації на заводі, ще пізніше, побоюючись за його життя, комітет наказав йому перейти на роботу в Солотвин; коли Гітлер розривав Чехословаччину, Степана Шегуту обрано було членом крайового комітету.

У важку годину він прийшов на той самий завод, де працював у молоді роки; він відпочивав у тій самій колибі, де колись жив багато років; навкруг нього сиділи люди, яких він добре знав і які були вірними йому.

— Як іде демонтаж? — запитав Степан.

— Дуже добре, — пролунав голос в колибі. — Учора ми демонтували казани з срібними рурами; це є найбільша цінність нашого заводу. Казани й рури розібрали і потай закопали в землю, а в ящики насипали різного брухту. Все кінчилося гаразд; ящики варта прийняла, печаті поставили, повезли на долину.

— Нехай везуть, — посміхнувся Шегута. — Такі цінності нехай вивозять. А що скажуть товариші, яким доручено стежити за мінуванням цехів?

— Вороги діють хитро, — відповів інший голос. — Їхні мінери прокладають одні шнури зовні, а в той же час запасні шнури закопують у канавах.

— Я думаю,— сказав Шегута,— що закопані шнури треба перерізати одразу. І тим більше треба стежити за тими шнурами, які натягнуті зовні.

— Стежимо, Степане.

Шегута продовжував:

— Маємо радісні вісті, товариші. За перевалами збираються сили. Незабаром прийде день, коли Радянська Армія зламає лінію Арпада. І вже й тепер Радянська Армія завдає великої шкоди фашистам у тилу. Радянська авіація великого дня бомбить військові заводи й военні магістралі по всій Чехословаччині та Угорщині. Вона може скерувати свій удар і на заводи Закарпаття, сюди, і в Турянську долину також. Так, товариші, адже це сьогодні військові заводи. Досить нам тільки дати сигнал, як тут задвигтять земля, і від заводів залишаться тільки щепки та попіл.

— Але ж ці заводи збудовані нашими руками, Степане,— пролунав у кутку чийсь голос.

— Саме через це я й запитую вас,— вів далі Шегута.— Чи ми дамо сигнал, що ці заводи слід розбомбити, чи будемо просити, щоб радянська авіація їх не чіпала? Однак ми можемо про це просити тільки тоді, коли будемо цілком певні, що фашисти не вивезуть устаткування наших заводів і що ці заводи зможуть працювати на мирних людей на другий день після закінчення війни.

Степан Шегута замовк. У колибі настала тиша.

— Ні, Степане, заводів наших бомбити не слід,— пролунало згодом разом кілька голосів.

— Не вивезуть?

— Ні! Ні!

— І ми їх швидко відбудуємо?

— Авжеж.

— Гарзд, товариші. Я передам ваше прохання. А тепер треба подумати, як допомогти партизанам в горах. Біля полонини Руно з'явилася нова група наших товаришів. Вони потребують нашої допомоги. В горах зараз почнуться відповідальні й складні операції. Кого ми пошлемо туди?

...Була вже ніч, коли Степан Шегута залишив колибу. З двома товаришами він попрямував до узлісся, слідом за ним пішло ще кілька робітників, кілька чоловік вийшло і рушило з інших колиб.

Зібралися вони всі на узліссі, стиха перекинулись словом і, розтягнувшись ланцюжком, подалися стежкою, що крутилася між високих буків і смерек.

В лісі було тихо. Листяний настил і голки з смерек пружним шаром вкривали землю. Не чути було кроків. Тільки з глибини лісу долітав вряди-годи шум чи крик, там десь у нетрях виходили на рвачку олені або ж блукав кабан.

Робітники Турянської долини не вперше йшли в гори. На крутому повороті гірської стежки, звідки відкривався краєвид на гори й долину, всі вони зупинилися. Ніч була темна, гори вдалині обгортали тумани, хмари то тут, то там повзли над долиною. Але вони знали й вгадували всі місця. Ген — хребет, ген — темніють полонини, а он, як темна річка, повилася на південь Турянська долина. Там лишилися рідні села, домівки, родини...

Степан Шегута також довго дивився на далекі гори. Там, у маленькому гірському селі, сидить, може, біля вікна й дивиться в нічний морок дружина його Ганна, на дощаному ліжку сплять діти. «Знаю, знаю, Анцю, що давно вже не був я дома, знаю, що сниться нашим дітям, як з гостинцями заходить до хати їхній батько. Але ж ти сама говорила: «Іди, Степане! І дітям буде краще, коли їхній батько прийде додому сміливо, не озираючись. Скільки дітей жде своїх батьків у горах і на долині!»

Круті стежки в горах. Але хто ступає ними, мусить знати, що йде він до вершин.

2

Високо в горах, недалеко від самого хребта Карпат, де хвилястими смугами лягли ліси й праліси, де між горами зяють глибокі темні долини, а в них шумлять день і ніч швидкі ріки, далеко-далеко простяглася полонина, яку верховинці назвали полониною Руно. Саме тут і розгорнулись події, які примусили забитись надією серця трудящих Закарпаття і нагнали страху на загарбників.

Вночі проти 21 липня на гірській станції повітряного спостереження й зв'язку, так само як і на станції

метеорологічної служби, що розташовані були на найвищій точці за полониною Руно, вартіві зафіксували, що близько другої години ночі над полониною пройшли два літаки, один з яких зробив тут кілька заходів, а другий одразу розвернувся й повернув на північ.

Дані станції підтвердили й спостерігачі зенітних батарей, що стояли на задніх схилах полонини Руно й біля села Полянська Гута. Вони також близько другої години ночі чули шум у небі, і тоді ж зенітні батареї протягом довгого часу били так, що осколками засипало ліси, схили гір і полонину.

Але вранці, скільки не лазили гонведи на полонини, скільки не петляли вони схилами гір, ніяких слідів парашутистів не знайшли, нічого не виявили, всі розшуки були марні. Навіть трава на полонині, де чабани давно вже не водили своїх отар, була не прим'ята; там не помітно було ніякого сліду.

Наступної ночі на полонині Руно й скрізь навкруг було тихо, але десь близько другої години ночі зенітники й спостерігачі помітили, як на південній частині полонини одна за одною полетіли в небо дві зелені ракети, одразу після чого в іншому місці, біля Полянської Гути, злетіла ще одна — червона.

Ні зенітники, ні спостерігачі не стріляли. Неспокійно сиділи вони тієї ночі в своїх бліндажах і ждали, що ж буде далі. Проте до самого ранку вони нічого не почули, нічого не побачили. В небі не було найменшого шуму, мовчазні лежали гори й полонина.

І раптом, вийшовши вранці 22 липня, щоб прочесати ліси навкруг полонини Руно, гонведи виявили на вершині одного бука людину, що зависла в гіллях на парашуті. Вони оточили дерево, почали до нього підкрадатись і тоді побачили, що то була мертва дівчина, одягнута, як верховинка.

У ту хвилину, коли гонведи підповзли вже зовсім близько і збирались стягати мертву дівчину, позад них вдарили автомати; кілька гонведів одразу впало на місці, решта кинулись навітки, через хаші й нетрі.

Вони повернулись до цього місця тільки надвечір, зібравши мало не батальйон. Проте ні ретельно розроблений командуванням план оточення місцевості навколо бука, ані всі вжиті гонведами заходи не дали жодних наслідків. На дереві вже не було мертвої дівчини,

нікого не виявили солдати і навкруг, крім трупів забитих вранці гонведів.

Гонведи разом із підкріпленням, яке прибуло до них з долини, прочесали ліси, зробили облави в Лютому, Лумшурах, Липовці. Але все було марним. Ні в лісі, ні в селах вони нікого з партизанів не виявили. Не допомогло й те, що гонведи хапали й мучили чоловіків, жінок та дітей в селах,— ніхто з них не сказав жодного слова, яке б могло піти на шкоду партизанам.

А вранці 23 липня гонведи знайшли партизанів, яких вони так завзято й ретельно шукали, а партизани знайшли гонведів, до того ж, саме тоді, коли ті їх ніяк не ждали.

Сталося це недалеко від Лютеранської Голиці, у вузькій долині річки Туриці, де, як кажуть місцеві люди, один може пройти, а двом не розминутися ніяк.

Коли гонведи виїжджали з села Лютого, на кичерах праворуч пролунало кілька пострілів. Гонведи одразу ж кинулися на постріли. Вони були впевнені, що переможуть жменьку партизанів, тим більше що після обіду в Лютому всі вони, королівські воїни, були добре напідпитку. Було їх чимало — чоловіка двісті на чолі з кількома досвідченими офіцерами.

Гонведи вдарили шпорами коней і полетіли до Лютеранської Голиці. За розрахунками офіцерів, партизани могли бути тільки там. Так вони пролетіли риссю аж до ущелини річки Туриці, а далі один по одному подалися вузькою звивистою стежкою між прямовисними скелями, які з одного боку були залиті яскравим сонячним промінням, а з другого грізно чорніли.

Коли перші кіннотники виїжджали з ущелини, а останні ще тільки спускалися в долину Туриці, знову залунали постріли. Стріляли і в голові колони, і в її хвості. Протягом багатьох хвилин не можна було збагнути, звідки й хто б'є, бо вся ущелина враз наповнилась вогнем, димом, криком. Коли все раптово стихло, то виявилось, що партизани забили до сотні гонведів і офіцерів. Тільки невелика частина гонведів врятувалась, прорвавшись вперед — до Лютеранської Голиці або назад — до Лютого.

Втікачі без пам'яті помчали в долину й там нагнали великого страху. Вночі в гори вирушило близько тисячі гонведів; на світанні ця орда обійшла Люте, з'явилась

біля Лумшура, наткнулась на заставу партизанів, втратила ще з півсотні чоловік і відступила до полонини Руно.

Так у районі полонини Руно почалися бої партизанів з окупантами, так зелені полонини, де чабани колись випасали маржину, стали місцем гарячих бойових сутичок, так сотні закарпатців, які змушені були у важку годину залишити рідний край, повернулись сюди й почали з окупантами жорстоку боротьбу, що відтоді вже не припинялася.

3

Багато днів провела Ружена разом з партизанами в походах. Коли б хто раніше сказав їй, що вона зможе іти нарівні із озброєними чоловіками в горах, коли б хто сказав їй, що до неї простягатимуться у важку годину руки поранених людей і що вона зможе їм допомогти, навряд чи повірила б Ружена в те, що в неї знайдуться такі сили.

Але ж це було так. Тендітна на вигляд, по-верховинському одягнута жінка, яку партизани називали Оленою Руцаківною, ніколи не скаржилась на втому, не відставала від чоловіків, не губилася в час найнебезпечніших операцій.

Ніхто з них не знав, та й думати не міг, що ця жінка черпає свої сили саме в них, що в них вона вчиться боротись, що це їхня доля, доля убогих людей, так змінила долю цієї жінки.

Не тільки в партизанів черпала Ружена свої сили. Це зрештою були військові люди; за довгий час вони звикли до походів і боїв, їх турбувала швидше зрадлива тиша навкруг, аніж луна бою. І що для кожного з них були труднощі, коли вони боролись за життя тисяч рідних людей?!

Ружена пригадувала свого батька і кожне слово, яке колись від нього чула. Якось вночі, слухаючи разом з партизанами радіо зі Сходу, вона почула батьків голос. Так от де він! З різних боків, але вони йдуть одне до одного.

А які були люди тут, у горах! У першому ж бою, в якому Ружена брала участь, на руках у неї опинилось двоє поранених. Загін швидко мав зайняти нові позиції. Що було робити Ружені з пораненими?

У Смерековому командир загону разом з Руженою зайшов до хати селянина Андрія Блага.

— Чуєте, вуйку, маємо двох поранених. Хочемо у вас залишити. Чи зумієте переховати, поки повернемось?

Андрій Благ розгублено подивився по хаті, де з дитиною на руках стояла стривожена його дружина, де були такі злидні й бідність.

— Мушу переховати,— відповів він,— і переховаю. Не турбуйтеся. Тільки швидше повертайтеся.

І він ховав поранених партизанів, аж поки загін знову не повернувся до Смерекового. За довірене йому життя партизанів верховинець готовий був віддати життя своє, дружини, немовляти.

Смерекове — Буковець — Лумшури — Лікіцар,— багато сіл пройшла разом з партизанами за цей час Ружена, і багато простих, але надзвичайно складних у своїх почуттях людей зустріла вона за цей час.

Сила цих людей зростала на очах у Ружени. Спочатку вона помічала, що дехто з партизанів перед боєм відчуває неспокій, тривогу. І самій її притаманна була ця тривога. Але чим далі, то все більше зникав у людей страх, тепер уже не вони боялись гонведів, а гонведи боялися їх.

Побувала Ружена і в бою біля гори Руно Плай. Там бій точився цілий день, і тільки ніч його припинила, на схилах гори лишилися сотні забитих гонведів.

Уночі Ружена перев'язувала поранених. Біля одного з них, молодого ще хлопця, Ружена провела цілу годину. Кулі прошили йому обидві ноги, але лікар, що уважно оглянув хворого, втішив його — кістки не зачеплено, якийсь тиждень — і хлопець устане.

А все ж поранений дуже мучився. Він недавно прибув із-за перевалів і не міг уявити, як йому доведеться цілий тиждень лежати десь у лісі або в хаті.

Ружена сіла біля нього.

— Як вас звуть? — запитала вона.

— Антін,— відповів хлопець і одразу ж почав:— Ви, сестрице, признайтесь, чи скоро я піду своїми ногами?

— Дуже скоро,— відповіла Ружена.— Адже лікар сказав — за тиждень.

— Ото нещастя,— забідкався Антін.— Кілька днів,

як прибув, і таке лихо. Як лежати, коли кругом таке робиться?!

Навколо них снувалася темрява. Всюди чулися приглушені голоси — партизани підтягалися до одного місця, щоб десь близько півночі перейти на новий рубіж. Північ — партизанський час, це дуже добре знала вже Ружена.

Вони якийсь час мовчали, прислухаючись до шепотів ночі. Правда, ніч була наповнена ще й іншими звуками — на перевалах лунали поодинокі постріли гармат, на шляху в долині чути було гуркіт вантажних машин.

— Прикро, Оленко,— промовив Антін.— Додому близько, полетів би туди, а тут ноги...

— А ви, Антоне, звідки? — запитала вона.— Турянський чи з іншого місця?

— Ви, Оленко, не знаєте мого села,— сказав Антін.— Воно ген за тим хребтом.

Ружена помітила в темряві простягнуту на південь руку пораненого.

— Яке ж це село?

— Клени,— зітхнув Антін.— Невелике таке село в горах, над Чорною Тисою.

— Клени?.. Над Чорною Тисою?.. Але як тоді ваше прізвище?

— А ви що, знаєте Клени? Ну, скажіть, Оленко?!

Ружена побачила, як, спираючись на обидві руки, поранений сів на траві, як він потягся вперед, до неї.

— Так, я знаю Клени,— відповіла Ружена.— Тільки скажіть, як ваше прізвище?

— Я — Антін Тиснянець. Хто ж ви? Чому я вас не знаю?

— Ви не можете мене знати, Антоне. Я дружина... я була дружиною одного кленівського вчителя.

— У нас був учителем в селі Йосип Короджій,— хрипким голосом промовив Антін.

— Ні, я говорю про іншого вчителя,— з ноткою розпачу в голосі сказала Ружена.— Його прізвище Гербера. Він приїхав до Кленів тоді, коли вас там уже не було, Антоне. Але я знаю вас, я багато чула про вашого батька Михайла, я знала вашу матір, брата Павла.

— Вони живі?

— Живі,— відповіла Ружена.— Живі і мати ваша, і сестрички, і брат Павло. Він працював на лінії Арпада в горах, потім утік звідти. Про це говорили всі в селі.

— Молодець Павло,— радісно вихопилось у Антона.

— Коли Павло втік з лінії Арпада, то жандарми спалили хату...

— А мати й сестрички?

— Живуть в іншому селі.

Антін узяв руку Ружени й міцно її стиснув.

— А ви не знаєте,— перейшов він на шепіт,— дівчини такої, Юлини Ковач?

— Знаю,— сказала Ружена.— Чудова дівчина. Вона також живе там.

Обоє на якусь хвилину замовкли. Думками вони були там, за хребтом, у невеликому селі над Чорною Тисою.

— Як я хочу швидше потрапити туди,— з глибокою тугою сказав Антін.

— Ми там скоро будемо,— впевнено промовила Ружена.

Над лісом звилася, виписала широку дугу й почала згасати зелена ракета. Близько була північ. Багатьма голосами шумів ліс.

4

Коли Йосип Короджій прийшов до Гаврила Клумака, щоб далі писати його портрет, той заявив, що зараз його малювання вже не цікавить, що він шкодує за марно витраченими грошима, і зачинив перед ним двері. Короджій зрозумів, що це означає. Гаврилові Клумаку справді було не до портретів, кленівський дукач аж схуд і змарнів за останній час. Пригода з дарабами, аварія за аварією на тартаку, за горами гримить, в селі неспокійно. «Що ж,— подумав Короджій,— нехай залишається недомальованим портрет Клумака: обличчя без очей, груди мають тільки одну половину — лівий бік недомальований. Смішний портрет, але в ньому є щось схоже на правду, адже в Гаврила Клумака ніколи й не було людського серця!»

Вчитель тихо йшов вулицею Кленів, тримаючи в руках скриньку з фарбами. День був сонячний, яскраво

зеленіли гори, потік котив голубі води в долину, на повороті глухо стугонів млин Ключуряків. У селі було тихо, але за всім цим Йосип Короджій помічав ознаки грози.

Біля будинку сільської управи Янош Репаші із своїм Марадиком поралися біля мотоцикла. Машина не заводилась, часом несамовито ревла, несподівано чхала іржавим газом і так само несподівано замовкала. Старшина і капрал квапились, їм тепер дозарізу потрібна була машина.

У себе на фарі стояв о. Федір Стрипський. Вкрай збентежений, він пильно дивився на перевали. До самого паркана підійшла і Марія. Вона довго дивилася вслід учителю, і він, обернувшись раз і другий, все ловив на собі її погляд.

Ще далі, майже біля школи, на розвилку шляхів кілька кленівчан копали окопи — такий був наказ з окружної управи; в усіх селах на верховині копали окопи, робили завали, ставили бліндажі. Біля селян стовбичив божевільний жандарм — онук Франца-Йосифа й брат іспанського принца. Він не розумів жодного слова тутешніх людей, і коли Короджій проходив мимо селян, то чув, як один з них — Данило Горинич, дотепний і сміливий чоловік, — говорив дуже лагідним голосом, звертаючи заступом землю з окопу і раз за разом звертаючись до жандарма:

— Копаємо, длубаємо, чи чуєш, ласкавий пане? Мусимо-сьмо копати, бо в тебе, сукиного сина, кріс у руках, і якби ні, то ще й вб'єш. Ото й длубаємо, і длубаємо, ніби кроти. А ти стій, стій, вояцька твоя душа! Дивись, бодай тобі повилазило, плюйся, бодай ти слиною стік! А чекай, ти ще й кров'ю стечеш. Чи знаєш ти, що ми копаємо? То ж не окопи-шанці, то могила тобі, вояче! Копаю я, і всі ми копаємо широко, дуже. Загримлять канони на хребті гір, прийдуть сюди брати-визволителі. Не вистоїте ви, вояки, ніц не вийде. І ми ту поможемо, бо дуже ся гніваємо, бо вже несила. І кинемо ми тебе, жандарме, в ту яму так, щоб кості лускали, щоб рвалися жили. Ну от і стій, я ще глибшу тобі могилу викопаю. Я не гордий...

На подвір'ї школи проходжувався Василь Гербера. Управитель школи був тепер надто ввічливий і запобігливий. Він почав розмову з учителем, допитувався,

чи закінчив Короджій портрет Гаврила Клумака, натякав на те, що хотів би мати свій образ.

Стомлений розмовою, Йосип Короджій зайшов до убогої своєї кімнати. Портрет Василя Гербери! — бач, куди сягає управитель.

Іншу картину й портрети інших людей хотів би малювати Йосип Короджій. За спиною у нього було багато важких років, він жив у буряні, напружені дні, а все ж часто думав і уявляв ту картину, яку неодмінно напише тоді, коли мине лихоліття, коли закарпатці обнімуться з своїми рідними братами, коли мир прийде на политу кров'ю землю.

У центрі своєї нової картини Йосип Короджій хотів змалювати Олексу Борканюка, поруч з ним Михайла Тиснянця, бо те, що робив Михайло, і ті слова, за які він помер, ніколи не забудуться. Йосип Короджій змалює Тиснянця несхибним, гордим, таким, як бачив його власними очима, коли Тиснянець промовляв: «...Що ми гудзик, то правда, але та Радянська Україна, що по той бік Карпат, таки великий сардак, і, мабуть, ліпше буде не пришивати сардак до гудзика, а наш маленький гудзик пришити до того великого сардака».

Ще намалює Короджій на своїй картині Степана Шегуту. Він стоятиме між Олексою Борканюком і Михайлом Тиснянцем, бо він був другом їх обох і тепер продовжує їхню справу.

А навкруг них стоятимуть трудящі люди верховини — бокораші, лісоруби, чабани. Над ними майоритимуть червоні прапори, в руках у них будуть чудові полонинські квіти, а вдалині за ними сонце гратиме на високих голубих горах.

Мрія! Йосип Короджій у цю годину міг тільки мріяти про майбутню свою картину. Він не міг робити навіть ескізів до цієї картини, бо до нього кожного дня заходили жандарми — все з тією ж метою. Що ж, він не робитиме ескізів.

Та ескізи для картини про торжество людей Закарпаття пише саме життя. Короджій вірив, що незабаром настане час, про який вони мріють, скоро прийде перемога, а тоді буде написана і його картина.

Він стояв довгу хвилину біля вікна, що виходило на гори. Перед ним впливали обличчя людей, які

борються за загальну справу на долині і в горах. Він пригадав Юрка Сегіня, Данила Ковача, Юлину, Тиснянчиху і її синів. Чомусь пригадав Йосип Ружену — з її посмішкою на устах, тихою мовою, одвертими, теплими очима. О, коли б Гербера знав про Ружену те, що знав про неї Йосип Короджій!

5

Увечері, підійшовши до Білої Тиси, Юлина сіла на камені над потоком, схилила голову на руки й замислилась.

Над горами чітко окреслювалась широка скибка голубуватого місяця, за ним, як пишне вбрання, переливались ніжними фарбами тонкі й прозорі сріблясті хмаринки. На березі Білої Тиси вимальовувались темні скелі. Темна була й вода в потоці, тільки біля самих ніг у Юлини, де під каменем крутився обмет, по воді перебігали срібні пасмуги, наче зграйка срібних рибок невпинно вискакувала й знову заринала у воду.

Юлина стиха заспівала:

Почарую, поворожу над зеленим стогом,
А чи правда, що зловили легіника мого,
Почарую, поворожу воском на пшениці,
А чи правда, що вже стятий любчик мій в темниці,
Чи в землі вже спить легіник, чи ще десь бідує,
А чи в гробі він навіки, чи в лісах ночує...

Юлина співала, але не вірила в слова пісні. Вона вірила, що Антін живий, що скоро повернеться з-за перевалів. Антін не може загинути, бо вона так уперто жде його, серце її так стискається при кожній згадці про нього, вона так жадає зустрічі з ним.

Тихою ходою повернулась Юлина від Білої Тиси до осідку Кирила Полонинця, де вони жили тепер з Тиснянчихою, посиділи з старою на призьбі хатини і ще раз помріяли про Антона — вже разом, потім полягали на дощаному ліжку. Засинаючи, напівзаплющеними очима Юлина ще раз побачила, як місячний промінь, прощаючись ніби, заглянув до хатини, косо ліг по стіні, освітивши те місце, де висіла крисаня Кирила Полонинця. Юлина подумала, що наступного дня їй треба піти до Рахова, взяти там у Ярослава Гішки й принести

до Бочарів нові листівки — адже робила вона в цьому селі те, що колись робив Кирило Полонинець.

Але вранці наступного дня Юліні не пощастило піти до Рахова. На світанні її збудила Гафія Тиснянчиха, що прокинулась і цього разу раніше від названої своєї невісточки й дочок. Вона вийшла у двір, щоб подивитись, чи скоро зійде сонце, але одразу повернулась до хати сполохана й тривожна.

— Юліно! — кинулась вона прожогом до дощаного ліжка.— Прокинься-но, дитино! Щось трапилось в селі. І на вулиці, і на левадах стоять жандарми. Один стоїть і біля нашого перелазу. Я вже залишусь, а ти тікай швидше, дочко.

Юліна вийшла з хати так, що й не рипнули двері, прослизнула попід стіною, проповзла бур'янами, вискочила на леваду, скрадаючись рушила попід кущами калини.

До лісу було близько. У неї були міцні, пружні ноги! Аби тільки сховатись у кущах, а там уже ніхто не зуміє її знайти. Коли б то не помітив жандарм, що стовбичив край левади!

Проте жандарм на леваді був не один. Коли Юліна вискочила з кущів калини й шосили побігла по яскраво-зеленій і рівній царині, вона побачила, що вповдовж всього узлісся через рівні інтервали стоять жандарми.

На одну мить вона зупинилась, ніби вагалась, чи бігти їй вперед, до лісу, чи повернутись назад до села. Але їй нічого було вибирати, адже в селі почалась облава. Юліна побігла до лісу, маючи надію, що зуміє прорватись між жандармами.

Ще мить, і вона була б у нетрях, але із куща поперед неї вискочив жандарм і ударом гвинтівки збив її з ніг.

Як підстрелена пташка, впала на вкриту холодною росою траву Юліна і все ж пробувала підвестись, схопитись на ноги, тікати. Вона збагнула все, що діялось навкруг неї, і тим більше хотіла тікати — від села, від жандармів, на волю.

Жандарм, що збив її з ніг, не дав їй підвестись, зв'язав за спиною руки й, знущаючись над дівчиною, допитувався.

— Ти куди тікала? Чого тікала?

А до нього вже підходили інші жандарми. Це кати генерала Вінце заскочили до Бочарів з наказом схопити на перший раз усю молодь і гнати її на долину.

Коли сонце вийшло із-за перевала, з Бочарів рушив сумний похід. Попереду виступали озброєні жандарми, за ними, зв'язані між собою по-двоє, по-троє, йшли легіні й дівчата. Між ними і Юлина. Похід замикала ще одна група жандармів.

Стара Тиснянчиха і біля неї дві дівчинки стояли на причілку й довго дивились услід невільника. Вони плакали, але тихо, без голосу, бо на вулиці, недалеко від хати, пильнували біров Петельчук і сільський нотараш.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1

Андрій Бродій хвилювався, але намагався цього не виказати. Він таки досягнув свого — протягом довгого часу функціонери АЗС шукали шляхів, щоб встановити контакт з партизанами. Засобами пенсійний прем'єр-міністр і його поплічники не гребували: вони обіцяли, що той, хто налагодить контакт з партизанами, матиме славу й гроші, клялися, що все це залишиться в таємниці, і присягались, що ними керує совість, почуття обов'язку.

І от одного сонячного ранку стара, побита машина марки «Опель» проскочила звивистим шляхом по долині Ужа, завернула в гори ліворуч, застрибала на вибоях в лісі, зупинилась в гаю за Туря Пасікою. Там з машини вийшли Андрій Бродій, його секретар та ще Михайло Демко.

В цьому місці їх мусили ждати представники партизанів. Так принаймні повідомили Бродія. Все тут було так, як умовлялись — прилука за Туря Пасікою, спалений тартак, білий прапорець на жердині в кінці прилуки. Не видно було тільки партизанів. Бродій навіть настовбурчив брови й здивовано позирив на супроводжуючих осіб, ніби казав: «Що ж це, панове, облука, містифікація чи, може, й пастка?»

Якраз у цю хвилину близько в кущах почувся тріск і звідти вийшли два чоловіки — звичайні верховинці в

крисанях і киптарях, один з них навіть тримав порожню тайстрину на плечах. Верховинці рушили просто до пана Бродія, зупинились за крок від нього, і один з них, посміхнувшись, запитав:

— Чи ви часом не Бродій?

Це було вкрай обурливо — пенсійний прем'єр-міністр і депутат парламенту приїжджає на машині, його оточують високі особи, а тут зустрічають якісь там русини, ще й насміхаються, глузують. Панові Бродієві довелось зробити велике зусилля, щоб стримати себе.

— Так, я Бродій, — удавано спокійно сказав пенсійний прем'єр-міністр. — Але хто ви?

— Партизани суть, — сказали верховинці, — і ждемо саме вас.

— Ну, то ведіть, — коротко кинув Бродій.

Зустріч Андрія Бродія з партизанами відбулася в убогій хатині на околиці Туря Пасіки.

— Партизани тут, — сказали верховинці, показуючи на двері.

За столом у хаті сиділи три чоловіки. Увійшовши, Бродій дуже люб'язно промовив слова привітання й пильно подивився на партизанів.

— Дуже приємно познайомитись, — почав він. — З ким маю честь розмовляти? Ми дуже давно шукали шляхів зустрічі з вами, витратили багато коштовного часу, втратили вже стільки можливостей...

— Сідайте, панове, — промовив коротко один з партизанів — невисокий, літній уже чоловік із сивинкою на висках. — Це правда, що ми витратили багато часу. Будемо берегти його хоч зараз.

— Будь ласка, — процідив Бродій і, вже сідаючи, додав: — Але ж ви мені не сказали, з ким я маю честь розмовляти?

— Я — командир партизанського з'єднання, — відповів сивуватий чоловік. — Це, — показав він на чоловіка у військовому одязі, що сидів за столом праворуч, — начальник штабу, це — офіцер штабу. Все зроблено, як умовились наші представники, пане Бродію. Ви хотіли говорити з партизанами, просимо — партизани вас слухають.

Бродій приклав руку до серця, закинув назад голову, підняв д'горі очі.

— Я, — патетично почав він, — як істинний русин,

протягом усього життя думав про краще майбутнє свого народу... Я не можу від вас приховувати, що на цьому шляху мене ждали різні злигодні й неприємності... Я не стану критись від вас, що за довге своє політичне життя зробив чимало більших або менших похибок...

— Пане Бродію,— перебив його чоловік, що назвався командиром партизанського з'єднання,— ми досить добре знаємо вашу біографію, і якщо ви прибули сюди тільки для того, щоб розповісти її нам, це марна витрата часу. А ви ж самі сказали, що нам треба берегти час.

— Я прошу пробачення,— враз змінив тон Бродій,— але я вважав, що вам, як зайдешнім людям, цікаво буде довідатись про мене не від якихось сторонніх осіб, а безпосередньо від мене.

— Ви помиляєтесь, пане Бродію,— суворо промовив командир партизанського з'єднання,— коли називаєте нас зайдешніми людьми. Які ж ми зайдешні люди, коли один з нас народився в Турянській долині, другий — на Рахівщині, а третій в тому самому місті, де народилися й ви. Як же нам вас не знати? І зустрічались ми з вами вже не раз, пане Бродію.

— Зустрічались?!

— Айно, пане Бродію. Зустрічались. Тільки вам було не до того, щоб нас примічати.

Такий початок розмови не дуже втішив пенсійного прем'єр-міністра. Але що робити?

— Коли я маю справу з земляками, тим краще,— круто завернув Бродій.— Що ж, я хотів би почати з того, що гостро засуджую всі мої похибки і мою працю в Автономному землеробському союзі.

— Дуже добре,— сказав командир партизанського з'єднання,— що пан Бродій так оцінює роботу Автономного землеробського союзу. Ви тільки для цього шукали зустрічі з нами?

— О ні,— швидко відповів Бродій.— Засуджуючи той чи інший період своєї діяльності, свідомо людина повинна замислитись над тим, як їй не повторювати похибок минулого і як бути корисним для свого народу в сучасному.

— Щось я не розумію вас, пане Бродію,— одверто признався командир партизанського з'єднання.— Як же ви можете, наробивши стільки лиха народові, бути корисним для нього нині?

— Але ж АЗС ще існує,— з прихованим роздратуванням проказав Бродій.

— Коли це можна назвати існуванням, то існує.

— І маю ж я звання депутата парламенту?

— Тим часом ніби й маєте...

— Я розумію, що все це тимчасове,— заявив Бродій,— але сьогодні, як голова президії АЗС і як депутат парламенту, хочу допомогти партизанам... І це не тільки моя думка. Уся наша делегація прибула з цією метою. Ми щиро хочемо допомогти вам.

Командир партизанського з'єднання довго дивився на лисуvату голову Андрія Бродія, на його хворобливо жовтуvате обличчя, на очі, що розгублено блукали по хаті.

— Припустимо,— сказав командир,— що ви сьогодні, як депутат і голова АЗС, могли б дещо зробити для врятування населення на долині.

— Я зроблю все, що в моїх силах,— сказав Бродій,— в надії, що ми пізніше будемо один про одного судити по вчинках.

— Ми згодні, щоб ви зробили те, що в ваших силах,— сказав командир.— І пам'ятайте, пане Бродію, що за ворожі вчинки ми караємо, а за добрі виправдуємо. Як депутат парламенту й як особа, що має вплив на долині, ви могли б зберегти багато народного майна в Ужгороді, Мукачеві, на фабриках і заводах. Ви могли б, крім того, вжити всіх заходів, щоб уряд припинив евакуацію населення Закарпаття. І, нарешті, я думаю, у вас є можливість допомогти нашим загонам зброєю і обмундируванням.

Андрій Бродій одвів очі від командира й сковзнув поглядом за вікно.

— Що ж, я згоден,— тихо промовив він, але я мушу знати, на яку кількість партизанів ми повинні розраховувати і як конкретно ми можемо здійснювати контакт у наших діях?

— Контакт? — посміхнувся командир з'єднання.— Контакт може бути тільки в тому, що ми будемо продовжувати свою справу, а ви припините свої злочини на долині й виконаєте ті умови, які я зараз поставив. Що ж до кількості партизанів, то ви можете вважати партизанами все убоге населення долини й верховини.

— Розумію,— сказав Бродій, відчувши, що його намір дізнатись щось про партизанів нічого не дав.— Для

першої нашої зустрічі цього, либонь, досить. Я думаю, нам пощастить виконати хоч би частково ваші умови. Виконати цілком — не в моїй силі. Я довірена особа при уряді, але не уряд. Проте ви не сказали, що ж обіцяємо нам за це командування партизанів?

— Не ми починали цей торг,— сказав командир,— але коли ви зобов'язуетесь виконати наші умови, то звичайно, маєте підставу запитати про те, що ми обіцяємо. Ми обіцяємо вам і всім, що допоможуть нам рятувати людей Закарпаття,— життя і волю. А це, дозвольте вам нагадати, пане Бродію, не так уже мало. До того ж, ми ніколи не кидаємо обіцянок на вітер.

— Знаю,— промовив Андрій Бродій.— Що ж, я згоден!

Три командири вийшли з хати й довго дивились услід Бродієві, що разом із своїми супутниками ішов до лісу.

— Бач, як полетіли,— посміхнувся Степан Шегута, який був представлений Бродію, як начальник штабу.— Радіють, мабуть, що вирвалися живими. Ну, нехай біжать. Подивимось, що вони зроблять. Що це собака, та ще й вишколений, давно відомо. Але коли він з страху перед народом хоч трохи перешкодить окупантам здійснити план знищення наших людей, і то добре. Заради цього з ним варто було зустрітись. Нема сумніву, він хитрує, думає про якусь нову комбінацію. Але на цей раз комбінація в нього не вийде. І вислизнути йому не пощастить. Про це вже ми подбаємо.

2

До Кленів приїхав о. Никодим. Хоч він тепер посідав визначну посаду при єпископі мукачівському, але супроводжували його в подорожі на верховину два жандарми, що було дуже показовим і характерним — духівництво, очевидно, не покладалось на власні сили.

І діяв о. Никодим із жандармерією і урядом сукупно. Мета його приїзду на верховину була дуже далека від релігії, від господ бога, від всіляких духовних справ.

Добре поснідавши й випивши разом з родиною о. Федора, о. Никодим пішов з верховинським намісником до

кабінету, сів там у зручному кріслі і почав ділову й дуже серйозну розмову.

— Близкими днями,—сказав він,—сюди прибувають загони «Рондьош гарди», які почнуть масове виселення з гір.

— Що ж,—промовив о. Федір,—ці верховинці на те заслужили, бо покладатись на них у наш страхітливий час ніяк не можна. Скажіть мені тільки, о. Никодим, як розуміти слова «масове виселення»?

— Масове виселення? О, ці слова промовляють самі за себе: гвардійці виселятимуть усіх — чоловіків, жінок і навіть дітей. Звичайно, наші люди, цебто ті люди, яким ми довіряємо, залишаться тут.

— Розумію,—зітхнув о. Федір.—Справедливо й доцільно. Але це буде складна й серйозна екзекуція.

— Яка покладає, отче Федоре, великі завдання на нас — служителів апостольської церкви.

— Розумію і готовий,—бадьоро сказав о. Федір.—Я вже давно замислювався над таким питанням і розумію, як усе це треба зробити. По-перше, я вважаю, нам треба достеменно знати, кого виселяти, а кого залишити.

— Правильно! — згодився о. Никодим.

— І це в мене вже приготоване,—посміхнувся о. Федір.—Я намагався бути добрим пастирем своїх овець, всі вірники у мене помічені, кожний з них у мене заклеюваний.

— Дуже добре,—похвалив кленівського намісника о. Никодим.—Ви не марно прожили тут багато років.

— О так! Я й мої предки прожили тут кілька століть і гаразд знаємо місцеве населення. Через те мене дуже турбує інше: як їх зібрати для виселення, стримати від втечі. Адже ви подивіться, вони живуть ген на всіх кичерах, і тільки що — розбіжаться в гори та ізвори. Дикі люди, вони й прудкі, як зайці.

— А що б ви пропонували для того, щоб їх зібрати й стримати? — запитав о. Никодим.

— Маю я на меті один захід, про який уже писав особисто єпископу Федорові.

— Мені відомі всі заходи, які ви пропонували в своїх листах, але на який саме захід натякаєте зараз?

— Йдеться про ікону божої матері, яку власноручно я сам обновив. Я написав єпископу Федору, що таке явище можна пояснити й чудом.

— Єпископ Федір вважає, що це справді можна назвати чудом, але ми хотіли б приберегти його для більш слушної нагоди.

— А хіба це погана нагода? — посміхнувся о. Федір.— У потрібний момент і саме тоді, коли біля села з'явиться збройна сила, ми виставляємо ікону в церкві й оголошуємо, що сталося чудо. Я знаю місцеве населення й певен, що верховинці хлинуть до церкви. Чудо в Кленах! А ви не пішли б хіба, отче Никодиме? Щодо мене, то я побіг би.

— Ідея захоплююча,— сказав о. Никодим.— Це справді може допомогти виселенню.

— І навіть,— продовжував о. Федір,— коли їх уже виселять, то ікона буде нам дуже потрібна. Населення немає, але божа мати благословляє й захищає нашу землю. До речі, ця божа мати має на голові корону святого Стефана.

— А покажіть-но мені її,— наказав о. Никодим.

Вони пройшли вулицею Кленів, де було дуже тихо й спокійно,— на осідках поралися жінки й дівчата, а на прив'ялій траві бавилися діти.

У церкві вони пішли до закамарка за олтарем, і там о. Федір дістав ікону божої матері, поставив її на стільці, саме під яскравим сонячним промінням.

— Вона була непогана, ота натура, з якої художник малював божу матір,— вирвалось захоплено в о. Никодима.— Які очі, уста, а перса, перса... Ні, для чуда вона цілком придатна. А ви, бачу, справжній алхімік, отче Федоре.

— Ні, я просто католицький священик, який використовує всі засоби для досягнення потрібної мети,— побожно звівши очі до горі, заявив о. Федір.

Вони поверталися від церкви на фару в піднесеному, збудженому настрої. Федір Стрипський так розхвилювався і розчулився, що зупинився біля осідку Івана Кулинич, ступив до дітей, які бавились на траві, і взяв одну дитинку — дівчинку з великими голубими очима і надзвичайно довгими темними в'ями — на руки.

— Ви мені не сказали ще про один засіб,— звернувся він до о. Никодима.

— Про який саме?

Намісник погладив лляне волосся на голові дівчинки й пояснив:

— Я писав про священика з села Чирок, який висловлювався з особливими симпатіями про Радянську Армію, а зараз маю докази, що священик цей ще більше активізувався й просто шкодить нашій справі.

— Не думаю, щоб він міг шкодити,— сказав о. Никодим.— За нашими відомостями цього священика вже немає в живих. Нещасний випадок — отруєння.

— Зрозуміло,— протягнув о. Федір.— Такі, як він, довго не живуть під сонцем.

Намісник ще раз погладив волосся на голові дівчинки й опустив її на землю.

3

— Гудіть, гудіть! — говорив Гаврило Клумак, показуючи на корбу сирени.— Гудіть вранці, вдень, увечері.

— Я можу гудіти хоч і цілий день, пане Клумак,— відповів Ласло Потоки,— але до чого це все, коли пасів немає, матеріалів немає, нафти не купиш. На воді тартак не працюватиме.

— Знаю,— стиснув кулаки Гаврило Клумак.— Я ще й не те знаю. Учора в Рахові розмовляв з паном Бродієм. Знаєте, мабуть, його! Я ж теж, як вам відомо, зараз до цього союзу належу. Функціонер на верховині! Так от, в ближчі дні почнеться виселення з верховини. Всіх виселятимуть — чоловіків, жінок, дітей! Не лякайтесь, Ласло, нас із вами ніхто не виселить. Усі достойні люди, звичайно, залишаться тут. Виселятимуть самих бунтівників або до них причетних. І хай виселяють, Ласло. У мене, признаюсь, спочатку мало серце не вискочило, коли почув про виселення. Це ж наша робоча сила, лісоруби, боко-раші, пильщики. А потім я подумав: який же це капітал, коли від нього зараз самі тільки збитки. Адже і по бутинах, і тут, на тартаку, немає роботи, тільки шкодять вони. Нехай виселяють, нехай усіх женуть. Мине оце страхіття, робоча сила сама полізе до нас. А ми поки що залишимося тут, та ще жандармерія, та гонведи. Навкруг саме тобі повітря. І добре. Нікого боятись, нікого стерегись. А ми будемо гудіти, нехай думають всі, що у нас іде робота. Може, і за перевалами почують,— хай собі,— ми сидимо тут. Ану, погудіть, Ласло. Ніби обідня пора...

Ласло наліг на корбу сирени, і басовитий, різкий

звук, захлипуючись, підсилюючись, усе наростаючи й наростаючи, покотився над селом і вище, вище в гори. Там луна вдарилася об скелі, відбилася і подвоєною, потроєною повернулася в долину. Здавалося, що не одна сирена гуде в долині, а багато їх тут — різноголосих, завивистих.

Отак під довго не стихаючий рев сирени і пішов Гаврило Клумак додому. Був він сердитий, п'яний. Пив Гаврило тепер багато — вдень і вночі смоктав пальонку. І, коли напивався, не ховав своїх думок — або життя, або смерть, інакше кленівський дукач не мислив.

Біля воріт його ждав Дмитро. Він стояв темний і набряклий як утопленик. Повіки у нього так опухли від безсонних ночей, що він ледь міг дивитись на світ.

— Гудеш? Краще, мабуть, помовчати, Гаврило? Адже тартак не працює.

Гаврило подивився на брата і голосно засміявся.

— А знаєш що? — раптом сказав він. — Уже коли ко-го й виселяти з Кленів, то я б тебе виселив першим.

— Ти про що? — не зрозумів його Дмитро.

— Про те, що скоро звідси всіх виселять. На долину, в табори, у вогняні печі.

— У табори та вогняні печі — це нехай для інших, — серйозно процідив Дмитро, — а от на долину я поїхав би з радістю.

— З радістю, — уїдливо протягнув Гаврило Клумак. — Я знаю, що тепер ти поїхав би з радістю. Але я тебе на долину не пущу. Здихати з тобою будемо разом.

— Ти, мабуть, п'яний, Гавриле?

— Може, й п'яний, — згодився Гаврило, — але розум завжди маю при собі.

Це була не перша сварка між братами. Вони гризлися тепер дуже часто. Та хіба тільки в цей час так було? Коли говорити правду, то вони все своє життя жили як вовки. Тільки раніше вони крилися з своїми почуттями, а зараз були одверті й хижі.

Ласло Потокі важко одірвав руку від корби сирени. Гаврило Клумак наказував йому гудіти, щоб люди думали, ніби в Кленах спокійно; Ласло Потокі, розкручуючи корбу, хотів повідати людям тривогу.

П'яний Клумак виплескав механікові те, що від верховинського люду приховували уряд, партія АЗС, жан-дармерія, духівництво. Зараз усе стало зрозумілим. Виселення й смерть жде людей Верховини.

Механік тартака подивився навкруг і прислухався. Близько від нього в березі шумів невгомний потік, а на повороті глухо гупали лопаті водяного млина. Нижче на потоку, де під крутим берегом завжди стояла глибока вода, дівчата вибирали коноплі й про щось голосно між собою розмовляли. По той бік потоку в чагарниках погейкував на коня якийсь чоловік. Десь у селі плакала дитина, а на горах тужно співала трембіта.

І Ласло Потоки подумав, як тут буде, коли не стане людей, коли зникнуть голоси. Шумітиме, правда, потік, з лісів набігатиме і стогнатиме вітер, але не буде живого людського голосу, чуєте, голосу людського не буде!

Перед його очима встала така страхітлива картина пустелі й смерті, що він навіть похитнувся, схопився рукою за ліхтар, який стовбичив серед подвір'я тартака, і завмер так на довгу хвилину, проводжаючи очима швидкоплинну хвилю потоку.

А далі він пішов подвір'ям, ніби оглядаючи не придатні для розпилювання колоди, високі купи тирси, звалища негодящого заліза. Ласло мусив так іти і мусив так дивитись, адже він був механіком клумаківського тартака.

Але зараз він думав про інше. Не раз уже сільські комуністи збиралися й радились про те, що мають робити, якщо фашисти почнуть виселяти людей. Не вірилось тоді, що це може бути.

Увечері Ласло Потоки попросив Коті дати шматок хліба й цибулину.

— Ти знову кудись підеш? — запитала Коті, з тривогою поглядаючи на бліде обличчя чоловіка.

— Мушу йти, — відповів спокійно. — Не турбуйся, на світанні я буду дома. Отепер, Коті, я справді працюватиму на дві зміни.

4

Увечері о. Никодим і Марія вийшли в сад, де ще пахли пізні квіти, але повітря було вологе й свіже, а від землі струмував осінній холодок.

— Посидьмо тут, Маріє, — сказав о. Никодим і сам сів, щільно обгорнувши ноги сутаною. — Поговоримо хоч

тут, бо в хаті людей ніби й небагато, але не все при них скажеш.

— Я слухаю вас, отче духовний,— покірно промовила Марія, пильно дивлячись в обличчя своєму наставникові.

Священик довго мовчав, заплющивши очі й вдихаючи свіже повітря, а потім розплющив очі, і Марія побачила в них знайомі блискучі вогники.

— Ви не зробили, Маріє, того, чого ми від вас ждали,— сказав священик.

— А що я могла зробити?

— Ми умовлялись, коли ви сюди їхали, що першим і головним вашим завданням будуть розшуки партизанів.

— Я жодного дня не забувала про це завдання,— відповіла Марія,— але як я могла їх шукати?

— Ми послали сюди вас, жінку, бо жінка може проникнути туди, куди ніколи не проникнути чоловічі, і може зробити те, що йому й не сниться. Адже партизани тут є, вони ходять біля нас з вами. Тільки ми не вміємо їх знайти, і ви, Маріє, цього не зуміли.

— Мені лишається тільки згодитись з тим, що ви сказали,— з легкою іронією зауважила Марія.

— А так,— відчув цю іронію о. Никодим і вів далі:— Але ви не виконали й іншого завдання. Чи зуміли ви знайти шлях, щоб самій пробратись за гори, до Львова?

— Ні,— зі страхом подивилась вона на перевали,— я й цього не зуміла зробити.

І, помовчавши трохи, Марія додала:

— Я з усім погоджуюсь, отче духовний. Але я, мабуть, не така, якою ви мене уявляли. Я хотіла стати героїнею, але з цього нічого не вийшло. Тут, у Кленах, я взяла у матері один французький роман, в якому описується героїня, що поставила своєю метою багатство й славу і цього досягла. Це — героїня! А в мене нічого не вийшло; я виконую всі завдання «канцелярії оборони віри»; я побувала на Сході, повернувшись до Ужгорода, попала сюди на верховину. Ні, я просто невдала героїня.

О. Никодим вислухав її тираду, а далі промовив, вразивши Марію в саме серце:

— А чи така ви справді, як зараз про себе розповідаєте?

— Думаю, що так.

— А я думаю, що не так. Для французького письмен-

ника ви справді були б невдалою героїнею, але я знаю вас багато років і знаю всі ваші кроки.

Вона подивилась на нього холодними пронизливими очима.

— Скажіть,— запитав він,— чи були ви в єпископаті вночі проти вісімнадцятого квітня?

— Ну, хіба ж я можу пригадати якийсь там вісімнадцяте квітня? Скільки проминуло днів, скільки ночей!

— Ні, Маріє, я говорю про одну ніч, і саме ніч проти вісімнадцятого квітня. Саме в цю ніч, коли єпископ Стойка був смертельно хворий, апостольський нунцій з Будапешта прибув до Ужгорода і викликав до єпископату деяких осіб, щоб одержати відомості про деяких кандидатів у єпископи. Ви були тієї ночі в єпископаті, Маріє.

Марія посміхнулась і одвела очі від о. Никодима.

— Що ж,— промовила вона.— Я давно знала вашу здатність проходити крізь стіни. Не дивно, що ви дізнались і про це. Я таки справді певний час збирала матеріали про вас, але коли ви такий всевидючий і всезнаючий, то мусите знати, що я сказала про вас тільки добре і навіть, будемо одверті, порівняла вас із святим...

— Звичайно, знаю,— відповів о. Никодим і зітхнув.— Святий! Великомученик! Божественна особа! А от не допомогло, Маріє. На пост єпископа знайшлися інші, менш достойні.

— Мій отче духовний,— сказала Марія,— але ж у єпископаті і зараз іде боротьба. І кожний живий єпископ зрештою робиться мертвим.

О. Никодим на весь сад засміявся.

— Так скажіть, Маріє,— заговорив він,— невже ви не героїня? Правда, ви героїня не з французького роману, а з історії святої католицької церкви. Боротьба в церкві іде, і отакі, як ви, непомітні нібито особи, роблять свої справи. Я не марно послав вас сюди, Маріє, на верховину. В єпископаті йде напружена боротьба. Краще, що вас там немає.

— Спасибі за одвертість,— засміялася й Марія.— Так навіть ж тоді, отче духовний, ви почали розмову з допиту?

— Як я бачу,— згодився о. Никодим,— допит справді був непотрібний, але ж він обернувся, Маріє, на ширу й одверту розмову. Якщо боротьба в єпископаті не дасть бажаних для мене наслідків, я виїжджаю до Рима. Досить!

Вона мовчала.

— Не турбуйтеся,— додав о. Никодим.— На цей раз ви поїдете зі мною разом.

— Ах! — скрикнула Марія.— Це буде дуже добре! Не бійтесь, отче духовний, я й там буду вашою надійною підпорою. Швидше звідси, швидше в Рим, отче духовний!

5

Була темна осіння ніч. Ще звечора, як тільки зайшло сонце, із-за гір вихопився гострий вітер. Незабаром він перейшов у бурю. Потоки повітря зривали з дерев сухе листя, цілими хмарами гнали його в безвість, вітер стогнав у гіллі і на верхах хиж, він видерся навіть на турню і так завихав язиками дзвонів, що ті стиха аж задзвонили.

Такої бурі давно не бувало в цих місцях, і вона могла наробити багато лиха. Брати Клумаки вийшли із своїх будинків і довго стояли в затишку під муром, лаючись і сердитими голосами висловлюючи побоювання, щоб буря часом не перевернула їхнього тартака. Янош Репаші з Марадиком також вискочили у двір, порадилися, що слід робити військовим людям у таку годину, й вирішили, що найдоцільніше їм буде йти до хати й пити пальонку. Визирнув на хвилинку з будинку, почувши, як раптом зателебемкали дзвони, і Федір Стрипський, але одразу ж зрозумів, яка тому причина, і, тричі дрібно перехрестившись, сховався в теплий будинок, заклав двері товстим дрюком і продовжував гру в карти з о. Никодимом, змочуючи час від часу горло сливовицею.

— Але й виє,— позирав на віконниці о. Никодим.

— Що поробите, отче Никодиме? Карпати! — ламав голову, як би не програти, Федір Стрипський.— Але такі бурі в наших місцях минають дуже швидко, і я думаю, до приїзду загону гвардії ще встановиться добра погода. Поки що ви знову програли, отче Никодиме... За вами тепер сто дванадцять пенге!

Не спали й жандарми на тартаку у Клумаків. Вони цієї ночі не стояли на вежах, бо звідти їх могло збити і навіть звергнути в потік. Жандарми збилися в своїй комірчині на тартаку, забарикадували, про всякий випадок, двері й вікна дошками, і по черзі спали й вартували.

Ніхто з цих людей навіть помислити не міг, що в Кле-

нах трапилась подія, яка їм не ввижалась і не снилась, яка буде для них дивнішою і страшнішою, ніж вітер чи буря.

Данило Ковач прийшов у Клени, коли зовсім стемніло. До села він наблизився, правда, ще завидна, але ждав присмерку, ховаючись в ізворі, за Довбушевою криницею. То був глибокий ізвор, весь порослий ліщиною та грабами. Данило помітив, як у передвечірньому небі заметались і швидко побігли хмари; до вуха його пізніше долетів і свист вихорів, що мчали над ізвором. Данило посміхнувся: люди людьми, а коли їм допомагає ще й буря — спасибі такому помічникові.

Гаразд стемніло, коли Данило вийшов з ізвору й попрямував до села. У збуреній стихії, що вирувала в долині, ніхто не пізнав би, де сільська управа, де церква, де яка хата. Але Данило Ковач знав тут кожен кущик і камінь. В умовленому місці він знайшов Йосипа Короджія.

— Добре завіяло,— сказав Данило, наближаючись до вчителя.— Нам щастить, Йосипе.

— Айно,— згодився Короджій.— Буря нам на руку.

— А що чути з Рахова?

— Жандарми звідти вже вийшли, зупинилися в Квасах. Тепер вони сидітимуть там до ранку. Проти такої бурі вони не наважаться йти...

— А як люди, знають?

— То так. Весь день звідомляли. І всяк було, Даниле. Іншому он як треба йти з села, а він пручається — я, мовляв, пересиджу. До іншого не варто було й заходити, щоб не нашкочити справі. Є такі, що самі викликаються йти світ за очі з села, а от не віриш йому... Призначили збиратись опівночі. Всі наші люди напоготові... Варта стоятиме біля сільської управи, проти тартака, проти будинку Репаші.

— Навряд щоб хтось із них поткнувся в таку ніч.

— То правда! Ходімо, Даниле.

Цілу ніч у маленькому верховинському селі Кленах ніхто не спав. У темних хатах ще звечора люди збиралися в дорогу, в'язали в клунки небагате своє майно. Вони виходили з хат, купчилися по дворах, а там виходили на вулицю.

Прямували всі, як було наказано, до вітряка на околиці, де починається шлях на полонини. Скрадаючись

попід плотами, часто зупиняючись і оглядаючись навкруг, вони пробивались крізь бурю й вітер, крізь темряву й мряку.

Як не стереглися люди, а не раз то на тому, то на іншому кутку чулися жіночі голоси; заплакала дитина в однієї матері, заплакала в другої. Та що діти! Тужно заголосив хтось із літніх жінок — хіба ж було таке колись на Карпатах, щоб люди тікали з рідних хат у ніч, в чорні гори, у невідомість!

Кілька родин, яким партизани пропонували залишити село, все ж не пішли. Серед таких був і бокораш Дем'ян Ступка, сміливий, чесний убогий чоловік. До нього навіть зайшов Данило Ковач.

— Слухайте, Дем'яне, що ж це ви? Адже біда, під самим селом уже жандарми. Вас вони також можуть зачепити. Один рятунок у всіх нас — йти в гори.

— Розумію, Даниле, а піти не можу. Я вже три дні жінку вмовляю — не хоче, хоч що. І сьогодні дома не ночує, пішла до тих, що маріїнських пісень співають. Клята попівна з розуму їх звела.

— То самі мусите йти, Дем'яне. Дітей пошкодуйте.

— Не піду, Даниле. Розумію, але не піду. Що буде — те й буде. На мене, Даниле, можеш поклатись.

— Знаю! Прощавайте, Дем'яне.

— Прощай.

Останніми з села вийшли Данило й Короджій. Вони пройшли безлюдною вулицею, стали на околиці, прислухались.

Це була для них важка й сувора година. Досі вони відповідали за невелику кількість людей, кожен із них мав своє життя, свою родину, домівку, долю. А ось зараз, тут у долині, вони покидають все, з'єднують свою долю, а Данило Ковач і Короджій беруть на себе відповідальність за них.

Десь попереду в темряві заплакала дитина. Вчитель і Данило Ковач аж стрепенулись. Плач їх не сполошив — село залишилось позаду. Звідти ніхто нічого не почує. Але за долю дитини вони повинні думати.

Майже всі люди, з якими умовлялись, вийшли з села. Шаруділа земля під ногами, десь рипів візок, важко дихала й пручалася худобина. Ішли по двоє, по троє в ряд, розтягнувшись у темряві довгою, сірою колоною.

Останнім рушив Йосип Короджій, прислухаючись, чи не чути голосів або криків у селі.

Скрізь було тихо, тільки стогнав вітер, кружляло сухе листя в холодному повітрі та десь на околиці Кленів на покинутому дворищі завивав собака.

За Карпатами багрянцем грали сполохи, пориви вітру донесли й луна вибухів.

У червонкуватому відсвіті, на сірому схилі гори, крутою гірською стежкою повільно рухався людський потік. Короджій заспішив, щоб і на крок не відставати від людей.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

1

Вранці вітер ушух, зрушені маси повітря застигли над долиною, нічний холодок росами опав на ліси й трави, чисте та ясне сонце випливало із-за перевалів.

І в Кленах було як звичайно. Тільки розвиднілось — на тартаку загула сирена: то Ласло Потокі виконував хазяйський наказ; можливо, що цього разу сирена гула довше й настирливіше, ніж завжди. Тоді ж прокинувся і прийшов на тартак Гаврило Клумак. Він любив вставати рано, біг одразу на тартак, там він і вмивався холодною водою. На тартаку Гаврила зустріли гонведи; глянувши на них, ніхто й не подумав би, що вони спали, забарикадувавшись на тартаку, як у фортеці,— двоє з них уже стовбичили на вежах, трое інших, розпаливши під орудою онука Франца-Йосифа багаття, готували гуляш. Закінчуючи вмиватись, Гаврило побачив, як вулицею від фари до церкви пройшов о. Федір Стрипський. Верховинський намісник крокував цього ранку жвавіше, ніж звичайно, високо підбираючи, щоб не забрьохатись у росі, поли довгої сутани. Водночас, щось розмовляючи між собою, до сільської управи пройшли Золтан Репаші й нотараш Сучай — цим не давали спати справи. Тільки Янош Репаші та Марадик не з'являлись на вулиці Кленів: військовий комендант зі своїм ад'ютантом мушили ж одіспатись після нічниць над пальонкою з оселедцем?!

Далі все пішло, як заздалегідь було передбачено. Отець Федір побув недовго в церкві, стрімголов вискочив

звідти, побіг до сільської управи, де урочисто повідомив бірова:

— У нашій церкві, пане біров, обновилася ікона божої матері.

Священик, біров, а разом з ними й нотараш Сучай подалися вулицею до церкви. З воріт фари вийшли о. Никодим і Марія, що поспішили приєднатися до зборища. До них підійшов Гаврило Клумак, що справді дуже здивувався, дізнавшись про чудо в церкві. Поки всі вони раділися, сонце піднялося вище, прокинулися нарешті Янош Репаші й Марадик.

Усі вони гуртом рушили до церкви, де на цей час уже було кілька жінок, а між ними й баба Степанида. Жінки одразу ж завели маріїнської пісні. Отець Федір і собі підтягнув, а потім наказав сторожеві Кузьмі швидше лізти на турню й бити в усі дзвони.

Тим часом загін «Рондьош гарди», як о. Никодим і домовився напередодні в Рахові з капітаном Ендревді, підійшов до села і заліг навкруг по кичерах.

О Маріє, мати божа,
Молися за нас,—

лунало з церкви. Кузьма щосили калатав в усі дзвони, наче на великі свята.

Все робилося в Клепах того ранку, як і задумав Стрипський.

І тільки одно сталося не так, як передбачалося. Скільки не бив Кузьма в дзвони і скільки не лунали з церкви маріїнські пісні, ніхто не виходив з гостроверхих хиж, ніхто не з'являвся на вулиці Кленів, ніхто не подавав голосу, неначе всі вимерли. Лише згодом прийшов до церкви Дмитро Клумак з жінкою, як очманіла вбігла Юдіт Репаші, з'явився Клочуряк з дружиною й дочками. А верховинців як не було, так і не було.

Усі в церкві стурбувались, почали одне за одним виходити на ганок. Першим вийшов Гаврило Клумак. Кленівський маніпулятор завжди був обачливіший від інших. За ним вийшов Дмитро — останнього часу він намагався все робити точнісінько так, як і брат. Потім вискочили Репаші — батько й син, Сучай, Клочуряк. А там і о. Федір з о. Никодимом, презираючись, тихо вийшли з сутінку церкви й стали на ганку. В цей час до церкви швидкими кроками наблизився управитель школи

Василь Гербера. Без верхньої сорочки, в черевиках на босу ногу, блідий і розгублений, він підтюпцем добіг до церкви і, вкрай захекавшись, зупинився перед Стрипським.

— Тут у нас подія, пане управитель,— промовив тихим голосом о. Федір.— Обновила мадонна. Чудо!

— Там інше чудо! — хрипким голосом проказав Гербера й показав рукою на верховинські хижі й школу.— Адже вони всі повтікали, у школі немає Короджія, а в його кімнаті справжній хаос. Оце так чудо!

— Що ви говорите? — закричав о. Федір і раптом ступив набік, задер голову до турні і щосили заволав: — Та годі ж бо, годі, Кузьмо, дзвонити!

2

Гвардійці генерала Вінце, почувши, як у Кленах ударили в дзвони, почали спускатись з кичер до села. Робили вони це за всіма правилами воєнної науки, йшли на певній відстані один від одного, звужували й звужували коло, зайняли всі виходи з села, а потім рушили головною вулицею.

У селі їх зустріли Золтан, Янош Репаші, Гаврило Клумак; нотараш Сучай передав командирю загону— капітану Ендревді— раніше заготовлений о. Федором Стрипським список бунтівничих селян.

Капітан Ендревді був правою рукою генерала Вінце і не раз уже «вславився» своїми наскоками на верховинські села. Навіть зовнішній вигляд капітана говорив, що то за птах. У нього були широкі й круті груди, обличчя мало не лопалось від жиру; під яструбиним носом чорніли хвацько закручені вуса, впадала в очі гостра борідка. І голос капітана Ендревді нагадував басовиту трубу; особливо загрозово й нестерпно для вуха гримів він, коли капітан Ендревді сварився.

Сваритись і псувати собі кров у Кленах капітану Ендревді довелося чимало. Проклята буря затримала загіг у Квасах, де капітану ніде було навіть добре поспати. А все ж він на світанні прибув до Кленів, вчасно зайняв вихідні позиції, за першим ударом дзвонів дав наказ спускатись до села; у селі, одержавши список, наказав гвардійцям вдиратись до хат, виводити з них усіх мешканців.

Але як це розуміти? У хатах бунтівників ні старого, ні малого, ні чоловіків, ні жінок. Тільки в трьох хатах на все село знайшлися ті люди, яких шукали гвардійці капітана Ендревді, між ними і Дем'ян Ступка.

— Дозвольте,— почав зовсім тихо капітан Ендревді, позираючи на Яноша й Золтана Репаші, що не відходили від нього, і на Гаврила Клумака, що огинався, як побитий пес.— Як мушу я це розуміти, панове? Адже зазначених осіб немає в селі, і вони, виходить, повтікали?

— Ніби так,— відповів Янош Репаші, позираючи сердитим оком на кичери й ліси за селом.— Мабуть, повтікали. Дивно, адже вчора увечері вони всі були на місці.

— Вчора, увечері?! — підвищив голос капітан.— Але після вечора була ніч, і ви, шановний пане комендант, очевидно, проспали й прогавили все.

— Людина повинна спати,— почав Янош Репаші.

— Чому ж я мушу не спати, а лазити вночі по цих скелях і лісах,— персбив його і ніби в трубу заревів капітан Ендревді.— Чому я мушу спати в русинській хаті у Квасах, а ви ніжитесь на своєму ліжку. Ну, почекайте, це вам так не мине, я примушу вас шукати партизанів!

Капітан Ендревді діяв так само, як і в багатьох селах. Трьох чоловіків, які були захоплені на своїх осідках, капітан Ендревді наказав розстріляти. Він діяв за інструкцією, яка дозволяла офіцерові розстрілювати на місці кожного запідозреного в зв'язках з партизанами.

Трьох затриманих поставили на пагорку за селом, щоб їх видно було з усіх вулиць, а також і з кичер. Дем'ян Ступка стояв між Кирилом Чучупаком і Ониськом Свидюю. Був Дем'ян надзвичайно блідий, і навіть рожеве повітря, що снувалось над долиною, не могло пом'якшити блідості його обличчя. Був Дем'ян Ступка смертельно розгублений, і все обсмикував, і обсмикував руками поли свого старенького киптара, все переступав з ноги на ногу.

Перед ним стояли гвардійці капітана Ендревді, сам капітан стовбичив на правому фланзі. Дем'ян зрозумів, яку непоправну помилку він зробив уночі, коли відмовився вийти з села.

Груди його пекла ненависть до каральників, що вже піднімали гвинтівки. Це була найбільша неправда, яку Дем'ян Ступка бачив у своєму житті.

— Ну, стріляйте ж! — крикнув нестямно він.— Але за

нас вас скарають наші люди і брати з-за Карпат. Бандити ви, кати, юди!..

Безладний залп гвинтівок обірвав слова Дем'яна Ступки і двох його друзів. Один за одним вони важко впали на зелену траву пагорка, змочили її своєю кров'ю.

Гвардійці оскаженіли. Їм мало було крові, вони ждали бачити всюди навкруг тільки смерть і руїну. Капітан Ендревді дав команду, і вони розсипались по всіх кутках села, виносили з убогих хат усе, що могли там знайти.

На одному кутку села спалахнув вогонь, ніби хто розклав там ватру. Така ж ватра спалахнула й на іншому кінці села. А ще через кілька хвилин густий іржавий дим покотив над вулицями, досягнув потоку, заповнив вузьке річище й подався, як смутний вісник, вниз по долині Чорної Тиси. І коли ця хвиля диму прокотилась і зникла, верховинські хати почали горіти ясним і чистим вогнем, бо в цих місцях давно не було дощів і дерево на хатах було сухе як порох.

Капітан Ендревді трохи заспокоївся тільки на фарі о. Федора, куди намісник запросив його поспіdatи й перепочити. Це був чудовий сніданок і справжній перепочинок. Паніматка приготувала для гостей виключно угорські страви за рецептами кулінарної книги, в їдальні у наставника зібралася добра компанія. Капітан Ендревді гаразд випив, закусив, познайомився з дочкою намісника Марією, у якій він відразу пізнав бувалу жінку.

Сп'янілий капітан настільки обм'як і подобрішав, що коли о. Никодим попросив у нього дозволу взяти на кілька годин машину, щоб виїхати у негайній справі до Рахова, то він охоче це дозволив, тільки попросив о. Никодима одразу ж прислати машину назад. І о. Никодим разом з Марією після сніданку сіли в машину, подалися до Рахова.

— Досить! — сказав о. Никодим, коли машина вийшла за село. — Ми зробили, що могли, нехай тепер робить свою справу цей капітан.

3

Ще потемному втікачі з Кленів встигли відійти далеко від села. Чужі, не знайомі з цією місцевістю, люди, звичайно, не посунулись би такої ночі ні на крок у горах:

навкруг стіною висіла темнота, де ті гірські стежки — хто знає, буря хилила людей, збивала з ніг.

А вони йшли! Йшли, бо знали тут кожен камінчик, йшли, бо скрізь була знайома рідна земля.

Що говорили й що могли говорити, прямуючи в гори, ці люди? Недавно у кожного з них над головою був дах, зараз гори лежали навкруг, затягнуте хмарами небо висіло над головами, буря шуміла навколо, і така ж буря лютувала в серцях людських.

— Світку ти наш верховинський! Чим ми завинили, що мусимо отак блукати?

— Хто там питає, чим завинили? Завинили тим, що жиємо на світі, що батьки нас породили...

— Але ж ми тут народжені, а не вони, оті нелюди! За яким правом вони сюди прийшли?

— Право? Хто говорить про право? Питай у вітра, хіба він питає кого, куди віяти?

— Вітер пролетить і стихне... А ми загибаємо рік за роком...

За перевалами час від часу глухо били гармати, здавалося, що хтось там, за горами, ніби за важкими дверима, стоїть і раз у раз грізно, з великою силою грюкає, намагається відчинити їх. І від могутніх тих ударів, під дужим натиском двері відкриваються. Із Сходу сягає сюди, на Карпати, хвиля далекого, червонкуватого світла...

— Коби-то швидше! — зупинялись і дивились на схід змучені люди. — Коби на Україні знали, як ми загибаємо!

Світанок застав високо в горах. Під ранок вітер стих, росами опали тумани; хмари, що блукали в долині, тепер, чіпляючись за ліси, підіймались схилами до вершин, нібито чабани гнали на полонини свої отари: внизу зазеленіли царини, голубів потік.

За ніч вони начебто далеко одійшли від села, а все ж воно, як на долоні, лежало перед ними — маленьке, привітне, тепле. І в хвилину, коли людям дозволено було перепочити, в багатьох з них, змучених, перемерзлих, голодних, що стояли скрадаючись під деревами і за камінням на схилі, знову схитнулось серце — он де село, он де їхні домівки, а тут — холод вершин, скелі, ліси і похмуре небо! До них долинув у цю хвилину ще й перегук дзвонів з долини, вони були такі вабливі — дзвони рідного села!

Хтось навіть здійняв вогку крисаню й став просто неба з непокритою головою.

В селі робилося щось неймовірне. На турні лунали й лунали дзвони; по вулицях ходили якісь люди, потім з села долетів грім пострілів, а ще через якийсь час на одному, а потім на другому осідку повився вгору дим.

— Дивіться! Дивіться! — залунали голоси.

Димки, перекочуючись клубами, потяглися по землі до річища, за димками покотив густий сірий туман, а тоді на кількох кутках разом в небо здійнялись язики вогню.

— Палять! — голосно крикнув хтось з натовпу. — Наші хати палять!

На очах у багатьох стояли сльози. В іншому місці кілька людей жваво між собою розмовляли; особливо запально говорив селянин Кирило Тупчик, який, зважаючи на обставини, то чабанував, то рубав ліс на бутинах. До Короджія долетіли слова Тупчика:

— А може, вони палять за те, що ми вийшли з села.

До чоловіків підійшло кілька жінок, напружено слухаючи розмову.

— Йосипе! — пролунав голос Ковача. — А йди-но сюди, Йосипе.

Короджій підійшов до Ковача, що стояв під кущиком край кручі. Ковач сказав коротко:

— Треба було б нам поговорити, мабуть, з людьми, Йосипе?

— А так, я сам про це думав тобі сказати.

Ім не довелося кликати людей. Вони підходили до Ковача й Короджія, обступили їх.

— Горить село! — лунали збуджені голоси. — Все загибає. Коли б тепер і повернутись, то нікуди...

А в гамір цих голосів вплелосся й зрадливе, підступне:

— Коби не йшли в гори, то, може, нічого й не було б!

Данило Ковач підійняв руку.

— А хіба ми не знали вчора, — сказав він, — що так буде сьогодні? Адже ще вчора наші партизани дізналися, що до Кленів ідуть гонведи, щоб людей виселити, а хати палити. І наше не перше село — вони побували вже в багатьох селах на долині й у горах і скрізь виселяли й палили.

Комуністи вчора, — продовжував він, — вирішили,

що треба про це сказати вам, люди, вивести вас із села, врятувати, що можна, з майна, життя дітей рятувати. Чи так ми зробили, люди?

— То так! — крикнула одна з жінок, що стояла, притискуючи до грудей дитину.— Не піду, ні за що не піду на долину.

— А як жити будемо в горах, Даниле? — запитав Кирило Тупчик, ступивши крок вперед.

— Слухай, Кириле! — крикнув Ковач.— Хіба нам не однаково, де — там чи тут. І, мусите знати,— звернувся Ковач уже до всіх людей,— що ми давно вже думали про те, що, може, нам доведеться виходити в гори, і знайшли кутки, де нас вороги не дістануть, і чоловіки, і жінки, і діти будуть у безпеці.

Легке зітхання вирвалось з багатьох грудей.

— А харчі, а вода? — не говорив, а наче кидав слова Кирило Тупчик.

— Будуть і вода, і харчі,— впевнено сказав Ковач.

— Тоді я нічого не маю,— осміхнувся вибачливо Тупчик.— Я, Даниле, щоб ти знав, сам давно вирішив іти в гори.

— Знаю,— промовив Ковач,— і бачу!

Він одвернувся від Тупчика. Той, ніби нічого й не трапилось, ступив у натовп.

— Нам тепер треба подумати, як жити,— звернувся до всіх Ковач.— Адже влади тут немає. Фашисти панують там, у долині, але тут, у горах, їхньої влади немає... Ми — самі собі влада!

— Республіка в горах,— промовив Короджій.

— А що ж, Йосипе,— підхопив ці слова Ковач.— Чому й не так — республіка в горах?

— Тільки дуже мала наша республіка,— пролунав голос з натовпу.

— Є республіки великі й маленькі,— посміхнувся Ковач.— Нехай наша республіка і найменша в світі, але ж вона є, люди! І хіба така республіка одна? Зараз багато людей підуть у гори, буде багато таких республік. А приїде день, ми з'єднаємось, увіллємось у велику республіку!

— Україна погойбіч!..— лунали голоси.

Данило запалився. Таким його раніше не бачив Короджій. Збуджений, схвильований, стоїть Данило Ковач, натхненими очима дивиться на далекі перевали.

— Так, люди,— сказав він,— про це ми й повинні дбати, за це мусимо боротись. Україна потойбіч — тільки в цьому наш рятунок. А зараз побудемо в горах. І перебудемо,— впевнено додав Данило.— Думаю я тільки, що слід нам і уряд свій обрати.

— Народний комітет,— підказав Короджій.

— Згода, згода! — загомоніли люди.— Обрати комітет, дати йому право...

— А кого ж нам до комітету обрати?

— Ти вже, Даниле, порядкуй,— виступив вперед Сегінь.— Просимо тебе, Даниле.

— Короджія, Сегеня, Лелекача Семена,— називали люди імена.

— Що ж, люди,— вклонився Ковач.— Думаю, що ніхто з нас не відмовиться. От тільки кого нам головою обрати.

— Данила! Данила! — гомоніли люди.

Вогні в селі загасли. Здавалося, що і в серцях людей за цей час багато чого перегоріло. Життя брало своє, відчувалися втома й голод. Чоловіки, що всю ніч несли в гори на плечах клунки з харчами або сонних дітей, сідали на землю. Жінки годували малечу, яка просила їсти. Побачивши, що діти поїли й заснули, взяли по шматку хліба чоловіки й жінки. Хтось пішов у ліс і недалеко знайшов джерело, що било з-під каменя.

Ковач і Короджій сіли край кручі, звідки було видно всю долину. До них підійшов і Сегінь.

— Це все так,— сказав Ковач,— республіка є, але й ворогів маємо доста...

— Даниле! — перебив його Сегінь.— Люди одійдуть, то все з гарячого серця.

— Ой, ні,— підтримав Ковача й Короджій.— Справа не тільки в гарячому серці, а і в душі... Ти правду сказав, Даниле, ворогів маємо там, на долині, але будемо пильнувати й тут.

Данило хитнув головою.

— Що було — те було, а що буде — побачимо. Люди ось в горах, на долині — гонведи. Що маємо робити, вуйку?

— Поведемо людей далі, глибше в гори,— відповів Сегінь.— Місця я там давно назнав. Худобу сьогодні ж

переженемо на нові місця. Не знайдуть вони нас тут, ей-ей, не знайдуть.

— І ти, Йосипе, йди з людьми,— додав Ковач.— Щоб разом з вуйком всьому дати раду. Коли будете йти,— роздивляйтеся. Адже тут скільки гір, стільки й стежок.

— Зажди,— сказав Короджій.— А сам ти що думаєш робити?

Данило посміхнувся й поглянув на долину.

— Спустись нижче.

— До села?

— Може, й до самого села... Туди, де зустріну гонведів. Адже вони вже в селі... Хати наші палять, може, кого вже і вбили. А далі, певен я, що і в гори рушать. Нас шукати будуть, неодмінно. Отже, чим нижче я їх зустріну, тим краще. Затримати їх ще там треба. А ви часу не гайте — спочили люди, то й ідуть далі.

І Короджій, і Сегінь якусь хвилину мовчали.

— То ти хоч більше хлопців з собою візьми,— сказав нарешті чабан.

— Багато не треба,— сказав Ковач.— Але кілька чоловіка з собою взяти мушу.

Минула година перепочинку. Сегінь з Короджієм, підійнявши людей, повели їх стежками вище в гори. Данило Ковач, а за ним ще кілька чоловік з рушницями стояли на узліссі, поки не зникли кленівчани, а потім між кущами й скелями почали спускатись вниз, до зелених кичер, що то тут, то там височіли над лісами.

4

На фарі о. Федора Стрипського капітан Ендревді за-спокійвся і вгамував свою лютю, але вона з тим більшою силою прокинулась у ньому, тільки він залишив фару й попрямував вулицею села. В сільській управі в цей час зібралися новосели з пушти, Золтан Репаші, Гаврило Клумак, Клочуряк. Усі вони обвинувачували один одного в тому, що прогавили верховинців.

— Це ви, пане Репаші, винні!—голосно кричав Гаврило Клумак.— У ваших руках влада і зброя, ви й повинні були пильнувати.

— Послухайте, пане Клумак,— огризався Золтан Репаші.— Кого це й чому саме я повинен пильнувати?

Що ж, я найбільше маю, чи що? У мене немає ні тартаків, ні бутинів. Я на фронті й син мій...

— Шановні панове,— з докорю промовив о. Федір Стрипський, що зайшов у цю хвилину до сільської управи.— Всі ми суть винні, але ж церква вчить нас виправляти свої похибки.

— Жодних похибок! — крикнув капітан Ендревді.— Зараз ми вирушаємо за село по сліду партизанів.

— Отак краще,— сказав, ніби рубнуч, Клумак.

— І всі тут присутні особи,— протягнув і подивився по кімнаті капітан Ендревді,— вирушають разом з нами.

Капітан Ендревді вже встиг довідатись, куди пішли з села кленівчани. Виявилось, що церковний сторож Кузьма чув уночі гомін і крики на околиці, якась із дочок багатія Ключуряка, що поверталася вночі з полонини, бачила, як селяни підіймалися стежною, що веде до Печенізької полонини. Чула вона і голоси чоловіків, жінок, плач дітей.

«Звичайна втеча,— думав капітан Ендревді,— і вони далеко не могли зайти. Ми знайдемо їх на перших кичерах. Їм дорого доведеться платити за все це».

Щоправда, капітан Ендревді не збирався грати в цій операції першу роль. Він послав уперед Яноша з його гонведами і тільки після цього повів своїх вояків. Сам він ішов останнім, як досвідчений командир, і, до того ж, весь час оглядався й назад, бо, говорив він, на війні завжди, як на війні, і ворога можна ждати не тільки з голови, але й з хвоста.

На перших плях гонведи, якими керував Янош Репаші, не виявили ніяких партизанів. Там, де гірська стежка круто повертає на Печенізьку полонину, зробили тривалий перепочинок, причому сам капітан Ендревді дозволив своїм воякам випити з фляг вина і сам випив, чокнувшись з Яношем Репаші. Після цього военний командант з Кленів, що почував себе дуже кепсько, помітно повеселішав, жвавніше заморгав оком і войовниче замахав рукою.

— Десь вони вже недалеко, і я їх знайду,— зухвало сказав він капітану Ендревді.

— Коли так станеться, я дам рапорт міністру й певен, що він вас відзначить.

— Ви вже можете писати рапорт,— заявив Янош Репаші.

З плаїв, на які вийшли гонведи і жандарми, видно було долину, село, пожарища, темний дим, що все висів над потоком. Вони не звертали на це найменшої уваги; холодні й безсердечні, вони думали тільки про одно: як би виявити в цих горах партизанів і покарати їх. О, коли б це сталося, багато б крові пролилося того дня на схилах за Кленами, багато б матерів заплакали за своїми дітьми, і в багатьох дітей цього дня не стало б батьків.

— Ну, пішли! — сказав капітан Ендревді, поглянувши на годинник. — Ми мусимо завидна повернутись до села.

Розсипавшись півколом і пригинаючись до самої землі, гонведи Яноша Репаші подерлися крутими схилами гори. За ними подалися сільські пани, вояки капітана Ендревді. Вони, як мурашки, повзли схилом гори, намагаючись якнайшвидше дістатись до найвищої її точки.

Першим вискочив на шпиль Янош Репаші. Він дотримав свого слова, безокий вояка був страшний, озвірілий у цю годину. Поруч з ним ішов Марадик — його також добре почастивав капітан. Далі на шпиль видерлися гонведи з тартака і кілька вояків капітана. Розмахуючи руками й галасуючи, що по той бік гори нікого не видно, вони кликали й інших подивитись.

Коли на шпилі збилося чимало людей, зі скелі, що височіла недалеко за горою, пролунала довга черга з автомата. На цю чергу озвалася друга, зі скелі ліворуч. Ще один автомат раптово заговорив з лісу, одразу за горою.

Широко змахнув рукою Янош Репаші. Мить — і він упав на землю, покотився схилом. За ним упав Марадик, але не покотився, а залишився лежати на місці. Впало кілька вояків капітана Ендревді, божевільний жандарм з Клумакового тартака. А всі інші стрімголов кинулись вниз, обганяючи один одного на крутому схилі.

— Прокляття! — кричав капітан Ендревді, що все ще стояв біля підніжжя гори. — Вперед! Кому я кажу, вперед!

Але марно він кричав. Вже ніщо не могло зупинити його вояків; поперед них мчав Янош Репаші, що, як виявилось, не був навіть поранений; гонведи з тартака щосили перли схилами, за ними поспішали Клумак і пани з угорської пушти.

Тільки Марадик, три гвардійці і божевільний жандарм не бігли. Так і залишились вони лежати на сірих скелях, аж поки все навкруг не сховалося під чорними шатами ночі.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

1

Гафія Тиснянчиха не замикала на ніч дверей. А чого б вона стала їх замикати? Чи достатки в неї великі, чи гроші, та що говорити — нічого в хаті немає, тільки сама та ще двійко дочок. Ворог прийде — однаково доб'ється до хати, убогий чоловік заблукає до оселі — вона з радістю дасть йому притулок.

Останнього часу й поготів Гафія не хотіла замикати хати. Чи вдень, чи вночі, де б вона не була, що б не робила, вчувався їй вдалині голос Юлини: «Матусю, допоможіть! Матусю!!!» Зупинялась, слухала, так напружено слухала, що чула, як кров стугонить у жилах. А Юлини не було й не було! Через те вона й на ніч не замикала хати, не спала, а дрімала, склепивши очі. Все здавалося, що під вікном ступають босі ноги, що відкриваються сінешні двері...

Юлини ж не було, і все більше й більше точила серце жура, дужче й дужче сивіло волосся. І постаріла, і змарніла, і як же вимучилась бідна Гафія.

І от однієї ночі, зовсім вибившись зі сну, якось задрімала вдова. А в цей час тихі кроки справді пролунали під вікном, потім відчинилися сінешні двері.

Коли Гафія раптом прокинулася від легкого шуму й поглянула спросоння по хаті, то навіть підвелася на дощаному ліжку, схопилася за серце, промовила:

— Хто це? Хто це?

Біля чорних розчинених сінешніх дверей хтось стояв — і це був не сон, не привид, бо постать ворухнулася в сірому примарному світлі, що ледве струмувало з вікна.

— Та хто ж це? Мати божа, хто там?

— Не лякайтесь, — пролунав від порога тихий і спокійний голос. — Це я, хазяїн.

— Який хазяїн? Звідки?

— Кирило Полонинець.

— Кирило! — прошепотіла Гафія.— Звідки ж ти, чоловіче добрий? Та йди! Йди сюди, сідай до столу... Я побуджу діток. Або ж ні, я не будитиму їх! Іди, чоловіче добрий, сідай!

Вона побігла ближче до дверей, стала близько біля Кирила Полонинця, в півтемряві побачила обриси його голови, плечей, грудей.

— От я й тут,— прозвучав у хаті тихий голос Полонинця.— Боже, який далекий світ! Але ж я тут... А ти, Гафіє, не буди дітей. Скільки їх у тебе?

— Двоє діток... Дочки... Але звідки ж ти знаєш, як мене звуть?

Він сів у темряві на лаві біля столу.

— Як же мені не знати Михайла Тиснянця? А що ти тут, ще в Рахові сказали мені.

— Ти, мабуть, здалеку?

— Дуже здалеку, Гафіє.

— То, мабуть, і їсти хочеш?

— Признаюсь, хочу. Але чи є що в тебе?

— Є, дорогий! Хліб та картопля...

— Дякувати... Коли б ще трохи води.

— Пий, чоловіче добрий.

Він довго й з охотою пив з дерев'яного коряка, ніби пізнавав і смакував рідну воду. Адже криниця, з якої вдова увечері набирала воду, викопана була його руками. Потім він поїв — мало й повільно. «Охляв, бідолашний, так, що вже не може їсти»,— подумала Гафія, співчутливо поглядаючи на Кирила.

Поки Кирило Полонинець їв, удова вийшла надвір і довго слухала, чи не чути голосу в Бочарах, а повертаючись до хати, замкнула на засув і ще й кілком підперла двері.

— Так от, бач, як вийшло, Кириле,— трохи винувато сказала вона, висловивши думку, що весь час її непокоїла,— жила я досі тут, маю з собою, як тобі говорила, двох діток — Софію та Настю. Вибачай, що так вийшло, не питалася я в тебе.

— Що питати?! — стиха засміявся Кирило.— То й добре, що жили,— не пустувала хата. Щоб не ви, то спалили б, мабуть.

— А тепер ми й підемо,— промовила Тиснянчиха.

— Підете? Чого?

— Адже ти повернувся... Будеш дома тепер.

— Повернувся?! — ще дужче засміявся Полонинець.— Ой Гафіє, не так. Утік я звідти, місяців зо два сюди йшов усе. І прийшов я не додому. Дому в мене немає, Гафіє. Ховатись мушу...

— Почекай!—промовила вдова.—Щось я втямки не візьму. Так чого ж, вибачай, чоловіче, ти йшов сюди?

Цього разу Кирило не засміявся, а повернувся обличчям до вікна й довго дивився на вулицю й верховинські хижі, що ледь окреслювались у сірій імлі.

— Ти питаєш, чого я йшов сюди? — тихо промовив Кирило.— А куди ж мені йти, як не сюди?! Я, Гафіє, тільки тут тепер мушу бути. Люди мене тут знають. Знаю і я наших людей. І я ще їм знадоблюся. Адже зараз прийшов такий час, коли ми мусимо наш маленький гудзик пришивати до того великого сардака, що за горами.

У Гафії захопило дихання. Вона пригадала, як давно колись, у таку саму темну ніч, сиділа з чоловіком своїм— Михайлом Тиснянцем — в убогій хатині у Кленах, і як він говорив їй ті ж самі слова, які зараз повторює Кирило.

«Маленький гудзик до великого сардака... Волимо до Радянської України!» — так говорив їй колись чоловік— Михайло Тиснянець, так сказав тільки що їй Кирило Полонинець.

А в неї — Михайлової удови, матері двох синів, один з яких бореться за горами, а другий ховається тут, у лісах, хіба не таке серце, як у них?

— Чим же допомогти тобі, Кириле? Кажі?

Він устав з лави і пройшовся по хаті. Гафія зрозуміла, чому Кирило так зробив. Він хотів пройтись по хатині, де ходив усе життя, він хотів доторкнутись до речей, які бачив усе своє життя. І він торкався вікна, судника, дверей.

— Ніби моя крисаня,— вирвалося у Кирила.

— Твоя, чоловіче, на горищі лежала. А я знайшла її і на кілочок оце почепила.

— А це, бачу, твої дівчатка сплять?

— Так, чоловіче, сплять. Що дітям — набігаються за день!

І це вже був не сон, бо Гафія достеменно бачила, як Кирило Полонинець схилився над дощаним ліжком, де лежали її малолітки, ніби прислухувався, як уві сні дихають дівчатка, а може бути, бо таке вже серце в доброї

людини, може, й доторкнувся Кирило устами до голівок дітей. Він також був колись батьком!

— Ти мені, Гафіє,— сказав від столу уже Полонинець,— дуже багато можеш допомогти і, певен, допоможеш. Слухай, Гафіє! Ніхто в селі не повинен знати, що я прийшов. Але кілька чоловік, яких я зараз назву, мусять довідатись, що Кирило Полонинець тут. Ти зумієш вдень повідомити цих людей?

— Говори! Все зроблю!

— Скажи Петру Товбею, Микиті Світличному і Панасу Рибці, що Кирило тут і кличе їх до себе. Нехай приходять завтра вночі сюди. Чи, може, Гафіє, зібратись нам десь в іншому місці?

— Ой ні, Кириле! Не ходи нікуди. У мене оті прокляті не бувають. А тепер, коли Ярослав привіз бірову лісу на хату, і поготів.

— На перший раз нехай буде так. Послухаюсь тебе, Гафіє. Де тільки мені день перебути?

— На горищі — не далі...

— Гаразд, Гафіє! То я й полізу туди. Спати я хочу. Далека була дорога. Боже мій, яка далека!

А тим часом уже почало розвиднюватись, і перед Гафією ніби з темної води виступило обличчя Кирила Полонинця. Вона не знала, який був цей чоловік раніше, а тільки чула від людей, що Кирило вродливий, здоровий, веселий чоловік. Але що ж це? Перед нею виринали з п'ятьми спотворене, страшне обличчя — запалі очі, шкіра, кості, а на обох шоках Кирила чорніли глибокі рубці, зроблені розпеченим прутом, шрам перетинав його лоб...

— Матінко моя! — скрикнула Гафія.— Що ж вони, Кириле, з тобою зробили!

— Не лякайся, Гафіє! — спробував він посміхнутись, від чого обличчя його стало ще страшнішим.— Ми заплатимо їм за все! І за це також! Не плач-бо, не плач, Гафіє.

2

Антін Тиснянець швидко одужав після поранення. Перемогла молодість, молодечі сили, а найкращим лікарем Антона було нестримне бажання бути в строю, боротись разом з рідними людьми, мститись за їхні муки.

Він керував одним із невеличких загонів, що діяли в Турянській долині. Частина людей загону прибула з-за Карпат: в давні роки, юнаками, вони тікали на Схід; багато партизанів пристало до них уже тут, в горах.

Потрапити їм сюди і з'єднатись було нелегко. По головному хребту Карпат на десятки кілометрів проходила лінія Арпада. З високих полонин, де збудовані були пункти спостереження й зв'язку, проглядалась вся місцевість навкруг; підходи до гір і виходи з них були заміновані, загороджені колючими дротами, закриті завалами.

На перших своїх кроках партизани мали великі втрати. Це їх було помічено з повітряного спостереження й зв'язку на полонині Руно. Дівчина, яку гонведи знайшли мертвою на дереві, належала до загону Антона Тиснянця. Партизани не віддали тіла партизанки фашистам. Могилку її можна побачити й зараз в крутому ізворі за полониною Руно, де з-під землі б'є гарячий боркут. Звали її Зиновія Силюкова.

Не одна вона загинула тієї ночі і в наступні дні, коли загін Антона Тиснянця почав діяти в Карпатах. У загоні в Антона було шістнадцять чоловік, але дев'ятеро з них загинуло, чотири партизани довго блукали в горах і, не знайшовши друзів, перейшли назад через лінію фронту; тільки трое разом із Антоном спустились у долину, де приєднались до загону Косика.

У загоні Косика лишилося також три чоловіка. Тепер разом їх було вже шість, і вони пробилися до товаришів, які вціліли із загону Любчина... Це вже була сила, і вони відчули тоді, що не загинуть.

Звичайно, коли б загін Тиснянця був тільки один у горах, його швидко б виявили і розгромили гонведи. Що можуть зробити десятеро, коли навкруг тисячі ворогів? Але загін Антона був тільки одним з-поміж багатьох загонів, які з'явилися у той час на Закарпатті, а до цих загонів невпинно йшли люди з верховини й долин.

Серед сірого бескеття на Карпатах часто зустрічається каміння червонкуватого кольору. Тутешні люди кажуть, що то кров партизанська його напоїла.

Звичайно, це не так — кров висихає на землі й скелях; але коли б тота кров, яку люди пролили в горах, не висихала, то нею політі були б усі Карпати!

Скільки людей ішло тоді в гори! До загону Антона Тиснянця прийшов якимсь легінь з долини, Микола Рубай.

Легінь як легінь, високий, широкоплечий, трохи похмурий, мовчазний. У цьому не було нічого дивного, багато таких легінів приходило в гори.

Рубай Микола приніс і зброю з собою. Кинулись до неї — і руки розвели: рушниця — не рушниця, карабін — не карабін.

— Де ти такого кілка дістав? — жартували партизани.

— То, бачите, не кілок, — похмуро відповів Рубай, — а жандармський кріс.

— Стривай, Миколо! Та де ж і коли той жандарм жив?

— Ая! — зрозумів Рубай, чого від нього хочуть люди. — Жандарик був цісарський, а вбив його і забрав цей кріс дід мій — Максим Рубай.

Дід Максим жив мало не сто років тому, духу цісарських жандармів терпіти не міг, одного з них таки вбив, а рушницю сховав на горищі, звідки її час від часу й виймали його діти та онуки.

Цього разу кріс Максима Рубая не знадобився — великий він був, як люшня, та й де Микола міг дістати для нього набоїв? Кріс закинули в прірву, а Микола Рубай у першому ж бою здобув автомата. З нової зброї він мужньо мстився за діда, за батька і за всіх людей. А скільки таких легінів приходило в загони!

У Карпатах багато річок, потоків, джерел, що течуть з гір у долини. На Карпатах тоді було так само багато партизанів, партизанських загонів, тільки всі вони прямували не з гір, а йшли проти армій, проти ворожої сили в гори.

І там, у горах, виникло нарешті ціле партизанське з'єднання, що мало командування, штаб, усі потрібні служби. Нитки від з'єднання самі собою потяглися за Карпати, на Схід, до Радянської Армії. Для радянських військ Карпати й схили гір за ними були не тилом фашистської армії, а загарбаною й поневоленою фашистами землею братів.

Турянська долина й гори над нею стали місцем запеклої боротьби з фашистами, вогнищем партизанської боротьби. Полум'я непримиренної боротьби поширилося по всьому Закарпаттю. З нечуваною силою вибухнув народний гнів, який підтримала і якому допомогла Радянська Армія.

Цілий день точився бій біля гори Руно Плай. Гонведи розгортались у лави, міномети й кулемети прикривали їх наступ, але гонведи не могли пробитись до вершини гори й незмінно відступали, всіявши всі схили трупами. Тільки ніч припинила цю запеклу битву в горах. Все навкруг затихло, із-за гір випливав місяць, гори й долини лежали сторожкі, німі.

У штабі з'єднання було відомо, що фашистське командування кинуло проти партизанів десяту піхотну дивізію, додавши до неї кілька мінометних частин. Десять тисяч гонведів проти тисячі партизанів!

Партизани організували кругову оборону по хребту гори, прийняли бій, за день знищили більше як п'ятсот гонведів; а ще сотні з дві ворогів загинуло на мінах, які заклали партизани. У Антона, що цілий день вистояв із своїм загonom на південному схилі гори, горіло все тіло, напружено билось серце, дзвеніло у вухах.

Бій закінчився. Гонведи стоять під горою Руно Плай. Вночі вони не наважаться поткнутись на схили. Внизу чути гамір — то вони збирають убитих; пролунала кулеметна черга, в небі виписала слід ракета — це робиться від страху. Тепер вони посунуть на гору тільки вранці.

А вранці вони тут нічого вже не знайдуть. Загони одержали із штабу наказ рушати в інше місце. Тільки мінні поля залишать після себе партизани.

Коротка година перепочинку. Партизани лежать просто неба, на землі. Впаде кожен — і одразу засинає. Нехай сплять! Попереду довга ніч, круті схили гір, стежки і містки над безоднями, які для них приготували місцеві люди.

Антін Тиснянець не спав. Він приліг під молодого смерекою, слухав, чи не чути десь підозрілого шуму, дивився на південь, де під місячним сяйвом окреслювались південні хребти гір, думав про матір, про брата Павла. Бачив Антін у цю годину і Юлину, яка нагадувала йому теплий вітер з долини. Все далі й далі йдуть партизани у гори. Коли ж він зустрине її?

3

Пізньої ночі хтось постукав у хижу до Ласло Потокі. Це була не новина для механіка — кожної ночі вдираються до верховинців гонведи капітана Ендревді. Він

схопився і вийшов надвір. Там біля порога справді стояло кілька гонведів.

— Тут живе Ласло Потокі? — запитав угорською мовою один з них.

— Я Ласло Потокі.

— У вас хтось ночує?

— Ні, пане начальник, у мене нікого немає.

— Ходімо в хату.

— Прошу поважних панів.

Гонведи зайшли в хату. Перелякана Коті також встала й стояла біля печі.

— Це — моя дружина, — промовив Ласло. — Може, запалити світло?

— Не треба запалювати, товаришу Потокі.

Коробка сірників випала з рук механіка й розсипалась на підлозі.

— То ви?..

— Давайте сядемо, Ласло... Так, ми ті люди, про яких вам переказував Гішка.

— Я думав, що це будуть місцеві люди.

— А хіба ми не місцеві?

Дружина Ласло Коті, почувши початок розмови, тихо пішла з хати. Вона не хотіла заважати розмові пізніх гостей. Крім того, вона хотіла послухати, що робиться в селі. Хто ж, як не вона, знає Клени?

— Не дивуйтесь, Ласло, — говорив угорський командир, що назвався Сандром Поймашом. — На Закарпатті діють партизанські загони з місцевого українського населення, і поруч з ними б'ються загони угорців. До вас ще не дійшла чутка про загін Уста Дюло Яноша? Тоді ви скоро почуете про нього. Фашистський уряд Угорщини, що тримає зараз владу в руках, веде злочинну, загарбницьку війну проти Радянського Союзу. Але народ Угорщини війни не хоче, йому вона не потрібна. І серед угорців на фронті знайшлися такі, які зрозуміли, що цій грабіжницькій війні треба покласти край, що вона несе нещастя нашому і всім іншим народам. Вони склали зброю й перейшли лінію фронту, до Радянської Армії, бо то єдина в світі армія, яка не тільки бореться за звільнення від загарбників радянської землі, а й несе визволення всім іншим народам. Уста Дюло Янош організував свій загін з полонених, які зрозуміли, на чиему боці правда, і вони прибули вже сюди боротися разом із

закарпатцями за визволення від фашизму і Угорщини, і Закарпаття.

— У мене немає слів,— промовив Потокі,— щоб висловити ту радість, яка наповнює мені зараз груди. Говоріть, чим я можу бути вам корисний?

— Я вам дещо зараз розповім, Ласло,— сказав Сандро Поймаш.— Але ще більше ви, я певен, зможете розповісти мені.

— Слухаю вас, Сандро!

Важко було назвати звичайним те життя, яким жили в цей страхітливий час у Кленах. Цього ранку, як і звичайно, завила сирена на тартаку Клумаків. На тартак прийшов Гаврило Клумак,— Потокі мав їхати до Рахова, і він хотів дати йому останні накази. Потокі, може, і поїхав би, але чомусь не заводився мотор. Тим часом до сільської управи прийшов нотараш Сучай, а пізніше і Золтан Репаші. Селом на мотоциклі промчав п'яний Янош Репаші. Ударив на турні дзвін, і до церкви попрямував о. Федір Стрипський.

Саме в цей час капітан Ендревді, що оселився в школі, в кімнаті вчителя Короджія, сів біля вікна й готувався їсти смажену курку. Він почував себе непогано й був у доброму настрої — напередодні з Рахова прийшла депеша, що ближчими днями до Кленів прибуде батальйон мінометників. О, з мінометниками капітан ладен був піти в гори. А поки що поїсти, поспати, адже гвардійці охороняють село.

У Кленах було тихо, спокійно. Гвардійці капітана Ендревді розважались біля потоку. Шляхом, що вів до перевалів, брели, почепивши на груди автомати, кілька гонведів. Це не дивувало капітана — шляхом і на перевал і з перевалу ідуть і йдуть військові. В селі біля сільської управи всіх гонведів зупиняв і перевіряв документи Янош Репаші. В останніх наказах з окружної комендатури підкреслювалось, що треба бути особливо пильними й виловлювати дезертирів, які тікають з армії. Побачивши на шляху гонведів, Янош Репаші завернув мотоцикл і помчав до сільської управи саме в той час, коли вони минали школу. Тримаючи в лівій руці шматок смачної курки, капітан Ендревді висунувся за вікно. Йому здалося, що гонведи ідуть надто вже

повільно. Він навіть кашлянув, щоб привернути їхню увагу. Гонведи справді підняли голови й, маючи намір підтягнутись, схопились за автомати: один з них — старшина чи капрал — перелякано виструнчився і махнув рукою, щоб віддати честь капітану.

Однак рука його не дотяглася до козирка, а виписала широку дугу в повітрі назад, ще одну дугу вперед; далі від цієї дуги одірвалось щось чорне, полетіло у вікно, і там, у шкільній кімнаті, пролунав такий вибух, що здригнувся весь будинок; капітан Ендревді хитнувся вперед, вивалився з вікна й зарився головою в пісок під хатою.

Водночас залунали постріли на двох інших кутках у Кленах, там, де за селом починаються кичери, і біля потоку. Гонведи, що бавились над потоком, кинулись до сільської управи, звідки назустріч їм мчав Янош Репаші.

Все сталося надзвичайно швидко, несподівано, неймовірно. У селі лунали постріли, галас, крик. Гонведи, що вбили капітана Ендревді, добігли до Клумакового тартака раніше, ніж підлеглі вбитого капітана; тут до них приєдналося ще кілька військових; один з них кинувся до вантажної машини, яка стояла при виїзді з воріт тартака, одразу завів її і під'їхав до цейхгауза, що містився в сараї за тартаком. В кузов машини полетіли автомати, патрони, кулемети, бляшанки з толом... Далі гонведи самі скочили на машину й полетіли, як вихор, шляхом до Рахова. Тільки тоді до тартака добігли гонведи покійного капітана.

Гаврило Клумак, що лежав, притаївшись, за купою колод, підвів голову тільки тоді, як побачив біля себе цих гонведів і як шум машини затих уже вдалині. Поруч із собою він побачив Ласло Потокі, що теж поволі підводився.

— Почекайте! — розгублено скрикнув Клумак. — Що ж це трапилось? Хто кого вбивав?

— Гонведи гонведів били, пане хазяїн, — відповів Потокі. — А потім ті гонведи, які били, схопили нашу машину й втекли...

— Втекли на нашій машині?! — заволав Гаврило. — Але ж ви перед тим не могли її завести.

— Я, пане Клумак, механік, а не шофер.

— Так чому ж ви тоді мовчали?

— А що я міг робити?

— У сирену... в сирену треба було трубити...

— Гай-гай,— з прихованою іронією промовив Потокі.— Тут такий гук був, що куди нашій сирені.

Та Клумак і сам розумів, що верзе дурниці. Мимо тартака бігли перелякані гонведи, кричали, що вбито капітана Ендревді. І біля цейхгаузу, виявилось, були вбиті.

— Мені до всього цього немає діла,— сказав Клумак.— Нам аби тільки машину повернути. Слухайте, Ласло! Ідіть і шукайте нашу машину. Чуєте? Мені машина потрібна...

4

Управитель школи Василь Гербера сполошився, коли дізнався, що селяни втекли з Кленів. Отже, він не знав, що діється в селі, прогавив усе те, що робили комуністи. Ще більше перелякався Гербера після першої сутички гонведів з партизанами. Дивись, ці верховинці не тільки тікають, а обороняються, вбивають! І вже зовсім розгубився Гербера, коли дізнався, що загинув капітан Ендревді. Серед білого дня, на головній вулиці, що за гонведи?!

Гербера не спав удома. Побоюючись, щоб хтось, чого доброго, не вдерся вночі до школи, він ночував у сільській управі. Не знаходив Гербера собі місця і вдень — за кожним кущем йому ввижалися партизани, Ковач, Короджій, навіть Ружена.

І головне полягало в тому, що тут, у селі, він не мав до кого звернутись. Що могли йому порадити Репаші й Клумаки? І не йти ж йому до панів з пушти! Всі вони замикаються на ніч у своїх хатах, усі сидять біля дверей з рушницями... Спільники ніби, а кожен один одному ворог!

Саме тоді, коли Гербера дійшов до цілковитого розпачу і коли в нього безперестану почали сіпатись пальці на обох руках, його запросив до себе через церковного сторожа Кузьму о. Федір Стрипський.

Василь Гербера полегшено зітхнув, одержавши це запрошення. Священик Стрипський — а до кого ж, справді, і звернутись управителю в ці грізні дні, як не до нього?! Ще краще те, що не він вдається до пана

превелебного, а верховинський намісник сам звертається до нього.

І розмова у Василя Гербери з священником вийшла невимушена, сердечна, щира. Де поділися підозріливі погляди, якими колись обмінювався вчитель духовний і навчатель цивільний, де поділися гострі слова й багатозначні паузи, якими вони колись частували один одного...

— Радий бачити вас у себе, пане управитель, — привітав Герберу о. Федір у своєму кабінеті. — Як живете, як ся маєте?

— Не говоріть! Страшний час і страшні люди, — показав Гербера за вікно.

— А так, а так, — згодився Стрипський. — Про верховинців ви справедливо сказали — істинно страшні люди...

— Бачу, пан превелебний одержав свіжий номер «Літературного тижня», — кивнув Василь Гербера на стіл, де лежав тоненький зошит у рожевій обкладинці. — Невже, отче духовний, у цей час є люди, які щось фантазують і друкують?

— А чому фантазують? — засміявся о. Федір. — Візьміть і почитайте, то не є фантазія, пане управитель.

У кабінет отця духовного заповзали присмерки, але тут ще було досить світла, щоб читати. І Василь Гербера взяв журнал, перегорнув сторінку й другу, зупинився на статті о. Федора й прочитав її від першого до останнього рядочка.

— Так що ж ви скажете, пане Гербера, про цю статтю?

Управитель школи спідлоба подивився на гори, ліси й ізвори за вікном.

— Стаття тонка й дотепна, — повільно відповів він. — Русини — не русини, коли над ними не владувати — загинуть, зникнуть. Відсталість, некультурність, бунтівництво...

— Особливо останнє, — промовив священник. — І про це треба кричати на весь світ. То не фантазія, пане Гербера, тут у горах повно бунтівників, і, звичайно, або вони нас, або ми їх...

Гербера мовчав. У думках він цілком згоджувався з священником.

— Я зробив те, що міг, — сказав о. Федір і підійшов ближче до Гербери. — Цю статтю прочитають всю-

ди і навіть за океаном. Свята католицька церква робить свій внесок у справу боротьби із схизматиками й бунтівниками. Але чи кожен з нас виконує свої обов'язки до кінця?

Управитель школи підвів голову й подивився на священника. І хоч він раніше багато разів спостерігав о. Федора, але таким ніби ніколи його не бачив. Верховинський намісник стояв перед ним, склавши руки на грудях, нахмурений і грізний, світло згасаючого дня переливалося в його очах...

— Отче духовний,— встав і Гербера.— Що ви думали мені сказати?

— А мені нічого говорити,— відповів священник.— Я жду вашого слова.

— Заждіть! Якого слова? — вкрай розгубився Гербера.

— Нам, церковникам, усе відомо,— одверто сказав о. Федір.— Свята католицька церква має очі й вуха. Ваша дружина Ружена працює сукупно з комуністами й бунтівниками, ви, пане Гербера, хиталися й вагалися...

— Я ніколи не вагався! — скрикнув Гербера.— Я завжди був із владою й церквою.

— От і мусите це довести,— сухо сказав Стрипський.— Те, що я вам скажу зараз, іде від Рима і з-за океану. Ми не можемо далі ждати жодного дня. У наших руках зброя, а за непослух є тільки одна кара...

— Що я маю робити? — запитав Гербера.

— Нічого особливого... Піти до партизанів у гори, побути там кілька днів, зібрати потрібні нам відомості і повернутись назад.

— Отче духовний! Вони мене вб'ють...

— Ви жартуете,— засміявся Стрипський.— Вони вас приймуть як свого, і за життя вам нічого боятись. Але ми вас, безумовно, знищимо, якщо ви не виконаєте наших вимог, пане управитель.

— І коли я маю вийти?

— Завтра вранці, пане Гербера. Все вже готове...

Гербера пішов у гори. Ніхто не зупинив його при виїзді з села. Гонведи навіть не окликнули управителя школи, коли він вийшов на околицю, постояв кілька

хвилин на роздоріжжі і подався стежкою праворуч, у гори. Їх було попереджено, що за один має пройти в цьому місці.

Управитель школи достеменно не знав, куди йому треба йти. Проживши багато років на верховині, він так і не бував у горах. Його не вабили ліси й полонини, гірські потоки й ізвори, краєвиди, які відкриваються з стрімких скель, вершини гір, де небо, ніби велетенський купол, висить над головою. Він зовсім не знав стежок і переходів у горах.

Але йому й не довелося шукати якихось стежок-доріжок. Тільки він проминув кичери за селом і наблизився до лісу, попереду загрозливо пролунало:

— Стій! Руки вгору!

Гербера зупинився й підійняв руки. З кущів вийшли два партизани. Напевне, в кушах стояло ще кілька чоловік, бо звідти долинав шум і голоси. Управитель пізнав тих, що вийшли. Це були Андрій Глодан і Кирило Панчишин, бокораші, але вони удавали, неначе не знають Герберу, і старанно обшукали його.

— То куди ви прямуєте, пане? — запитав Кирило Панчишин.

— А до вас, — відповів Гербера хрипким, немов не своїм голосом.

— Гарзд, — сказав Панчишин. — Зараз одведемо.

Панчишин думав уже йти, але з кущів пролунав голос, що видався Гербері дуже знайомим.

— Кириле! Пильнуй!

— І правда, — посміхнувся Кирило, виймаючи з-за пазухи чорний від пороху рушник. — Ви вже вибачайте, пане, я мушу очі вам зав'язати. У нас так заведено...

— То прошу вас, — не став заперечувати Гербера.

І вони пішли, спочатку твердою стежкою, потім лісом, де пахло глицею і мохом, далі вийшли на скелі, де в обличчя вдарив свіжий холодний вітер. Проминуло чимало часу, може й кілька годин, бо партизани навіть перепочивали.

Коли ж Гербері розв'язали очі, він побачив, що опинився в лісі. Недалеко стояли Данило Ковач, Йосип Короджій, кілька селян, лісорубів, бокорашів.

— От і добре! — радісно промовив Гербера. — Нарешті я серед вас.

— А чого ви потрапили в гори, пане управитель? — сухо й черство запитав Данило Ковач.

— А де ж мені бути? — навіть сплеснув руками Гербера.— Адже я завжди, прошу вас, попри намагання й завдання влади, прагнув справедливості й волі. І пан Короджій, надіюсь, може засвідчити...

— Як? — запитав Ковач у Короджія.— Чи засвідчиш, Йосипе?

— Багато чого я міг би засвідчити,— сказав Короджій.— Та зараз не час про це говорити. Чимало ви зробили, пане управитель, для наших людей недоброго й злого. Хочете допомогти тепер — допомагайте, а якщо маєте злу думку — не вийде, самі на себе потім нарікайте.

— Крий боже,— схопився Гербера.— Я з щирою душею, всім серцем.

— Згода! — перепинив його Ковач.— Ведіть нового партизана до табору.

Коли Герберу повели до табору, Ковач і Короджій довгу хвилину ще стояли вдвох під стовбурами дерев.

— Так чого він, думаєш, прийшов? — запитав Ковач.— Серце?

— Серце! — багатозначно осміхнувся Короджій.— Ні, Даниле, у такі серця не вірю і тобі не раджу вірити. Я вже сам дивитимусь за ним. Не вірю, ні, не вірю!

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

1

Першу ніч утікачі ночували в лісі на близьких кичерах, ще одну ніч перебували в іншому лісі за долиною Бжезкою і, нарешті, отаборились в ущелині, біля гори Зелений Стіг. Звідти вже не видно було ні Кленів, ні долини, де в'ється Чорна Тиса.

Важке життя в горах, та ще осінньої пори. Люди спали просто неба, на холодній землі, день для них не був днем, бо ховались вони під скелями або деревами. Їхньою їжею був шматок сухого, твердого, намоченого у воді з студених джерел ошіпка. Правда, Сегінь зумів підігнати вночі до табору кілька корів та овець, але ж молоко давали не всім, а тільки малечі та хворим.

А хвороби сипались на людей ворохом. Уже коли виходили з села, було холодно, а ще якийсь день, прокинувшись вранці, кленівчани побачили, як забіліли гори, змішаний з дощем сніжок долітав і до них, з дерева опало останнє листя, в'яла травиця вилягла на перемерзлій землі.

Все це, звичайно, давалося взнаки, спрагнені люди вибивались із останніх сил; особливо важко було дивитись, як палають у гарячці немовлята. У Катрі Березнякової в таборі померла дитинка. До самої ночі Катря сиділа, обхопивши коліна руками, біля чорного горбка...

Найстрашнішою для людей була невідомість. Скрізь і кожної хвилини їм вчувався ворог — у кущах, що чорніли плямами на пагорбах, на вершинах кичер, які затагли тумани, в темному лісі, у хащах.

Особливо важко було вночі, коли вітер стогнав на схилах ущелини, дужче вирували потоки, в лісах прокидався різний хижий звір, скрізь навкруг вчувалися гуки й шуми.

Одного тільки шуму й гуку не боялися втікачі; вони аж здригалися від радості, коли із-за перевалів долітала луна канонади. Тоді люди виходили із схованок, розгинались, говорили: «Дивіться, адже стукають, стукають у двері!»

Але саме в ті дні й ночі луна стала все рідше долітати із-за перевалів; бували години, коли там панувала сторожка, напружена тиша. Що ж сталося там? Невже ж на хребті Карпат зупиняться визволителі, а їм загинати в горах?!

Дні минали за днями, зовсім забіліли вершини, вже не дощ, а сніг сіявся над ущелинами, повівав північний вітер, і тонка крига затагла ямки, вибиті водою в скелях біля джерел.

Мабуть, чи не найважче було Данилу Ковачеві. Якщо говорити правду, то в ніч, коли люди виходили з Кленів, він не знав, що ж вони робитимуть завтра. Данило навіть боявся цього завтрашнього дня — він був для нього невиразним і похмурим, як осінні гори. Серце й мозок підказували йому, як і іншим комуністам, що вони мусять закликати людей тікати з села, мусять стати на чолі втікачів.

Пізніше, коли люди стояли за селом на кичерах і дивились, як загибають у вогні їхні хижі, Данило Ковач зрозумів, що вони зробили так, як треба.

Разом із тим його непокоїли інші почуття. Спаливши село, фашисти напевно підуть і в гори. А чим і як боротись тут з ворогами?

На кичерах за селом у Кирила Тупчика вирвались слова про те, що, може, їм не варто було виходити з Кленів. Данило розумів, що ці слова вирвались у Кирила в дуже важку годину — адже на очах всіх людей палало їхнє рідне село.

Рівніше забилося серце Данила, коли сталася перша сутичка з ворогами. На них ішло тоді, як порахував він, чоловік сто, а їх було тільки шестеро. Вони підпустили ворогів так близько, що били без промаху. Данило вибрав собі Яноша Репаші, бо давно хотів з ним поквитатись. Янош, як вважав Данило, і загинув там, на кичері. Кінець кінцем шестеро вистояли проти сотні, фашисти залишили на місці бою кілька забитих, а партизани не мали навіть подряпин. Перша сутичка надихнула Ковача силою, вона довела, що втікачі з Кленів не тільки повинні боротись, а можуть і перемагати.

Це тільки перша сутичка. Тихо навкруг, у горах втікачі мають перепочинок, але там внизу, в долині, збираються і збираються сили. І вони рушають у гори, щоб знищити тут усе живе.

Данило дбав, щоб зв'язок з долиною в них не обривався, він мусив знати, які саме сили збирають вороги, що вони збираються робити.

В одну ж з перших після втечі ночей Ковач спустився з кмітливим і сміливим партизаном Хомою Змерзлим до Кленів. Він залишив Хому вартувати на схилі кичери, а сам пішов у село.

Була вітряна, холодна ніч. Над ущелиною, високо вгорі, вітер гнав розірвані хмари. Над горами висів місяць-молодик; коли він випливав із-за хмар, навкруг нього розливалось кволе зеленкувате сяйво. У долині снувалася імла, і Данило безпечно підійшов мало не до Клумакового тартака.

Там він деякий час перестояв, прислухався. На тартаку було темно й тихо; десь з садиби долетів простуджений голос Гаврила Клумака; з вікна фари о. Федора линула молитовна мелодія. Данило завернув від

тартака й попід потоком наблизився до хижі Ласло Потокі.

Ласло Потокі, почувши стук у віконце, одразу ви-йшов надвір.

— Хто там?

— Це я, Ласло!

Потокі розповів Данилові все, що сталося в Кленах після того, коли з нього вийшли люди. Він розповів, як загинуло трое селян і палили хати фашисти, як капітан Ендревді водив вояцтво в гори і як трупи забитих гонведів й Марадика закопали біля сільської управи.

— Так то був Марадик, а не Янош? — роздратовано промовив Данило.

— Марадик. Янош іще живий.

— Шкода,— сказав Данило.— Жовті жандармські мундири однакові в обох, та й самі вони однакові. Нічого, для Яноша куля знайдеться.

Ще розповів Ласло про те, як уночі до Кленів за-скочили угорські партизани і як розправились з капітаном Ендревді.

— Я сам і підготував їм Клумакову машину. А потім, коли хазяїн послав мене розшукати машину, я доїхав з ними аж до самого Рахова. Зброя схована в ізворі над рахівським шляхом. Є два кулемети, кілька автоматів, є тол. Так вони й сказали — для загону імені Олекси Борканюка.

— Спасибі товаришам угорцям,— сказав Данило.— Завтра ж прийду до ізвора з партизанами. Чи ти нас зумієш зустріти?

— Я ждатиму.

Була, проте, одна річ, про яку Ласло Потокі не хотів говорити.

— Ярослав,— поволі почав він,— розповів мені, що один каральний загін гонведів побував у Бочарах і погнав звідти всіх легінів та дівчат...

— І Юлину?

— І Юлину погнали.

Данило журливо дивився на місяць, що вплив між хмар. Йому здалося, що то не хмари пливуть у небі, а місяць мчить між ними.

— Що тільки робиться! — прошепотів він.— Скільки людей загинув!

Тихим голосом Данило розповів про те, як живуть утікачі в горах, борються з голодом і холодом, зносять всі муки. Розповів він і про те, що деякі втікачі, як-от Кирило Тупчик, ремствують і каламутять людей; сказав, що прийшов до них в гори і Василь Гербера.

— Дивно,— промовив Потокі.— У селі ходять чутки, що він виїхав на долину. Придивіться до нього, Даниле, щоб не попав ворог межі ваші лави.

— Дивимось,— відповів Данило.

Ще говорили про налагодження зв'язку між Кленами і табором утікачів.

— Кожної ночі приходиться до мене Павло Тиснянець,— сказав Ласло.— Ти його знаєш, добрий хлопець. Працює він зараз на тому березі в лісництві. Меткий хлопець, коли що, зуміє вас повідомити.

— Добре,— згодився Данило.— Павло — меткий легінь, знає гори й долини. Присилай його до нас. Ми стоїмо біля Зеленого Стогу.

Мовчки піднімався Данило Ковач з Хомою Змерзлим в гори. Заходив місяць. Над селом пливла тиша. Коли місяць закотився, на небі ще якийсь час світілася світла щілинка. Постаті двох партизанів зникли в імлі.

2

Данило прокинувся, ледь почало світати. Він спав, може, якусь годину, лігши просто на землю й поклавши під голову кулак. Проте і цю годину спав він дуже неспокійно, прокидався і схоплювався, коли до вуха його долітав найменший звук. Тепер він остаточно прокинувся, бо почув далекий, але дужий гул.

Вітер шарпав навкруг траву. От-от мало зійти сонце, про що свідчило рожеве сяйво на небі. Від обрію темно-голубого неба висіли важкі, рожевуваті з одного боку й темно-сині з другого хмари.

Із-за однієї хмари, що застигла над долиною, десь від Рахова випливали літаки. Їх було шість. Спочатку літаки нагадували маленькі чорні цяточки, але дуже швидко збільшувались і стали схожими на хижих птахів. Вони летіли дуже високо над горами, на якусь мить крила одного з них зблищали.

Данило, що, як і всі партизани, навчився пізнавати ворожі літаки, озирнувся навкруг, на схили кичер, на

ізор, в якому цієї ночі ночували люди. Ні, там нікого не було видно, тільки сам він лежав на горбочку; Данило одповз набік, ліг під кущем.

Літаки пропливали над Кленами, прямуючи до перевалів. Серце в Данила стиснулось, він подумав, що міне, може, кілька хвилин, і від цих літаків відірвуться, полетять вниз, вибухнуть, розриваючи скелі й землю, бомби, що там, за горами, цього ранку помиратимуть радянські люди. Як би він хотів перелетіти через Карпати, стати там, на лінії фронту, й дати гасло, як бокораші на гірських ріках: «Уважай... ворог!»

Але літаки чомусь не дотягли до перевалу й почали круто звертати ліворуч. «Побачили, мабуть,— думав з радістю Ковач,— попереду радянські літаки, от і завертають, щоб уникнути бою».

Це помітили й інші партизани, що лежали під скелею недалеко від Данила і також стежили за літаками.

— Адже бояться аси навіть руського духу,— говорив один з них.

Шість літаків розвернулися й летіли всі в один ряд правим берегом Чорної Тиси й ближчими горами.

— Пригніться,— крикнув Данило Ковач,— бо вони пролетять над нами!

Літаки швидко наближались і раптом круто пішли до землі, ніби падали з неба. Данило Ковач помітив яскраві виблиски на літаках, ще за мить разом з огидним завиванням моторів до його вуха долетіло цокотіння кулеметів. Кулі з свистом летіли на кичеру, де лежав Данило Ковач, свистіли навкруг і впивалися в землю, здіймаючи порох.

Ковач відчув удар у ліву руку, вище ліктя. Він навіть оглянувся. Але до нього ніхто не підходив, партизани, як і раніше, лежали під скелею.

А тим часом літаки вивернулись, задравши крила, на яких були намальовані павуки, і в ту ж мить від них відірвались і полетіли вниз бомби. На схилах і вершинах гір вставали чорні стовпи пороху й диму, навкруг здригнулася земля, повітря прорізав свист і тріск.

— Прокляття! — крикнув Данило Ковач.

Спочатку він думав схопитись, але натомість щільніше притулювся до землі, і тільки тоді, коли літаки зникли в рожевому мареві над горами, підвівся.

— Даниле! — розгублено промовив Кирило Лелекач.— На тобі кров...

— Де? — навіть здивувався Данило.

Аж тепер він пригадав, як його вдарило в ліву руку. Наче з недовір'ям подивився на руку й побачив, як з-під білої, вишиваної сорочки по пальцях стікала кров.

3

Данило промив рану водою з джерела, зав'язав її хусткою, яка знайшлась в одного з партизанів, і подався до ущелини, де ховались люди, бо над нею, як він помітив, рвалися бомби й там ще стелився дим.

Тільки Данило почав спускатись до ущелини, як одразу почув розпачливе квиління кількох жінок і дитячий плач. Він зупинився на хвилину, тримаючись правою рукою за деревце, бо земля захиталась у нього під ногами.

Скрізь в ущелині помітно було сліди вибухів бомб, на землі лежало потрошене гілля, в повітрі солодкувато пахло порохом. На дні ущелини, недалеко від потоку, що невпинно струмував на камінні, лежала Софія Троянівна. Її вбито на місці. Смерть ще не встигла зруйнувати дівочої краси; Софія лежала, ніби жива, шкіра на її щоках ще рожевіла, здавалося, що вона от-от встане, промовить слово, лагідно посміхнеться.

Трохи далі, на листі в'ялої папороті лежав бокораш Семен Лелекач. На ньому не помітно було ран, тільки надзвичайна блідість його обличчя і нерухомість випростаного тіла, що стало довгим і рівним, свідчили про неблаганний кінець. Сміливий бокораш, який не раз заглядав смерті в очі і який так багато допомагав Данилові в його роботі, був мертвий.

— Звірі! — промовив Ковач.— Катують наших людей в долині, намагаються винищити нас і в горах. То воювали там, на перевалах, тепер кидають бомби й тут, на беззахисних людей.

— А може, ліпше було б,— сказав хтось із натовпу,— коби ми й не ходили сюди в гори? Адже сам бачиш, що робиться?!

Данило подивився на того, хто кинув ці слова. Це був Кирило Тупчик, а з ним ще кілька чоловіка, що

тулилися й туляться до нього з першого дня. Вони навіть тут, в ущелині, тримаються окремо від інших, зайняли куточок під скелею, весь час чогось ніби ждуть.

Він перевів очі далі, по всьому натовпу, побачив Короджія, Сегеня, Василя Герберу.

— Ні, люди,— рішуче промовив Ковач.— Є у нас забиті, але однаково ліпше, що пішли ми в гори. Там, на долині...

— Що з рукою в тебе, Даниле? — крикнула в цей час одна жінка.— Тебе поранено?!

Він сказав:

— Що ця рана? Серце поранено! Хто то говорив, що ліпше би нам не ходити в гори? Це ти, Кириле? Так чого ж ти сидиш тут? Іди туди, іди на долину. Тільки, чуєте, ми відповідаємо лише за людей, які з нами тут, в горах. А за тих, що підуть на долину, ми відповідати не будемо. Хто хоче повернутись туди? Кажіть, ну, кажіть, люди!

Ніхто не обізвався. Кирило Тупчик також стояв мовчазний, замислений. Тільки очі його все бігали й бігали по-схлах ущелини, по смузі неба над ними.

Уночі кленівчани ховали загиблих. Коли добре стемніло, з ущелини вийшов похоронний похід. Тіло Софії Троянівни несли на гнучких, зроблених з молодих берізок ношах, тіло Семена Лелекача несли на джерзі.

Тихо було навкруг. Тільки ширококрилі нічні птахи, сумно попискуючи, ширяли над натовпом. Ще жалісливо зойкала, але одразу й затихала Софіїна мати — Домаха Трояніха. Від багатьох ніг глухо стугоніла гора та каміння, зрушене зі стежки, скочувалось в ущелину.

Попереду йшов Данило Ковач, поруч з ним ще кілька партизанів. Коли б хто знав, як боліло серце у Данила і як йому важко було робити кожен крок! Скільки і яких важких звісток принесли йому останні дні! Десь серед темної ночі йде під нагаями сестра його Юлина. А це ще однієї дівчини не стало.

Софія Троянівна була подругою Юлини, приходила на кичеру до них у хату. Данилові страшно було думати, що голосу Софії вже ніколи він не почує.

Не стало й Семена Лелекача. Як багато зробив цей тихий на перший погляд, але сміливий чоловік, і як багато він міг ще зробити! А от смерть блукає й блукає в Карпатських горах, забирає людей.

На вершині гори між двома ялицями викопали могилу.

Чудова й велична ніч пливла над землею. Це була, мабуть, одна з тих ночей, що приходять, як дарунок, і закінчують осінь. Гори навкруг нагадували велетенські кораблі, зорі над ними були, як запалені на щоглах ліхтарі, ущух вечірній вітер. Тим більше було боляче, що такої чудової ночі доводиться опускати в землю передчасно загиблих рідних людей.

Довго стояли люди над могилою, дивились на гори й долини, і з багатьох очей котились важкі сльози.

4

Була пізня година ночі, коли до табору добрався Павло Тиснянець. Жвавий легінь знайшов серед непроглядної темноти стежку в горах, вийшов майже до ущелини, натрапив на вартових, які й привели його до Ковача.

— Що за хлопець? — запитав Данило, побачивши перед собою стрункого юнака, оточеного вартовими.

— З нашого села, — почали вартові.

— Вуйку Даниле! — крикнув Павло. — Це ж я, Павло Тиснянець. Біда, вуйку Даниле. Механік з тартака наказав мені швидше бігти в гори й повідомити, що до села прибув батальйон піхоти, ще й мінометники. Вони вже вирушили з села, ідуть між кичерами.

— А ти бачив, куди вони прямують?

— Бачив, вуйку Даниле, — відповів Павло. — Я навмисне затримувався. Біля Гніздилової скелі розбилися надвоє, частина пішла праворуч — Сухим плаєм, частина повернула на Вовчу стежку. А міномети стоять під скелею.

За кілька хвилин у колибі Данила Ковача зібралися члени Народного комітету. Не було на зборах Семена Лелекача, але на батьковому місці сів його син Кирило. За наказом Ковача в усьому таборі будили тих, що могли тримати зброю в руках; чимало партизанів уже вирушили на гірські стежки й кичери.

Вхід до колиби був завішаний рядном. На дерев'яному чурбаку серед колиби горів каганчик. Кволе проміння його блукало по стінах, вкритих росою, і по стрижених обличчях людей.

— Що ж, друзі,— спокійно і майже тихо сказав Ковач, поглянувши на Короджія, Сегеня, Кирила Лелєкача.— Думаю я, що вночі вони в гори не підуть, добралися до Гніздилової скелі, там і стоятимуть. Проте спати і нам сьогодні не доведеться.

Данило ніколи до цього не був військовою людиною. Він, напевне, і не хотів би стати військовим. Але він мусив тікати в гори, в горах мусив оборонятись від ворогів, далі став на чолі партизанського загону і думав, як боронити рідних людей. Так його і вчило життя. Він учився, коли за ним гнались вороги, вчився тоді, коли в перших сутичках пробував свою силу, пробував він разом з тим і силу людей, які боролись тут разом з ним у горах.

Через усе це Данило Ковач, не будши військовим, у цю ніч добре розумів, що робиться навкруг у горах, він знав, як їм діяти, щоб з невеликими своїми силами перемогти ворога, сили якого переважали їхні в десять-двадцять разів. Для того, щоб перемогти ворогів, у Ковача було перше й основне — він розумів, звідки і як ідуть ворожі загони, знав, де й чому вони зупинились, відав, які саме сили має ворог, вивчив усі ті стежки, якими він міг поткнутись.

Фашисти ж не знали, де притаїлись партизани,— де вже їм було відати, скільки їх е! Замислюючи нагло напасти на партизанів, вони самі ждали кожної хвилини, що партизани налетять, як грім, на них. Через те вони й побоялись іти вночі в гори, а діставшись до плаїв над селом, зупинились там. Їм страшні були Карпатські гори й люди, що живуть у них. Маючи досконалі плани «Рутенії», як називалася тоді на військових фашистських картах Закарпатська Україна, вони всюди йшли, проте, як у тумані, і на досконалих цих картах бачили тільки смерть.

У Данила Ковача не було жодних карт. А хоч би вони і були в нього, то навряд чи зміг би він їх прочитати. Йому й не потрібні були якісь карти — він знав тут усі гори, ліси, ізвори, стежки, переходи, як рідну хату, як рідне гніздо.

Він не тільки знав гори, але і все те, що могло б придатися на оборону. Знав, на яких стежках зроблені були завали, і де столітні буки та ялиці перегороджували шляхи до надійних сховищ. У багатьох місцях на

вершинах кичер і над урвищами партизани Данила Ковача приготували купи каміння, яке кожної миті могло нестримною лавиною ринути вниз. Від ущелини, де ховались кленівчани, стежки вели до Ясенів, до Квасів, до північних перевалів і за Чорну Тису, а там діяли інші партизанські загони.

На світанку глухо вдарили міномети. Біля Сухого плаю розтяглися півколом гонведи. Ще одна група гонведів рушила в гори від Вовчої стежки.

Гори не озвалися на постріли з мінометів. Тиша зустрічала гонведів, які перебігали від ліска до ліска і від скелі до скелі. Гори мовчали, і тільки луна народжувалась там, де вибухали міни, а ліс повторював і повторював нестямні крики гонведів.

Уже добре припікало сонце, коли гонведи добралися до Красної Новиці, і всі одразу кинулися до холодного джерела, яке било там з-під скелі...

На вершині Красної Новиці почувся шум, ніби туди налетів шалений вітер; горами луна покотилась, і розлігся тяжкий тріск і двигтіння; над деревами раптом з'явилася й стала підійматись до неба хмара чорного порошу.

За якусь хвилину загрозливий гуркіт почувся на крутих схилах гори; хто з гонведів підвів очі, той побачив, як там гойдалися, тріщали й ламалися столітні дерева і як усе нижче й нижче по схилу повзла темна хмара.

З вершини Красної Новиці котилися десятки й сотні величезних каменів-кругляків; падаючи, вони зрушували на льоту інше каміння; вся ця лавина ламала й трощила дерева, заливала, як нестримна хвиля, весь схил гори, нищила все на своєму шляху, ревла, як табун скажених бугаїв, і, нарешті, впала чорною хмарою до підніжжя і затопила все під собою.

Неначе обзиваючись на гуркіт цієї кам'яної лавини, вдарили кулемети на висотах біля Сухого плаю і вдарили саме з таких місць, звідки видно було, як на долоні, всіх гонведів. Кулемети били до того часу, поки гонведи, втративши майже половину свого складу, не кинулись назад.

Гори й люди! Вони воювали того дня разом.

Василь Гербера також прокинувся і сів біля своєї колиби, почувши тривогу в таборі. Всі вже знали, що до табору хочуть прорватися гонведи. Хто міг, той брав зброю, хто не міг її взяти, той думав про те, як бути корисним у таборі, де лишались жінки, хворі й діти.

Управитель школи і не подумав про те, що йому слід було б узяти в руки зброю. О ні, він з першої години, коли опинився серед партизанів, заявив, що не хоче й не може нікого вбивати...

Але сидючи в темряві біля колиби, він таки думав про зброю. Уявляв, як під запоною ночі скрадаються гонведи, уявляв їхні обличчя, бачив блискучу зброю в їхніх руках.

Одного він тільки боявся в цю нічну годину: щоб не добрались сюди, до табору, гонведи й не почали всіх винищувати.

Адже вони можуть нагло вбити і його, Герберу!

Перед ним виринуло з темряви обличчя о. Федора Стрипського, і він ніби почув його слова: «Не бійтесь, не бійтесь, сину! У горах вас не вб'ють, а гонведи також не зачеплять, бо вони знають вас, сину! Хайль Гітлер, хайль Хорти!»

Сидючи біля колиби й здригаючись від холоду, Гербера беззвучно шелестів сухими устами: «Я виконував спеціальне завдання, я не міг раніше вирватись з цього табору, я служу вам, хайль Гітлер, хайль Хорти!» Крім того, він був переконаний, що там, де гонведи, буде і о. Федір Стрипський. А для Стрипського у Василя Гербери було багато матеріалів. Гербера знав тепер усіх керівників партизанів і міг на пальцях порахувати комуністів.

В одну з таких напружених і дуже неприємних хвилин Василь Гербера помітив, що хтось сів на камені недалеко від нього.

— Хто це? — запитав Гербера.

— Це я, пане управитель, — пізнав він голос Кирила Тупчика. — Чи ви чуєте, яка тривога?

— А так, Кириле, тривога велика. Щось, видно, має статись. Боюсь, що кепсько може бути.

Кирило Тупчик підсів ближче до управителя.

— То, може, краще,— прошепотів він майже на вухо Гербері,— утекти звідси?

Василь Гербера і сам думав про втечу. Але цю думку він одразу ж відкинув. Утекти в ніч разом з Тупчиком, боячись і гонведів, і Кирила разом, о ні.

— Що ви, що ви? — зашепотів Гербера.— І в мислях того не маю. Будемо триматись до кінця.

— Як хочете,— сердито сказав Тупчик.— Я про вас був іншої думки, пане управитель... Прощайте!

Він одійшов від Гербери, зник у темряві.

Вранці Гербері не довелося шкодувати, що він зробив такий крок. Гонведи до табору не пробились. Як це сталося, ніхто докладно не міг розповісти. Такі події треба бачити на власні очі! Через це операція партизанів так і не справила на Герберу належного враження.

Незрівнянно більше вразило його те, що сталося після цієї операції. Одразу ж після закінчення сутички з гонведами по табору пройшла чутка, що партизани на одній з кичер піймали Кирила Тупчика, який намагався втекти з табору і поранив одного з партизанів, які його затримали. Гербера бачив, як Тупчика із зв'язаними руками провели мимо ущелини. Згодом з далеких кичер долетіло кілька пострілів.

Тоді Василь Гербера прийшов до остаточного висновку: досить гратись з вогнем! Він мусить швидше тікати з табору! Але ж тікати не так, як Тупчик. Той тікав на північні кичери, у нього в руках була зброя. Ні, тікати треба на південь, прямо в долину. Зброя? О ні! Вона йому не потрібна!

Василь Гербера ждав. Він поводився достойно, як слід, видобув десь русинський буквар і у вільні години вчив дітей. І ніхто не знав, що з тих літер, яким навчає управитель школи дітей кленівчан, можна скласти тільки одне слово — смерть.

«Годі! Годі гратись з вогнем!» — твердо вирішив Василь Гербера.

6

Минуло багато часу, а рана на руці Данила Ковача ятрилась і наливала, він весь горів, ходив як у тумані. Данило нікому не признавався, що заслаб і що його мучить рана на руці. Хто міг допомогти йому в цих

горах? Адже тут тільки чули про лікарів, але ніколи не бачили їх у вічі.

Побоюючись, щоб йому не стало ще гірше, Данило готувався, з усіх сил намагався налагодити зв'язки з іншими селами, де, як йому було відомо, також існували партизанські загони. Йому й пощастило налагодити зв'язки з Ясенями, з Квасами, з іншими селами. А це все збільшувало в командира партизанського загону певність, що гуртом вони переможуть.

Якось Ковач зібрав уночі своїх помічників, членів Народного комітету, командирів.

— Які відомості з Кленів? — запитував Ковач у розвідників.

— Стоять фашисти на місці, у гори наче не збираються наступати.

— А що чути з Рахова?

— І до Рахова вони підтягли сили, зупинились...

— Зупинились! — роздратовано сказав Ковач. — Вони-от зупинились, але скоро рушають назад. А тут у таборі хтось ширить чутки, що вони так і стоять. Радянська Армія, мовляв, через Карпати не рушить, ми в горах пропадемо.

— Це Тупчик...— почав Короджій.

— Ні, Йосипе, не один тільки Тупчик. Є й інші серед нас, є вороги, — це вони шкодять і шкодять.

Ковач махнув здоровою рукою і продовжував:

— На фронті тихо, але скоро буде великий бій! Чуєте, скоро буде великий бій! Надія тільки на Радянську Армію. Я багато думав — тільки вона нас врятує. Але й самі ми мусимо боротись. Сьогодні вночі я чомусь не міг спати, лежав і чув, як на півночі за Синевірським озером, у Турянській долині б'ють гармати. Ні, навряд, щоб туди вже вийшла Радянська Армія. Коли б вона була там, гори заgrimіли б і тут. Але там гримить, гриміло від самого ранку до вечора.

Він подивився на членів Народного комітету, що сиділи біля нього. Обличчя командирів повернулись на північ.

— А що, — запитав Данило Ковач, — коли б ми послали кількох чоловіків на північ? Там б'ються наші люди, ми мусимо пробиватись до них.

— Це було б добре, — озвався Йосип Короджій. — Тільки у горах немає доріг. Хто туди пройде?

Мовчання тривало довгу хвилину. А тоді в колибі пролунав голос:

— Я пройду до Турянської долини.

Спираючись на ціпок, серед колиби стояв чабан Юрко Сегінь. Він дивився на вогник каганця, стиха говорив:

— Пройду, коли треба, люди. Вже тоті гори я добре знаю. І шляхом на Турянщину не раз в житті ходив. Коли б тільки дали зі мною когось молодого.

Молодий знайшовся. З чабаном згодився піти розвідник Хома Змерзлий, і хоч не хотілось Данилу відпустити його, проте мусив одпустити.

Данило Ковач ще не кінчив усіх справ.

— Маю діло до вас,— сказав він людям.— Може, ми зараз, через хребет, пошлемо звістку Радянській Армії і будемо просити, щоб наші брати швидше йшли сюди?

Сегінь усе стояв, спираючись на свій бігар. Поруч нього став юнак, у якому всі пізнали Павла Тиснянця.

— То добре, Павле,— сказав Ковач.— Ти ж нібито працював колись на лінії Арпада.

— Працював і все пам'ятаю, вуйку Даниле,— жваво відповів Павло.

— І через лінію ту пройти зумієш?

— Зумію,— сказав Павло.

— То й підеш,— сказав Ковач,— а з тобою ще кілька наших партизанів.

7

Ще сірий морок повз над полонинами і густий туман закривав долини, коли вартові на далеких західних пляях знайшли жінку з двома дівчатками. То були Гафія Тиснянчиха з Настею і Софією.

— То це ви, Гафіє?— придивився Йосип Короджій.— Звідкіля ж це ви, як попали до нас у гори?

— Прийшла,— стомленим голосом відповіла вона.— А як не йти? Там, у Бочарах, мені нічого бути,— хазяїн, Кирило Полонинець, повернувся. А я пішла. Почула, що всі з Кленів вийшли в гори, от і пішла; не долиною, а горами, з кичери та на кичеру. Адже ми тут усе знаємо, скрізь рідна земля...

— Ви сказали про Бочари,— поцікавився Йосип Короджій,— і про якогось Полонинця.

— Йой, мій любий, саме про Полонинця,— заспішила Гафія Тиснянчиха.— Я ж у Бочарах, у його хаті жила, а він був на каторзі. Ждала я, що повернеться він, і діждалась. Повернувся він, а вже другої ночі я йому збрала трошки людей; потім прийшло їх ще більше. А там, коли приїхали в село фашисти й хотіли вигнати людей, Кирило Полонинець зібрав їх та й повів у гори, дай, боже, і йому щастя та здоров'я. З ними і я вийшла, аякже; а вже потім через Чорну Тису перебралася й сюди.

Теплі почуття наповнили груди Йосипа Короджія. Тиснянчиха принесла радісну новину—і за Чорною Тисою, де в'ється Тиса Біла, у лісах ходить партизанський загін, яким керує Кирило Полонинець, а поруч нього ходять, певне, ще й інші загани. Не тільки на північ, а й на південь все більшають і більшають партизанські сили.

Гафія Тиснянчиха запитала:

— А де Данило?

— Спить наш командир,— відповів Короджій.— У нього тепер, Гафіє, багато діла.

— І нехай спить,— промовила стомлена жінка.— Нехай спить, коли в нього таке велике лихо.

— А що, Гафіє? Скажіть!

— Юлину забрали,— зайшла сльозами стара.— Забрали її і всіх дівчат та легінів з Бочарів. Лихо моє, лихо, як сказати про це Данилові, не знаю.

— А ви й не говоріть, Гафіє,— зашепотів Короджій.— Скажіть, що вона там, у Бочарах. Він хворий зараз, Гафіє.

— Йой,— згодилась вона.— І справді, не скажу... Не треба говорити, навіщо краяти серце. І вона прийде, ей-ей, чує моє серце, що скоро має бути.

Так вони сиділи поруч на холодній і вогкій землі, говорили між собою. Серце Короджія дуже хотіло сказати матері ще одну новину— про Павла, її сина. І він сказав:

— Павло ваш, Гафіє, прийшов до нас, а оце кілька днів тому подався за перевал, щоб сказати там, що діється у нас на Карпатах. Через лінію Арпада, на схід...

Він ждав, що стара жінка заплаче, і готовий був втішити її найщирішим словом.

Але Тиснянчиха не плакала. Сірий, передсвітанковий морок стелився над землею, і в тьмяному мороці Йосип Короджій побачив виснажене обличчя старої жінки, побачив її теплі материнські очі, що дивилися на схід. В цих очах не було сліз, в них відбивалися вогники зорі, що висіла низько над Карпатами.

— Антін десь там,— шелестіла сухими устами вдова.— Павло теж пішов туди. Ми тут. Кирило Полонинець — ген там, за річкою. Юлина повернеться. Ми такі зйдемося! Чи чуєш, Михайле!

8

Юнаків і дівчат з Бочарів деякий час тримали в таборі за Раховом. Втекти з табору нічого було й думати, шматочок землі, на якому вони тулилися, обнесений був у кілька рядів колючим дротом, а з усіх боків збудовані були ще й вежі, на яких день і ніч стовбичили жандарми. Кількох юнаків, що пробували підритись під колючим дротом і втекти на волю, жандарми вбили на місці. День минав за днем, ніч за ніччю.

Разом з усіма в таборі сиділа й Юлина. У довгі, безсонні ночі, сидючи на холодній землі, поглядаючи на гори й перевали, на зорі, що обертались в небі, вона думала, як рятуватись їй і як рятувати юнаків і дівчат, разом з якими вона поділяла муки й знущання. Ні, надії на рятунок тут у них не було.

Ця надія з'явилась тільки тоді, коли одного вечора всіх підняли, вишикували посередині табору, наказали взяти свої клунки. Отже, їх поведуть далі, а далі — це шлях, це можливість втечі!

Проте куди вони могли втекти? Їм тільки здавалось, що вони зможуть втекти, якщо вирвуться за колючий дріт. Але ж тільки вони вийшли з табору, їх стіною оточили жандарми, страшною і безжальною стіною.

Спочатку вони йшли в сірих сутінках, потім зарнули в темінь ночі, пізньої ночі дійшли до Ділового й повернули праворуч, до Великого Бичкова. Жандарми жодного разу не розірвали своєї живої стіни, а йшли, змінюючи одні одних, відпочиваючи по черзі на машині, що тихо гуркотіла позаду.

Надія зникла! Хтось із юнаків, яким доводилось часто бувати в цих місцях, сказав, щоб усі пильнували.

коли наблизяться до містка, що перетинає біля Великого Бичкова гірську річку.

— Там,— шепотіли юнаки,— можна буде кинутись врозтіч у річку, а далі пробиратись по-одному праворуч, у гори.

Як важко було передати по колоні ці слова про втечу. Як важко було умовитись про це за один крок від жандармів, що йшли з автоматами в руках!! Як здригнулися всі, коли почали наблизатись до гірської річки і коли прохолодою війнуло з ущелини!

Але жандарми були обачливими й сторожкими. Коли колона була вже зовсім близько від містка, вони послали вперед вантажну машину. Машина стала по другий бік містка, на кручі, шофер її, незважаючи на сувору заборону запалювати фари, все ж запалив їх, і широкі, ледь зеленкуваті промені так освітили місток і два шматочки шляху перед ним і за ним, що стало видно все, як вдень — до останнього камінчика. Всі ув'язнені знали також, що там, де обриваються промені світла й муром стоїть темрява, стовбичать з автоматами в руках жандарми. Ув'язнені подумали навіть, чи не привели їх часом жандарми до цього містка навмисне, щоб тут постріляти, скинути в річку.

Жандарми пропустили всіх невільників одного за одним через річку. В'язні того не знали, а жандармам було відомо, що кілька днів тому на цьому місці розбіглася вночі колона вигнанців з Кобилецької Поляни. Жандарми боялися ночі, темноти, в'язнів, тому вони й запалили яскраві фари, тому терпляче ждали, поки всі в'язні до останнього перейшли місток.

У юнаків і дівчат з Бочарів зникла остання надія. Близько Солотвин, за ним Сігот — отже, або страхотлива в'язниця, або ж ще страшніший шлях — залізницею на Захід, у нові концтабори, у вогняні печі. І жандарми пожвавішали, повеселіли, загелготали: вони вже умовлялися про веселий вечір, який проведуть у Сіготі.

Солотвин був зовсім близько: в'язні йшли довгим рівним шляхом, обсадженим через однакові інтервали деревами; вдалині в п'ятьмі вгадувались обриси солотвинських копалень. Раптом дерева над шляхом начебто ожили, подвоїлись, потроїлись; навкруг зчинилася така стрільба, що очі всім засліпило виблисками пострілів, а дух забило порохом димом.

Ув'язнені, одначе, чули розпачливі крики жандармів, бачили, як деякі з них пробували боронитись, але впали на землю; чули з п'ятьми рідні голоси:

— Гей, легіні, дівчата! Тікайте в кілька боків! Завертайте ущелиною до поляни! До Тиси! Розсипайтесь ширше! Не подавайте голосу! Ми йдемо з вами! Швидше, легіні, швидше, дівчата!

Юлина завжди бігала швидше від усіх дівчат на селі. Тепер вона просто летіла! Сірів туман над болотом, сірили хмари вгорі, сіріло все, все навколо. Але їй здавалося, що вона вирвалася із пазурів смерті і летить на крилах до щастя.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

1

Уранці, ледь розімкнувши важкі повіки, Данило Ковач побачив недалеко від себе знайому жінку.

— Почекайте! — промовив він. — Та це ж ніби Гафія Тиснянчиха? Як ви добилися сюди, Гафіє?

— Ой і не говори, — забідкалась вона. — Добилася, прийшла, та от уже й дома. А де ж я мусила бути?

Підійшов Йосип Короджій. Він розповів, які вісті принесла Тиснянчиха.

— То добре, — зрадів Ковач, почувши про загін Кирила Полонинця. — Збираються наші сили. За цю новину спасибі вам, Гафіє.

Данило хотів спитати у Гафії про Юлину. Він знав уже правду про сестру, але Гафія все це бачила на власні очі.

— Гафіє, а як Юлина? — запитав схвильовано.

Тиснянчиха крайком хустини витерла рота, але сказала не те, що знала і що жадав знати Данило.

— На долині Юлина. Жива й здорова.

Данило глянув на Тиснянчиху, й смутна посмішка пробігла по його устах. Мати з верховини! Де в тебе й беруться сили, щоб підтримувати інших людей? Що ж, нехай буде й так, будемо вірити, що Юлина жива та здорова.

Тим часом Гафія Тиснянчиха покликала до себе ще одну жінку з табору, дістала з-під поли головку часнику, три голки.

— Ти от, Даниле, бачу, хворий, — почала вона. — Ра-на в тебе на руці... Ми ось тебе з Катериною полікуємо.

— Лікувати? — посміхнувся Ковач.— А чи вмієте, Гафіє?

— Хто ж зна,— широ призналась вона.— А спробувати можемо. Адже не завадить.

— Ну, то й лікуйте,— згодився Данило.

Підступила ближче до Данила, затупцювала на місці й Катерина, яку з собою привела Гафія, стала примовляти:

Йшла Маруня,
Йшла Якуня,
Йшли пищачи,
Йшли кричачи...

Це все було таке предковичне й древнє, як ліси навкруг, як Карпатські гори. Але що нарікати, коли інших ліків тут, в горах, люди майже не знали. Але що це? У старі, древні слова раптом вплелося те, чого ніколи не говорила раніше жодна знахарка:

Не пищіть, гишиги,
Не кричіть, притруди,
Ідіть до фашиста,
Там його візьміть!

Данило Ковач від щирого серця засміявся:

— Оце так ліки! Ай-бо зразу одужаю!

А баби в цей час виїняли приготовані листки бишизника, чи подорожника, обмили їх у студеній воді, приклали до рани. Данилові й справді стало легше, рука його перестала горіти.

Раптом він забув про рану. Серед тиші, яка панує звичайно в горах на світанні, до його вуха долетіла луна далекої канонади. Ковач підвівся і прислухався. Ні, його вухо не могло зрадити. Там, на півночі, де кінчається Нижній Бескид і де починається Середній і Високий Бескиди, земля двигтіла від канонади. Гриміли гармати і на півдні, де тягнуться Гуцульські Бескиди, і скрізь — на півночі і на півдні — чути було безконечне гудіння літаків; повітря здригалось над горами і на землі; в передранковому сірому небі кипів гарячий бій.

2

Луну далекої канонади чув і Василь Гербера, але міркував про неї, звичайно, не так, як Данило Ковач. «Це,— подумав він,— почався той наступ на півночі й

на півдні Карпат, про який писали всі газети». Перед очима його стояли ті армії, які він бачив на долині.

Гербера непокоївся. Якщо наступ почався, він мусить бути негайно на долині. Він знає тепер, де в горах ховаються партизани. За кожне його слово заплачено буде золотом, отже, треба чим швидше тікати звідси.

Почало вечоріти, коли, повертаючись з групою партизанів, що ходили по воду та по дрова, Гербера відстав від них. Година була вітряна, накрапав дрібний дощ, небо заволокли густі хмари. Притаївшись під кущем глоду, Гербера довго слухав, як затихають вдалині кроки партизанів; він здригався й озирався, коли на нього падали важкі осінні листки, а шию сікли дощові краплі. Постоявши отак якусь хвилину, Гербера кинувся в бік від табору.

Спочатку він біг у присмерках лісової хащі, спотикаючись на зотлілих пеньках, розриваючи одяг, закривавивши руки на колючках шипшини й глоду. Потім пішов повільніше.

Весь час, поки продирався лісом, у нього нестямно билось серце, кидало в піт, підгинались ноги. Він навіть не уявляв, що йому буде так страшно... Ліс, де Гербера недавно йшов спокійно з партизанами, тепер, здавалось, наповнився страхітливими істотами. Він побіг, втрачаючи останні сили.

Гербера зупинився й перевів дух тільки на узліссі, де починалась крута кам'яна круча, а за нею — долина. Лишилось знайти стежку на цій кручі й спуститись.

Він зупинився над безоднею і довго придивлявся, нарешті знайшов такий куточок, де по кручі, спадаючи вниз, тягнувся ізвор, густо порослий деревами й кущами. Гербера метнувся до цього ізвору.

У цей час прозвучало коротке й суворе:

— Стій!

Гербера пізнав цей голос і того, хто стояв у сутінках під деревами. Це був Короджій. Він тихим кроком, тримаючи в руках автомат, наближався до Гербери.

— Ніби збирались спускатись, пане управитель,— з притиском на кожному слові промовив Короджій.— Що ж, спускайтесь. Я почекаю.

— Крий боже! — крикнув Гербера.— Я нікуди не думав спускатись, тільки дивився в долину... Я...

— Дивились? — посміхнувся Короджій і ступив ще крок у його бік.— Що ж ви видивлялись тут, так далеко від нашого табору?

— Я ходив з партизанами по дрова й воду. Он вони пішли. Коли треба, я їх покличу.

— Не кричіть! — суворо сказав Йосип Короджій.— Партизани давно вже в таборі. Кликати їх нічого. Ми їх скоро побачимо.

— Прошу вас! Прошу вас! Ходімо до табору, пане Йосипе!

Але Гербера з усією очевидністю розумів, що в таборі його жде суд, а за ним смерть.

Все сталося далі за коротку хвилину. Кинувши погляд на Короджія, Гербера зробив стрибок, вчепився в автомат з усією силою, яка була в його тілі, рвонув його і таки вирвав. А далі, не тямлячи себе від страху і не знаючи, що робити з автоматом, він підійняв його над головою й шпурнув у безодню.

Високий, блідий, з перекривленим від огиди обличчям, стояв Короджій над кручею. За кілька кроків від нього — Василь Гербера. Смерть і тільки смерть бачив Гербера в цю хвилину перед собою. Будь-якою ціною він прагнув врятуватись. Змахнувши руками, він кинувся вперед, намагаючись збити з ніг і зштовхнути Короджія в провалля.

Боротьба йшла за крок від безодні, кожен з них знав, що все вирішують короткі хвилини і що перший невправний рух коштуватиме життя. Були секунди, коли здавалося, обоє вони разом зірвуться в прірву.

В наступну секунду, відчувши, що руки Гербери на мить ослабли, Короджій з усієї сили штовхнув його від себе.

У безодні народився і затих нестямний крик. Десь внизу, на дні, пролунав короткий удар. Довго ще після того в ізворі і по всій кручі осипалось каміння.

3

Притулившись гарячим лобом до шибки вікна, Гаврило Клумак дивився на захід. Сонце заходило за хмари червоно — на вітер.

Але не вітер турбував Гаврила Клумака. Його не-

покоїло інше: становище на фронті, події останнього часу в горах, власні справи.

На фронті робиться щось незрозуміле, гармати глухо гримлять десь на півночі Карпат та ще далеко на півдні. Та що сталося з гонведами, які охороняли лінію Арпада? З самого ранку з перевалів ідуть і йдуть гонведи, і всі вони розгублені, перелякані. Вже й вечір, заходить сонце, а на вулиці все ревуть машини, все гупають ковані чоботи. Про піхотинців та мінометників, що приїжджали до Кленів воювати з партизанами, і говорити нічого,— вони стрімголов подалися до Рахова.

Кілька разів Гаврило виходив на вулицю, пробував почати розмову з офіцерами або бодай гонведами, але тим було, видно, не до того. Побував Гаврило і в о. Федора, але намісник тяжко захворів — лежить у ліжку, слухає радіо з Рима, а що те радіо передає — анітлень.

Від священника Гаврило рушив до Репашів. Там він з несподіванки отетерів — вікна і двері в хаті Репашів були замкнуті на прогоничі, ще й забиті дошками. Гаврило аж зубами зарипів — адже виїхали, от тобі й влада! А потік гонведів котився й котився з гір, вже вони не могли вміститись на шляху, брели стежками над річкою і вище по всіх схилах гір. До Рахова, до Рахова!

Остаточо ж вивело з себе Гаврила те, що він побачив на кутку, де жили Цайлік і Немет. У червонкуватому світлі надвечір'я пани з пушти запрягали коней, у фургонах уже сиділи їхні жінки й діти, а між ними Гаврило побачив і дружину не кого іншого, а свого брата Дмитра — Варвару.

— Ви ж куди, шановні пани? — запитав Гаврило, ставши серед двору в Немета й заклавши руки за спину, щоб хоч тепер показати свою зверхність над панями з пушти.— Збираєтесь, бачу, в далеку дорогу?

— Ідемо, пане Клумак, додому. Годі, будь вони прокляті, ці ваші гори!

— Вони такі ж мої, як і ваші,— оскалив зуби Гаврило.— Ждять мене в пушті, моя черга до вас у гості їхати.

То був злий жарт! Гаврило Клумак втрачав розум від того, що бачив.

— А ви куди? — підійшовши до фургона, запитав він у Варвари.

— До Рахова,— неохоче відповіла та.— Та що ж ви стоїте? Поганяйте швидше, ласкаві пани!—благала вона.

— Дмитро дома? — не відставав від неї Гаврило.

— Дома,— відповіла, наче псові кістку кинула.

Пани з пушти замахали батогами, з-під коліс бризнуло грязюкою, фургони виїхали на вулицю і там влилися в потік, що котився з гір.

А Гаврило Клумак довго стояв серед вулиці, дивлячись услід угорським панам. Тихою ходою повернувся він додому, сів біля столу в кабінеті. Німого Йосипа не було на осідку, він подався дістати пальонки. У кутку кабінету стояло неприбране ліжко, три стільці стовбичили під стіною. На покуті висіло кілька ікон, а між ними образ архангела Гавриїла. На буковому, незастеленому й брудному столі серед кімнати стояла сковорода з недоїденою ковбасою, у мисці лежав накрайний грубими шматками хліб, біля миски поблискував складаний ніж-золінген.

Сидячи біля столу, Гаврило поглянув знічев'я на сковороду, ковбасу, ніж. Йому стало шкода, що їжа марно пропадає. Повільно доїв ковбасу, хліб, витер об штани, склав і сховав у кишеню ніж. А тоді похилив голову на руки й довго так сидів, втупившись поглядом в образ архангела Гавриїла. І здалося йому, що архангел підморгує йому: «Отак-то воно, тезку!»

Потім Гаврило важко зітхнув, встав з-за столу і виїшов на ганок. Дяка богові, потік на вулиці рідшав і скоро мав обірватись. «Ні,— подумав Гаврило,— так легко вони лінії Арпада не здадуть. Ану, сходжу я лишень до Дмитра. Може, разом щось придумаємо?!»

— Я до тебе в гості,— сказав Дмитрові Гаврило, зайшовши до хати.

З першого погляду було видно, що Дмитро не ждав брата: він вовтузився в цей час біля великої скрині, що стояла в кутку кімнати, і, помітивши Гаврила, одразу прикрив ляду. Все ж досвідченим своїм оком Гаврило встиг помітити — у скрині лежало багато пакунків. «Гроші, безперечно, гроші»,— вирішив він про себе.

І ще одне встиг побачити Гаврило: біля скрині з правого боку стояли невелика валіза і звичайний, накритий чорною хусткою лозовий кошик.

«Отже,— подумав Гаврило,— братуха зібрався виїняти гроші з скрині й перекласти в кошик та валізку.

А там — і на долину! Варвара раніше поїхала, він слідом за нею! До чого ж і хитрий Дмитро!»

Гаврило промовчав, ні слова про це не сказав братові. Він завів мову зовсім про інше.

— Що ж це ти Варвару відпустив?

— Нехай їде,— махнув рукою Дмитро.— Чого їй тут сидіти?

— А ти?

— Що я?

— Сам також, бачу, збираєшся.

— Е, ні, я нікуди звідси не поїду. Мене й силоміць від цього місця не одірвеш.

— Брешеш! — гримнув Гаврило, наче в дзвін ударив.— Назбирав тих грошей, нав'язав пакунків. А тепер п'яти мажеш!..

Дмитро сполохано поклав руку на ляду скрині, розгублено заблимав своїми водянистими очима і запищав тонким голосом:

— Я грошей не збирав, я пакунків не в'язав, я нікуди не збираюсь!

Гаврило не одривав тепер очей від Дмитра. Той сидів на широкому ліжку, не знімаючи руки з ляди скрині. Гаврилові здалося, що він ніколи ще не бачив свого брата таким гидким і одворотним. Перед ним сиділа ніби й не людина навіть, а якась потвора — водяник, лісовик чи щось інше з диявольського кодла. Потвора легенько ворушилась, важко дихала й сопіла, чухалась, щось мурмотіла.

— Може, й краще було б,— сказав Гаврило братові,— коли б ти звідси виїхав. Адже ти слабкодухий, не витримаєш — і загубиш всю справу. У нас, бач, і зброя. Я також виїду, але гроші в тебе...

— Немає в мене грошей, Гавриле,— товкмачив своє Дмитро.

В цю мить Гаврило зрозумів, що більше йому говорити нічого й не треба. Гроші в Дмитра є. Випустити його з ними в долину? А з чим тоді залишиться Гаврило? З тартаком та бутинами? О ні!

Гаврило діяв холоднокровно й спокійно; дуже повільно підвівся з стільця, засунув руку в кишеню, в його руці блиснув ніж; крок вперед, рука звелася і з усією силою, на яку був здатний Гаврило, опустилася вниз. Почувся удар, ніби сокира впилася в денце діжки;

в кімнаті народився, але одразу й обірвався крик; вдарилися об бильця ліжка ноги.

— От і вбив! — хрипко сказав Гаврило, витираючи холодний піт з лоба.

Далі він прожогом кинувся до скрині, підійняв ляду й тремтячими руками заходився перебирати пакунки.

Але грошей у скрині не було. Там лежали акуратно перев'язані завірені різними нотарашами папірці на придбану Дмитром за безцінь на торгах землю.

— Так от він куди гатив свої гроші,— люто прошепотів Гаврило Клумак.— Землі захотів — тепер матимеш свою землю.

Він вийшов з Дмитрової хати, подивився, чи не видно кого навкруг, щільно зачинив двері. Хто піде в цю пору до Дмитра? А коли хто прийде — хай дивиться! Гаврило непричетний до смерті брата. Дмитро сам наклав на себе руки!

Дома його вже ждав німий Йосип. Він дістав пальонки, приготував закуску. Вперше, мабуть, за все життя Гаврило Клумак наказав Йосипові сісти до столу, налив йому склянку пальонки, а сам набрався так, що коли пізніше вийшов з хати, то вогняні кола раз у раз зринали перед його очима.

На темному небі над перевалами палахкотіли заграви — там ішов невпинний бій, рвалися міни, бомби, снаряди, там горіло все — навіть камінь.

На тартаку Гаврило знайшов одного тільки Ласло Потокі.

— А ти чого тут? — крикнув Клумак.

— То як же, хазяїне! — відповів Потокі.— Прийшов виконувати ваш наказ, гудіти в сирену.

— Покинь,— перебив Клумак.— Сьогодні гудіти не будемо.

— Чому, пане?

— Здається, ми своє тут уже відгули,— похмуро відповів Клумак.— Але я їм не залишу жодної цурки.

— Що ви надумали робити, пане?

— А що ж робити хазяїну, коли його добро загибає?

Гаврило ступив до закамарка, де зберігалось пальне, повернувся звідти, тримаючи в руках бляшанку з бензином і великий жмут клоччя, кинув клоччя на землю під дощаною стіною тартака і заходився поливати його бензином.

— От ми їм і присвітимо,— хижо говорив він і все дужче, і дужче перехилив бляшанку.

Ласло Потокі ступив убік, простягнув руку до купи брухту; за мить, озброєний залізним прутом, він підскочив до Клумака і щосили вдарив його по карку. Хазяїн хитнувся, але встояв на ногах, відступив крок назад, а потім, як ведмідь, посунув вперед, зім'яв, важко навалився на Ласло Потокі.

Цього разу, виявилось, Ласло не зважив своїх сил. Дужий був кленівський дукач. Через якусь хвилину Гаврило скрутив руки Ласло, притиснув його до землі.

— От який ти, голубе,— розлючено сичав він.— Бач, якого механіка тримав я на своїй фірмі! Ну, почекай, почекай, голубе. Якщо так, підеш до бога разом з тартаком. Нехай усе пропадає!

Притомившись від сутички, Гаврило Клумак сів на ослоні під стіною тартака і заходився шукати в кишені сірників. Але їх там не було.

— Йосипе! — закричав Гаврило, боячись залишати навіть зв'язаного механіка.— Йо-си-пе!..

Та слів його ніхто не чув. Бій на перевалі досягнув найвищої точки. Все навкруг шуміло, ревло, блискало.

4

Пізньої години на північ від полонини Бжезка партизани виявили групу людей. У сполохах тривожної цієї ночі партизани помітили їх біля дерева, що височіло над полониною. Тільки група вийшла з ліска, партизани оточили її.

— Руки вгору! — крикнули вони.— Руки вгору!

Раптом крик обірвався.

— От провалитись на місці,— радісно промовив хтось і з них,— коли це не наш чабан Сегінь...

— Гай-гай! — озвався й чабан.— Що ж це ти, Хомо, на очі заслаб, своїх не пізнаєш?

— Ніч темна, вуйку! — відповів Хома.— Тільки й вогню, що над перевалом.

— А вже й присвічують файно,— засміявся Сегінь.— Ми он звечора йдемо, а все ніби серед білого дня. Ну, веди швидше до Ковача. І людей всіх, що зі мною, пропускай.

Данило з Короджієм сиділи в колибі, вхід до якої щільно був завішаний ряднами. Схилившись біля каганця, вони вечеряли й радились про справи.

— Тут до вас люди прийшли,— почувся голос біля колиби.

— А хто там? — запитав Ковач.

Обережна рука відсунула рядно на дверях, і до колиби увійшли Сегінь і молодий чоловік у військовій формі.

— Вуйку! — радісно крикнув Данило.— То ви вже й повернулись?

— І не сам,— відповів Сегінь.— Дивись, Даниле, чи пізнаєш?

Ковач поглянув на юнака, і далека згадка з молодості зринула в його пам'яті.

— Певно не відаю,— поволі проказав,— але подібний ніби до Михайла Тиснянця.

— То є мій батько, товаришу Ковач! — сказав Антін.— Прибув до вас із своїм загоном.

— Із загоном? Почекай, але звідки?

— З Турянської долини, з штабу партизанського з'єднання. Там про ваш загін, товаришу Ковач, давно знали, тільки зв'язатись не могли. Аж тепер зв'язалися.

Данило ступив вперед, обняв Антона.

— Тут і мати твоя разом з дівчатами.

Але мати вже почула про сина, прибігла до колиби, стала напроти Антона.

— Сину мій, сину! — промовила радісно і кинулась йому на груди.— Я ж знала, що ти повернешся! І такий, як снівся мені. Який же ти файний, любий мій, солодкий! Тепер всі ми будемо разом! Наш Павло пішов за перевал, але він швидко повернеться.

— Ми його послали туди для зв'язку,— закинув слово Ковач.

— Повернеться! — впевнено сказав Антін.— І не сам повернеться. Адже наступ на Карпатах уже почався. Мусимо діяти й тут.

— Дійте, сини мої, дійте! — промовила Тиснянчиха. Вона вийшла з колиби, щільно завісивши за собою рядно.

— Сідай,— запросив Антона Ковач,— говори, що маємо робити.

— Либонь, ніколи вже сідати,— відповів Антін.—

На фронті почався наступ, будемо перетинати шлях фашистам.

Два командири стояли один проти одного, обидва мужні, міцні, хіба що Данило Ковач трохи старший.

— Ми тут зможемо багато зробити,— говорив Антін.— Зі мною є радисти, зв'язкові, ми зв'яжемося із штабом з'єднання, зв'яжемося із партизанським штабом за перевалом. А що в тебе з рукою, Даниле?

— Та... дряпнуло трохи,— відповів Данило.

— Наш табір бомбили фашистські літаки,— пояснив Йосип Короджій.

— Так чого ж мовчите? — похмурнішав Антін.— Олено! Оленко! — покликав він когось знадвору.

На дверях колиби стала жінка в звичайному верховинському одязі.

— Пані Ружена! — вирвалося в Короджія.

— Ружена... але не пані,— відповіла вона статечно.— Добрий вечір, товариші. Чого кликали мене, командири?

Ковач також пізнав Ружену. Але ж вона — дружина Гербери. А Гербера лежить на камінні в безодні. Ковач мовчав.

— Чого ж ви стали? — здивовано промовив Антін.— Товариш Ковач поранений. Огляньте-бо йому руку, Оленко.

Короджій тихою ходою вийшов з колиби, одразу ж за ним вийшов і Антін. У колибі залишились тільки Ружена і Ковач.

— Що у вас таке? — стривожено заговорила Ружена.— Якийсь рушник, ще й зілля. Карпатська травиця?

Перев'язуючи рану, Ружена один тільки раз подивилась в обличчя Ковачеві, і її очі зустрілися з його поглядом.

— Товаришу Ковач,— ніяково промовила вона,— я хотіла вас запитати... Де зараз Гербера?

— Гербера? — Ковач пильно дивився в її очі.— Його тут немає.

— Так,— зітхнула Ружена.— Я розумію, що тут йому немає місця. То він залишився з ними?

— Не зовсім так,— сказав Ковач.— Він залишився з ними, а потім прийшов до нас у гори, кілька днів пробув тут, хотів тікати. Його піймали край табору, над безоднею...

— Я розумію,— перебила його Ружена,— так і му-
сило статись. Він заслужив тільки на це, отже, коло
все ж таки зійшлось,— додала задумливо. Ковач так
і не зрозумів останніх її слів.

Коли вони вийшли надвір, там уже зібралось багато
людей.

— І коли її схопили? — чути було в темряві схви-
льований голос Антона Тиснянця.

— Вже давно, сину. Але, вір мені, Юлина така дів-
чина, що її не втримають. І ти не сумуй, не вболівай,
солодкий мій, любий.

Ружена стояла в темряві, чула ці слова, зрозуміла
їх, бачила перед собою обриси багатьох людей. І чомусь
вона подумала про те, що не тільки тут, а всюди, в ці-
лому світі, шляхи людей сходяться і розходяться, шля-
хи деяких людей обриваються, але коли люди мріють
і прагнуть одного, то вони здалеку йдуть, один до одно-
го, і шляхи їхні неминуче мусять зійтись.

Вона побачила поруч себе Йосипа Короджія. Він
стояв, спершись на рушницю. Темна постать вчителя
виразно окреслювалась на тлі сірого неба. Ружена при-
гадала давноминулі дні в Кленах, довгі вечори в Хусті
й один з них, коли вона, повернувшись додому, як звик-
ла називати дім лікаря Доломаша, зустріла Короджія,
пригадала ночі в Турянській долині, коли серцем була
тут, у горах, і все це ніби розкрило зміст тих слів, які
щойно сказав їй Ковач. Ружена ступила ближче до
Короджія.

— Ви чимсь схвильовані?

— Так,— відповів Короджій.— Мені випала недоб-
ра доля. Я мушу вам сказати...

— Нічого не треба говорити,— відповіла Ружена.—
Мені про все розказав Ковач.— У житті кожному з нас
судилося зазнати багато горя, але я вірю, Йосипе, що
тут, у горах, скоро завітне радість.

Ружена взяла його руку і міцно потиснула.

За якусь годину партизани почали спускатися з гір.
Готувалися всі в таборі, кленівчани рвалися до рідного
села. На перевалі ні на хвилину не стихала луна бою.
Далекі спалахи освітлювали плаї на схилах гір, і лю-

дям, що крокували серед темної ночі, здавалося, що великі вогняні обценьки охоплюють Карпати.

Недалеко від Кленів партизани зупинились. До села пішли розвідники. Коли вони повернулись, то доповіли, що в селі нікого не видно і нічого не чути, але одразу за селом у бліндажах засіли фашисти.

— Що ж,— сказав Антін Тиснянець.— Підемо в село. Звідти і вдаримо в спину ворогам. Нехай вони спробують ущелиною вириватись з Карпат.

Антін Тиснянець і Ковач ішли на чолі загону партизанів, що вступали до Кленів. Вони, тихо скрадаючись, ішли вулицею, часто зупинялись, нарешті спинились біля тартака, звідки почувся крик.

— Ви ждїть мене на вулиці,— сказав Ковач,— а я з кїлькама партизанами зайду на тартак від річки.

Партизани прийшли вчасно. Гаврило Клумак, зв'язавши механїка, сходяв додому й випив для смїливості добру порцію пальонки. Тепер він готувався підпалювати тартак.

Клумак запалив сїрник, другий, а коли спалахнув третій, щось раптом навалилось на нього, притиснуло до землі, і хоч як він борюкався, але швидко був зв'язаний і витягнувся, як колода, під стїною.

Аж тоді зрозумїв Гаврило, що сталося з ним. Пізнав він і людину, що розмовляла з ним.

— Бач, кого ми тут зустріли! — почув він голос Данила Ковача.— Пан Гаврило Клумак, хазяїн!

— Це ти, Даниле! — прохрипїв Клумак.— То й добре! Розв'язи-но мені руки. Тобі я, либонь, потрібний? Дуже добре, що це ви, землячки.

— Розв'язати? — гнївно крикнув Ковач.— Тебе? Живцем їв наших людей, а тепер надумав їх ще й палити?

— Я не палю своїх людей,— крикнув Клумак.— Ото — Ласло Потокї, угорець, окупант!

— Потокї окупант? Чи ви таке чули, товариші?! Ой, ні, не туди гнеш, пане, вже ми знаємо, хто такі окупанти! Ласло Потокї — друг наш, товариш, чуеш?

— Та невже я помилився? — мимрив Клумак.— Послухай, Даниле. Ну, гаразд! Ще одна помилка, остання. А ти пусти мене, Даниле, я тобі дам багато за цю послугу. Хочеш — пенге, хочеш — корони, можу дати й долари.

— Долари? — засміявся Данило.— Слухай, собако, чи розумієш ти, що нині робиться на цьому світі? Це тобі не Нью-Йорк, а Карпати. Лежи, проклятий, жди народного суду! Друже Ласло, дай мені руку! Дивись, що робиться!

На перевалі, одразу за лінією Арпада, били гармати; по всьому хребту лунав суцільний, безперервний гул, ліси від краю до краю стогнали, луна заповнила всі ущелини й долину.

Окремі виблиски, що з'являлись то тут, то там на перевалі, злилися й перетворились на вогняну стіну, яка невинно стала підійматись вище й вище, торкнулася хмар над горами, розпекла їх, почервонила й піднялася в саму глибіню бездонного неба.

Це Радянська Армія штурмувала перевали, це починався бій за краще майбутнє тих людей, які сотні років були відірвані від рідного народу, це сюди, на Карпати, перекинувся бій за щастя всього людства.

— Час іти,— сказав Антін Тиснянець.

Бійці загону — месники з Карпат — у темряві скрадалися пляями до бліндажів і окопів на схилах гір. Там, на Карпатах, тисячі радянських воїнів ішли на смертний бій з фашистськими ордами, тут — за Карпатами, від околиці Кленів скрадалась у темряві сотня людей. Але ж капля, кажуть, пробиває камінь. Коли капля буде гаряча, вона тим швидше проб'є камінь. У нездоланних людей вогнем горіли серця і невгасима ненависть клекотіла гарячим виром, який підмиває і руйнує найміцніші мури.

5

Бродій вийняв нарешті із схованки свою кишенькову партію. Йому здавалося, що для цього саме настав час. Радянська Армія прорвала фронт і швидко спускалася в долину. Де поділися полковник Крічфалуші і генерал Вінце? Радіо з Будапешта повідомляло, що полковник Крічфалуші пішов угору. Його було призначено секретарем верхньої палати. Про долю генерала Вінце Андрій Бродій нічого певного не знав. Генерала ніби вітром виперло з Ужгорода, і пан Бродій мав усі підстави вважати, що, не рахуючи високих осіб з єпископського капітулу, у нього не лишалося суперників. Настав, як

бував, правда, но ^{остань} біксові, але бував в Ардбадистин
но Кубані, над втиччю - це в мурині час, це
в час війни і шову історіє завжди побачив всі
ці місця і знав, що куди, в глибокому шумі
не припиняється шмат, існувала війна і були
гражданське на фашизм і історію, швидше за
полюв, шов пісок, на шовк, боротьбу за шов
у рідній землі і за шов у філому світі

Інше це писав Олександр Борисович у біду:
пешковській гурмі:

"Шукаю, що після цієї війни нестане шов,
якщо надобно, о шов і шовшов і шовшов це
шовшов неможливо. Шовшовшов і шов, шов
шов шов шовшов шов і шовшов шовшов."
Я помічав, і біду шов!

Там - шов шов - Олександр Борисович, і шовшов
шов шов, шов шовшов і шовшов шов шов шов.
шовшов шов, і шовшовшов і шов шовшов шовшов
Олександр Борисович, шов шовшов шовшов шовшов,
в шовшов шовшов, шов - шовшов, шов шовшов
шовшовшовшов шов, шов шовшов, шовшов
шовшов шовшов шов в шовшовшов - шовшов шовшов

Я шов шов в шовшов шовшов і шовшов
шовшовшов, шовшов шовшов шовшов, шовшов шовшов
шовшовшов шовшовшов. Шов - шовшов, шовшов - в
шовшов, і шовшов шовшов шовшовшов шовшов.

Романович перевернув шовшовшов шовшов.
шовшовшовшов шовшовшов шовшовшов в США,
шовшовшов шовшов і шовшовшов шовшовшов, шовшовшов
шовшовшов і шовшовшовшов в шовшовшовшов шовшовшов
шовшовшов!

і шовшов шовшовшов шовшов. Шовшовшовшов

Сторінка автографу роману С. Складенка «Карпати»

здавалося Бродієві, той час, коли він міг і повинен був оголосити про існування нової партії і захопити владу в свої руки.

Пан Бродій, звичайно, пам'ятав про ту обіцянку, яку колись давав партизанам. Обіцянка? Ха, обіцянка-цяцянка. Хіба Бродій дивився на це коли серйозно?! Навпаки, він зробив усе, щоб якнайбільше нашкодити партизанам Закарпаття, щоб знищити сили трудящого люду. Про партизанів він не міг спокійно думати, йому страшно було навіть згадувати про зустріч з ними. Як вишколенець європейських дипломатів, він вважав, що справжній політик і стратег мусить діяти за одним рецептом: шукати збройної сили, на яку можна спертись, добиватись будь-що влади, а потім — керувати народом. Думка про те, що народ сам може собою керувати, що він створює власну збройну силу й владу, була чужа за проданій душі. Рвучися до влади, він гарячково думав про те, на яку збройну силу має спертись. Агенти його вже вели переговори в Римі, Лондоні, Нью-Йорку. Сам Бродій діяв на Закарпатті.

У Мукачеві, на квартирі в Демка, він провів збори керівників Автономного землеробського союзу.

— Наш союз,— повідомив Бродій,— на сьогодні вже нас не може задовольнити. Калаї і вся партія угорських націонал-соціалістів надто багато говорили про свій зв'язок з нами. Наша партія мусить змінити форму й назву.

— Пане Бродій,— заперечили йому,— але як можна за один вечір створити таку партію й зареєструвати її в Будапешті?

— А її й не треба створювати, вона вже існує! — вигукнув Бродій.— От вона! Автономне об'єднання підкарпатських русинів. Підписали всі члени угро-руського клубу в Будапешті. Зареєстровано в канцелярії ради міністрів. Ми тільки дописуємо свої прізвища.

— Геніально! — захоплювались учорашні члени президії Автономного землеробського союзу.

— От тільки як з урядом? — блискав очима Шпак.

— Є й список членів уряду,— Бродій вийняв папірці з кишені.— Читайте, пане Жегора.

— Хвилиночку,— Жегора надів окуляри і, наче піп з поминальної граматки, вичитував: — Бродій Андрій — прем'єр-міністр, Демко і Шпак — заступники прем'єр-

міністра, Жегора — міністр внутрішніх справ... А знаєте, знаменито! — закінчив Жегора.— Підкарпатське об'єднання! Республіка! А ми її діти.

Тієї ж ночі Андрій Бродій повернувся до Ужгорода. Це була небезпечна подорож, але заради такого випадку Бродій вирішив навіть рискнути. Він мусив бути цієї ночі в Ужгороді, зв'язатись з Будапештом, послати всьому світові радіограму.

Проте нічого цього Андрій Бродій зробити в Ужгороді не міг. Тут уже не існувало жодної влади; збройним силам, які відступали через Ужгород, було не до якихось там нових урядів. Зв'язок з Будапештом був обірваний, радіо також не працювало.

І тоді, дивлячись з вікон своєї вілли на обрій, що палахкотів вогнями, чуючи, як вгорі гудуть і гудуть літаки, здригаючись від вибухів гармат, що стріляли за містом, і прикипаючи до стін у хвилини, коли снаряди з гір рвалися в недалеких кварталах, Андрій Бродій вирішив, що за даних обставин йому належить зробити одно — тікати.

У нього все було й приготоване для втечі. На подвір'ї вілли стояли дві легкові машини, раніше вже до Будапешта рушило кілька вантажних машин. Чого тільки не вивіз уже Бродій! Вивіз картини і мармур, бронзу і старовинні меблі, все, що міг награвувати, пакрасти на Закарпатті. У Будапешті Бродій задалегідь приготував будинок з підвалами й льохами. Там, напевне, все вже завалено його речами, вивезеними на вантажних машинах. На двох легкових машинах він думав тепер взяти з собою найкоштовніші речі. Що ж, панові Бродію буде з чим пересидіти в Будапешті.

А коли не пощастить пересидіти в Будапешті, коли й там буде таке ж, як на Закарпатті? І про це думав Андрій Бродій, навіть готувався до цього. Тоді в Рим, Лондон, Нью-Йорк. Зв'язки з впливовими особами і там були в нього зав'язані з давніх років, ці зв'язки не обривалися й останнього часу. Зовсім недавно, в Будапешті, Бродій ще раз і ще раз умовився через пана Дурі, який зв'язаний був з американською службовою інформацією, що в потрібний момент вся керівна група Автономного землеробського союзу переходить на службу до американських друзів. Звичайно, за солідну фінансову винагороду. На запах доларів усі вони лнуть

до одного табору — петлюрівці і гетьманці, волошинці, а тепер і бродіївці. Коли б тільки вирватись з цього пекла!

В кімнатах вілли було темно, але він навіть у темряві пізнавав картини, канделябри, старовинні свічники й ікони з храмів Закарпаття: Ах, вілла, як чудесно і затишно було тут ще не так давно! Хіба запалити її? Але Бродій одкинув цю думку — він повинен вернутись на Закарпаття.

Машини вже були заведені. Роздратований і розгублений, ступив він до передньої машини, ступив у послужливо розчинені шофером дверці, сів, заглибився одразу в свої неспокійні думи.

Коли машини рушили з міста, він не глянув навіть на вікна вілли. Бродій поцікавився тільки тим, чи йде за ними друга машина. Машина йшла, — на склі перед очима спалахували відблиски фар.

Під колесами зашумів дощаний настил мосту. На площі за ним ревіли військові вантажні машини. Коли б швидше вирватись з міста, виїхати на долину і мчати, мчати, мчати. Бродій не боявся, позад нього сиділи два жандарми, яким він обіцяв велику нагороду за рейс до Будапешта.

Коли виїхали за місто, панові Бродію стало так легко й приємно, що він вирішив навіть закурити. Вийняв сигаретку, вставив її в мундштук, запалив сірничка.

Але що це? Коли заблищав сірник, Бродій побачив поруч із собою іншого, не свого шофера. Машину він не відомий йому чоловік у зеленому кашкеті й шкіряній куртці.

— Що це? — вирвалось у пенсійного прем'єра.

Він обернувся назад і в світлі згасаючого сірника встиг побачити, що там сидять не жандарми, а двоє не відомих йому людей у кашкетах і шинелях без жодних ознак.

— Хто ви? Куди ми їдемо? — холодіючими губами ледве вимовив Бродій.

— Сидіть спокійно, Бродій, — владно прозвучав позад нього голос. — Біля вашої потилиці — дуло пістолета. Краще не повертайтеся до нього обличчям. А їдемо ми туди, де ви вже раз бували, — до партизанів.

На Карпатах довгий час було тихо. Мовчала по всьому хребту гір лінія Арпада, мовчали земляні й бетонні укріплення по схилах, тільки птахи кружляли над рядами колючих дротів, що висіли над урвищами й ізворами, а дві групи армій під назвами «Південь» і «Ф», як нахвалялось фашистське командування, були націлені для удару.

Це була не зовсім зрозуміла тиша. Коли вранці повівав північний вітер, було чути луна далекої канонади, з вечірніми вітрами долинав відгомін бою на півдні. Здавалося, що величезні ножиці з обох боків обіймають Карпатські гори й крають, крають фортеці, ліси, гори.

Несподіваний і страхітливий для фашистського командування удар Радянської Армії, що записаний в історії визвольної війни радянських народів як дев'ятий удар, почався на південь від головного хребта Карпат, в районі Арпад. Цієї глибокої осені в горах і на долині розмило всі шляхи, жодна сила, здавалося, не могла б перемогти бездоріжжя, ущелин, де були зірвані всі мости, швидких гірських рік, що котили важкі хвилі... Надіялося фашистське командування на збройну свою силу,— адже саме в цьому районі всі міста й села забиті були частинами групи «Південь».

І от на величезній площі вдарили гармати й земля здригнулася від гучного гуркоту, одночасно в небо здійнялися тисячі літаків, і там тісно стало від ширококрилих птахів, а слідом за вогняним валом по землі рушили воїни Радянської Армії — жадані визволителі!

Їм в обличчя бив сніг і дощ, їм шлях перетинали швидкоплинні ріки, земля, по якій вони ступали, густо була засіяна мінами, на них обрушилась вся сила фашистської зброї.

А вони все йшли і йшли вперед і вже на третій день з'явилися над берегами річки Тиси, форсували її, взяли з боєм місто Сегед — одно з найбільших міст Угорщини. В той самий час воїни Радянської Армії визволили й столицю Трансільванії — місто Клуж.

Пізніше луна перекинулася на північ від головного хребта Карпат. Там також була створена фашистським командуванням міцна лінія оборони, там також тягну-

лися і завали, і мінні поля, і ціла система споруджень із землі.

Але й там, коли почався наступ частин Радянської Армії, не було й не могло бути сили, яка могла б затримати дев'ятий удар, і падали фортеця за фортецею, визволялись з фашистської неволі місто за містом. 20 жовтня прапор Радянської Армії гордо замаяв над містом Дебреценом.

І в той час, коли почався наступ на півдні й коли Радянська Армія навально рушила вперед на північ, бій почався й на Карпатах, по всій лінії Арпада.

Такого бою, який стався на Карпатах у жовтні 1944 року, тутешні люди не знали й не чули.

Одного осіннього ранку, коли віяв гострий північний вітер і хмари котились горами й яругами,— десь далеко по той бік гір вдарили гармати, у небі в цей час з'явилися тисячі літаків, грізна лавина вогню і металу обрушилась на лінію Арпада, і сотнями хвиль покотилася луна на долину.

То Радянська Армія вершила свій дев'ятий удар, то радянські люди гнали ворога з рідної своєї землі, то брати зі Сходу поспішали на поміч рідним людям за Карпатами, то разом із сонячним сяйвом линула на захід вість про визволення.

Усю ніч в горах за Кленами не вщухав бій, гриміли гармати, розпеченим металом світилося небо. Бій ішов на величезній площі в кілька сот кілометрів, по всій лінії Арпада в довжину й глибину.

Третю ніч партизани не спали. У бліндажах за селом, в окопах, що розкидані були скрізь на схилах, кілька разів виникали жорстокі, криваві сутички.

Особливо упертою була боротьба біля одного дота. Кілька разів підкрадались партизани до нього й кожного разу одкочувались під зливою кулеметного вогню. Перед самим світанком три партизани підповзли з північного боку, увірвались до дота, перебили всю його обслугу... У цій сутичці загинув шофер з клумаківського тартака, веселий, сміливий Хома. Так і лежав під бетонною стіною дота, розкинувши руки, залитий кров'ю юнак з Верховини.

Проте Хома загинув не марно. Тепер висотки за

селом і кілька вогневих точок на них були в руках партизанів. Коли на світанні з гір у долини рушили недобитки вояків з лінії Арпада, партизани влучно їх розстрілювали і не пустили до Кленів.

За ніч з далеких полонин повернулись до села всі кленівчани. Вони знали, що в долині ще може статись бій, знали, що оскаженілі гонведи здатні на найбільші злочини. І все ж вони не могли бути в цей час далеко від села. Ранок зустрів чоловіків, жінок і дітей на кичерах і в лісах під Кленами.

Бій на перевалах уже стих. Сонце позолотило вершини Карпат, і вони вирізувались на чисто-голубому, ясному небі, як казкові палаці. Згодом проміння залило ліси й праліси, осяяло високі полонини, зігріло кичери. Заглянуло сонце і в долину, освітило там руїни й попелища, голубі води потоків, яскраві осінні квіти, зелену траву на царинах. Сонце було веселе, не по-осінньому тепле.

Слідом за промінням сонця з перевалів Карпат у долину рушили воїни Радянської Армії. Першими їх зустріли високо в горах партизани.

— Брати наші! Визволителі! — лунало там, де кілька годин тому чулися крики й рев битви, де земля і скелі горіли під ногами.

Спліталися в братерських потисках дужі руки воїнів Радянської Армії і лісорубів, чабанів; гуцульський барвистий киптар прикипав до зрошеної кров'ю шинелі солдата, щирі поцілунки зміцнювали слова, які йшли від самого серця.

Воїни Радянської Армії зупинялись на скелях, за які вони боролись, не шкодуючи життя. Перед ними відкривалися тепер західні схили Карпат, позначені багрянцем осені ліси, полонини з прив'ялими травами, глибокі ущелини, голубі ріки, села, сади. Так от він — століттями поневолений, загарбаний ворогами край, звідки лунав клич про допомогу, про возз'єднання з братами, з Радянською Україною. Здрастуй, Закарпаття, здрастуйте, гори й долини, які чарівні ви в неповторній красі своїй!

У Кленах нетерпляче ждали визволителів, своїх братів. Люди одягли найкраще з того, що у них ще залишилось, винесли все, що тільки мали; в центрі села, де високо на ясені почеплений був червоний прапор,

в святковому одязі стояли чоловіки, жінки, діти, а на столах, вкритих джергами, лежали хліб і сіль, стояли глечики з молоком, бринза,— а більше нічого не було в убогих мешканців багатого краю.

— Ідуть! Ідуть! — раптом прокотилося в натовпі. Чоловіки поправили киптарі, жінки — хустки, дівчата — дукачі й коралі на шиях, а малеча подерлася на тини й дерева.

— Беріть, Гафіє, хліб-сіль,— стиха промовив Данило Ковач і ступив уперед.

Розгублена, але щаслива мати поглянула на людей, на Антона, поклала на рушник хліб з грудочкою солі в скоринці і пішла тихою ходою поруч з Данилом Ковачем.

Воїни Радянської Армії йшли в бойовому порядку, під розгорнутим прапором, на чолі з сивуватим командиром. Побачивши людей, що зібралися біля будинку, над яким маяв червоний прапор, командир дав команду, і воїни зупинились.

Данило Ковач зняв крисаню й зробив кілька кроків вперед. Поруч з ним з правої руки йшла Гафія Тиснянчиха. Мати не знала, як їй ступати, а ще більше розчулилась, коли побачила між воїнів сина Павла. «Мій славний легінь, солодкий, хороший!» — кричало серце, шепотіли уста.

— Дорогі брати! — сказав Данило Ковач, і кожне слово його було чути в напруженій тиші.— Ми довго ждали вас, і коли б не ви, то прийшов би кінець нашому знедоленому краю. Погляньте навкруг, на ліси наші й гори, на потоки й скелі, на села й сади. Але ж то все належало не нам, а панам, і вони пили нашу кров рік за роком, вік за віком Тільки вчора тут ходила смерть. Вона зазірала в кожную хижу, вона звисала над кожною головою. Наші батьки завжди дивилися на Схід, за Карпати, і нас того навчили. Ми боролися тут, вірили, що рятунок до нас прийде зі Сходу. От він і прийшов! Просимо вас прийняти від нас хліб-сіль, просимо до наших господ...

Мати передала хліб-сіль командирові і чайкою впла на груди сина, обливаючись сльозами.

Командир подивився на Данила Ковача, на вдову, на всіх людей, що стояли за ними, поглянув і на перевали — вони були знайомі йому з давніх літ. Він сту-

пив крок вперед, зняв кашкет, прийняв хліб і поцілував його.

— Спасибі вам, люди, за хліб, за сіль і за гостинність. З перемогою вітаємо вас, з визволенням! Ми всі,— посміхнувся командир,— ладні були б побути з вами і зайти до кожної хати. Але поспішаємо вперед, товариші, треба гнати ворога далі, добивати в його лігві.

— Слава! — закричали всі люди.— Слава нашій армії-визволительці! Слава вам, радянські люди! Слава трудящим Радянської України! Привіт вам і слава, брати!

Всі, що стояли біля управи, кинулись вперед, і вперше за сотні літ тут, на західних схилах Карпат, над Чорною Тисою брат обійнявся з братом, мати обняла сина, люди говорили про любов, дружбу й про незламне, непорушне братерство.

Павло Тиснянець звернувся до командира:

— Товаришу командир! — кричав він, розмахуючи крисанею в повітрі.— Чи дозволите ви нашим легіням іти з вами бити фашистів?

Поруч з Павлом стояло ще десятків зо два молодих верховинців.

— Прийmemo! — сказав командир, ступив до Павла, обняв його. А Гафія Тиснянчиха, що стояла поруч з Павлом, промовила:

— Іди, синку! Ідять, діти мої! Благословляю вас!

Сонце вставало над горами. Перемога спускалась з гір. Юлина, що йшла в село від рахівського шляху, на хвилину зупинилась. Побачивши людей біля сільської управи і почувши урочисті крики, вона щосили побігла вперед.

— Мій любий! Дорогий Антоне! — крикнула вона, наблизившись.

— Юлино! — кинувся вперед Антін Тиснянець.

— Невістонько! — витирала сльози Тиснянчиха.

— Сестро! — вигукнув Павло.

Сонце! Ти виписуєш багато кругів на небі, ти освілюєш печаль і радість,— так освітлюй більше радість, сягай далі й далі, туди, де брат обнімає визволеного брата, де зливаються в любові серця, де посивіла від горя мати благословляє щасливих своїх дітей.

Світи, сонце!

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

1

Радянська Армія швидко посувалася на захід. Лінія фронту враз подалася в глибину Трансільванських Альп, в угорську пушту, в Татри.

Правда, час від часу долітала безладна луна канонади від недалекого Чопа, але це було вже конання смертельно пораненого звіра — там зімкнулися кліщі ще одного оточення, там судилося лягти в землю останнім з тих воєк, які прозивали себе колись завойовниками гір. Разом з ними подихали й ті, що служили фашистам — охвістя волошинців та бродіївців.

Часом ще над долиною й Карпатами з'являлись і ворожі літаки. Вони безладно скидали бомби десь з-над осінніх хмар, у повітрі спалахували бої і багато кондорів та хейнкелів летіло слідом за своїми бомбами на холодні скелі. Тепер уже сила і майстерність фашистських асів вимірювались тим, як швидко уміють вони тікати.

Діяла ще в містах і селах Закарпаття її покинута фашистами агентура. Пролунав постріл провокатора в працівника народної міліції в Рахові; то тут, то там вночі спалахували пожежі, рвалися міни; в небо звивалися ракети, — то діяли недобитки бандитів.

Але це були тільки поодинокі випадки в бурхливому й справді новому житті Закарпаття, в житті людей, які стали міцно на ноги й відчули, що прийшла до них вимріяна багатьма поколіннями, завойована кров'ю кращих синів народу, здобута з допомогою народів-братів, які прийшли з-за високих Карпат, перемога.

Перемога! Це коротке слово нагадувало блискавицю, що громом зрушує гори й долини, а сяйвом своїм освітлює найдальші простори; це слово будило, наснажувало, надихало, кликало. Перемога! — вітали одне одного люди. Перемога! — гомоніли веселі вулиці. Перемога! — співали високо в горах трембіти.

Скільки і яких знаменних зустрічей відбулося в ці неповторні дні, скільки в ці дні трудящі Закарпаття почули такого, що не могло їм раніше і снитись, скільки радості увійшло в ці дні у будинки на долині, в убогі хижі верховин!

Із-за високих гір повернулися десятки тисяч закарпатців, яким досі не було місця на своїй рідній землі, яких тут раніше ждали тільки муки, тортури, смерть. Вони поверталися вже не як вигнанці, а як хазяїни, творці нового життя. Матері плакали, зустрічаючи своїх, ніби вдруге народжених синів, дружини милувались своїми чоловіками з невимовною радістю, діти простягали до батьків свої руки. Люди знали, що їм доведеться зустріти дома, у пограбованому, сплюндрованому краї, але вони також знали, що треба робити.

Вийшла з підпілля комуністична організація Закарпаття. По всій долині й у горах — на фабриках, заводах і лісорозробках, в містах і селах проходили перші, після багатьох років, відкриті партійні збори. Люди пізнавали одне одного й переконувались, як вони незримими нитками зв'язані були між собою. Кожен з них бачив, скільки важила його невелика ніби робота у великій справі визволення народу і як багато зробили ті прості люди Закарпаття, яких не було вже в живих, але чиї імена будуть вічно живими в пам'яті народу.

Якою чудовою не здавалася дійсність, а проте це був тільки перший день нового життя. Попереду було ще так багато борні, така сила роботи.

Влада належить народові! Це відчув кожний на Закарпатті. Тепер уже жодна сила в світі не могла б забрати у народу завойованої ним влади.

Розгортали діяльність Народні комітети. Багато їх було створено ще в дні всенародної боротьби з фашистами. Тепер комітети обирались всюди. Це були вибори, яких ніколи не знали й не бачили на Закарпатті. На вибори приходили старі й молоді, приходили українці, угорці, чехи, словаки, на збори прийшла, витираючи сльози з куточків очей, горда жінка верховини!

Людям тепер нічого було критись, всіх їх згуртовувала боротьба за визволення з фашистського рабства, вони обирали до Народних комітетів найдостойніших, загартованих у борні товаришів, яким можна було довірити своє майбутнє.

Правда, треба сказати, що під час виборів волошинці, бродіївці та уламки найрізноманітніших партій, які існували колись на Закарпатті, доклали всіх сил, щоб провести до складу комітетів свою агентуру, при-

кидалися овечками, присягались любов'ю до народу. Подекуди їм вдалося ошукати виборців, пролізти до органів народної влади, і потім закарпатцям розпеченим залізом довелося випікати цих зрадників і юд. Але це були поодинокі випадки. Трудящий народ взяв у свої руки владу міцно, надійно, назавжди.

Визволені люди Закарпаття не тільки обирали органи народної влади, а прагнули висловити свою одностайну волю, сказати на весь світ про той шлях, яким збираються йти в світле, щасливе майбутнє. Народний комітет міста Ужгорода звернувся до Мукачівського Народного комітету з пропозицією скликати представників Народних комітетів всього Закарпаття на з'їзд. Цей переклик трудящих двох найстаріших міст Закарпаття знайшов захоплений відгук скрізь на долині і в горах. Від міста до міста, від села до села, до найвіддаленіших куточків у горах, до кожної хижі покотилась звістка: 26 листопада в Мукачеві відбудеться з'їзд Народних комітетів Закарпаття.

Ніколи ще сільський бохтар Сава Шепане бубнив так урочисто й переможно, як у цей день. Він ішов з кутка на куток, зупинявся на пайвищих пагорках, бив у барабан, голосно кричав:

— Увечері, громадяни, біля приміщення Народного комітету відбудуться загальні збори селян... Раз!

На збори повинні прийти старі й молоді, чоловіки, жінки, легіні, дівчата... Два!

Народний комітет просить громадян не запізнюватись... Три!

І в кожне із сказаних слів, а особливо в слова «громадяни», «народний», Сава Шепане вкладав особливий зміст, вигукував їх натхненно, гордо. Так наказувало серце, що визволилось, так говорили уста, що розімкнулись, так повинна була діяти людина, що сама багато зробила для великої справи. Старий бохтар ішов по селу, будив, кликав людей, йому здавалося, що вийшов він на широку ниву і сіє добірне зерно щастя.

Сава Шепане міг, кажучи правду, і не бубнити,— всі в Кленах уже знали, що має бути увечері. Люди знали — і готувались. Чоловіки голилися, взували постолі, накидали на плечі сховані раніше від ворожого ока

киптарі, жінки одягались, як на свято, в темні шалі, чисті сорочки, дівчата розшукували барвисті хусточки, кращі плахти, вся молодь збирала осінні квіти, рвала хвою, в'язала вінки й букети.

Коли сонце стало над горами, до середини села нестримними потоками, з веселим гомоном пішли з кичер і з усіх куточків люди — чоловіки, жінки, старики, діти. Навіть дід Гарасим Ладуха, що мав більше як сто років і жив на далекій кичері, сказав своїм дітям: «Ні, ви вже мене не кривдіть, ведіть з собою». Йому хотіли допомогти син Павло, що сидів у Мараморош-Сіготі за давніх часів сім років, онук Семен, що недавно повернувся з-за гір, правнук Федір, що партизанув у горах, ще й праправнук Яків — школяр. Але дід Гарасим випив у далекий і незвичний для нього шлях до села келих вина, набив люльку міцним тютюном, якого ніхто в родині, крім нього, не міг курити, одвів руки Павлові, Семенові, Федорові й Яшкові: «Не турбуйтеся, діти,— сказав він,— сьогодні я й сам дійду, для такого діла сили маю!» І справді, спираючись на бігар, він бадьоро спустився з гір — урочистий, збуджений, величний.

Був пізній осінній, а все ж теплий вечір. У горах і на долині стигла тиша, ніби все тут пильно дослухалось до кожного звуку, що народжувався в селі. На сході густо синіло небо, і в ньому непорушно висіли ярусами хмари — рожеві, вишневі, пурпурові; на заході ж ніби ватра осяяла небо, і сонце вже зачепилось крайком за схил гори. У сьайві згасаючого, але ще сповненого сліпучого сьайва дня навкруг височіли гори: голубі вдалині, бузкові й темно-сині ближче, зелені й жовтогарячі, де їх перетинали ліси й полонини. А в долині, мов у чаші, окреслювалось село, хижі, звивисте річище потоку. Скрізь, ніби маки, цвіли прапори. Найбільше прапорів було біля Народного комітету, де шумів велелюдний натовп.

Збори відкрив Степан Шегута, що, як представник Організаційного комітету по скликанню з'їзду в Мукачеві, приїхав провести збори в Кленах і ще в кількох селах верховини.

Коли члени Організаційного комітету й партійного активу Ужгорода та Мукачева радилися, куди кого відрядити, щоб збори на місцях пройшли найкраще, Степан Шегута сам висловив бажання поїхати у верховин-

ські села над Чорною й Білою Тисою. З цими селами у нього було зв'язано так багато згадок, він стільки років прожив тут з простими людьми, виконуючи партійні завдання.

Зараз він стояв на ганку, дивився на людей, що підходили й підходили до Народного комітету, і думи, як осінні листки, що зриваються з віт і летять за вітром, даючи місце брунькам, з яких по весні проб'ється молода свіжа зелень, безперервно пливли одна за одною.

Він знав цих людей, що стояли зараз біля будинку Народного комітету, знав їхні думи й поривання. Ось пройшов і вклонився йому дід Гарасим Ладуха, який не спускався з гір більше як півстоліття. А чого йому було спускатись, і що б тут він побачив?

Скільки ще людей ішло та йшло з усіх кутків села?! Степан Шегута побачив близько Данила Ковача з сестрою Юлиною, Антона Тиснянця з матір'ю, вчителя Короджія, чабана Сегеня, Ласло Потокі з дружиною Коті, веселу, рум'яну Ружену, лісорубів, бокорашів, вчорашніх наймитів, у яких сьогодні, здавалося, вирівнялися плечі, вище піднялися голови.

Оддалік стояв зшулений і непомітний верховинський намісник о. Федір Стрипський. Він не розмовляв з людьми, а тільки слухав, що вони скажуть, він неодмінно хотів бути на цих багатолюдних зборах.

Ще кілька чоловік стояли біля священника — хтось із Ключуряків, Йосип Кикерчин — багачі і ті, що прислужували їм. Тільки ж тепер вони мовчки прислухались, з острахом дивились на схвильований натовп.

Збори почав, зійшовши на ганок, голова Народного комітету Данило Ковач. Він сказав, що 26 листопада в Мукачеві відбудеться з'їзд Народних комітетів і що Кленівський комітет одержав запрошення прислати своїх делегатів.

— Це питання, — сказав Данило, — наш комітет не взявся вирішувати сам. Він вирішив скликати вас на ці перші наші широкі народні збори, щоб ви виділили кращих людей, висловили їм свою волю, і щоб вони передали ваш наказ з'їздові Народних комітетів.

Данило Ковач надав слово Степанові Шегуті.

— Дорогі товариші, громадяни, друзі! — почав Шегута. — Мене послали до вас мешканці древнього нашого

міста Ужгорода, трудящі міста Мукачева, щоб передати вам свій привіт, поздоровлення й найкращі побажання!

Це були ніби дуже прості, зовсім звичайні слова, але тут їх ніколи не чули. У Клени приїжджали урядові особи з Ужгорода й Мукачева: вони гримали на людей, кричали, наказували, мордували. А цей чоловік привіз привіт від трудящих, поздоровлення і побажання. Колись такі далекі Ужгород і Мукачево враз стали близькими. Загомоніли, зашуміли люди.

— Бачу, що ви з щирим серцем приймаєте привіт з наших міст,— продовжував Шегута,— але думаю, що в цю годину люди верховини й долини звертаються в думках найперше до тих, хто допомагав і завжди буде допомагати нам у нашій боротьбі, до тих, хто простягнув нам через високі Карпати братерську руку і приніс визволення, хто прогнав геть душоубців і вбивців, хто забезпечив нам можливість вільно зібратись і подумати про наше майбутнє. Слава радянським людям і армії-визволительці, слава нашим братам — трудящим людям Радянської України!

Оплески лунали нестримно й довго, їх, здавалося, повторюють гори. Люди й справді хотіли б, щоб гори повторили й передали на Схід голос їхніх збуджених сердець.

Коли Степан Шегута закінчив своє слово і попросив називати кандидатів, кого б кленівчани бажали послати на з'їзд Народних комітетів, навкруг залунали голоси:

— Данила Ковача!

— Юрка Сегеня!

— Короджія!

Клочуряк підійшов до о. Федора Стрипського, щось йому сказав на вухо, але той тільки безнадійно махнув рукою.

— Коли б ви дозволили,— сказав у цей час Шегута,— я б назвав ще одного кандидата — Гафію Тиснячиху.

Стара жінка сполошилась, замахала руками.

— Куди мені? — забідкалась вона.— Тож там говорити треба. А я не вмю, ніц не вмю, люди. Куди мені?!

— Нічого вам і не треба говорити,— відповів Шегута.— Усе, що є у вашому серці, скажуть люди. Але

хіба ж так може бути, щоб на нашому з'їзді не було матері з верховини?

— Айно, айно,— загомоніли навколо.

26 листопада 1944 року! Ніколи трудящі Закарпаття не забудуть цього першого за сімсот років дня, коли їхні обранці в місті Мукачеві затаврували ганьбою вікове насильство над народом і коли на повний голос від щирого серця, нікого не боячись, вони сказали, яким шляхом бажають йти далі і як хочуть жити.

З усіх усюд Закарпаття з'їжджались і сходились до Мукачева делегати. В горах уже випав сніг, в ущелинах між хребтами кипіли виповнені осінніми водами потоки; відступаючи, фашисти руйнували шляхи й мости,— важко було в цей час добитись до Мукачева.

Але вони йшли крізь сніг і тумани, через безодні й потоки, ішли вдень і вночі. Вони мусили бути в Мукачеві, куди послали їх люди. Разом зі всіма прийшли в Мукачів і делегати з Кленів—Данило Ковач, Короджій, Сегінь, Гафія Тиснянчиха.

З'їзд Народних комітетів Закарпаття почався о другій годині дня. Делегати з'їзду ще задовго до початку заповнили зал, щоб не пропустити жодного слова з того, що тут мало бути сказане; репродуктори висіли скрізь у Мукачеві, у всіх містах і селах Закарпаття; коли в залі кінотеатру, де відбувався з'їзд, лунали оплески, їх повторювали гори й долини. Як не нагадувало все це минулого Закарпаття, коли всі справи, питання життя вирішувались за спиною в народу, потай від нього, із шкодою для нього. Долю свою тепер вирішував сам народ!

У великому залі на сцені все потопало в яскравих осінніх квітах, над ними здіймались, як хвилі, червоні прапори, ті прапори, з якими трудящі Закарпаття виходили колись на демонстрації проти пригноблювачів, які, ніби негасимі вогні, світили людям у роки окупації, з якими трудящі Закарпаття зустрічали свою визвольтельку—Радянську Армію. Прапори боротьби й перемоги переплелися сьогодні з верховинськими квітами.

Час наближався до другої години. У залі лунав жвавий, збуджений гомін. Хто ж міг мовчати у цю пе-

повторну годину? Тут зустрілися люди, які боролись в роки окупації в підпіллі, і ті, що були одірвані всі ці роки від рідного краю; тут були родичі тих, що смертю хоробрих полягли в боях з ворогами,— дружина Олексі Борканюка, родичі Логойдів, Сірка, Василя Жупана, братів Чижмарів... І ті, яких не було в живих, ніби жили тут, між живими, бо це ж було здійсненням того, за що вони боролись, це був початок нового життя, у якому й вони були безсмертні.

Серед делегатів у залі сиділи Данило Ковач, Сегінь і Тиснянчиха. Йосипа Короджія пізнали й покликали до себе ужгородські художники — делегати з'їзду. У них було про що поговорити, вони розповідали один одному свої плани, умовлялись про виставку в Ужгороді, на якій Короджій збирався показати нові свої картини.

Данило Ковач підтримував Тиснянчиху, яка зовсім знесиліла. Вона все ще не могла збагнути, як потрапила до цього великого світлого залу, їй здавалося, що всі дивляться на неї, одягнуту по-верховинському жінку. Хіба ж бувало коли, щоб жінка з верховини сиділа на таких зборах! Не зовсім зручно почував себе й чабан Сегінь, але тримався він спокійніше, впевненіше.

І Тиснянчиха, і Сегінь вкрай розгубились, коли на сцену вийшов голова Народного комітету міста Мукачєва, відкрив збори й запропонував обрати президію. Тиснянчиха уважно слухала прізвища, які читались зі сцени. Вона не знала цих людей, але голосувала за них, піднімаючи свій делегатський квиток. І раптом вона почувала:

— Чабан Юрко Сегінь!

У залі заплескали в долоні; може, чи не найдужче плескали Данило й Тиснянчиха. А чабан встав і не знав, що йому робити, як поводитись.

В наступну мить у Гафії Тиснянчихи похололо в грудях, смикнулись уста, вся кров, здавалося, вдарила в серце.

— Гафія Тиснянчиха, дружина загиблого підпільника, партизанська матір!

У залі завирували голоси:

— Слава! Слава! Слава матері партизанській!

Гафія встала й побачила, як з усіх кутків залу до неї тягнуться руки, ніби кожен з цих людей хотів її обійняти, поцілувати.

Що робилось в цю хвилину з нею? Вона встала, вклонилась по-простому, по-селянському на всі боки, не знала, що далі робити, і раптом почула, як з очей у неї впало кілька важких гарячих сліз. Це були сльози невимовної радості, найвищого щастя, і по-своєму, по-людському Гафія зрозуміла, що все те, що їй і всім людям верховини довелося пережити, було дуже важким і страшним. Їй не соромно було, що з очей випали ті сльози, які вона все життя носила біля свого серця. Випали — і нехай. Тільки ж чому сльози блищать на очах багатьох людей? Стоячи серед залу, вона сама заплескала в долоні, разом з усіма повторюючи: «Слава нашим партизанам!»

І сівши в президії, Гафія Тиснянчиха ще довго відчувала на собі погляд сотень людських очей: лагідних, рідних.

Член Народного комітету міста Мукачева і один з керівників комуністичної організації Закарпаття, що з юних літ віддавав усі свої сили боротьбі за краще майбутнє свого народу, що багато років просидів у в'язницях, ім'я якого знали всі делегати з'їзду, звертався до людей:

— Важкий, неймовірно важкий шлях пройдений нашими людьми, шлях, що сягає в глибіню століть. Віки ми були одірвані від рідного народу, від наших братів, і все наше історичне життя — це невпинна, тяжка боротьба проти різних насильників, загарбників, які прагнули убити нашу мрію про возз'єднання з рідними братами — російським і українським народами.

Це говорив не один чоловік — це говорила вся Закарпатська Україна.

— Наші батьки, діди й прадіди завжди наказували нам у важкі години звертати очі свої на Схід, де живуть рідні нам люди, нагадуючи цим, що наше поневолення не буде вічним, що братерський народ на Сході прийде нам на поміч, визволить нас з неволі.

Як легко зараз дихали люди в цьому залі! Скільки згадок і думок зринало перед кожним делегатом у неповторні ці хвилини!

І от цей час настав. Століттями боролись наші люди за волю свою, за визволення і возз'єднання. У найважчу годину нашого життя, у час, коли фашистська навала збиралася нас знищити, нам на поміч прийшли народи-

брати, нам визволення принесла Радянська Армія, ми вільні стали сьогодні і з надією, впевнено дивимось у завтрашній день!

— Волимо возз'єднання! До рідної України волимо! Волимо! Просимо! Волимо до матері — Радянської України! — лунали голоси в залі.

Один по одному на трибуну виходили делегати: робітник-підпільник із Иршави, перечинські робітники, селяни з Великого Бичкова і Бороняви, вчитель гімназії з Ужгорода, дружина Олекси Борканюка.

Раптом підняв руку чабан Сегінь. Він просив слова.

Старий чабан з верховини Юрко Сегінь вийшов наперед, зупинився, обвів поглядом людей, що сиділи в залі. Він не вмів промовляти. До кого він міг говорити у себе в горах? До хмар? До зір? До неба? Так вони ж не розуміють голосу! А тут він стояв перед людьми, перед своїми земляками і хотів говорити, так зробити йому наказувало серце.

— Де я стою і що бачу, люди? — почав Сегінь. — Тут сидять генерали, тут сидять вчені, тут сидять люди з верховини, лісоруби, чабани, бокораші... Де ж це я? І чи це не сон?

Усі в залі мовчали, адже так, як цей чабан, думали всі люди.

— Ні, не сон, — продовжував чабан з верховини. — Є то правда, що прийшла наша воля, наша правда, наше право. Воля! О, яка вона солодка, добрі люди. Подивіться на мене! Тут товариш голова сказав, що я Сегінь Юрко з верховини, чабан. Але я не сегінь, і не хочу сегенем бути. Люті пани мене, як того жебрака, як злидаря, презирливо називали сегенем — жебраком, злидарем! То зрозумійте, що я зараз почуваю! Волю, правду, право! Будемо ж берегти цю нашу бажану волю, скажемо одверто всю правду, будемо боротись за наше справедливе право. Я кажу вам, як українець, як звільнена людина верховини — волимо ми до матері — Радянської України.

Була глибока, напружена тиша, коли зачитувалась постанова — Маніфест першого з'їзду Народних комітетів про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною.

— Вся історія Закарпатської України говорить, що наш народ, позбавлений національної незалежності, пе-

ребуваючи віками в рабстві, загине, коли залишиться в межах чужої держави. Або возз'єднання з Радянською Україною і національне відродження, або гніт, безправ'я і поступове вимирання народу Закарпатської України.

Тепер, коли народи Європи борються проти нацизму й гітлерівської тиранії, проти расової ненависті, за свою національну незалежність, було б величезною несправедливістю, коли б наш народ і надалі залишився продовжувати жалюгідне існування, відірваний від своєї рідної матері — Радянської України! Тільки возз'єднавшись з Радянською Україною в сім'ї братерських народів Радянського Союзу, ми забезпечимо свободу національного розвитку, внутрішній і господарський розквіт і зовнішню безпеку.

У залі лунало переможне, впевнене, горде:

— Перший з'їзд Народних комітетів всієї Закарпатської України постановляє:

Возз'єднати Закарпатську Україну зі своєю Великою матір'ю Радянською Україною.

Слава Радянській Україні! Слава Комуністичній партії! Нехай живе велике братерство! Слава! Слава!

*1950—1954 рр.
Київ*

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

	Стор.
1. С. Скляренко і Ф. Гладков (1936 р.)	96—97
2. С. Скляренко, А. Малишко, П. Дорошко, Л. Серпілін в Кам'янці Струмиловій в липні 1944 р. (<i>Перший Україн- ський фронт</i>)	192—193
3. С. Скляренко на III з'їзді письменників Радянського Союзу (<i>Травень, 1959 р.</i>)	288—289
4. Сторінка автографа роману С. Скляренка «Карпати»	397

З М І С Т

КАРПАТИ. <i>Роман. Книга друга.</i>	Стор.
Частина перша	5
Частина друга	147
Частина третя	273
Список ілюстрацій	417

СЕМЕН ДМИТРИЕВИЧ СКЛЯРЕНКО

Сочинения в пяти томах

Том III. Карпаты

Р о м а н

Книга вторая

(На украинском языке)

*

Видавництво художньої літератури «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Гравюра на суперобкладинці художника
Г. Г. Гавриленка

Редактор *І. Ф. Леценко*

Художник *М. Л. Пікалов*

Художній редактор *М. П. Вуєк*

Технічний редактор *Л. М. Бобир*

Коректор *А. В. Кудряцева*

*

Здано на виробництво 5/IX 1964 р.

Підписано до друку 24/XII 1964 р.

Формат паперу 84×108¹/₃₂. Фізичн. друк. арк. 13,125.

Умовн. друк. арк. 21,525+3 вкл. Обліково-видавн.

арк. 22,845. Замовл. № 4-464. Ціна 90 коп. Тираж 65000.

Т. П.— 1965 — поз. 23.

Виготовлено на Книжковій фабриці ім. Фрунзе
Державного комітету Ради Міністрів УРСР по пресі,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

Лінотипісти *О. Кузьменко, О. Паніна*

Верстальник *Г. Грицаєв*

Друкарі *М. Соловйов, Ю. Кусков*

Керівник палітурно-брошурувальних процесів *В. Лазаренко*

СЪ СЕМЕНА СКОПИЕНСКО

10000

